ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА

Видання
ІВАНА ТИКТОРА

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА

з 383 ілюстраціями в тексті

написали:

І. і ІІ. частину — Д-р ІВАН КРИПЯКЕВИЧ
ІІІ. частину — Д-р БОГДАН ГНАТЕВИЧ

при співпраці:

ЗЕНОНА СТЕФАНОВА, ОСИПА ДУМІНА
та СВЯТОСЛАВА ШРАМЧЕНКА

ВИДАННЯ ІВАНА ТИКТОРА

ЛЬВІВ 1936

ББК 63.3 (2 Ук)
К 82

Плівки репринтного видання виготовлені
в МП „Пам'ятки України".

Книга в двох частинах
Частина I

Всі вихідні дані приведені в частині II.
Видруковано на Поліграфкомбінаті „Україна", 254119, Київ-119,
вул. Пархоменка, 38-44, зам. 3-1.

К $\frac{0503020900 - 14}{93}$ без оголош. – 93

ISBN 5 – 7770 – 040

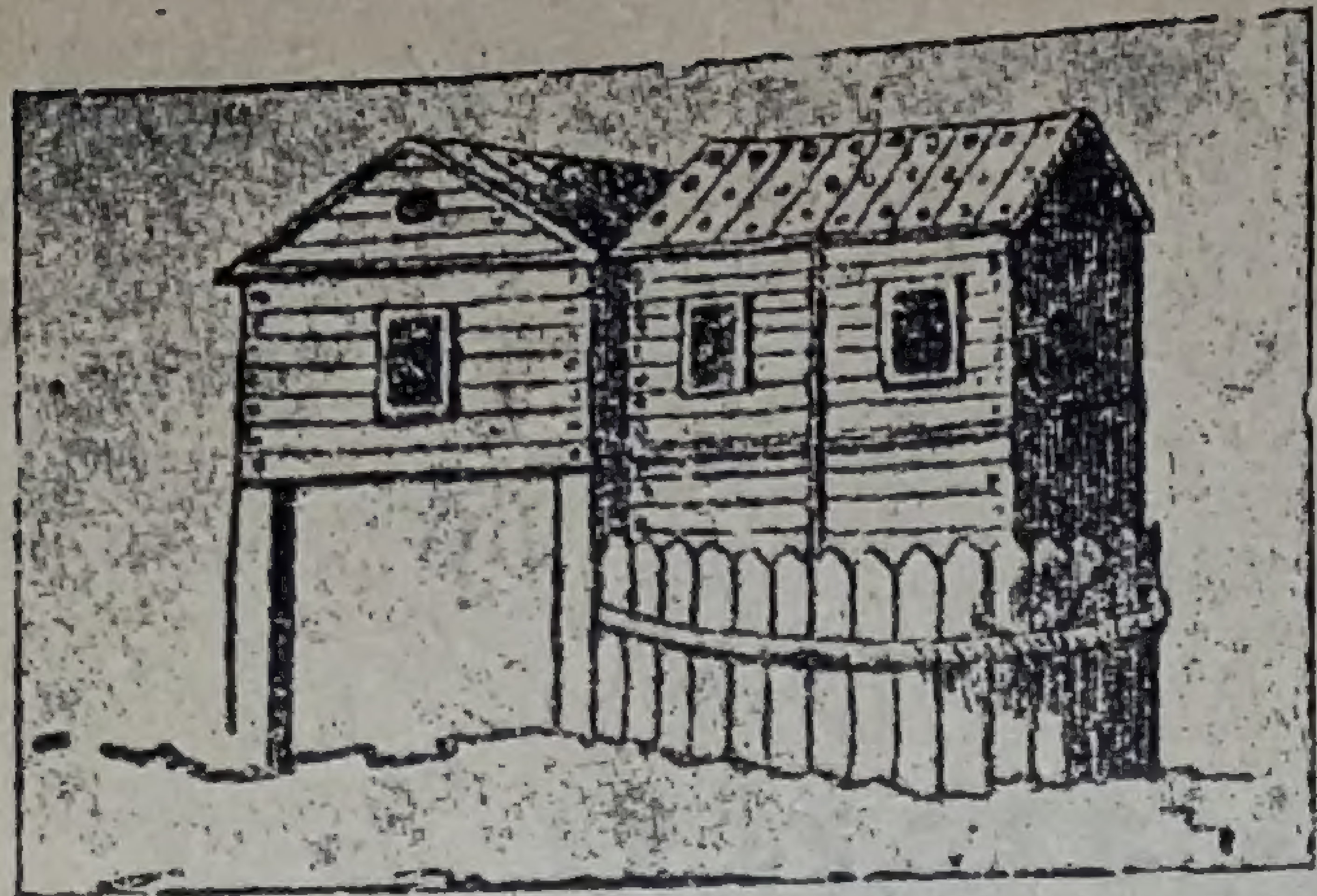
I. ВІЙСЬКО КНЯЖИХ ЧАСІВ

1. Словяни та варяги.

Княжа доба. Предки наші, словяни, ввійшли в історію як плем'я вояків-завойовників. Зі своєї прабатьківщини, із безмежних пущ східньої Европи, вони порозходилися на всі сторони, попромощували дороги серед нетрів та дряговиння, опанували великі ріки, ввірвалися у степи. Протягом століть поусували зі свого шляху чужі народи, перебилися до Чорного моря й дійшли до недоступних Карпат. Немов та нестримна повінь, вони йшли все вперед, займали все нові простори, відбивали напади азійських орд, кольонізували дикі поля. У змаганнях з иншими племенами вони перемагали своєю свіжою буйністю та стихійним розгоном. Але військова орґанізація їх була невироблена, зброя примітивна. Не знали солідарности й дисципліни, неохоче лучилися у тривкі союзи. Під талановитими полководцями творили великі маси, здібні до очайдушних походів і завзятої боротьби, дивували всіх своєю живучістю й невгамовною силою. Але таксамо скоро попадали в незгоду і братовбийчу війну, їх великі війська розбивалися на малі племена та слабосильні, недисципліновані ватаги. Словянські »вої« — був військовий матеріял першої якости, та не було це свідоме, дисципліноване військо.

З цієї пливкої маси першу справжню армію витворили київські князі-завойовники. Аскольд і Дир, Олег, Ігор, Святослав — це ті могутні постаті, що нашу історію з тісних закутин вивели в широкий світ, пустили українські кораблі на Чорне море, повели свої полки на Кавказ і Каспій, дотягли до Дунаю й балканських гір. Ядром їх війська були скандинавські варяги, лицарі закованї в залізо, з обосічними мечами, звязані воєнним братерством, відважні й на все рішені. Вони дали нам перший зразок війська, що знало сувору дисципліну, — найважнішу з військових чеснот. За їх прикладом почала творитись наша дружина, лицарське прибічне військо князів. Ця доба дала воєнним походам реальні цілі; воєнна сила мала служити потребам громадянства, боронити торговлю, протидіяти експанзії сусідів; армія служила державі.

Коли ж українська держава вже сконсолідувалася, — в часах Володимира Великого, Ярослава Мудрого й їх наступників — коли були вже границі тривкі й усе державне життя стало на сильних підвалинах, наше військо на пару століть приняло постійні орґанізаційні форми. Вже лише в подробицях переводжено поліпшення, потрохи мінялася зброя, творилися другорядні формації, розвивалася тактика, але основи війська були вже утривалені. У боротьбі зі степовими ордами розвивалося лицарство, ті воїни »під трубами

Укріплена садиба карпатських траків. Так виглядали старинні словянські оселі.

повиті, під шоломами колихані, кінцем коня годовані«, виідеалізувалися воєнні обичаї, повстало свідоме національне військо.

Пізніше східньо-українська держава серед домашніх чварів і непосильної боротьби зі степом почала занепадати. Під ударами татарських таранів упав старий Київ. Тоді огнища життя поперенесилися на захід, на Волинь і в Галичину, і тут українські воєнні сили розвивалися далі. Данило й інші галицько-володимирські князі
користувалися військовим досвідом західніх країн, досліджували незрівняну тактику монголів і поставили свою армію на нових основах. Галицькі »оружники« повнили сторожу на найдальшому західньому бастіоні наших земель, стояли непорушно як та залізна стіна, »блищали щитами і зброєю — на сонце схожі...«

Така коротка історія нашого війська у княжу добу: від примітивних словянських »воїв« через варязьку школу і степові походи дійшли ми до світлих київських та західньо-українських полків. Цей розвиток розглянемо подрібно.

Словяни. Воєнна орґанізація словян спиралася на роди й племена.

Рід це була велика родина, що складалася з кількох десятків людей, посвоячених між собою. Жили вони в одній оселі, мали спільне майно — землі, ліси, ловища, худобу та підлягали владі найстаршого в роді. Члени роду взаїмно собі помагали. Коли хто одного з них покривдив, усі мали за покривдженого заступатися. Коли кого вбито, свояки мали обовязок пімстити його смерть. Але найважніше завдання роду було — оборонити своїх людей від ворожого нападу. Словяни ставили свої оселі в недоступних місцях, у густому лісі або серед непрохідних болот. Укріплювали їх валом і частоколами. Рід дбав про зброю та всякі воєнні засоби, приготовлював оборону оселі, держав сторожу, щоб устерегтися перед несподіваним нападом ворогів. Рід, це була основна воєнна формація, що репрезентувала водночас ґрупу посвоячених людей, оселю, господарську орґанізацію й відділ війська. Хоч була це одиниця невелика, але ж визначалася великою суцільністю й моральною силою. Члени роду йшли в бій, бороначи свою рідну оселю, своїх жінок і дітей, своє майно й увесь свій добуток; боролися завзято, бо боротьба рішала про те, чи жити їм, чи пропадати. Провід над військом роду мав найстарший у роді, або той, кому члени роду доручили цей обовязок. Здається, звався він староста.

Вищою орґанізацією було плем'я. До племени належали роди з традицією давнього посвоячення або такі, що замешкували одну околицю. Плем'я єднали спільні обичаї, вірування, спосіб життя, одяг, говір. В часі небезпеки поблизькі оселі умовлялися, як виступити на ворога, закладали спільні укріплення, приготовляли мі-

сця, де все населення могло сховатися. На чолі племени стояли князі, а старшини родів творили раду, віче.

Найдавніший наш літопис подає імена племен, що жили на українських землях: над Дніпром біля Києва — поляни, над Десною й Сулою — сіверяни, на Поліссі — деревляни, над Бугом — дуліби або волиняни, над Дністром — уличі й тиверці, десь на заході — хорвати. Таких племен було певно більше, але память про них не збереглася. Тільки давні городища вказують на місця, де скупчувалася давня воєнна орґанізація.

Деякі племена мали більші воєнні сили, поширяли свою владу на широкі простори й основували тривкі держави. Найдавніші традиції мала держава київська. Її основник Кий, за переказом, відбував мандрівку зі своїм родом, зайшов аж над Дунай і там хотів поселитися. Але остаточно осів із братами над Дніпром і тут виставив город Київ. Коли брати повмирали, »рід їх почав держати князювання над полянами«. Досить сильну державу мали деревляни, — їх столицею був город Іскоростень (тепер Коростень). Згадували вони з пошаною своїх »добрих князів, що збагатіли були деревську землю«. За князювання Ольги жив останній деревський князь Мал. Про могутню державу волинян переказав нам відомости один арабський письменник, Масуді: »Зпоміж цих народів один попереду, за давніх часів, мав владу над иншими; князь його звався Маджак, а сам народ звався валинана. Цьому народові за давніх часів корилися всі инші словянські народи, бо влада була його та инші королі його слухалися«. На крайньому заході нашої території повстали славні червенські городи, ряд могутніх твердинь між Бугом та Сяном, із головним городом Червнем посередині. Хто заснував ці укріплення, про це літописці не переказали нам нічого. Але могутні городища, що залишилися досі, свідчать про силу тієї давньої воєнної орґанізації.

Розвиток тодішньої держави залежав зовсім від особистих прикмет князя-основника. Коли володар був талановитий, умів створити воєнні збройні сили й своїм авторитетом тримав у єдности різні племена, то держава існувала й розвивалася успішно. Коли ж верховна влада ослабла, коли не стало сильної руки, що тримала цілість, відразу проявлялися відосередні змагання. Відживали окремішні племена, дрібні князьки піднімали голову, бунтувалися цілі околиці, поставали нові осередки, — держава розпадалася. Нераз приходило до повної анархії, боротьби всіх проти всіх, як про це оповідає літопис: »повстав рід на рід, були між ними чвари й самі

Словянське військо. Рисунок з церковних воріт XIII в.

почали воювати один одного...« Треба було чекати довгий час, доки знову не появилася сильна одиниця й не перевела нової військової й політичної орґанізації та не створила нової держави.

Словянське військо. Про сам устрій словянського війська знаємо небагато. Назва війська була тоді — воі, рідше вживалося це слово в однині — воін. Старшини над військом звалися воєводами. Не було між ними ніяких ранґ, ні ступнів. Всі важніші справи вирішували на вічу, особливо, коли доводилося вести війну або складати мир. »У словян і антів«, писав грецький історик Прокопій у VI. віці, »панує не одна людина, але здавен-давна вони живуть так, що всім порядкує громада. — всі справи, щасливі, чи погані, йдуть до громади«. Але в бою провід мав один верховний воєвода. На чолі словянських антів у боротьбі з ґотами коло 370—380 рр. стояв князь Боз із синами й 70 старшин.

До бою словяни йшли спершу невпорядкованою громадою. »Вони не знають боєвого ладу, ні не вміють вести боротьби впорядкованими лавами«, оповідає грек Маврикій у VII. в. Пізніше, мабуть, за прикладом краще зорґанізованих сусідів, словянські племена приняли кращий устрій. Може бути, що словяни знали вже десятковий поділ на сотні й тисячі: в Києві вже в дуже давніх часах стрічаємо округи з назвою тисячі, під проводом тисяцького.

Чужосторонні письменники змальовують словян як військо слабо озброєне. »Виступаючи в бій, вони йдуть на ворогів, здебільша, піші, в руках їх невеликі щити та списи, панцирів вони не надягають. Деякі не мають ні сорочки, ні плаща, а тільки в коротких штанях ідуть битися з ворогами«, переказує Прокопій. Сам він був полководець, знав добре воєнну справу й його голос має тут велику вагу.

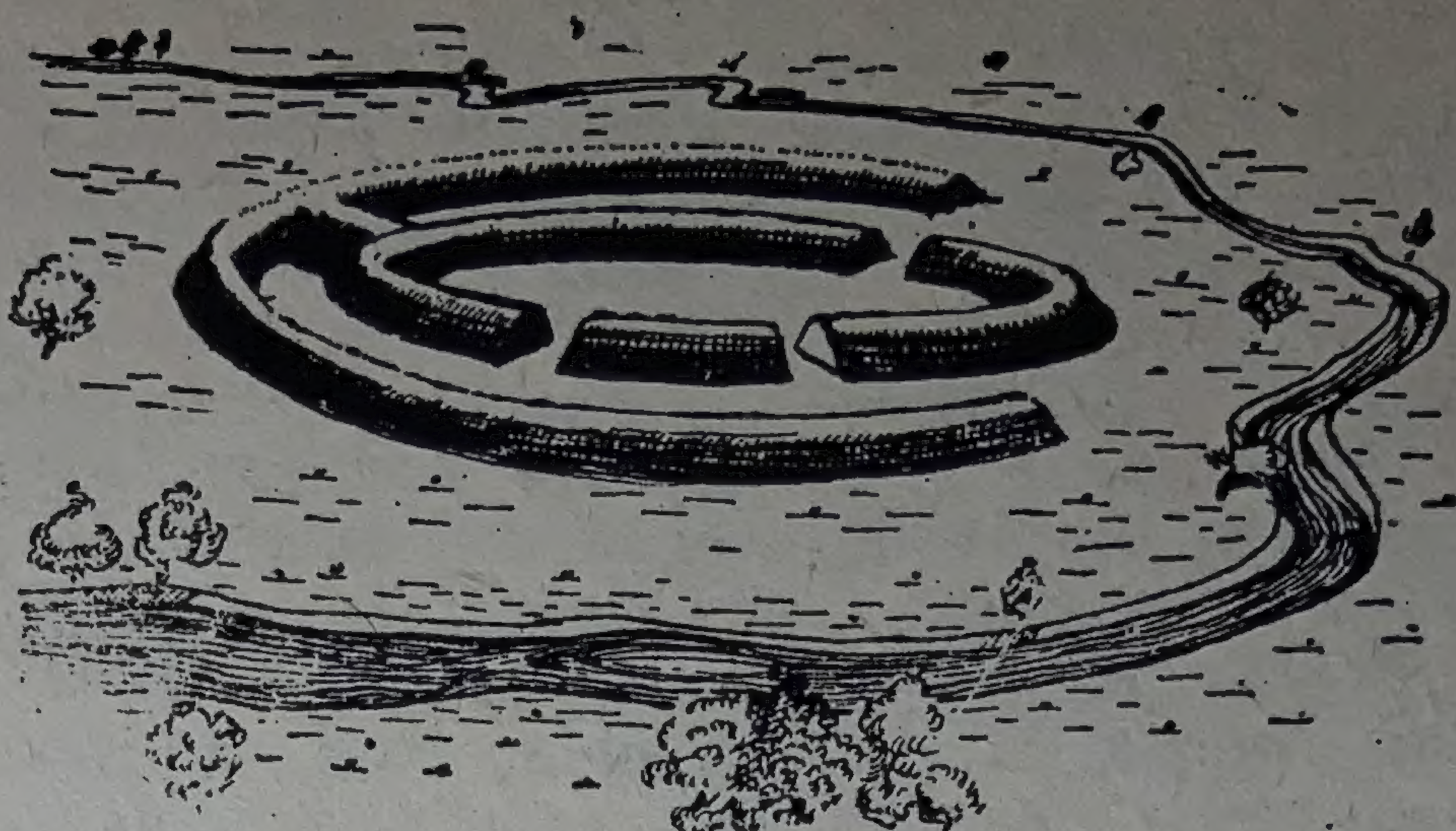
Инші письменники потверджують і де в чому доповнюють цей опис. Згаданий вище Маврикій каже, що словяни мали по два списи, луки з затроєними стрілами й дуже тяжкі щити. Михайло Сирський оповідає, що словяни несли до бою по два-три списи, иншої зброї не вживали. Павло Дякон згадує, що словяни боролись списами та сокирами та що рукою кидали каміння. Арабський ґеоґраф Ібн-Росте й перський письменник Кардезі описують, що словяни мали копя, списи та щити. Ще один араб ізгадує сокири.

Як з цих описів видко, словяни вживали до нападу найбільше списів, кожний воін мав їх по два або по три. Це була зброя, яку найлекше було виробити, — всі примітивні народи йшли у бій зі списами. В давній словянській мові були аж три різні назви на спис — копя, сулиця, оскеп, видко існували різні роди списів. Сокира це теж стародавня зброя. Пізніше її поліпшили, й так повстав топір (назва іранського походження). Лук був відомий словянам здавна, але не розвинувся як боєвий знаряд так усебічно, як розвинувся він у степових народів. Пізніше луки приходили до нас від печенігів та половців. До кидання каміння словяни вживали пращі.

Замітна річ, що у словян у давніх часах не був іще відомий меч. До боротьби зблизька служив тільки короткий ніж. Мечі сло-

Плян словянського городища.

Город стояв на горбі, який з трьох сторін забезпечувала ріка; вали є два рівнобіжні, у внутрішньому відкриті місця на ворота.

вяни переняли, мабуть, від ґерманських ґотів. До охорони тіла вживали щ и т а, — старої зброї індоевропейських народів.

Не можемо подати докладнішого опису зброї давніх словян. З тих часів не дійшло до нас ніяких картин, що зображували б озброєння словянина. З археольоґічних розкопів знаємо різні роди зброї, але дуже важко сказати, чи ця або та зброя словянського походження, чи належить до инших племен. Вже в тих часах був живий обмін зброєю і, що появилося в одного народа, те незабаром переймали инші. Так зброя словян не була все однакова, а змінялася й уліпшувалась.

Словяни не дорівнювали своєю орґанізацією сильнішим сусідам. Не могли вони й мірятися з Візантією, що мала найкраще військо в тодішньому світі, славну кінноту й недоступні твердині. І у стрічах з ґерманами виявлялися значно слабшими. В IV. віці підбили їх ґоти. Грізним противником словян були теж монголи. Дикі ґуни у свойому поході через Европу розгромили словянські племена. Потім словяни підлягали аварам. Але й у боротьбі зі сильнішими народами словяни виявлялися добрим військовим матеріялом. Знавець східньої Европи, арабський письменник Ібраґім ібн-Якуб кинув такі слова: »Словяни люди сміливі, здатні до боротьби, коли б не незгоди серед їх численних і порозкиданих племен, т о з і х с и л а м и н е м і г б и з р і в н я т и с я н і о д и н н а р о д с в і т у«. Треба було тільки сильної руки, що зєдинила б словян та дала їм сильну політичну й військову орґанізацію.

Городи. Коли словяни не дорівнювали иншим народам зброєю й орґанізацією, то перевищали їх способом будови городів. Північні землі й досі вкриті великим числом городищ, валів та окопів, що залишилися по давніх городах. На Київщині є їх до 450, в Чернигівщині 150, на Волині 350, на Поділлі 250, в Галичині понад 100. Коли дочислити ще инші землі, то Україна має до півтора тисячі городищ. Недаремне скандинавці називали Україну »землею городів« (Ґардарікі). Частина цих городищ походить із доісторичних часів, але переважливе число — з V.-VIII. століття, з часів, коли розвивалася воєнна орґанізація словян. Словянські племена не мали сили перемогти ворогів у чистому полі, то й боронилися так, що ставили скрізь укріплені городи. І в цій справі дійшли вони до великого мистецтва.

Словянські городи мали різнородне положення. Найчастіше вони

стояли на високих, стрімких горбах, серед недоступних лісів, — це були потайні захисти, де населення ховалося тоді, коли не мало надії остоятися перед ворогом. Инші городи були при людних шляхах, над берегами великих рік; вони служили для охорони торговлі й забезпеки комунікаційних доріг. Ще инші стояли на недоступних островах серед рік та озер, або на підвищених місцях між болотами й багнами. Тут сама природа боронила людину, доступ до такого місця йшов тільки потайними переходами, по кладках та мостах, що їх посторонньому ніяк було відшукати. Деколи навіть город ставили серед болот, на палях, повбиваних у землю.

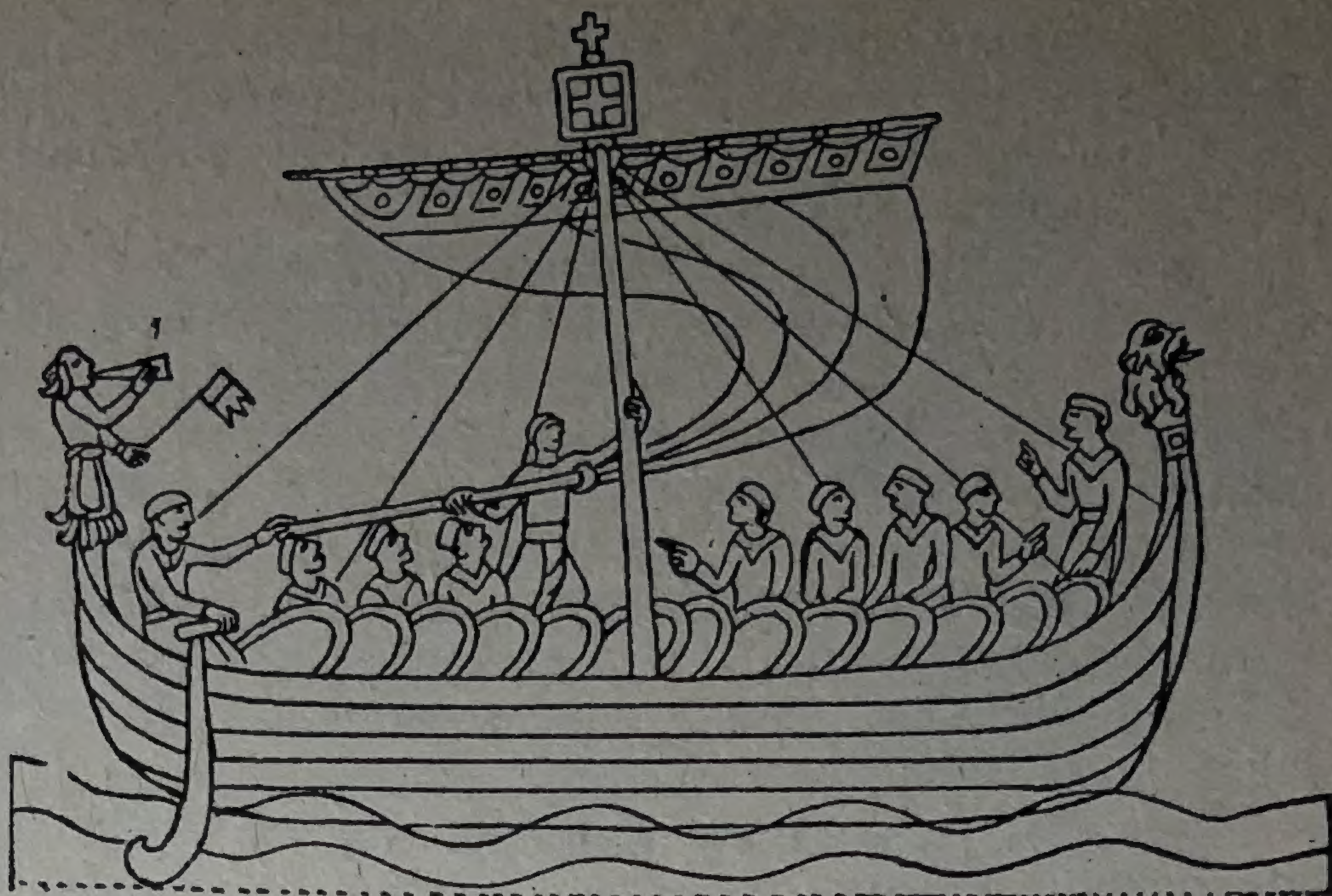
Розмір городищ бував різний, залежно від терену та призначення города. Деякі городища такі невеликі, що могли помістити ледви одну господарську садибу з будинками. Инші були дуже широкі, займали простір цілого морґа, а то й більше. Городи на рівній площині мали звичайно форму кола або еліпси — таке укріплення було найзручніше до оборони. Городища, положені на горбах, мають вид не такий правильний, їх плян залежав від положення й укладу узгір'я.

Укріплення городів складалися головно з валів і ровів. Вал бував кілька метрів заввишки. Там, де доступ був лекший, сипали вали вищі й сильніші. У більших городах вали йшли двома і трьома рядами. Вал будували з землі, яка була на місці, найрадше з глини, бо її можна було добре втовкти. По надвірній стороні города залишали рів і, як була недалеко річка, пускали до фоси воду. Вал скріпляли часом деревяними палями, частоколом. Вхід до города вів через оборонні ворота. Як виглядав словянський город усередині, чи були в ньому ще які укріплення, який вигляд мали внутрішні будови — про те не знаємо нічого певного. В пізніших часах городи часто перебудовували і зміняли так, що найдавніші укріплення попропадали без сліду.

Городи давали словянам безпечний захист від ворога. В тих часах мало хто міг зважитися добувати недоступний город. Не було ніяких машин до облоги й укріплення можна було добути тільки приступом. Положення оборонців було лекше, ніж добувальників. Оборонці ховалися за вали й частоколи, з безпечного місця кидали на ворога каміння, стріляли з луків, метали списами, — до них доступити було важко. Коли укріплення були сильні, й залога мала доволі харчів та води, город міг боронитися довго.

Городи це найсильніша сторона воєнної орґанізації давніх словян; вони забезпечили наші племена перед знищенням і поневоленням та дозволили їм творити своє незалежне життя.

Варяги. На розвиток нашого війська в найдавніших часах особливий вплив мали варяги. Були це збройні ватаги скандинавців, що приплили до нас від Балтійського моря. Назва варяги означала заприсяжену дружину. На заході називали їх іще й норманами, тобто людьми півночі, або вікінґами — войовниками. Зо своєї холодної, мало родючої батьківщини вони пускалися на море й здобули собі славу очайдушних мандрівників та добичників. Вони нападали раз-у-раз на побережжя сусідніх країн, поселилися у Франції, в Анґлії, дібралися до Ісляндії та Ґренляндії, добилися на Середземне море, заснували державу на Сицилії, до-

Човен вікінгів. Рисунок з французького килима XI. в.

Такими човнами варяги перепливали ріки східньої Европи.

пливали аж до Азії й Африки. Збройні ватаги цих скандинавських добичників перепливали зчаста й Балтійське море й річними шляхами входили в країни східньої Европи. Мета їх походів була — добич. Нападали на слабші племена, грабували все, що тільки мало яку вартість, добуте майно вивозили та перепродували в инших країнах. У словянських землях вони спершу спинялися тільки короткий час, для грабежі й торговлі. Але пізніше позакладали свої оселі серед словян, попідбивали різні племена й почали жити з данин, що платили їм переможені.

Варяги відіграли велику ролю при заснуванні найдавнішої нашої держави. Літописець оповідає, що варяги опанували спершу північні землі, потім два добичники, Аскольд і Дир, приїхали човнами до Києва, заняли тутешній город і почали княжити над племям полян. Пізніше з Новгорода прийшов із військом Олег, воєвода князя Рюрика, й заняв Київ в імени малого Рюрикового сина Ігоря — так на Україні почала княжити норманська династія. Чи літописець правдиво змалював початки київської держави, це справа не цілком ясна, різні історики різно це пояснюють, — але що варяги мали велике значіння для орґанізації нашого війська, це річ безсумнівна.

За перших князів варяги творили найвартісніщу частину княжого війська, особливо ж увесь провід був у їх руках. Це видко із договорів князів із греками; в них згадується самі скандинавські прізвища. 907. р. Олег під Царгородом вислав до грецького царя послів Карла, Фарла, Вельмуда, Рулава, Стемида. 912. р. в посольстві виступають ті самі висланники, та, поруч них, Інегелд, Карн, Фрелав, Руал, Труан і ин. В умові Ігора з 945. р. згадані знов імена: Вуєфаст, Акун, Істр, Шибрид, Алдан, Адулб, Ігелд, Турберн і багато инших. Головним воєводою Ігоря був Свенельд. За Святослава воєводами були — Ікмор і Сфенкел.

Пізніше до війська почало допливати що раз більше місцевого населення. Але ж як треба було доброго й певного війська, князі спроваджували варягів. Так князь Володимир Великий 980. р. їздив »за море«, тобто до Швеції, та привів собі варягів; — вони допомогли йому добути Київ. Ярослав Мудрий аж тричі покликував

собі варягів: уперше 1015. р., коли хотів забезпечити для себе Новгород, удруге 1017. р. проти польського князя Болеслава, утретє 1024. р. проти брата Мстислава. У вирішних боях раз-у-раз виступали сили варягів.

Яке велике було варязьке військо на Україні, про те не маємо докладних відомостей; літописці рідко коли подають докладні числа. Арабський письменник Ібн-Фадлан к. 922. р. писав таке: »У руського короля є звичай, що з ним на дворі його живе чотириста відважних товаришів і вірних людей, які разом із ним умирають і дають себе на смерть за нього. Цих чотириста людей сидить під його престолом, а престіл його великий, дорогим камінням оздоблений«. Це, ймовірно, тільки прибічна сторожа князя, не ціле військо. Сто років пізніше, 1015. р. наш літописець оповідає, що Ярослав Мудрий до походу на Святослава зібрав був у Новгороді *тисячу* варягів. Та це було саме після того, коли новгородці значну частину варягів вирізали за їх насильства, — перше було варязького війська більше. У Візантії згадується найбільший відділ варягів — *шість тисяч*, імовірно, й на Україні варязькі війська не мали більш, ніж кілька або кільканацять тисяч людей.

Варязьке військо. Варязькі частини складалися з професіональних вояків, що воєнне діло вважали за своє постійне заняття, з війни добували прожиток і майно. Старшина над військом звався *князь* (по-скандинавському »конунґ«). Спершу це не був титул володаря, а тільки назва ватажка. Князь сам організував свої частини. Ядром війська була *дружина*. До неї належав рід князя й його близькі товариші, та инші певні й вибрані люди. Це була прибічна ґвардія князя, підпора його влади й основа сили. Члени дружини складали князеві присягу на вірність і між собою вважалися за побратимів. Дружина йшла з князем у похід і при його боці зустрічала ворога. Дружинники творили княжу раду, без них він нічого не рішав. Дружина користувалася частиною прибутків князя, що йшли з данин підбитих племен, з торговлі, воєнної добичі й ин. Зпоміж визначних членів дружини князь назначав старшин для різних частин війська, посадників для городів і волостей та всяких своїх урядовців. Нижчу частину дружини творили вояки різного роду й походження, що повнили службу як рядовики.

Крім власної дружини, князь користувався дружинами инших ватажків, що наймалися до нього на службу. Такий ватажок складав із князем умову щодо часу служби та плати. Коли реченець кінчався, він мав право князя залишити й шукати собі місця деинше. Плата найманим ватагам звалася — *скот* (із скандинавського »скат« — гроші, скарб). Один норвезький переказ оповідає, що конунґ Еймунд діставав від нашого князя Ярослава по унції срібла на рядового вояка на рік та по півтора унції для старшого на човні; пізніше жадав по унції золота для рядовиків та по пів гривні для керманича. (Гривня — це фунт срібла, унція — 1/6 гривні). Військо діставало плату й футрами або шкірками дорогих звірів чи иншими вартісними речами. Ватажки й вояки, що довший час служили князеві, ставали членами його власної дружини й користувалися всіма її правами.

Варязькі лицарі.

Рисунки зроблені на основі знахідок у скандинавських могилах.

На які частини поділялося варязьке військо, про те докладних відомостей нема. Найменшою військовою одиницею була, мабуть, залога човна, 40-60 людей. Варяги відбували раз-у-раз походи морем та ріками, тимто люди, що належали до одного човна, жили між собою близько й спільно стрічали всякі небезпеки. В Скандинавії такі »корабельні дружини« були широко відомі. Таксамо було воно й серед варягів на Україні. У першій умові Олега з греками воєнну контрибуцію означували по 12 гривень на »ключ«, тобто керму корабля. Керманич човна у війську Еймунда брав більшу плату, ніж всі инші вояки, отже вважався старшим над залогою човна. У бою військо поділялося на якісь більші частини, що ставали на »чолі« та по крилах, але ми не знаємо, які великі були ці відділи та як вони звалися. Не знаємо теж назв та ранґ старшини. В походах Святослава на Болгарію згадується полки під проводом визначних старшин, як Ікмор, »що після Святослава мав перше місце«, і Сфенкел, »що вважався третім по Святославі«.

Озброєння варягів дуже відрізнялося від словянської зброї. Варязький вояк мав на тілі панцир, що в нас звався б р о н я, на голові ш о л о м, на лівій руці держав довгий щ и т. До нападу служив йому м е ч, т о п і р і к о п я. У порівнанні зі словянами варяги були озброєні куди краще — панцирі й шоломи забезпечували тіло від ударів ворога, меч давав перевагу в боротьбі зблизька. Завдяки своїй сильнішій зброї варяги легко перемагали слабо вивіновані ватаги словян.

Значіння варягів для України. Варяги мали в цілій Европі славу першорядного війська. Самою своєю появою вони викликали захоплення й страх. Араб ібн-Фалдан оповідає: »Я бачив русів (варязькі полки) — не видав я людеї більших тілом, як вони —

мов ті дерева пальмові. Вони руді, не одягають каптанів, ні свит, а чоловік одягає плащ, і окутує ним один бік і одну руку виставляє зпід нього. Всяк має завжди при собі меч, ніж і сокиру. Мечі в них широкі, хвилясті, франконського виробу«. Візантійський письменник Псел 1057. р. описує відділ варягів у грецькій службі: вони, мовляв, »страшні на вигляд і поставою«, мають яснoблакитні очі, не голять бороди, на вдачу повільні, не поспішаються, та не шкодують своєї крови й не звертають уваги на рани. Озброєні вони довгими копями й топорами, з одного боку загостреними. Грек Лев Діякон, що описав докладно похід Святослава на Болгарію, з признанням висловлюється про українські полки, що йдуть до бою рівною лавою, мов та стіна, озброєні копями і щитами. Він описує різні хвилини бою, славить завзяття й хоробрість войовників півночі та їх погорду до смерти. »Про тавроскитів (так він зве військо Святослава) розказують таке, що вони, хоч і переможені, не віддаються в руки ворогів. Коли не мають уже надії врятуватися, устромлюють собі в груди мечі й так себе вбивають. А роблять це тому, що мають таку віру: кажуть, що вбиті ворогами в війні, після смерти, як душа вийде з тіла, служить на тому світі своїм убийникам. Тавроскити бояться такої неволі, й самі себе вбивають, щоб не служити своїм переможцям«.

Варяги служили в українському війську до половини XI. віку. Головну ролю відігравали вони в походах Олега й Ігоря на Чорне море, в далеких боях на Каспію й Закавказзі, в славній болгарській кампанії Святослава, також у війнах Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Варяги дали нашому війську дуже багато. Вони поширили в нас свою видосконалену зброю так, що змінився спосіб воювання. Підо впливом варяг прийнялася нова військова тактика. Військо йшло в бій упорядковане, одною лавою, не так безладно, як це було в давніх словян. Вони привчили військо до ладу, послуху й дисципліни, давали зразок солідарности, єдности й товариського життя. Їх завзяття, рухливість, очайдушність, витривалість — ці дорогоцінні прикмети доброго вояка — ввійшли в кров нашого народу. Варяги вивели наші воєнні сили з далеких пущ і кинули їх на широкі степові простори, на далекі моря й у чужі країни. Що в давнього нашого війська розвинувся дух ініціятиви, саможертви, лицарства — це у значній мірі заслуга цих скандинавських завойовників.

Але пізніше наша держава й армія знайшла опору у власного населення й почала формуватися на власних основах. Тоді варяги вже не мали що робити на Україні. Це було дороге військо, мало великі вимоги й нераз дошкулювало місцевому населенню. Так 980. р. коли варяги добули Київ для Володимира, зажадали для себе окупу: »Це город наш, ми його добули, хочемо взяти окуп — по дві гривні від чоловіка«. Володимир не хотів нищити мешканців і наказав варягам чекати, аж зберуть гроші. Варяги чекали місяць, але побачили, що князь їх перехитрив, і що вони нічого від нього не дістануть. Тоді почали проситися, щоб пустив їх до Візантії. Володимир згодився на це, вибрав споміж них людей »добрих, розумних і хоробрих«, роздав їм городи, а решту пустив зі служби. Та до грецького царя він подав вістку: »Це йдуть до тебе варяги, не тримай їх у городі, бо нароблять тобі лиха так, як і тут

Варяг. Середновічна скандинавська статуя, знайдена у торфовищі в Озеберґ у Норвеґії.

У колишньому багні зберігся норманський човен з X. віку; в ньому був кістяк жінки й усякі предмети щоденного ужитку і також ця статуя. Це характеристичний тип молодого варяга - вікінґа.

накоїли, але порозводь їх у різні місця, та назад не пускай ніодного«. — Таксамо 1015. р. в Новгороді Ярославові варяги »насили творили новгородцям і жінкам їх« — новгородці повстали на них і їх винищили.

Останній раз варяг згадує літопис під 1036. р. Тоді Ярослав Мудрий привів їх з Новгорода обороняти Київ від печенігів. Пізніш уже ніяких звісток про них не стрічаємо. Частина їх перейшла до Візантії, решта поперемішувалася з місцевим населенням.

2. Дружина й вої.

Дружина. Українське військо в XI.-XIV. в. складалося з двох головних формацій: із дружини, тяжко озброєного лицарства, та з воїв, що були народнім ополченням.

Княжа дружина була зорґанізована на зразок варязьких дружин. Хоча скандинавці втратили значіння на Україні й мусіли уступити з війська, то їх військову орґанізацію, що визначалася дуже високими прикметами, князі зберегли та тільки її перетворили, відповідно до розвитку й потреб держави. Головна зміна була така, що на місце чужинців, які служили для своєї користи, до дружини ввійшли місцеві люди, які розуміли потреби своєї батьківщини й їй служили. Перетвір дружини склався не відразу, а поступнево

Спершу переважали в ній варяги, потім туди що раз більше напливало словянського елєменту й нарешті дружина зовсім поукраїнщилася. Ця повільність перемін мала особливе орґанізаційне значіння: нові люди входили в вироблене середовище, мусіли до нього приспособлятися та з ним зживатися, переймати традиції дружини й потім могли їх далі передати.

Дружина не мала характеру всенароднього війська, вона була доступна тільки для вищої верстви громадянства, для бояр.

Бояри (первісно »болярн«, від »болій«, великий) або ліпші люди, це була кляса великих землевласників, що майном і значінням вибилися понад решту населення. З князями звязували їх господарські й суспільні інтереси, справа оборони від нападів кочовиків, поширювання обрібних просторів, розвиток торговлі й ин. Коли вони йшли у воєнні походи, то були свідомі того, що боронять свого майна й своєї землі. До війська належали не з примусу, а тому, що військова сила давала їм провід і значіння. Вони підтримували династію, підпирали й боронили своїх князів, бо княжа влада була їх природним союзником. Князь притягав бояр до участи в кермі державою, давав їм місце у своїй раді, роздавав між них уряди та наділяв маєтностями.

Приналежність до дружини була спадщинним правом бояр. Із літописів знаємо цілі династії бояр, що з роду в рід займали вищі державні уряди й були членами княжої дружини. Так, за Ярослава Мудрого воєводою в морському поході на Візантію був Вишата. Його сини — Янь Вишатич і Путята, займали уряди воєвод за Ярославових синів. Син Яня теж належав до княжої дружини. Подібно в 1070. рр. між боярами згадуються брати Туки й Чудин, пізніше стрічаємо їх синів Станислава Туковича й Іванка Чудиновича. Першенство в дружині мали боярські діти, сини тих бояр, що служили князеві.

Князь міг приняти до своєї дружини бояр і з инших сторін. Новий київський князь Ігор Ольгович 1146. р. покликав до себе бояр Уліба, Івана Войтишича й Лазаря Саковського і сказав їм: »Як були у брата мого, таксамо будете в мене«.

Але людям, що не належали до боярської верстви, доступ до дружини був дуже тяжкий. Галицький літописець із великим обуренням зазначує, що до значіння доходять люди з небоярського роду, такі, як Суддич »попівський внук« або Лазар Домажирич і Івор Молибожич »із мужицького роду«. Хиба йно дуже великі заслуги й особиста підприємчивість могли людину з низького роду винести в ряди дружини.

Чи з принятим до дружини боярином князь укладав яку формальну умову, про це не знаємо нічого певного. Таксамо неясно, чи був тут який святочний церемоніял, як це бачимо на заході Европи (нпр., лицар вкладав свої руки у руки князя). У деяких випадках бояри складали князеві присягу на вірність.

Але деколи бояри мали право не послухати свого князя, а то й залишити в нього службу й перейти до другого князя. Так 1169. р. князь Володимир Мстиславич склав умову з половцями й потім повідомив про це бояр. Але бояри спротивилися йому: »Сам ти, княже, це задумав, — ми не підемо з тобою, ми того не знали«. Коли 1146. р. князь Ізяслав перейшов до Новгорода, »дружина руська

(київська), одні пішли з Ростиславом, а другі, кому куди бажалося«.

Князь і дружина. Головним обовязком членів дружини була вірність князеві. Боярин повинен був являтися на кожний заклик князя, на війну, чи в иншій потребі, мав обовязок скрізь князеві помагати й дотримувати йому вірности в небезпеці та в нещасті. У літописах бувають нераз згадки, що як князь був примушений залишити свою землю, бояри йшли з ним на нове місце. Але навіть коли князь тратив своє князівство, бояри повинні були дотримати йому вірности й іти з ним на прогнання. В 1150. р. князь Ізяслав вихваляв за це свою дружину: »Ви зі мною вийшли з руської (київської) землі, потратили свої села й своє майно, й я теж не можу забути моєї дідини й отчини і або своєю головою накладу, або свою батьківщину відзискаю і все ваше майно«. Коли малолітній Данило, син Романа Мстиславича, тинявся по різних землях, »бояри його батька були всі при ньому«.

Озброєний боярин. Рисунок на основі знахідок в могилі в Таганчі к. Канева.

У потребі князь відкликувався до вірности своєї дружини. Так Святополк, син Володимира Великого, коли починав боротьбу з братами, покликав до себе вижгородських бояр і питав: »Чи прихильні ви мені всім серцем?« Бояри відповіли: »Можемо разом із вижгородцями головами своїми понакладати«. Таксамо Данило підчас найтяжчої боротьби з галицькими боярами зібрав свою дружину на нараду і сказав: »Чи хочете ви бути вірні мені, коли я піду на ворогів моїх?« Всі закричали: »Вірні ми Богові й тобі, володареві нашому, виходи з божою допомогою«.

Бояри повнили воєнну службу самі, власними особами. Коли князь був у бою, бояри разом із ним стрічали ворога. Засібніші бояри йшли на війну не тільки самі, але водили зі собою й свої прибічні дружини.

Коли боярин князя зрадив відповідав за цю зраду майном і власною особою. Найлекша кара було — вигнання за границю держави. Так Роман Мстиславич прогнав із Галичини бояр Кормильчичів, що зірвали бунт проти нього. Данило засудив на кару прогнання бунтівливого боярина Жирослава. Це викликало велике враження і літописець такими словами осуджує виновника: »За те, що Жирослав відкрив уста на свого володаря, нехай не буде

нехай він ходить, блукаючи по всіх краях, бодай йому ні в якій землі, ні в руській і угорській, ні в іншій країні, нехай він ходить, блукаючи по всіх краях, бодай йому недоставало поживи, вина й олію, бодай йому всього того було замало, нехай двір його буде пустий, і хай у селі його не буде нікого живого«... Після бою під Перемишлем 1245. р. Данило покарав на горло боярина Володислава, »злого бунтівника землі«.

Дружина була найціннішим військом, і князі вважали за свій обовязок дбати про її добробут та вигоди. Літопис оповідає про Володимира Великого, що він був дуже ласкавий для дружини, годував її, обдаровував так, що дружинники почали вже вередувати, і як понапивалися, нарікали на князя: »Біда нашим головам, кажуть нам їсти деревяними ложками, не — срібними«. Коли Володимир про це почув, наказав повиковувати срібні ложки для дружини та сказав так: »З а с р і б л о й з о л о т о я д р у ж и н и н е д о б у д у, а л е з д р у ж и н о ю д о б у д у й с р і б л о й з о л о т о«. Пізніші князі наслідували Володимира в цій щедролюбивости супроти дружини. Ми дуже часто читаємо в літописах похвали для князів, що не були скупі для свойого прибічного війська. Так Мстислав, брат Ярослава Мудрого, »незвичайно любив свою дружину, майна їй не жалував, не боронив ні напитків, ні їжі«. 1172. р. князь Святослав Ростиславич »не збирав золота, ні срібла, але давав дружині«, 1187. р. Володимир Глібович »любив дружину й золота не збирав, майна не щадив, а давав дружині« й т. д. Підчас бою князь журився передовсім тим, щоб дружина не зазнала дуже великої шкоди. Після бою під Листвином 1024. р. князь Мстислав кличе вдоволений: »Хто цьому нерад: тут лежить сіверянин, там варяг, а моя дружина ціла!«

Утримання дружини. На утримання війська йшли різні державні доходи. У найдавніших часах князь вів дружину на п о л ю д д я, — стягати дань із підбитих племен. Про це докладно оповідає візантійський цісар Костянтин Порфирородний у пол. X. в. »Коли настає місяць листопад, князі їх як-стій виходять із усею Русею з Києва й ідуть на полюддя, тобто з волости до словін, деревлян, дреговичів, кривичів, сіверян і инших словян, що підвладні русам. Перегодувавшися там цілу зиму, в місяці квітні, як скресне крига на ріці Дніпрі, приходять до Києва«. Таке полюддя відбувалося суворим способом — це знаємо з літописного оповідання про похід Ігоря на деревлян. Коли княжа дружина почала жалуватися, що зубожіла й не має в що одягнутися, Ігор вивів її на деревлян: »пішов у Дерева по дань і до першої данини придумав нову і брав силою, він і його люди«. Потім, коли вже верталися, він іще роздумався й іще раз пішов із невеликою дружиною добувати ще більше данин для себе. Тоді деревляни змовились на нього: »Як вовк унадиться між вівці, то виносить усе стадо, доки його не вбють«; зробили засідку й Ігоря вбили.

Полюддя залишилося й у пізніших часах, хоч певно не в такій гострій формі. Князь обїздив землі, й населення мусіло утримувати його та складати йому данину. Так літопис оповідає, що суздальський князь Всеволод Юрієвич 1190. р. був »на полюдді« в Ростові, пізніше в Переяславі Заліськім. На Україні ще в XV. ст. існувала дань із цею назвою, — так Микольський Пустинський манастир

Князь збирає дань від підбитих племен. Рисунок з т. зв. кенігсберського літопису.

у Києві 1427. р. дістав землю »з усіма доходами, бобрами, куницями і з полюддям«. Але тоді вже полюддя затратило характер воєнної повинности — утримувати військо.

Коли на Україну приходили чужі війська як воєнна підмога, тоді князі давали їм утримання в городах, чи селах, — це називалося розпустити військо на покорм. В 1018. р. польський князь Болеслав, союзник Святополка, зажадав: »розведіть дружину мою по городах на покорм — і так сталося«. Таксамо 1069. р. Ізяслав Ярославич »розпустив ляхів на покорм — й ляхів тайком убивали«. В 1150. р. Ізяслав Мстиславич »післав угрів на покорм до Устилуга«. Можна догадуватися, що й українські війська діставали таке утримання по городах та селах, коли вже позбиралися, а похід іще не починався. Так, мабуть, треба розуміти згадку літопису, що князь Мстислав підчас хвилинного мира »розпустив дружину по селах« (1096. р.).

На утримання війська назначували деколи податок грішми. Вже Олег мав настановити в Новгороді дань на варязьку дружину — 300 гривен річно. Коли 1018. р. новгородці хотіли підтримати Ярослава Мудрого в боротьбі з Святополком, »почали збирати скот: від мужа по 4 куни, від старост — по 10 гривень, від бояр — по 18 гривень, і привели варягів і дали їм скот«.

На військо йшла теж частина доходів зі суду, т. зв. вири. Володимир Великий не карав розбійників смертю, а назначав на них грошеві кари: »війни багато, вира хай буде на зброю й на коні«.

Княжа дружина діставала на утримання й цілі городи та землі. Так було від найдавніших часів. Знаємо, що за Олега й Ігоря по більших городах сиділи »великі і світлі князі«, ватажки різних відділів варязького війська. Таксамо читаємо про Володимира Великого, що він зпоміж варягів »вибрав мужів добрих, розумних і хоробрих і порозздавав їм городи«. З доходів города і цілої округи утримувалися і князь і вся дружина. Таксамо було і в пі-

зніших часах. Коли Данило 1234. р. заняв Галич, »приняв землю галицьку й роздав городи боярам і воєводам, і було корму в них багато«. Проводирі бояр, вірних князеві і вищі військові старшини, що визначилися були в боях, діставали від князя в управу різні городи з усіма доходами, — це була нагорода за їх заслуги. Але були теж маєтности, призначені на утримання тих військових частин, які князь старався мати все готовими до бою. Так галицький літописець під 1240. р. згадує, що Данило призначив »коломийську сіль«, тобто сільні джерела в околиці Коломиї »на роздавання оружникам«, тяжкозбройним відділам війська. Але могутний боярин Доброслав, що мав впливи на Покутті, спротивився княжій волі, роздав деякі волости чернигівським боярам, а Коломию дав двом »беззаконникам із мужицького роду«...

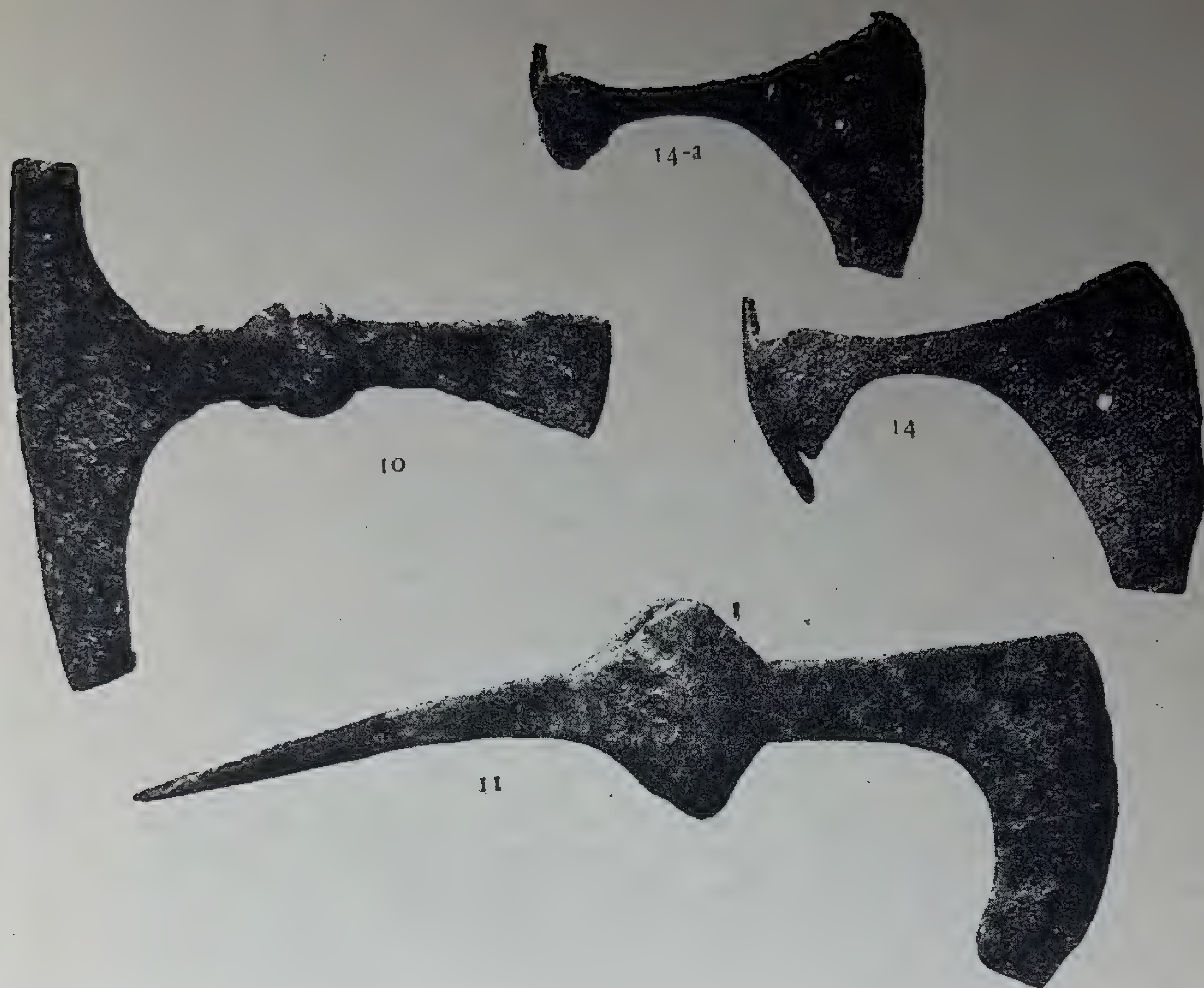
В який спосіб відбувалося надавання землі, про це літописи нічого ближче не говорять. Не знаємо, чи був при цьому який святочний акт, так, як це водилося в західній Европі при февдальних відносинах, не збереглося також із княжої доби ніяких грамот, якими надавали землі. В пізніших часах, у Галичині й у литовському великому князівстві в таких грамотах згадували заслуги боярина й зазначували, яка велика має бути служба, чи сам боярин має являтися на воєнний похід, чи привести зі собою кількох вояків.

Дальше військову службу почали нерозривно звязувати з посіданням землі. Хто ходив на війну, той мав право до земельного наділу. Ця система давала державі користи, коли княжа влада була сильна. Князь міг покарати непослушного дружинника тим, що відбирав йому землю. Але ж, коли князь не мав авторитету, боярство як-стій намагалося використати становище й занедбувало свої обовязки. Таке бачимо в Галичині в перших десятиліттях князювання Данила. Бояри відмовляються від послуху князеві й самі беруть провід у державі. Коли Данило раз перед походом скликав віче, на нараду прийшло всього 18 вірних »отроків«, молодших бояр.

Старша дружина й отроки-дітські. Дружина поділялася на старшу її молодшу.

Старша дружина звалася инакше — перша, лучча, більша, або — великі бояри. Належали до неї представники наймогутніших боярських родів, великі землевласники, найбільше впливові люди в громадянстві. Вони засідали в княжій раді, мали вплив на постанови князя, мали у своїх руках найвищі уряди. Князь повинен був питати в них їх думки в кожній справі. Колиж цього не робив, старша дружина виявляла невдоволення. Князь Всеволод Олегович на старі роки »почав любити думку молодих і радився з ними; а ці почали завидувати й відказувати на дружину першу«. Святополк Ізяславич (1093. р.) »не порадився з більшою дружиною батька й дядька свого, а раду зробив із тими, що з ним прийшли« і под. У війську члени старшої дружини займали всі вищі місця, »держали воєводство«; — передусім до них належав найбільше впливовий уряд — тисяцького.

Другою катеґорією була дружина молодша, — отроки, дітські, боярські діти або просто молодь. Усі ці назви більш-менш однозначні: »дітський« у першому значінні означає »дитячий«, »отрок« тілько що немовля, — дитина, юнак.

Топори з княжих часів, різної величини й форми. З находок на Київщині.

Це була лицарська молодь, що походила з боярських родів; у княжій дружині вона готовилася до військової служби. Отроки служили й при боярах і на княжому дворі. Літописи часто згадують, що князі мали довірених отроків або дітських. Найчастіше вживали їх до посилок, перевозити накази, листи і всякі доручення. Тимто деколи отрока звали просто слугою. Підчас бою вони мали під опікою коні дружини. Так нпр. галицький літопис при описі ярославської битви 1245. р. каже, що в один якийсь час при князях »не було войовника, а були отроки, що тримали коні«. Але ж, з другого боку, в поході на ятвягів 1256. р. Данило при своїм боці залишив »отроків оружних«. Отроки готовилися до бою під оком князів, а досвідніші з них брали участь у легких походах, у стежах та розїздах. Особливо в походах на половців у передній сторожі виступає нераз ця »молодь«. Так 1149. р. князі »чорних клобуків (найманих половців) і молодь свою пустили наперед до Переяслава, а самі пішли своїми полками за ними«. Подібно 1160. р. князь Святослав »перебрав молодь і з берендичами та каєпичами пустив на половців«. У походах на степовиків особливо треба було виявити сторожкість, обережність і підприємчивість — і це була найкраща воєнна школа для молодих. Князь Василько теребовельський задумував на чолі такого юнацтва вести широкі походи: »Скажу я братам своїм, Володареві й Давидові:

дайте мені дружину молодшу, а самі бенкетуйте й веселіться — і подумав я собі, що піду на лядську землю в зимі й під літо, й заберу лядську землю«.

Молодшою дружиною звалися й менше заможні і визначні бояри, що не могли рівнятися з »великою« дружиною й вдоволялися нижчими становищами в дружині. Вони могли мати нижчі ступні в війську або були просто княжими слугами до всяких доручень.

Члени молодшої дружини могли згодом входити у склад »старшої« дружини, ставали »великими« боярами, діставали вищі уряди й под. Літописи дають на це деякі приклади. В 1169. р. князь Володимир Мстиславич зробив умову з половцями без відома старших бояр; коли вони про це довідалися, сказали: »Не підемо з тобою, ми про це не знали«. Тоді князь указав на дітських і сказав: »Це будуть мої бояри!« Бояри в Ростовщині 1176. р. відказували на князів Ростиславичів, що вони »пороздавали по городах посадництва руським (київським) дітським«.

Отроків згадують звичайно в невеликому числі: воєвода Янь мав при собі 12 отроків, при Данилі було їх 18. Раз тільки Святополк Ізяславич мав 700 чи 800 отроків, — може це не молодша дружина, а ціле військо.

Вої. Поруч із дружиною другою формацією давнього нашого війська було загальне народнє ополчення, що мало стару назву воїв. Спершу вої не мали ніякої постійної орґанізації. Як на країну напав ворог, уся людність хапала за зброю для оборони. І в такій формі місцевої самооборони вої перетривали довгі часи. Але вже перші князі почали вживати до зорґанізованих виступів народнього ополчення. В походах Олега на Грецію 907. р., окрім варяг, тобто дружини, виступають і словяни з різних племен: словіни, кривичі, деревляни, радимичі, вятичі, поляни, хорвати, дуліби. Це ніщо инше, як народні вої. Таксамо Ігор до походу на Візантію 944. р. »почав збирати вої многі«, і варягів і військо різних племен. Грецький письменник Лев Діякон каже, що Святослав до походу на Болгарію зібрав »усю дорослу людність«. У літописах назва »вої« часом однозначна з військом узагалі. Але частіше ставлять воїв супроти дружини, як окрему формацію. Так, нпр., 1015. р. бояри кажуть до князя Бориса: »це дружина батьківська в тебе та вої«.

До ополчення належала й міська людність і селяни - хлібороби, т. зв. смерди або чорні люди. На ворога мав іти кожний, без огляду на вік, без огляду на те, чи мав відповідну зброю, чи ні. Князь Всеволод підчас нападу половців 1078. р. »наказав збирати воїв від малого до великого«. В 1151. р. кияни заявили князям: »хай ідуть усі, хто тільки може хоч дрюк (»хлуд«) у руки взяти; коли хто не піде, дай його нам, ми його самі побємо«. І так пішли »один одного не залишаючи, всі з радістю за своїми князями, і на конях, і піші, велика сила«.

Народнє ополчення спиралося на територіяльну систему. Населення з якоїсь округи збиралося в часі небезпеки на одному місці, звичайно в найближчому городі й там готовилося до виступу на ворога. Так, нпр., 1068. р., коли половці погромили князів над рікою Альтою, »люди київські прибігли до Києва, владили віче

на торговиці, післали до князя й сказали: це половці порозбігалися по землі, дай, княже, зброю й коні, ми будемо битися з ними«. Така мобілізацйна округа звалася, здається, тисяча. Цю назву стрічаємо в літописах декілька разів, але немає докладного вияснення, що таке вона означала: чи була це тільки военно-оборонна територія, чи мала вона й ширше, адміністраційне значіння. На чолі тисячі стояв тисяцький. Тисячі й тисяцькі згадуються в Києві, Вижгороді, Білгороді, Переяславі, Чернигові, Єнові й Перемишлі. Були це або княжі столиці або сильніше укріплені городи. Відділи війська діставали звичайно назви від городів, як: кияни, переяславці, звенигородці, берестяни, володимирці, турівці, пиняни, галичани й ин.

Половецька »вежа« — віз критий шатром. З кенігсберського літопису.

Чи були які менші мобілізаційні райони, ніж тисяча, про це певно не знаємо. Уряд сотського вказує, що були якісь сотні, та чи це відділ війська, чи округа, рішити трудно. Деколи вживається й назва полк на означення території, з котрої йшло ополчення, нпр., »їдемо в сильний полк київський«, значить — у Київщину. Часом на чолі селянських відділів бачимо старостів, сільських старшин. З того можна б міркувати, що найнижчими територіяльними одиницями в орґанізації воїв були села.

Учасники народнього ополчення йшли на війну звичайно зі своєю зброєю, хоч би це були тільки дрюки, як це бачимо де в кого 1151. р. Але в разі небезпеки й князь був обовязаний давати воям зброю зі своїх складів. Про це літопис оповідає під 1068. р., коли половці порозбігалися по Київщині, народ у Києві домагався у князя зброї і коней.

Учасники походу діставали деколи плату: »Ярослав почав свої вої ділити: старостам — по 10 гривень, смердам (селянам) — по гривні, новгородцям усім — по 10 гривень, і відпустив їх додому«. Але передусім військо мало право до военної добичі й це найбільше приманювало населення до военних походів.

Чорні клобуки. Своєрідне народнє ополчення творили також степові орди, що були під владою наших князів. Мали вони загальну назву чорних клобуків. Є це перерібка турецького слова »каракалпаки«, що означає — чорні шапки. У таких гостроверхих шапках змальовані степовики на давніх картинах у літописах.

Були це недобитки різних степових орд, головно печенігів та торків, що або самі піддалися під українську владу, або наші князі привели їх як бранців та осадили на степовому пограниччі. Належали до них різні племена: берендії або берендичі, ковуї, каєпичі, турпії. Більшою масою вони замешкували околиці ріки Росі, де був їх головний город Торчеськ. Менші оселі були на Переяславщині й Чернигівщині. В 1139. р. літопис нараховує їх на

30 тисяч. Мали вони своїх старшин, »ліпших мужів«, яких теж звали князями. Довгий час вони були поганами, але пізніше почали приймати християнство. Жили вони життям кочівним, сиділи в »вежах«, тобто возах із шатрами й переходили з місця на місце. В часі небезпеки ховалися до укріплених городів. Багатством їх були великі стада овець і табуни коней. Вміли вони, як усі степовики, незвичайно скоро переселюватися на инше місце. Літописець оповідає про це характеристичний епізод із 1151. р. Того року суздальський князь Юрій Мономахович ішов на Київ із половцями. Князі Вячеслав і Ізяслав не мали з ким боронити города. Тоді чорні клобуки заявили, що готові з усею ордою прийти на поміч. »Їдьте собі у свій Київ, а до нас приставте вашого брата Володимира, ми поїдемо до своїх веж, хочемо забрати свої вежі й жінки й діти й стада свої, і все, що наше й підемо до Києва; ви будете до вечора в Києві, й ми будемо«... І справді на означений час ціла орда зявилася під Києвом — на радість і на страх міста. »Володимир прийшов із усіма чорними клобуками, з вежами, стадами та худобою їх, незліченна сила, й великої шкоди наробили — трохи вороги, трохи свої, — манастирі пограбували, села попалили й сади понищили«...

Чорні клобуки зберегли свій дикий побут; не знали, що таке дисципліна, нераз »хитрили« й не хотіли слухати князів. Але з ненавистю відносилися до половців, охоче йшли в степові походи і зчаста самі закликали наших князів на випади у степ. Щиро, чи нещиро, а нераз заявляли, що готові за свого князя »голови свої покласти«. В українському війську вони мали свою вагу, як елемент рухливий, відважний і завзятий, що насліпо йшов на всяку небезпеку, коли тільки можна було сподіватися наживи і здобичі.

Бродники та берладники. Українські степи, багаті на дикого звіря, приманювали раз-у-раз до себе сміливе населення, що йшло туди на лови й риболовство, не вважаючи на небезпеку від диких кочовників. Ті сміливі степові поселенці, попередники запорожців, мали своєрідну военну орґанізацію й уміли все виставити значні військові сили. На жаль, про подробиці їх життя знаємо небагато. Займалися вони ловами, мали свої стада, але передусім — воювали. Мали різні імена: бродники, берладники, вигонці.

Бродники виступають від половини XII. в. Назву їх виводять від слова »бродити«, себто тинятися, блукати, по степах, мандрувати. Це були християни, імена мали українські, славилися відвагою. В 1147. р. разом із половцями приходили на поміч Олегові Святославичеві, в 1180. рр. брали участь у болгарській визвольній боротьбі, пізніше заходили на Угорщину. Чужинці звали їх землю Бродинією.

Цю степову кольонізацію підтримувала також Галичина. Південний степ урізувався тоді в Поділля та Покуття й притягав до себе погряничну людність. А що в Галицькій землі часто бували внутрішні неспокої, то ті, що були невдоволені цими відносинами, могли шукати собі пристановища в степах. Один із галицьких князів, Іван Ростиславич, 1145. р. утратив свій уділ у Галичині, подався над Дунай і там у городі Берладі зорґанізував собі степове вій-

Княжий дружинник у повному узброєнні.

сько. Його берладники цілі два десятиліття нишпорили по всіх сусідніх околицях. У 1158. р. вони непокоїли галицьких рибалок десь на Чорному морі й добули два грецькі торгові кораблі. В 1159. р. ходили походом на Пониззя (Поділля), здобули Кучелмин і облягали Ушицю. В 1160. р. опанували торговий порт Олешшя у Дніпровому гирлі. Сили берладників були значні. В подільському поході їх полк налічував до 6000 людей. Та вони мусіли мати й свою фльоту, бо робили напади й на морські пристані. Походи берладників мали нераз характер розбишацько-піратський, а якоїсь вищої політичної мети ця »берладська Січ« не мала.

За першого наїзду татарів 1223. р. появляється ще одна степова формація, таємні — галицькі вигонці. Коли всі князі зїхалися були недалеко Дніпрових порогів, щоб разом виступити на грізних

монголів, »вигонці галицькі приплили Дніпром, ввійшли були в море, бо було човнів тисяча, віхали у Дніпро, дійшли до порогів і стали коло річки Хортиці на броді у протолчі; були з ними Юрій Домамирич і Держикрай Володиславич«. Була це якась сильніша організація, коли човнів було аж тисячу — людей могло бути кільканацять тисяч. Може це були еміґранти з Галичини, що осіли десь над Чорним морем. Коли на Україну прийшла грізна небезпека, вони почувалися до обовязку стати разом у обороні рідної землі й певно багато їх понакладало головами над річкою Калкою.

3. Зброя й боєві формації.

Охоронна зброя. Зброя давніх часів мала назву »оружжя«. Її можна поділити на оборонну й зачіпну. До першого роду належала броня (панцир), шолом і щит.

Броня була для охорони тіла, як панцир. Назва її перейшла від ґерманів, чи кельтів (старонім. brunja виводить із кельтського bruinne = груди), — словяни у найдавніших часах панцирів не вживали. До нас броню занесли, мабуть, варяги, що знали різні роди залізної зброї. Панцирі з княжих часів знаємо з розкопів старовинних могил. Така броня це щось, наче каптан, чи сорочка з отвором на голову та короткими рукавами. Була вона більш, ніж метер завдовжки й сягала до колін. Зроблена була з дрібних залізних кільців, посполучуваних одне з одним; пізніше (від XV. в.) такий панцир звався кольчугою. Степовики носили теж броні, але инші, зі шкіри з нашитою залізною лускою. Від печенігів та половців разом із иншою здобиччю приходили до нас і такі панцирі. Могли бути в нас ще й инші роди панцирів, що приходили зі Сходу, з Візантії або із західньої Европи. Так, нпр., у грамоті володимирського князя Володимира Васильковича з 1287. р. згадано про якісь »броні дощатиє«. Згадок про частини зброї для охорони ліктів, колін і взагалі ніг у тих часах не подибуємо.

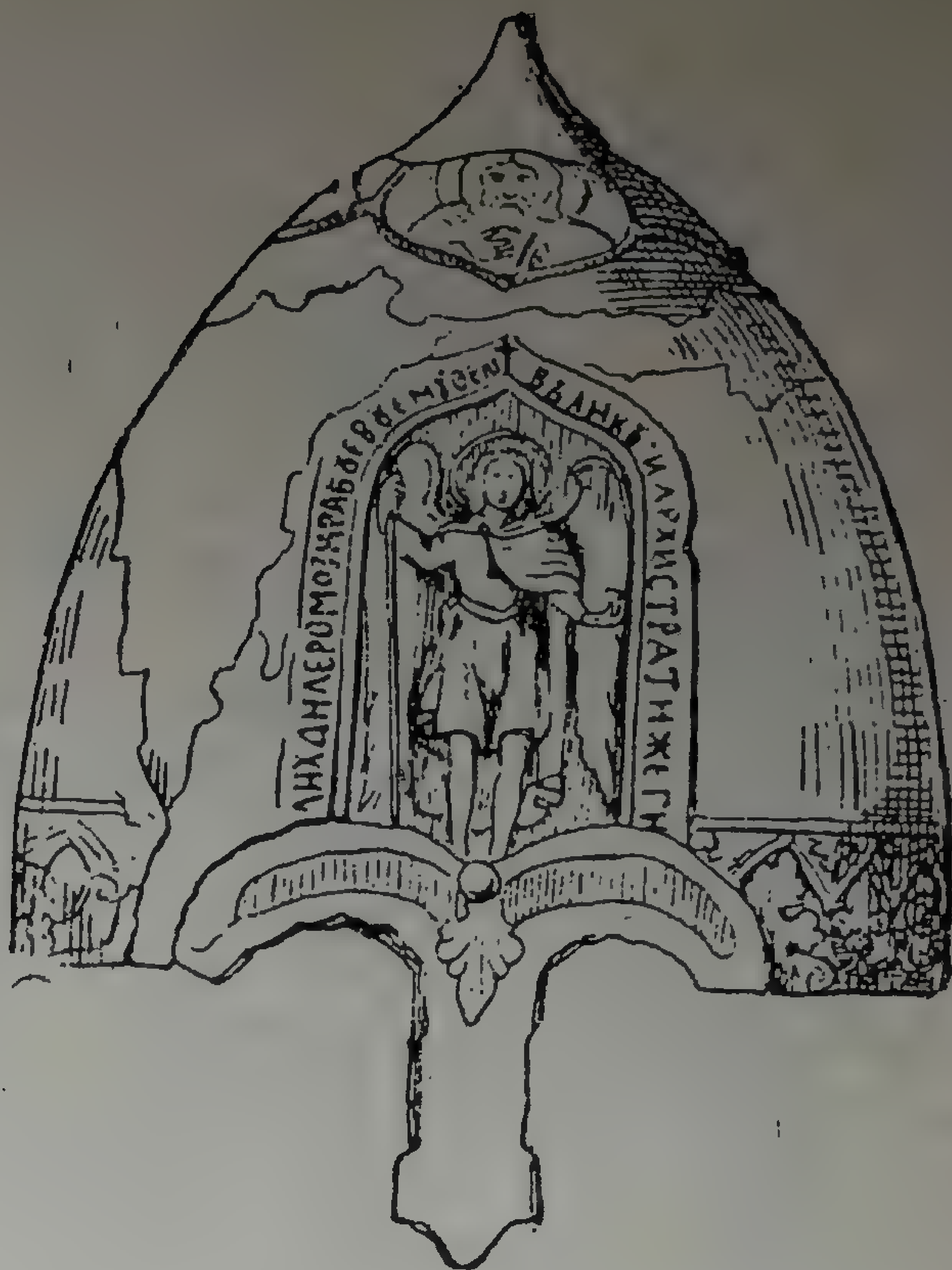
Шолом, залізна покрова голови. Назва — німецького походження (ґотське hilms). Мабуть, його в нас поширили разом із бронею варяги. Шоломи княжих часів, вироблені з залізної бляхи, мають форму стіжка, що загострюється до гори. Зпереду бляха здовжувалася в вузький виступ, що охоронював ніс. Деколи зпереду шолома причіплювали залізну маску, що закривала ціле обличчя. До шолома можна було дочіпити й охорону на шию. З такими заслонами на шию й вуха бачимо наших воїв на картинах із »Життя Бориса та Гліба«.

На княжих шоломах бували зображені святі, нпр., на шоломі Ізяслава Мстиславича 1151. р. »написаний був святий мученик Пантелеймон золотий«, на шоломі Ярослава Всеволодича ок. 1200. р. — який зберігся до наших часів — є св. Михайло з написом »Великий архистратиже Господень Михаїле, поможи рабові свойому Теодорові«.

Не знаємо напевно, що воно таке означало слово прилбиця, що тільки двічі подибується в літописах: чи була це частина шолома, що хоронила обличчя, чи цілий шолом (у чехів »прилбиця« означає — шолом). Галицький літопис оповідає, що коли 1241. р. карали

Шолом азійського походження,
з видовженим гострим верхом.

Шолом князя Ярослава Всеволодовича,
з часів ок. 1200 р.

бунтівничих перемиських бояр, »пороздирано прилбиці їх вовчі й борсукові«.

Щит служив до заслони тіла вже в давніх словян. Як каже Прокопій — словянські щити були невеликі. Більші щити поширилися в нас, мабуть, за варязьких часів. Святославове військо в поході на Болгарію мало щити довгі, »великі, для безпеки пороблені аж до ніг«. Коли воївники йшли до бою, несли спершу щити на плечах, потім ставили їх перед себе. На картинах нашого війська в »Житті Бориса та Гліба« бачимо невеликі щити, що хоронять тільки груди, вгорі ширші, вдолині вужчі, вгнуті досередини. З чого й як вироблювано наші щити, про це ми докладніше не знаємо. Деколи були вони деревяні, і зверха помальовані. »Слово о полку Ігоревім« називає щити »черленими«, — червоними. На літописних картинах бувають червоні щити. В галицькому війську XIII. в. щити були вкриті бляхою, на сонці блищали, »були як та зоря«. На щитах були різні прикраси, може, й герби лицарів; Олег, за переказом літопису, завісив свій щит на воротах Царгорода, щоб таким чином зазначити свою перемогу. Уживали теж вислову: »взяти город на щит«, — пограбувати його.

Зачіпна зброя. До зачіпної зброї належить копя (копіє) з різними назвами, меч, шабля, топір і лук зі стрілами.

Найраніше появилося копя. Знали його вже словяни, мали для нього різні місцеві назви: копя (походить від »копати«, бити), сулиця (від »сунути«, нападати), оскеп означає дрючок.

Але який вигляд мали різні роди списів, це вияснити нелегко.

Копя це була звичайна зброя тяжко озброєного війська, й піхоти, й кінноти. З копями полки їдуть до наступу. Копя це й відзнака полководця. В бою князь повинен перший »сунути« копям, а як князь умирав, то копя ставили при його гробниці. Копя мало

залізне вістря, в формі видовженого листка, з отвором, щоб насаджувати о с к е п и щ е, тобто деревяний дрючок. У бою ці деревця часто ламалися. Копя бували різної довжини; на картинах княжого війська в піхоти вони виглядають короткі (яких півтора м.), в кінноти значно довші (до 2 і пів м.).

У XIII. в. в галицькому війську, а також у ятвягів (литовців), бачимо якийсь інший рід списів — с у л и ц і. Це, здається, короткі або легкі списи; воївники або держали їх у руках, наступаючи, або кидали їх із віддалі.

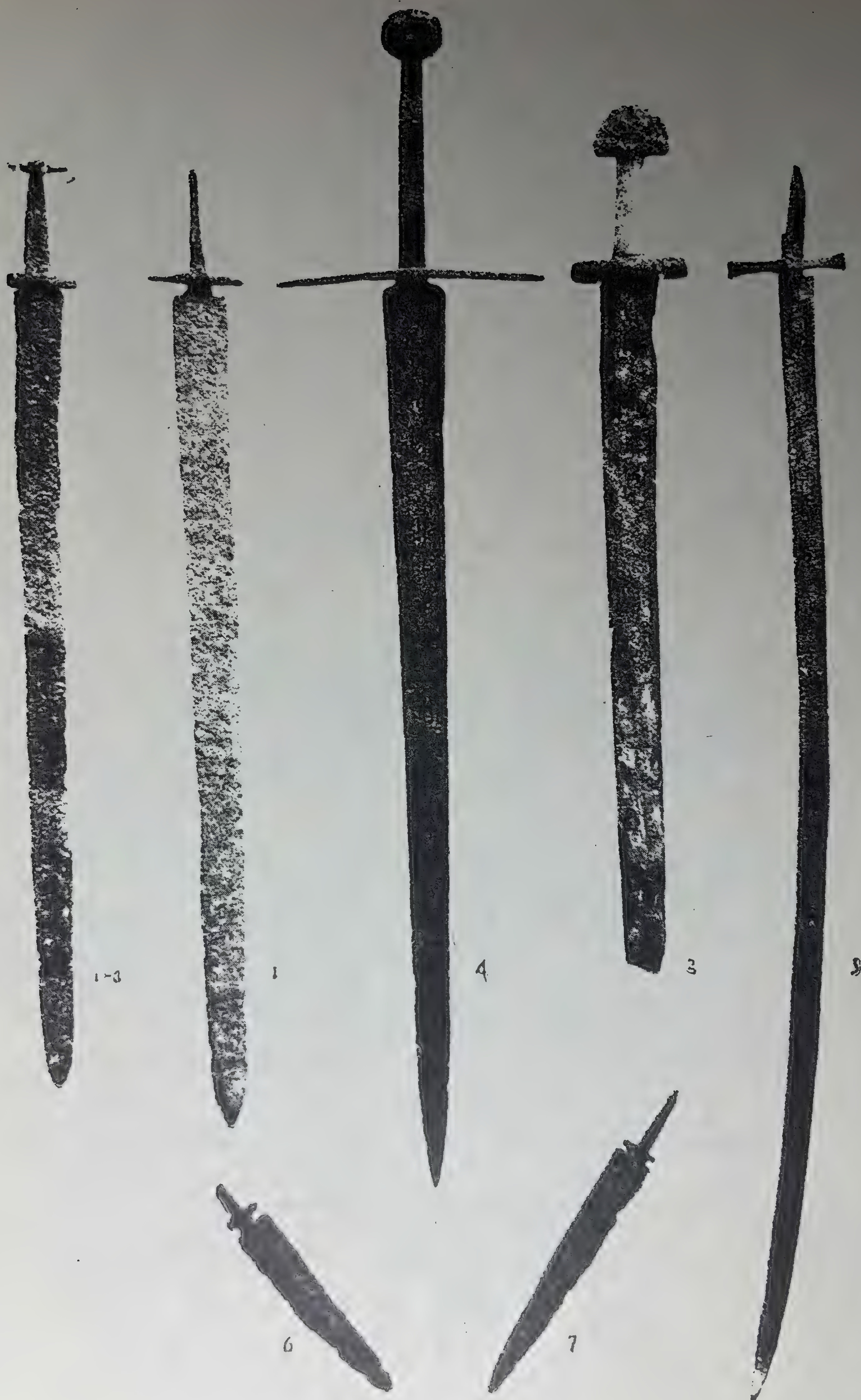
О с к е п теж рід списа, згадується в нас тільки раз, 1123. р. У інших словян означав він примітивний, простий деревяний спис без залізного вістря.

Р о г а т и н а це копя, що при вістрі має гак. Уживали її деколи в бою. Так 1149. р. при облозі Луцька один із міщан-німців намагався, щоб князя Андрія »просунути рогатиною«. Але рогатини вживали й на ловах: Данило вбив рогатиною три дикі кабани в грубешівських лісах (1255. р.). Рід малої рогатини це — р о г а т и ц я, чи р о г т и ч а. В бою з ятвягами 1256. р. »один воїн наладив праву руку, взяв із пояса свою рогатицю, кинув далеко й скинув із коня ятвязького князя, — і злетів він із коня на землю, й душа його вийшла з кровю в ад«.

М е ч — назва запозичена в німців (ґотське mekeis). Давні словяни мало вживали мечів. У могилах полян, кривичів, сіверян їх подибуємо рідко. Поширили їх щойно варяги, а варяги перебрали їх із заходу від франків. Араб Ібн-Фадлан з поч. X. ст. оповідає, що всі руси мають при собі меч, а мечі їх франконського виробу. Інший араб Ібн-Дусте каже, що Русь має мечі »сулейманові« — східнього походження. Окремий розслід одного з археольоґів (Анучина) виказав, що майже всі мечі, які познаходили в нас у розкопах могил, походять із Скандинавії. Ці варязькі мечі так на 1. метер завдовжки. Вістря — завдовжки поверх 80 цм., вгорі має ширину 6 і пів цм., додолу трохи звужується. Ручка була відділена від вістря перекладиною на яких 10 цм. завдовжки. Сама ручка була масивна, нераз майстерно оброблена, часом посріблена та прикрашена орнаментом. Мечі бували обосічні. Про це згадує вже найдавніший наш літопис у оповіданні про поневолення полян хозарами. Коли поляни принесли наїздникам в данині мечі, вони занепокоїлися, що »зброя в них із обох сторін гостра, тобто меч«, бо хозари мали тільки шаблі. Меч носили »при бедрі«, в піхві, — з того вислови: »виняти меч«, »обнажити«. Меч був ознакою судової влади князя: »князь недаремне носить меч — на помсту злочинцям, і на хвалу тим, що добро творять«. В великій ціні були памяткові мечі — так князь Андрій Юрієвич переховував меч св. Бориса.

Ш а б л я прийшла до нас зі сходу, від степових народів. Літопис ізгадує, що хозари мали шаблі з одного боку гострені. Шабля була довша від меча, доходила до 1.20 м., була трохи закривлена, мала легку ручку, і взагалі була значно лекша й наручніша від меча. Але ж мечі були тоді більше поширені, ніж шаблі.

Т о п і р є здається іранського походження (пор. перське tabar). Його вживали як зброї до наступу, тільки в найдавніших часах

Січна зброя з княжих часів, найдена на Київщині. 1 — мечі обосічні, на одну руку; 2 і 4 — мечі тяжкі дворучні; 5 — шабля східного (азійського) походження; 6 і 7 — ножі.

головно варяги. Ібн-Фадлан каже, що всі руси мали меч, ніж і топір. Варяги, що були на візантійській службі, були озброєні в мечі, копя або топори. В описах боїв на Україні топори ніде не згадані. Але що вони були дуже поширені, про це свідчать часті знаходи в могилах. Як підручної зброї вживали ще й топірця (1071 р.).

Лук, як зброя, був відомий давнім словянам. Словянські є теж назви: тетива, стріла й тула — сагайдак на стріли. Але краще опанували цю зброю степовики й щойно від них поширився лук і в нашому війську. Під 968. р. наш літопис згадує, що коли склали мир із печенігами, печенізький хан дав гостинця нашому воєводі: коня, шаблю і стріли. Пізніше, підо впливом торків та половців, повстали й поширилися в нас лучники, яких називали стрільцями. З техніки володіння луком знаємо вислови »накласти стрілу« і »напрягати лук«. У війську Данила 1251. р. появляється якийсь новий рід лука, рожанець: »стрільці йшли з обох боків, тримали у руках свої рожанці й наклали на них стріли на ворогів«. Тули в галицьких бояр бували боброві.

Оружники. Відповідно до озброєння можна поділити військо на різні боєві категорії. Головне значіння мали два роди війська — оружники та стрільці.

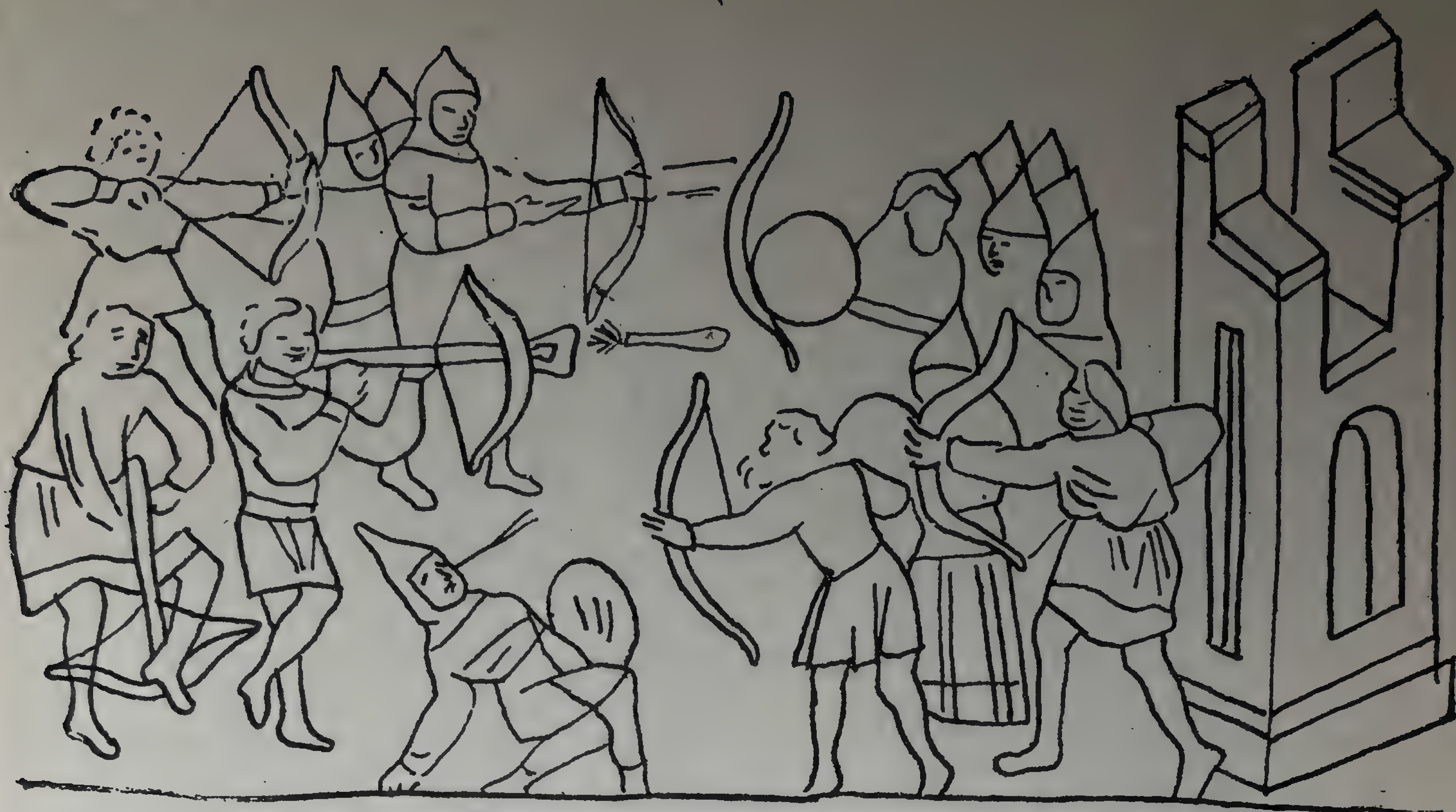
Оружниками називалося військо — озброєне повною зброєю, оружжям. Назва »оружники« появляється що-йно в XIII. в., але так озброєні воївники водилися в нас від найдавніших часів. Оружниками можемо назвати тяжкозбройних варягів, пізніше княжу дружину і взагалі всі військові формації, що носили тяжку зброю. Повна зброя складалася з броні, шолома, щита, меча й копя.

Але не все й не всі воївники мали всі ті части озброєння. У варязькій добі зброя була найповніша, це бачимо із згадок у договорах перших князів із греками, в літописі та у грецьких описах Святославових походів. У договорі Ігоря з 945. р. згадані як звичайна зброя мечі, копя та щити. Воєвода Претич 968. р. дає печенізькому ханові гостинця: броню, щит та меч. Святославове військо в Болгарії 968—971. р. виступає в шоломах і панцирях, зі щитами й мечами, або зі щитами і копями. Не знаємо тільки, чи кожний воївник мав копя й меч, чи були окремі відділи копійників і окремі озброєні мечами.

В XI. і XII. в. броні згадані рідко. Не знати, чи того, що вони були загально поширені, чи — що їх недоставало. Рідко

Степовики-скити з луками. Рисунок зі старинної грецької вази.

Боротьба лучників - стрільців. З кеніґсберського літопису.

коли літописці зазначують, що військо мало броні. Так нпр., 1151. р. на воєнних кораблях князя Ізяслава на Дніпрі »борці стояли у бронях і стріляли«. В 1176. р. полк дружини князя Мстислава виступає — »всі у бронях«. Але навіть і половці мали частину війська в повнім озброєнні: 1151. р. »повсідали на коні у бронях, зі щитами, з копями, наче до бою«. З того можна здогадуватися, що броні були досить поширені.

Тяжкозбройні війська з того часу виступають до бою все з копями. Князь починав бій так, що перший кидав копям. Головний бій вирішував усе наступ війська, озброєного копями. Силу війська рахували на число копій: »в поганих (половців) було 900 копій, а в Руси 90 копій« (1169. р.). Один раз на означення цього роду війська літопис уживає назви копійники (1180. р.).

Для охорони від ворога копійники мали щити. Так 1151. р. князь Андрій іде в бій зі щитом; таксамо зі щитами бачимо ми половців.

Як копя в наступі були поломалися, то воївники витягали мечі й ними рубали ворога. Але чи всі копійники мали мечі, про це виразних немає згадок. Треба радше думати, що тільки добірні частини мали обидва роди зброї. Частіше воївники йшли до бою з самими копями.

В XIII. в., в Галичині, за Данила, вже знана назва оружники. Літописець дає нам їх опис 1231. р.: на мурах города Володимира »стояли оружники, — блищали щитами і зброєю, на сонце скидаючись«. На иншому місці — подібний опис Данилового війська: »щити в них були як та зоря, шоломи в них як те сонце, що сходить, у руках держали копя, як багато трости« (1251. р.)

Стрільці. Другий рід війська з иншим озброєнням це були — стрільці. Відповідніша назва булаб тут »лучники«, бо це військо

було озброєне луками. Але назва »лучник« у тих часах означає ремісника, що виробляв луки.

Лук був уже відомий давнім словянам. Та чи були зорґанізовані окремі відділи лучників, про це відомостей немає. Варяги вживали теж луків, але в нас ця зброя ширше не розвинулася. Формація лучників, як окремого війська, витворилася в нас аж підо впливом степовиків, що все славилися добірними стрільцями. Наш літопис записав цікаву хвилину обміну зброї. В 968 р. київський воєвода Претич склав мир із печенізьким ханом і на знак приязни вони помінялися зброєю: Претич, як уже було згадано, дав від себе броню, щит і меч, а половчин йому — коня, шаблю і с т р і л и. Але степовики не тільки доставляли нам цього роду зброї, але були й творцями легкого війська, озброєного луками. Уже Святополк Окаянний у боротьбі з Ярославом Мудрим наняв собі був печенігів. Від 1070. р. різні князі починають наймати собі на службу ватаги половців; найбільш уславився цим Олег Святославич, якого і прозвали Гориславичем за те, що його союзники багато горя навели на Україну. Зновуж у половині XII. в. київські князі зорґанізували собі помічне військо з останків печенігів і торків під назвою »чорних клобуків«. Ці степовики ввійшли у наше військо під назвою »с т р і л ь ц і в« і на їх зразок почали орґанізувати в нас і наших лучників. Так 1151. р. у боях над річкою Рутом, коли ворожі війська почали уступати, князь Вячеслав і Ізяслав »пустили за ними стрільців своїх, чорних клобуків і Русь«. У 1169 р. берендії просять у князя Михалка: »ми поїдемо наперед стрільцями«. В 1180 р. в бою з половцями знову виступають разом »стрільці руські й чорні клобуки«.

У пізніших часах, у XII. ст., степовики вже не згадуються. Видно, стрільці рекрутувалися тільки з місцевого населення. До особливого розвитку вони дійшли в галицько-володимирській державі за Данила. В різних походах вони виступають у великому числі, як окремі відділи або при боці оружників і здобувають собі славу доброго війська. Підчас походу на ятвягів 1235. р. польські князі просили Данила, щоб дав їм у допомогу своїх стрільців.

Про зброю стрільців не знаємо ближче нічого; знаємо лише те, що вони мали луки та стріли. У війську Данила 1251. р. стрільці мають, як було вже згадано, якийсь особливий лук — р о ж а н е ц ь.

Від 1232. р. в галицькому війську згадуються також с т р і л ь ц і н а с о к о л і в (»приїхавшим соколом стрільцем«).

Піхота. В найдавніших часах військо наше було піше. Словянські вої йшли до бою пішки зі щитами та копями. Варяги виступали теж у битвах, як піхота — тяжко озброєна в панцирі й шоломи, з мечами або копями. До кінця XI. в. тяжко-збройна піхота творила головне військо на Україні. Тяжкі опанцирені полки, позахищувані щитами, понаїжувані копями — це прикметний вигляд війська того часу.

Пізніше тяжкозбройні воївники сіли на коні і головним військом стала тяжка кіннота. Тоді піхота заняла другорядне місце — в піхоті служили тільки »прості люди«, незаможні, що не могли придбати для себе коня. Дуже часто бувало це міське населення. При облогах різних городів бачимо, що з міських воріт виходять

Зачіпна зброя княжого війська. 28—35 — наконечники: залізні, мідяні та бронзові кінці стріл до луків; 17 і 18 — вістря копій; 15 — чекан; 70 — пірнач (закінчення булави); 201—204 — заліза до метання рукою або з ременя.

»п і ш ц і« і тут порядкуються до бою. Так 1149. р. в Луцьку »пішці вийшли з города« й почали стріляти на ворога. Та коли на них наступили копійники, вони чим-дуж утекли до города. Під Києвом 1151. р. поруч із кіннотою беруть участь у бою »кияни-пішці«. З Чер-

нигова 1152. р. »вийшли пішці з города стрілятися«, але князь Андрій наступив на них із дружиною та половцями й — »одних побивали, інших увігнали в город«. Пізніше вони вже не виступали на ворога, »не сміли вийти з города, бо були налякані«.

Піхота вела боротьбу найчастіше під охороною города. Були це звичайно стрільці, що здалека острілювали ворогів. Але як на них пішов наступ, вони не могли вдержатися на місці й ховалися за стіни города. У дальших походах піхота рідко брала участь. Труднощі були з тим, як його доставити піхотинців на місце. Коли була недалечко річка, то везли їх човнами, нпр., у похід на половців 1103. р. Дніпром. Піхотинці не могли встигнути за кіннотою і треба було залишати їх на місці. Це бачимо нпр. 1151. р. у боях під Києвом. Піхоти можна було вжити тільки до другорядних завдань. Так 1152. р. Володимирко галицький ставить пішців поруч із кіннотою боронити бродів. Піхота часом кінчала битву: коли кіннота розбила ворога, то піхотинці вели ще боротьбу з останніми відділами, роззброювали ворога, били втікачів, брали добич.

До нового розквіту дійшла піхота в галицько-володимирській державі в XIII. в. Тут подибуємо більші відділи піших військ. Так 1241. р. печатник Курило в Бакоті на Пониззі мав значніший відділ пішців — на підмогу Данилові він привів 3000 пішців і 300 кінноти. В 1245. р. князь Ростислав зібрав селянську піхоту — »смерди многи пішці«; Данило повів на нього теж »вої многи і пішці«. Піхота брала участь в бою під Ярославом 1249. р. по обох сторонах. У бій із ятвягами 1251. р. йшла тяжкозбройна піхота. В 1253. р. під Більськ Данило посилає знову піхоту й кінноту. У 1259. р. на татар з Володимира виступили міщани — як піхотинці.

З цих звісток бачимо, що піхота в галицькій державі грала важну ролю, вона була під особливою опікою князів. Ця піхота складалася з селян та з міщан. Але були це не слабо озброєні вої, як у попередніх століттях, а сильна формація — добре озброєна. Про це свідчать слова літопису з 1251. р., які вже вище наведено: »вої позсідали з коней і *пішці* з обозу озброїлися: щити їх були як та зоря, шоломи блищали на сонці, держали в руках копії як багато трости, а стрільці йшли з обох боків і тримали в руках рожанці (луки) свої й понакладали на них стріли на ворога«. Отже до галицької піхоти належали й тяжкозбройні оружники і стрільці-лучники. Була це нова сильна формація, але серед яких обставин вона повстала, й як була зорганізована, про це, на жаль, ближче не знаємо нічого.

Початки кінноти. В найдавніших часах на Україні кінноти не стрічаємо. У словян тільки старшина виходила в похід на конях. Варяги, як морський народ, відбували дальші дороги водяними шляхами, на човнах. Україна взагалі не була багата на коні. Цісар Констянтин Порфирородний (пол. X. в.) оповідає навіть, що на Україні цілком коней немає, що їх купують у степових печенігів.

Але насправді в українських степах жив дикий кінь, *тарпан*. Як із пізніших описів знаємо, був він невеликого зросту, доходив ледви до $1^1/_2$ метра, мав велику голову з короткою мордою, гострі вуха, коротку, товсту шию, широкі груди, простий зад; масти був мишастої, з темною або чорною смугою здовж хребта, грива і хвіст

Скити приборкують дикого коня-тарпана. Рисунок з грецької посуди.

чорні. Тарпани жили великими табунами 50—60 штук. Лови на них за княжої доби належали до влюбленого спорту. За найбільшу штуку вважали — ловити їх і вязати руками, певно з коня; такі лови влаштовував Володимир Мономах. Але присвоїти дикого коня було дуже важко і, хоч пізніше коні »вибивали з диків«, то рідко це справді вдавалося. Тимто найбільше коней словяни діставали від степових кочовиків.

Перші звістки про коні в війську літопис подає вже в часах Олега: в похід на Візантію 907. р. князь повів частину війська на конях, частину човнами. Те саме читаємо про похід Ігоря на греків 944. р. Але в тих часах коней уживали, мабуть, тільки до перевозу війська, не в боях. Военна кіннота почала розвиватися аж у боротьбі з печенігами, що від початку X. віку непокоїли наші гряниці. Дикі степовики налітали несподівано на українські оселі, заскакували безборонних мешканців, загарбували, що було під рукою і швидко відбігали назад. Щоб дорівняти скорій степовій кінноті, українці мусіли орґанізувати кінне військо.

Потреба кінноти виявилася також у перших стрічах з Візантією. Греки мали тоді славну кінноту, тяжко озброєну: їздці виїздили на ворога кінно, в панцирях і в шоломах, з довгими копями й проти їх ударів піхота була безборонна. Це відчув князь Святослав у своїх походах на Болгарію 968—970. р. Грецька кіннота так сильно напирала вперед, що навіть залізні лави варягів зі щитами й копями не могли встоятися на місці. Святослав бачив це і під Доростолом намагався поставити кінний полк проти греків. Про це оповідає Лев Діякон: »Скити (українці), з кінцем дня на конях виїхали з города, вперше зявилися кінними, бо звичайно виступають вони на ворогів пішки — не вміють вилазити на сідла й так битися з ворогами. Ромеї (греки) чим-дуж хопили за зброю, посідали на коні, схопили копя (вони вживають довгих копій до бою), з запалом і напором великим на них пустилися. Але ті не вміли й поводити коней вуздами, й коли ромеї вдарили на них копями, завернулися й забралися до міста«. Так перша спроба вжити кінноту до бою не повелася.

Наступник Святославів, Володимир Великий, не кинув заходів творити кінноту. В поході на волжанських болгар 985. р. він висилає степових торків на конях, але його власне військо було ще піше, плило човнами: »Пішов Володимир на болгар із Добринею, дядьком своїм, човнами, а торків берегом привів на конях«. В 996. р. він

завів нові судові кари (т. зв. вири) за вбивство — »на зброю і на коні«.

З Володимирових синів, Святополк (1015—1019) користувався найманими печенігами, своєї, видко, кінноти багато не мав. Але Ярослав Мудрий до дальших походів уживав уже коней. Так під 1042. р. читаємо в літописі, що підчас походу на Ям »вигинули коні в воїв Володимира (Ярославового сина) так, що коні ще дихали, а з них здирали вже шкіри, — такий був помір на коней«. За перших наступників Ярослава українська кіннота могла вже мірятися зо степовими ордами. В 1060. р. Ярославичі ходили »на конях і човнами« на торків. В 1068. р. Святослав Ярославич із 3000 коней розбив 12 тисяч половців. Літопис оповідає про це так: »Святослав був у Чернигові, а половці воювали довкола Чернигова. Святослав зібрав трохи дружини й вийшов на них під Сновськ. Коли половці побачили, що військо йде, впорядкувалися на стрічу. Святополк бачив, що їх велика сила і сказав до своєї дружини: »Рушаймо, нема вже нам куди діватися«. І вдарили на коні, й переміг Святослав трьома тисячами, а половців було 12 тисяч. Одних побили, а инші потонули у Снові, і князі ловили їх руками. Це було 1. листопаду. І вернувся Святослав з перемогою у свій город«.

Ця перша перемога над половцями дала доказ, що українська кіннота вже була зорґанізована й могла мірятися навіть зі степовиками, які давали їй перші зразки орґанізації.

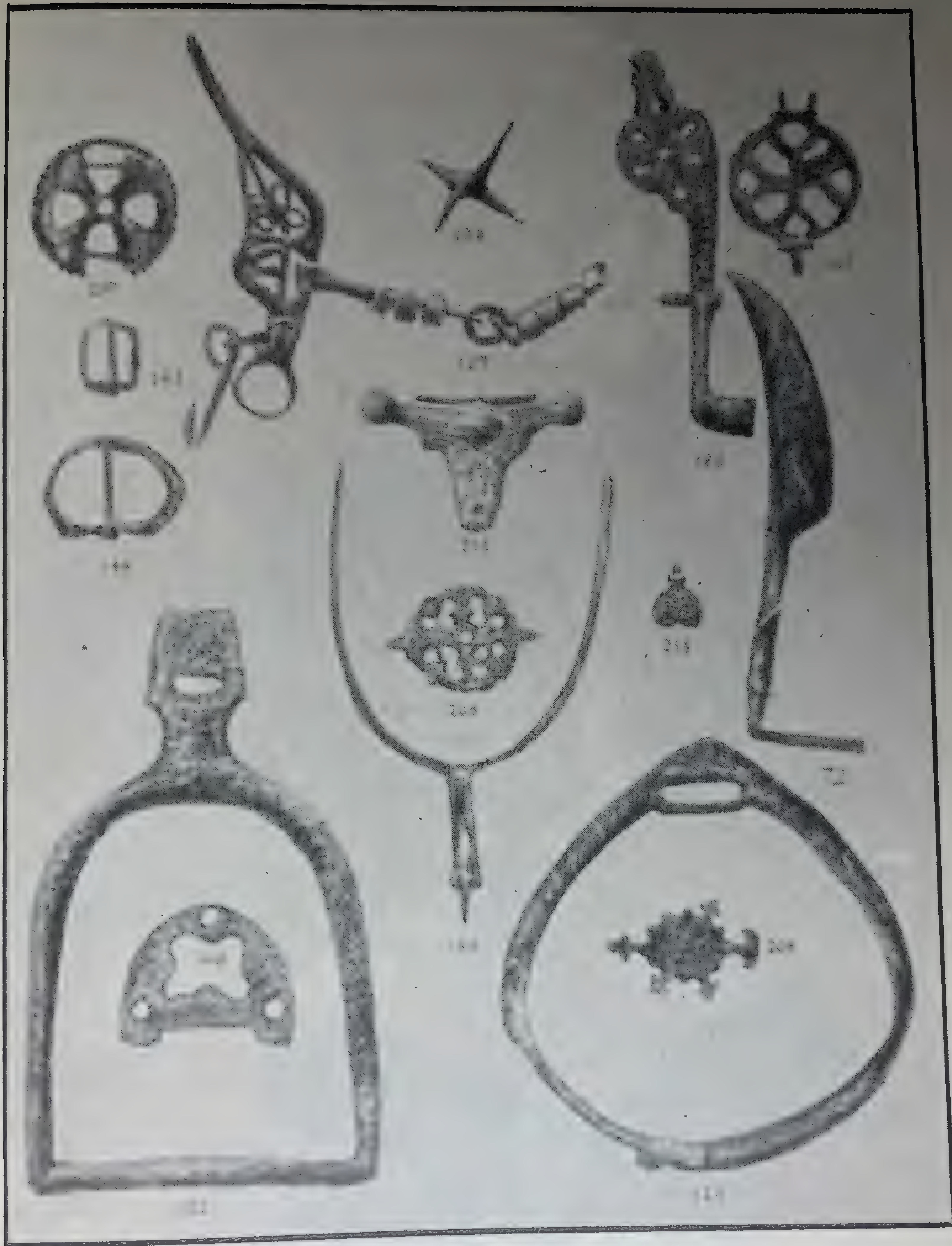
Збірної назви на кінноту у княжих часах не стрічаємо. Може вживали тоді назви »комонник« (від давнього комонь = кінь), але у княжих памятках її не бачимо, — вона появляється що-но в XVI—XVIII. в. Звичайно їздці звалися конники, деколи ще й снузники — від старого слова »сън — узникъ«, себто звязаний із кимось докупи, тут — із конем.

Кіннота за своїм озброєнням і тактичним завданням поділялася (таксамо як піхота) на тяжку та легку. Тяжкозбройна кіннота, це оружники в тяжких бронях, у шоломах, зі щитами й копями або мечами. До легкої належали стрільці, без тяжкої зброї, з луками.

Коні. Наша кіннота мала коні місцевої годівлі і з добичі на половцях. Коні в більшій кількости згадуються найчастіше у наддніпрянських землях. В 1107. р. половецький ватажок Боняк у поході »заняв коні біля Переяслава«. Таксамо в Переяславщині князі Ольговичі 1141. р. позабирали коні. В Чернигівщині в Рахнах у лісі 1146. р. було 3000 кобил стадних і 1000 коней. В 1168. р. половці позаграбували коні й худобу біля Полонного в Київщині, 1176. р. за Києвом.

Але ще частіше українці добували коні в походах на половців. Так 1095. р. »Святополк і Володимир пішли на вежі (половецькі обози), і взяли вежі, і полонили худобу й коні, верблюди і невільників, і провели до своєї землі«. Таксамо в походах 1103., 1135., 1185. і инших років.

Більші стаднини були власністю князів. Підчас нападу половців на Київщину 1067. р. схвильований народ зажадав від князя коней до походу на степовиків — видко, князь мав більші стада. Таксамо княже було велике стадо в Рахнах на Чернигівщині. В Галичині з княжих часів походила велика стаднина в Перемищині, в селах

Старинні залізні та мідяні частини кінного виряду, найдені в Київщині. 126 — якірець, що його кидали під копита ворожим коням, 127 — вудила, 129 і 214 — стремена, 142 — остроги, 143 і 144 — залізні пряжки, 207 і 214 — мідяні прикраси.

Негрибка, Гійсько, Буців, Торки, Витошинці, Даровичі, Батичі, Малковичі, Мацьковичі. Мешканці тих осель здавна тільки й тим займалися, що доглядали княжі коні. Ще в XVI. віці вони покликувалися на свої права з княжих часів і навіть подали польському урядові

грамоти князя Льва, що, мовляв, князь взяв їх »на службу нашу военну й для догляду наших коней господарських (княжих) при дворі нашому перемиському«. Ця грамота була підроблена, але канцелярія польського короля цього не пізнала, і селяни залишилися вільні від панщини. Між цими конюшими селами звертає на себе увагу село Торки. Це, очевидячки, оселя кочовиків-торків, що служили в українському війську. Вони, як усі степовики, мали добрі коні, і князі уживали їх до своїх стаднин як конюхів.

Догляд над конюхами мав »старійшина конюхом« або конюший. Цей уряд згадується вже в часах Олега, а потім у XII. в. Володимир Мономах у своїй »Поуці дітям« зазначує, що сам особисто доглядав конюхів — стаднини мали велике значіння для війська, і князь мусів про них пильно дбати.

Але й селяни мали свої коні, про це виразно читаємо в літописі під 1103. р. Тоді князі мали раду, коли їм іти на половців. Дружина князя Святополка противилася походові навесну, бо це завадить селянам у роботах на полі. На це відповів Володимир Мономах: »Дивно мені, дружино, що вам шкода коня, котрим селянин оре, а про нього самого чогось не подумаєте; почне мужик орати, а тут приїде половчин, ударить його стрілою й коня йому забере, поїде в село, забере йому жінку, й діти, і все майно, то коня вам шкода, а його самого вам не жаль!«. Нераз потім бачимо, що народні вої виряджалися в похід на конях.

Для годівлі коней сіяли багато вівса. У пізніших часах, у XVI—XVII. ст. продукція вівса в наших землях була така висока, що серед усіх родів збіжжя, на першому місці стояв овес. Те саме було вже, мабуть, за княжих часів. Принайменше, в західній Україні, на Волині вже в XIII. ст. селяни платили данину вівсом.

Лицарські вправи. Військо за княжих часів не відбувало ніяких систематичних вправ, не було тоді ні муштри, ні маневрів. Але кожний воївник підлаштовувався до свого фаху сам. Його виховували до війська вже замолоду, а потім уже самий дбав про те, щоб не

Тарпан — дикий кінь.

Рисунок з природи, зроблений в половині XIX. в., тоді, коли ще па українських степах жили останні тарпани.

стратити справности, і при різних нагодах старався скріпити себе й видосконалити.

До військового життя підготовлювалися вже малі хлопці. Святослав Ігоревич, славний лицар, почав воювати вже малою дитиною, за традицією в бою перший кидав копя: »сунув копям Святослав на деревлян, і копя полетіло поміж вуха коневі й ударило коня в ноги, — бо був він ще малий«. Володимир Мономах ходив на лови від тринацятого року життя. Данило галицький уже кількалітнім хлопчиком володів мечем. Коли бояри хотіли було розлучити його з матірю та один боярин, Олександер, узяв його коня за поводи, »він виняв меч, і рубнув його, і коня порубав під ним«. Таксамо Данилів син, Лев, малим хлопцем ходив у бій під опікою довірених бояр. Молодий воївник мусів пізнати всякі роди зброї, різні способи боротьби та лицарських вправ мусів навчитися кидати копям, стріляти з лука, володіти мечем і шаблею, рубати топором, їздити верхи конем, ходити на лови, веслувати, боротися рукопаш. Це були тодішні спорти й підготова до війни.

Дужання.
Рисунок з кеніґсберського літопису.

В ранніх часах дуже поширене було дужання, борня, що звалася »борба«. Вже на перших сторінках літопису є оповідання про Кожемяку, молодого силача, що рвав руками шкіру, затримав був у бігу вола й вирвав йому з боку шкіру з мясом. Літопис описує його борню з печенізьким велетнем: »розміряли місце між обома військами й пустили одного на одного; вони схопилися сильно, він притиснув печеніжина в руку на смерть і кинув ним об землю«. Як силач уславився був тмутороканський князь Мстислав, син Володимира Великого. В 1022. р. у дужаннях переборов він Редедю, князя касогів (черкесів), що накликував його до борні: »Не зброєю биймося, а поборімся«. Часом і бій двох військ переходив у таку загальну борню. Так у битві на альтському полі »була січа зла, якої ще не було на Руси, і за руки хапалися і рубали один одного, і сходилися тричі«.

Копям орудували на двоякий спосіб. З тяжким копям, що мало залізне вістря, воївник ішов пішки на ворога або їхав конем і старався противника колоти, вдарити, пробити. Легким, коротким копям, кидали здалека.

Лук був здебільша, зброєю легкої кінноти. Особливо молодь вправлялася, стріляючи з лука.

Меч був важкий, і щоб ним зручно орудувати, треба було мати вироблену силу в руці. Лекша вже була шабля, але її вживали рідко.

Кождий воївник управлявся в їзді конем, мусів уміти наздоґнати швидких степовиків і з коня боротися копям, чи мечем.

Знаємо звичай, що хлопця вперше саджали на коня тоді, коли робили йому »постриги«, — перший раз остригли волосся.

Підготовою до війни були лови. На звіря йшли часто пішки з рогатиною, особливо на ведмедя й кабана. За дикими кіньми гнали верхи й ловили їх руками — такі лови описує Володимир Мономах.

У ранішіх часах, коли в більшому розвитку була фльота, дуже поширене було знання веслярства й орудування човном. Святослав у болгарському поході сам веслував, переїжджаючи Дунай: »приїхав якимось скитським човником, тримаючи весло й разом із иншими гребучи, якби й усякий инший«.

В тих часах бували вже й показові игрища, де охотники пописувалися зручністю й силою. Для таких змагів були окремі витоптані майдани, що теж звалися »игрищами«. Один письменник описує, як охоче нарід ішов приглядатися таким показам: »грища втолочені, й людей така велика сила, що починають пхати один одного«. Пізніше відбувалися й лицарські грища, як це було в західньо-европейського лицарства. Першу згадку про них маємо з 1150. р. з Києва. Князь Ізяслав святкував тоді свою перемогу і справив святочний бенкет: »тоді й угри на фарах (конях) і на скоках играли на Ярославовому дворі, велика сила; кияни ж дивувалися числу угрів і зручности їх і коням їх«.

Такі лицарські змаги знаємо і з Галичини. Князь Василько, Данилів брат, раз для розваги почав борню з якимось угорським боярином: »добув меча свого, играючи на слугу королевого, а той ухопив щит, играючи«. Як видко з опису, лицарі ставали один проти одного пішки, з мечами та щитами. Під мурами Ярослава 1245. р. князь Ростислав стрічався з угрином Воршем на коні: »і як він зустрічався з Воршем, упав під ним кінь і він розбив собі плече«.

Боротьба тмутороканського князя Мстислава Сміливого з касозьким ватажком Редедею.

Також в щоденному житті воївник повинен був заготовлюватися до витривалости та здержливости, вміти витримувати холод і спеку, голод і невигоди. Він повинен був уставати до схід сонця, сам усе доглянути, не покладаючись на отроків та службу, ставити до себе як-найбільші вимоги. Зразками таких лицарів був Святослав Ігоревич, Володимир Мономах, Данило й инші визначні князі та полководці.

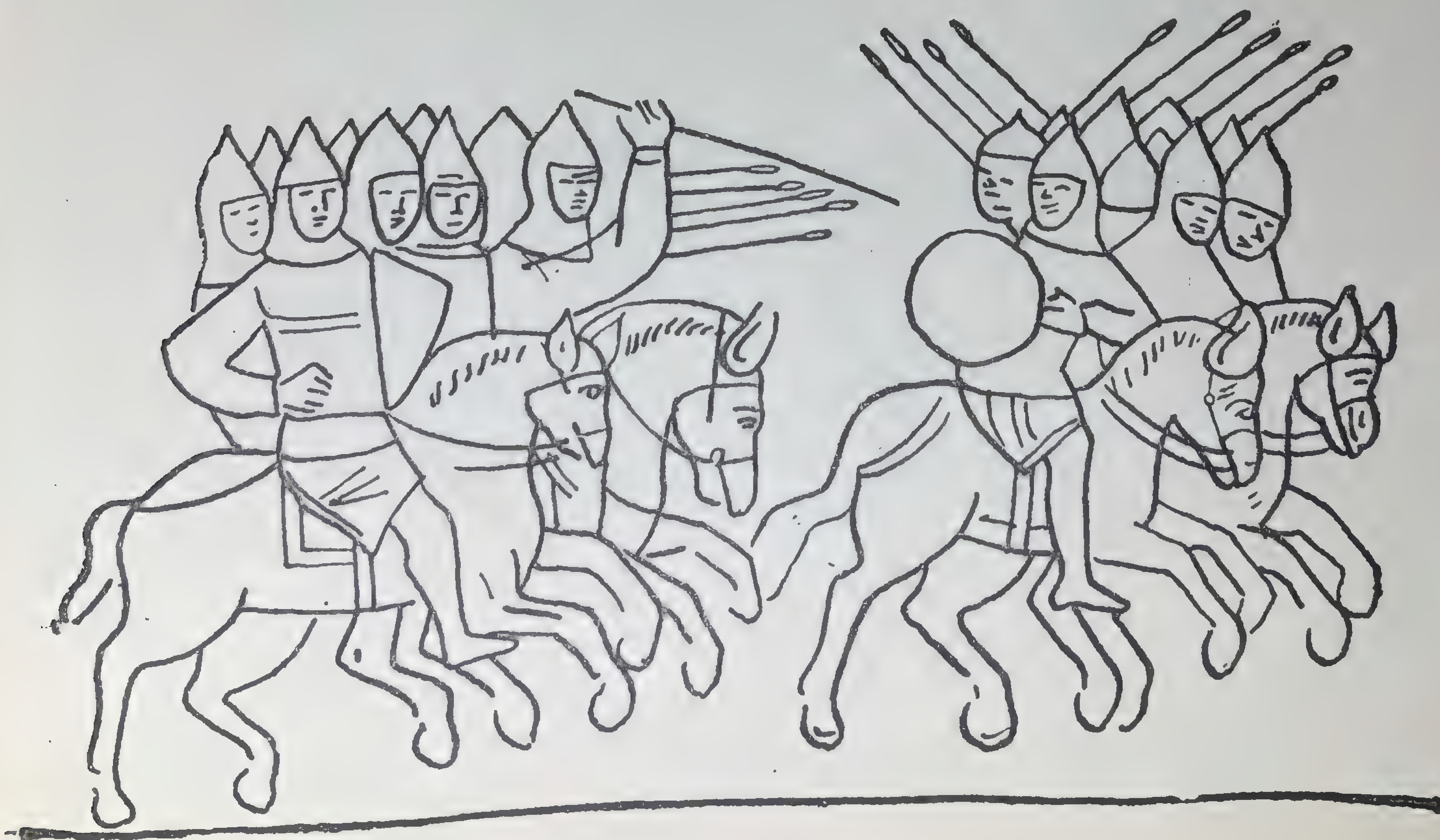
4. Приготова до війни

Війна й мир. Війна звалася рать: »почати рать«, »встати раттю«, »йти раттю« й ин. Деколи в цьому значінні вживається слово »полк«, пізніше приймається й »війна«. Неприятель називався »ратний«.

Лицарські князі явно проголошували війну. Славний завойовник Святослав усе повідомляв про те, що хоче почати війну: »посилав до краю, кажучи: »хочу на вас іти«. Того звичаю пильнував і Володимир Великий: »Прийшов Володимир із варягами до Новгорода і сказав посадникам Ярополка: »ідіть до брата мого і скажіть йому, — Володимир іде на тебе, готовся з ним битися«.

Війну проголошували святочно через послів. Коли князі Олеговичі почали були виступати проти Ізяслава Мстиславича, він 1147. р. вислав до них свого посла й нагадав їм їх присягу, що, мовляв, будуть жити з ним у мирі. Коли ж Олеговичі не дали ясної відповіді, Ізяславів посол приїхав до них удруге і привіз їм »хрестні грамоти«, тобто підписані ними грамоти з присягою. Посол промовив до них за князя: »Цілували ви мені хрест до кінця свого віку, — а оце ви, браття, хрест переступили, і почали придумувати зраду й хотіли вбити мене; так нехай буде зі мною Бог і сила животворного хреста, — і мені як Бог дасть«. І при цих словах посол кинув їм хресні грамоти. Ці слова »відкинути хресну грамоту« означали проголосити війну. »В той час розсварилися Всеволод із Володимирком — і почали шукати один на одного вини; і Володимирко відкинув йому хресну грамоту, а Всеволод із братами пішов на нього« (1144. р.)

Але бувало й таке, що війну починали, не проголошуючи її — несподівано нападали на противника, щоб не дати йому підготовитися до боротьби.

Кіннота в часі боєвого походу. Рисунок з кеніґеберського літопису.

Війну можна було вести всякими способами. З ворогом не тільки стрічалися в бою, але й руйнували його землі, палили села, забирали населення в полон. У поході Данила на белзьку землю 1221. р. »боярин грабував боярина, мужик мужика, городяни городян так, що не залишилося одного села не пограбованого, як це книги говорять притчею: не залишився камінь на камені. Белжани називають це »злою ніччю«, бо ніч погану игру з ними заграла, — повоювали їх перед світанком«.

Траплялося й таке, що бранців, що попали в полон, убивали. Погану славу здобув собі Ізяслав Мстиславич, що підступом у бою приманив галичан і казав їх повбивати: »залишився Ізяслав із малою дружиною на побоєвищі, й поуставляв стяги галицькі, і пішли галичани під свої стяги, і він набрав силу бранців. І коли побачив велике число бранців, казав їх рубати — а луччих мужів забрав зі собою. І був плач великий по всій галицькій землі« (1153. р.).

Але такі події громадська думка гостро осуджувала. Особливо ж духовенство старалося стримувати князів від жорстокости. Бували теж спроби унормувати ведення війни й забезпечити спокійне населення від насили війська. В 1229. р. прийшло до такого порозуміння між Данилом та Конрадом Мазовецьким: »створили між собою клятву Русь і ляхи: як потім коли буде між ними війна, то ляхи не будуть воювати руської челяді, ні Русь лядської«.

Підчас війни скоро приходило до мирових переговорів. Звичайно слабша сторона, якій у боротьбі не поталанило, вишукувала собі посередника і той старався довести до мира. Таким »ходатаєм«, нпр., у 1147. р. був галицький Володимирко, що заступався перед Вячеславом і Юрієм за їх братанича Ізяслава. Він силкувався поладити їх і казав: »Бог поставив нас володарями, на кару лиходіям і на добро благочестивим, то якже ми можемо молитися до Творця нашого: Отче наш, прости нам прогріхи наші, як і ми прощаємо прогрішеникам нашим? Ваш синовець Ізяслав, що з вашого роду, перед вами не почувається невинним, але кланяється і милости в вас просить; я ж простий ходатай між вами, — янгола Бог не зішле, а в наші дні нема ні пророка, ні апостолів«. Ці слова так зворушили Всеволода, що він погодився на мир.

Обидві сторони зносилися спершу через послів, для забезпеки деколи давали закладників, потім приходило до зїзду і врешті складали мир. Звичайно заприсягали мир святочною присягою, — »цілували хрест« у церкві. Духовенство своїми промовами підносило вагу присяги. Чернигівський єпископ Онофрій при такій нагоді сказав священикам: »Хто від цього хресного цілування відступить, нехай буде проклятий дванацятьма Господніми празниками« (1146. р.). Умови мира списували деколи у грамоти.

Переможена сторона платила часом переможцеві контрибуцію. Так Володимирко галицький, як дійшло до мира, заплатив свому противникові Всеволодові 1400 гривень срібла »за труд«. Деколи обидві сторони давали одна одній закладників: »створили мир, з половцями і взяли *таль* між собою« (1101. р.).

Часом війна кінчалася без мира: »Ярополк із Всеволодом ніяк не уладився, ні мира з ним не створив« (1135. р.). Автім була така приповідка: »*мир стоїть до війни, а війна до мира*« (1148. р.).

Княжа рада. Рисунок з кеніґсберського літопису.

Командування. Найвищу владу над військом у війні й за мира мав князь. Як у одному князівстві князів було більше, найвище командування належало до к н я з я - б а т ь к а або до найстаршого в роді. Київські князі, що звалися ще великими князями, мали все першенство перед иншими членами княжої династії.

Князь мав обовязок орґанізувати військо, утримувати дружину, ставити й удержувати укріплення, приготовляти оборону; — він своєю владою починав війну, укладав союзи, приймав згоду. На всі ці справи великий вплив мала боярська рада або д у м а, що засідала при боці князя. З нею князь мусів порозумівatися, заки мав починати війну. Так 1103. р. відбулася рада у справі походу на половців: »Вклав Бог у серце руським князям думку добру, — Святополкові й Володимирові, і зібралися радити в Долобську; і сів Святополк зі своєю дружиною й Володимир зі своєю дружиною в одному наметі. І почали радити«.

Але боярська дума це був орґан тільки дорадний, князь не був обовязаний іти за порадою бояр, рішальний голос мав таки він сам. Деколи до значіння приходило в і ч е, рада представників усієї землі і віче могло приняти жадання князя, або їх відкинути. Так князь Ізяслав перед війною з Юрієм 1149. р. питався в київської громади: »Скажіть нам, чи можете за нас битися?« Кияни відмовилися від участи в війні й порадили князеві вступитися на якийсь час із Києва.

Підчас війни князь або сам виконував свою владу, або передавав її иншим князям, від нього залежним. Так київський князь Вячеслав на старости літ рідко виходив сам у похід, а виручався своїм небожем Ізяславом, що спільно з ним княжив у Києві: »Як де буде можна нам обом їхати, то поїдемо обидва; автім ти їзди з моїм полком і своїм« (1151. р.).

Молодші князі мали обовязок виявляти пошану старшому князеві, »ї з д и т и п р и с т р е м е н і« його. Так галицький Ярослав, як був іще молодий, заявив київському князеві Ізяславові свою відданість: »Сьогодні, батьку, кланяюся тобі, прийми мене так, як сина свого Мстислава, — нехай Мстислав їздить при стремені твоїм по одному боці, а я по другому боці, попри твоє стремено їздитиму я з усіма своїми полками« (1152. р.).

Зправила військову владу міг виконувати тільки сам князь: »боярина не всі слухають«, зазначує літописець (1151. р.). »Не сильно бореться дружина, коли ми не їздимо з нею самі«, казали князі 1152. р. Тимто в воєнний похід ішов навіть малолітній князь, а дійсний полководець видавав накази в його імені. Так знаємо, що Святослав іще недолітком був у поході, і сам починав бій традиційним ударом копя. Таксамо Данило посилав із військом малого Льва, хоч він »був іще такий молодий, що й на бій не міг вийти«. (1245. р.).

Але нераз князі виручалися в війні боярами. Ярослав Осмомисл »сам не ходив із полками своїми, а посилав їх із воєводами«, зазначує літописець (1187. р.).

В о є в о д а в тих часах це не був ні уряд, ні титул, ні ступінь старшини. Воєводою називали всякого полководця, що проводив військом. У галицькій державі нераз провід над військом мали урядовці, що їх уряд не мав нічого спільного з військом, нпр., двоірецький — наставник над княжим двором або печатник — державний канцлер. Воєводами бували і звичайні бояри без ніяких окремих титулів. Влада такого старшини над військом звалася в о є в о д с т в о. Коли Ярослав Мудрий висилав на Візантію 1043. р. сина Володимира, »дав йому велике військо, а воєводство доручив Вишаті«. В 1237. р. князь Юрій »Жирославові Михайловичеві придав воєводство у своїй дружині«. Воєводи, як княжі урядовці з означеним місцем урядування, виступають щойно в XIV. в. на західніх землях. Так у грамотах князя Юрія-Болеслава 1334-5. р. згадуються воєводи: белзький, львівський, перемиський і луцький.

Головний провід над військом якоїсь округи мав т и с я ц ь к и й, — організатор місцевого ополчення. Літописець зазначує, що 1089. р. »воєводство київської тисячі« мав Янь, а 1231. р. Іван Славнович. Тисяцький боронив передусім свого города; знаємо це про перемиських тисяцьких Яруна 1213. р. й Юрія 1226. р. Але він виходив і в похід з військом, проводив полком, мав при собі бояр і отроків, водив військо в бій. Так 1128. р. Воротислав, тисяцький князя Андрія, та Іванко, тисяцький Вячеслава, »вислали отроків своїх у город«; 1136. р. київський тисяцький Давид Ярунович »з боярами гнав за половцями, та їх розбили«.

При тисяцьких були в війську с о т с ь к і. Коли Данило 1231. р. скликав військо перед походом, на вічі виступають тисяцький Демян і сотський Микула.

Мобілізація. Військо за княжих часів не творило армії, готової постійно до війни, а збиралося тільки в часі нападу ворога, або в похід, який постановив князь. Таку мобілізацію називали словами »с о в о к у п и т и в о ї, д р у ж и н у«.

Князі збирали передусім дружину. Це була найцінніша частина війська, досвідна в військових справах, тісно звязана з князем, обовязана звявитися на перший заклик князя. Коли 1068. р. половці напали на Чернигівщину, князь Святослав зібрав тільки дружину і з нею рушив на ворога. Таксамо підчас половецького нападу 1093. р. Святополк мав готову саму дружину (отроків). На заклик Данила 1231. р. прийшли тільки отроки з тисяцьким і сотським. В який спосіб скликали дружину, того певно не знаємо. Може, княжі доручення розвозили отроки, чи дітські.

Кольчуґа або панцир з находок в Кремянці на Волині.

Такий панцир, що заховався в могилах з давніх княжих часів, робили звичайно зі скіри. Поверх неї нашивали густо залізні кільця чи луски так, що вони заходили щільно одна на другу.

Воїв, тобто ополчення покликав князь на віче й повідомляв там про потребу походу. Так 1147. р. Ізяслав Мстиславич наказав скликати киян і вони »зібралися від малого до великого біля святої Софії у дворі«. Княжий висланник вияснив мету походу й закликав нарід: »Поспішайте від малого до великого, хто має коня, на коні, а як не має коня, човнами«. Кияни відповіли: »Ми тішимося, що Бог тебе спас від зради, — підемо з тобою і з дітьми, як ти захочеш«. Коли треба було повідомити населення про похід, давали знак трубами: »Ізяслав ударив у труби, скликав киян і пішов з Києва в похід з полками своїми« (1151. р.).

Війську назначували якийсь реченець, коли воно мало було зібратися. Так при одному поході зазначено: »До Мстислава зібралася дружина на цей день, а на другий — новгородці, ростовці та білозерці« (1096. р.). Військо збиралося довший час: »Пішов Ізяслав на Чернигів, збираючи свою силу, і післав забрати полк у дядька свого Вячеслава, з Угорщини привів полки на поміч собі, і володимирський полк привів, і зібрав усі полки берендіїв« (1148. р.). Часом князь сам ішов збирати військо: »Того часу великий князь Святослав Всеволодич пішов був на Карачів і збирав із верхніх земель військо, хотів іти на половців на Дін на ціле літо« (1185. р.).

Деколи мобілізація мала успіх невеликий. Коли 1093. р. напали половці, князь Святополк поїхав збирати військо. Але нашвидку зібрав лише 800 отроків, а тимчасом потреба було до 8000 війська. Иншими часами знову на княжий заклик ставали всі, хто тільки міг зброю нести. Так 1148. р. Ізяслав Мстиславич викликав у Нов-

городі таке одушевлення, що новгородці заявили: »Княже, за тобою піде всяка душа, — навіть дяк, коли йому гуменце пристрижено, а невисвячений, і той піде, а хто висвячений, той нехай Бога молить!« Нераз останні відділи війська прилучалися аж підчас самого походу. Коли Ігор Святославич вибиравсь у відомий похід на половців, вів із собою різні полки, »і так ішли вони тихо, збираючи дружину свою«. Але, як була небезпека нагальна, ополчення саме без наказу поспішало до зброї. Так 1068. р., коли половці пограбували були Київщину, »люди київські прибігли до Києва, зробили віче й післали до князя, кажучи: »половці порозходилися по землі, дай, княже, зброю й коні, будемо ще з ними битися«.

Як із цієї картини видко, більші запаси зброї були у князя, й їх розділяли ополченню. Для потреб війська служили й коні з княжих стаднин. Але й деякі бояри мали свої маґазини зброї і всякого военного припасу. Коли князь Данило добув двір бунтівничого боярина Судислава, знайшли там »вино, овочі, харчі, копя, стріли, — всього піддостатком побачили« (1229. р.).

Коли війна покінчилася, князь *розпускав військо* додому: »Ярополк вернувся до Києва й розпустив військо« (1135. р.).

Число війська. Літописи подають часом дуже великі числа нашого війська, особливо в найдавніших часах. Олег у поході на Царгород 907. р. мав, кажуть, 2000 човнів по 40 люда, тобто 80000 війська. Сили Святослава у другому поході на Болгарію греки нараховували на 60000, з них у боях полягло начебто 38000. Під Перемишлем 1097. р. угри мали 100000 війська, але в бою з Ростиславичами зазнали поразку, й на полі бою полягло їх 40000. Ці великі числа не заслуговують на довіря. Літописи подавали ці відомости за давніми переказами або з чуток, не провірювали їх достовірности, а часто і прибільшували числа, щоб цим вславити перемогу своїх князів або змалювати погром ворога.

В оповіданнях сучасників або й самовидців, що на власні очі бачили бої, кількість війська куди менша — часом така мала, що тепер нам важко повірити, що такими дрібними силами вели війни. Але і в тих згадках, що в їх вірности не доводиться нам сумніватися, треба докладно розрізняти, чи мова йде про все військо, чи тільки про дружину, або вибрані частини.

Числа, що торкаються дружини, все невеликі. В 1068. р. на Україну напали половці. Князь Святослав Ярославич силкувався зібрати для оборони всі можливі сили, але йому поталанило стягнути тільки 3000 дружини, тяжкозбройної кінноти і з цією силою він пішов у бій з половцями, яких мало бути 12000, і погромив їх. У 1093. р. половці знову напали були на Київщину. Київський князь Святополк Ізяславич мав готового війська лише 700 отроків і більше їх не міг і зібрати, бо »земля збідніла через війни«, тимто мусів просити підмоги в сусідніх князів. Князь Ізяслав Давидович 1146. р. мав 3000 війська, — мабуть, і дружини і воїв разом. Печатник Курило 1241. р. привів Данилові 3000 піхоти і 300 кінноти. Це найбільші числа дружини або инших добірних військ, про які читаємо в літописах.

Але дуже часто князі йшли в бій із куди меншими силами. У битві з уграми 1097. р. Давид Ізяславич мав 100 вояків, його

союзник, половецький хан Боняк, 300, — і з таким військом вони звели успішний бій із мадярами. В 1172. р. князь Михалко пішов на половців зі 100 людьми дружини й 1500 берендичів — і переміг ворога. Данило 1231. р. мав при собі тільки 18 вірних отроків, а в бою під Ярославом 1249. р. на підмогу братові Василькові вислав лишень 20 »вибраних мужів«.

Народнє ополчення, вої, певне значно перевищали числом дружину. На жаль, літописці вдоволяються тільки загальними висловами, що, мовляв, війська було багато, »множество«, а докладних чисел не мають. Для орієнтації можемо навести тільки одну звістку — з московських земель, що, зрештою, в тих часах мали майже

Княжа дружина виступає у похід.

такий сам військовий устрій, як Україна. В 1174. р. князь Андрій Боголюбський улаштував перегляд свого війська: »післав позбирати свої вої — ростовців, суздальців, володимирців, переяславців, білозерців, муромців, новгородців і рязанців, перечисливїх, і знайшов їх — 50.000«. Це число, пядесять тисяч війська — це найбільше число, яке стрічаємо в давніх літописах. Ледви чи котрий князь розпоряджав більшою сиолю: дружини і народнього ополчення разом.

Київські князі користувалися теж підмогою »чорних клобуків«, турецьких орд, що признавали над собою українську владу. В 1139. р. князь Ярополк стягнув у поход аж 30000 берендичів — число мало ймовірне. Але звичайно чорні клобуки приходили меншими полками. Як ми вже вище бачили, 1172. р. було їх — 1500, в иншому поході 1183. р. — 2500. В порівнянні з рештою української армії це були значні сили, але ці степовики творили тільки легке військо, виступали стрільцями в передових полках, до бою з копійниками їх не можна було вжити.

У більших боях княже військо, — разом із ополченням та степовими союзниками, — могло доходити навіть до 50000. Але тяжко-

збройні сили, що вирішували битву (дружина й оружники), мабуть, ніколи не виходили поза число кількох тисяч.

Полки. Військо поділялося на полки. Слово »полк« мало кілька різних значінь. Найчастіше воно означало »військо« взагалі: »за мною йде полк із князем без числа«; »розміріли місце між обома полками (військами)«; »врадили не йти полком з ними битися, але припустити їх до себе«. Дальше »полк« означав похід або бій: »на полку тому з Мстиславом ми не були«; »говорять, що киян одних погибло на тому полку (у бою на Калці) 10000«. Та під полком розуміли й народнє ополчення у протилежности до дружини: »Ізяслав звелів нарядити дружину з полків, а полків не рухати«. Нарешті, »полк« означав відділ війська: »Ізяслав післав до всіх своїх полків, кажучи: »дивіться ж, на мій полк, коли піде мій полк, тоді йдіть і ви«; Ярослав вислав на підмогу Мстиславові Ізяславичеві »галицьких полків пять«.

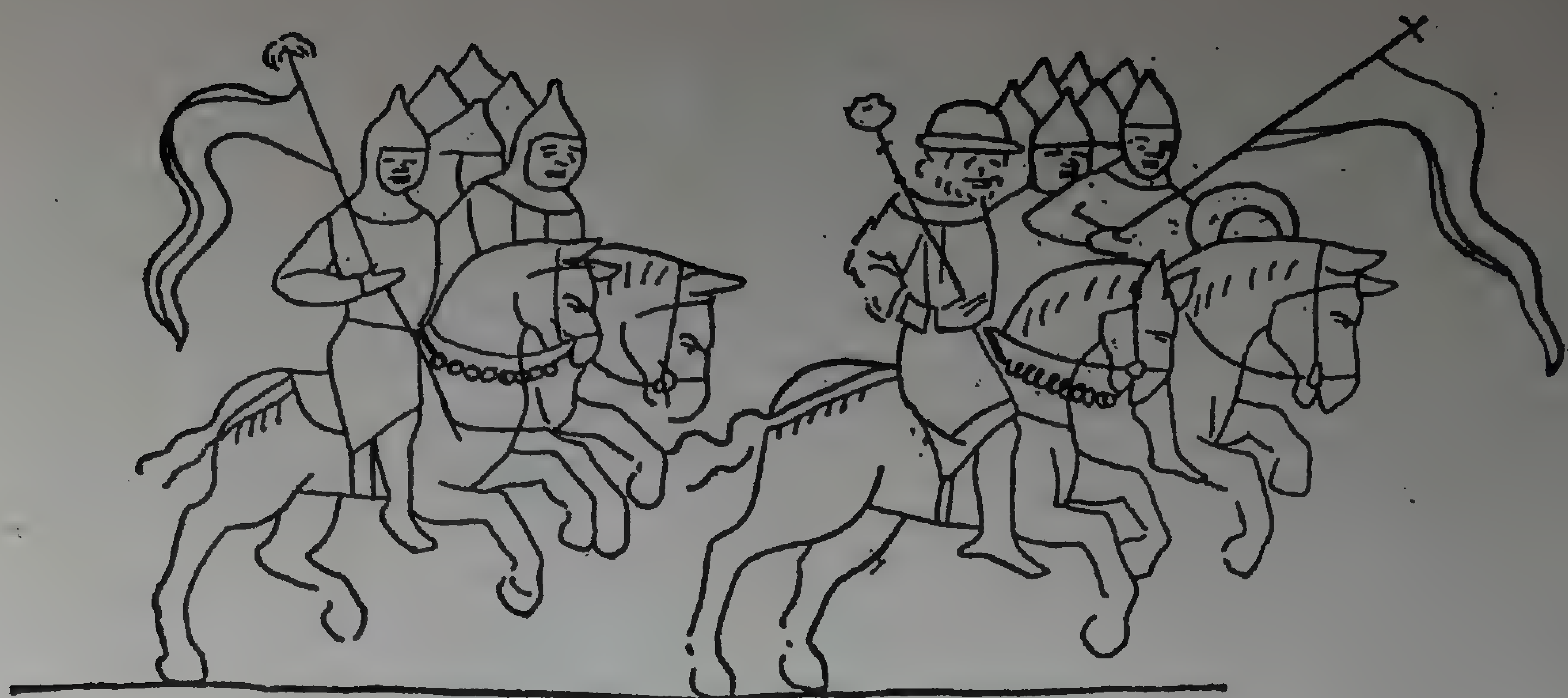
Полк за княжих часів не мав якогось постійного, означеного числа воївників, — був це відділ війська взагалі, раз більший, то знов менший. Літописи означують це словами: »сильний полк«, »великий полк« і под. На жаль, ніде не стрічаємо докладних чисел, із яких можна би зміркувати, кілько людей полк міг у собі містити. Як літописець подає якесь число війська, то не зазначує, що це один полк, чи більше, а говорить загально про дружину, військо й под. Пересічну величину полку можемо означити тільки на основі двох літописних згадок про чужоземні війська на Україні, а саме — половців і угрів. Під 1097. р. читаємо, що половецький хан Боняк під Перемишлем »упорядкував своє військо, — а було Давидового війська 100, а в нього самого 300, і розділив на три полки« — отже половецький полк мав 100 людей. Під 1152. р. літописець говорить, що угорський король привів до Галичини 73 полки. З иншого місця знаємо, що в тих роках угорський король висилав на Україну 10000 війська, отже угорський полк мав яких 140 людей.

Можна здогадуватися, що й українські полки з того часу були таксамо великі, мали по сто до двісті людей. І дійсно — такі невеликі відділи стрічаємо в різних походах: як сказано вище, князь Давид Ізяславич під Перемишлем 1097. р. мав 100 вояків; 1152. р. при Василеві Юрієвичеві було 50 люда дружини; 1172. р. князь Михалко йшов у похід зі 100 переяславцями; 1186. р. князь Всеволод висилає на підмогу 300 людей дружини.

Полки мали звичайно назву від імен князів, нпр. полки Ізяславові, рідше від земель — полк київський, полки галицькі.

Полк міг поділятися на менші частини. В бою під Перемишлем хан Боняк поділив був своє військо спершу на три полки по 100 людей, потім іще »сам розділив на дві частини, по 50 на сторону«. Одна така пядесятка під проводом Алтунапи кинулася як-стій на угрів. Самі угри були поділені на заступи. Може, заступ означав пів сотні? Але ніде більше цього терміну не стрічаємо.

На які великі частини поділявся полк, це можна б виснувати в кількости прапорів та труб і бубнів. В 1216. р. в війську князя Юрія стягів було — 13, труб і бубнів — 60; в війську Ярослава стягів — 17, труб і бубнів — 40. Можна б здогадуватися, що кожний полк мав свій стяг, бубни ж і труби були теж у менших відділах

Кінні відділи з херугвами, на верху яких є волосінні чілки. З кеніґсберського літопису.

частинах полка. На один прапор приходить середно 2—4 труби або бубни.

В Галичині в XIII. в. стяг означав також відділ війська Про це можна доміркуватися з одного місця літопису 1231. р.: »Данило подивився сюди й туди й побачив, що стяг Василька стоїть, добре бореться й угрів жене«. Видко, від назви прапору почали звати стягом відділ війська, — так як пізніше »хоругва« означала і прапор і військову частину.

Військові відзнаки. Із відзнак війська з того часу знаємо прапори, труби та бубни.

Прапор називався — стяг або хоругва. Першої назви вживали від найдавніших часів — вона скандинавського походження (stang означає дрюк); друга назва появилася в Галичині в XIII. в. і теж повстала під чужим впливом (з готського — hrung, чи монґольського — orango)

Як виглядали тодішні прапори про це знаємо зі старовинних картин (кеніґсберґського літопису й »Житія Бориса та Гліба«), де зображене княже військо. Всі рисунки прапорів подібні одні до одних. При кінці дрючка привішене полотно трикутної форми, досить довге; на деяких прапорах є якісь знаки, напр. зорі, місяць. Але переважно вони були без таких знаків. На вершку дрючка було вістря списа або півмісяць, а під ним китиця кінського волосіння. В описі бою 1169. р. згадано, що вороги »здерли стягову чілку«, — може, це волосіння і звалося «чілка«. На печаті галицького короля Юрія зображений їздець із прапором. Тут полотно прикріплене на дрючку трохи нижче і, здається, воно простокутне і поділене на три частини.

Княжі прапори відзначалися один від одного хоч барвою, хоч усякими иншими відзнаками, бо по них пізнавали, чиє котре військо. »Де побачимо твій стяг, там і ми з тобою готові йти«, казали до Ізяслава Мстиславича 1146. р. кияни. Князі Юрієвичі 1149. р. »побачили стяги батька свого«.

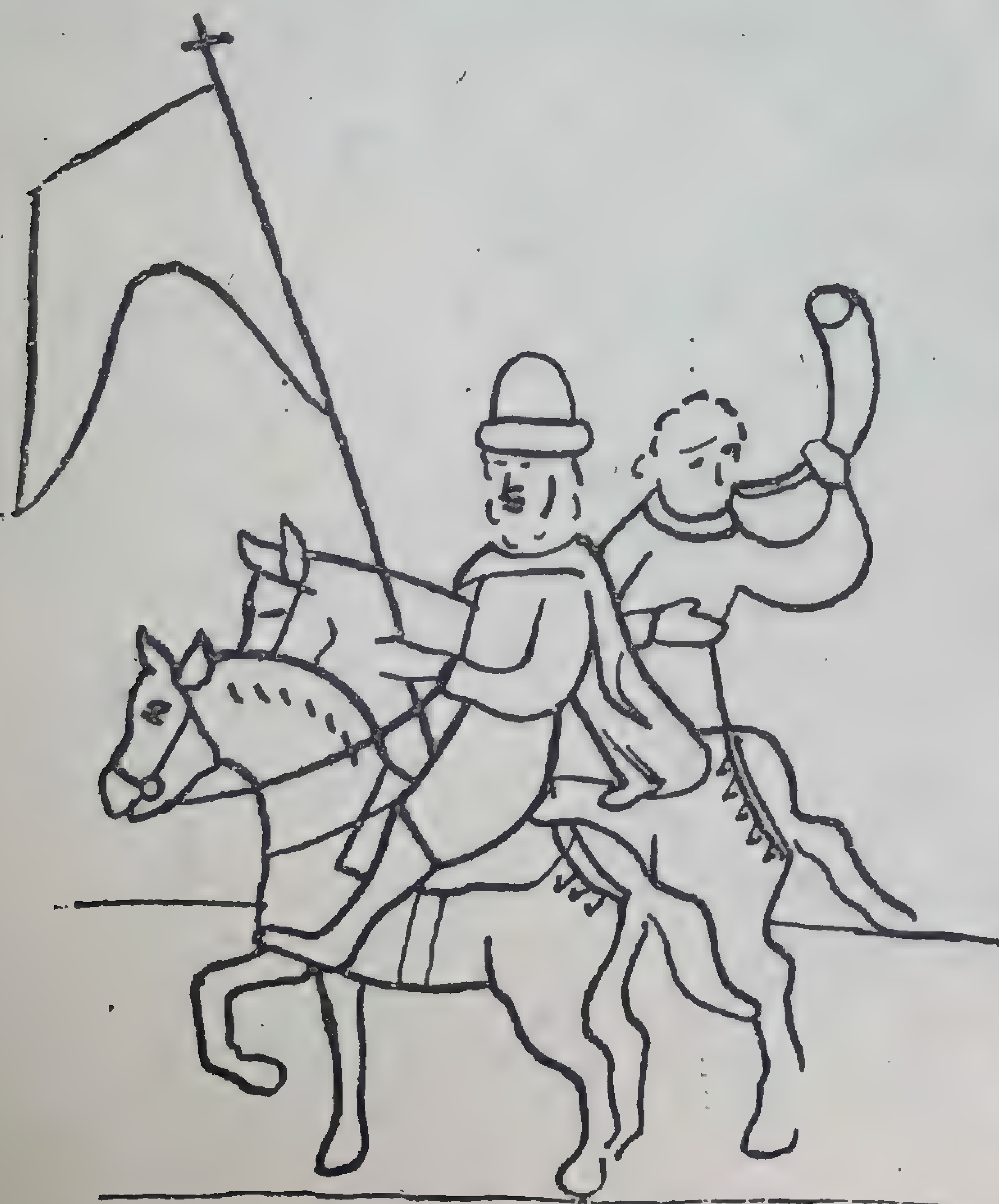
Нераз князі вживали прапорів, щоб перехитрити ворога. Так 1096. р. князь Мстислав одному із своїх полків дав прапор Володимира Мономаха, і це зробило велике враження на ворогів: »як

побачив Олег стяг Володимира, страх спав на нього«.... Таксамо Ізяслав Мстиславич 1153. р. піддурив галичан: »поставив стяги галицькі, і пішли галичани під свої стяги і він узяв силу бранців«.

На початку бою стяг підіймали над військом, — це був урочистий знак, що битва починається. Це звалося »поставити стяг«: »наші стали перед валом, і поставили стяги свої« (1093. р.); »половці налякалися, — не змогли навіть стяга поставити« (1107. р.); хан Боняк свого союзника князя Давида »поставив під стягом«. Ці вислови можна б розуміти так, що прапор стояв непорушно, був до чогось притверджений, може, вбитий у землю. Знані були ще й вислови: »возволочити стяг«, тобто розпростерти або »напняти стяг«.

Не всі князі пильнували цього лицарського звичаю. Про Андрія Боголюбського літопис оповідає: »бачили, що стяг його не піднятий, бо він не любив пишатися воєнним звичаєм, а похвали шукав в самого Бога« (1149. р.).

Стягу беріг стяговник. Довкола прапора доходило нераз до завзятої боротьби, бо військо мало обовязок боронити свого знаку, а вороги уважали собі за честь здобути прапор. »Стрільці з обох сторін зударилися, і був бій завзятий, і нашого стяговника порубали, і стягову чілку зі стягу зірвали«, читаємо під 1169. р. »Марцель (угорський воєвода) хоругву свою покинув, і Русь узяла її, і був насміх великий над Марцелем«, оповідає галицький літопис 1208. р. На иншому місці є згадка знову, що »полк Васильків гнав угрів аж до табору, і стяг королевича підрубали« (1232. р.). Ще в иншій битві »підрубали стяг Ярослава й досіклися до другого Ярославського стягу« (1216. р.). Боротьба за прапор все була найважнішою хвилиною в битві.

Хорунжий і сурмач княжих військ. Рисунок з кеніґсберського літопису.

Хто добув ворожий прапор, той святкував тріюмф. Данило, заволодівши Галичем 1236. р. »проголосив перемогу й поставив на німецьких воротах хоругву свою«. Коли ж 1249. р. переміг під Ярославом угорського воєводу Филю, — »хоругву його пороздирав на шматки«.

Рідше згадують літописи труби та бубни. Труби у нашому війську були вже за ранніх часів. Коли 968. р. печеніги напали на Київ, і городові йшла підмога з Лівобережжя Дніпром на човнах, військо »затрубіло сильно«, міщани крикнули з радощів, і на печенігів спав страх. Труби та бубни давали гасло до походу й до бою. Як виглядали труби, бачимо з літописних картин.

Старинний віз з Озербергу, в Норвегії.

Цей віз найшли в багні коло названої місцевости. Так виглядали й наші вози. Давні вози були, як бачимо, схожі на чумацькі вози і дуже подібні до високих, легких »тачанок« з Херсонщини.

Обоз. Обоз у давніших часах звався »т о в а р и« (рідше — товар), від XIII. в. — »с т а н и« (також — стан), або якимось чужостороннім словом »к о л и м а г и«.

Коли військо йшло в дальший похід, перед полками йшов наперед обоз. Складався він із возів, що везли харчі, шатра й тяжку зброю. Так Володимир Мономах згадує, що раз заскочили його половці: »ми радо б були з ними побилися, але зброю вислали наперед на підводах (на повозіх)«. Підводи, п о в о з и, постачало населення, особливо селяни. Цей обовязок звався »в е з т и п о в о з«, виводили його ще з часів Володимира Великого.

Часом возами підвозили й військо. В 1146. р. взимку військо Всеволода Святославича в похід до Галичини виправилося на возах та санях. В 1111. р. ранньої весни на половців везли військо саньми й на ріці Хоролі »сані пометаша«.

Тодішні вози мали — то чотири, то двоє коліс. Старовинний тяжкий віз із чотирма колесами, із варязьких часів, зберігся щасливо в багні в Озеберґ у Скандинавії. Подібні вози бачимо і на ілюстраціях літописів. Але в нас уживали й легких возів з двома колесами — як це було в степовиків — візник їхав тоді верхи конем.

Може, на означення такого воза вживали слова »к о л а« (колеса), — воно часто стрічається в літописах. Такі двоколісниці бачимо на картині половецького табору. Татарські вози називалися »т е л і г и«. На обозові коні була назва — »п і д в о д н і« (чи поводні) або т о в а р н і (1152. р.). Згадуються в літописах с у м н і коні: »Ізяслав бився над рікою Ніздою, і відняли від нього коні сумні«, — може, це слово утворене від »сума«, »сумка«, — себто торба, міх. Кожне більше військо мало свій окремий обоз.

Харчі звалися »б р а ш н о« (пор. борошно-мука). Певно приго

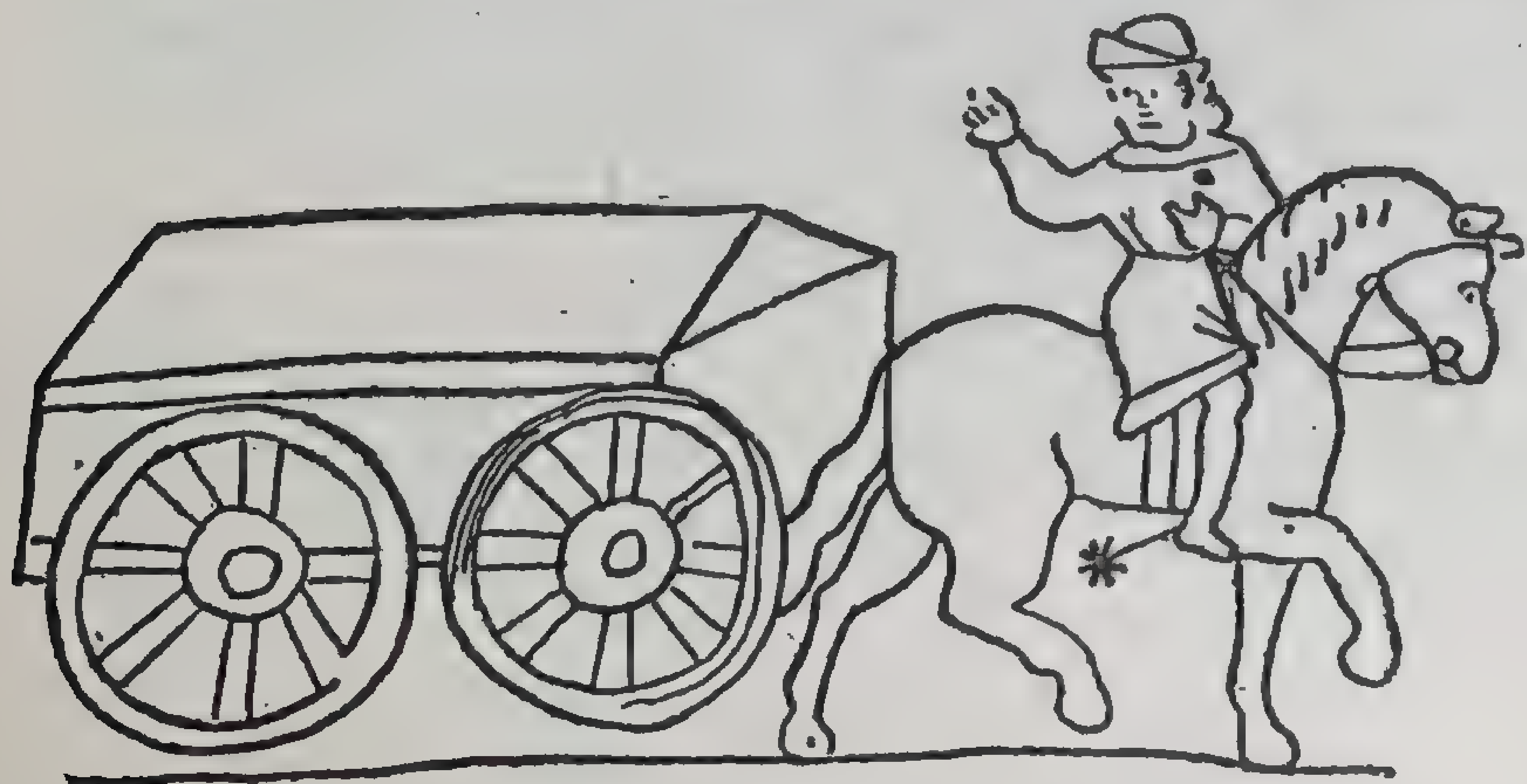
товляли їх для походу зарання, бо нераз у степах не можна було знайти ніякої поживи. Данило перед походом 1255. р. уладив для війська лови: »Коли їхав до Грубешова, убито шість кабанів, він сам убив їх три рогатиною, а три його отроки, й дав він мяса війську на дорогу«.

Коли харчів не було в обозі, висилали військо на »з а ж и т т я«, тобто — добувати поживу. Такі »з а ж и т н и к и« мали обовязки теперішнього постачання. Князі пильнували, щоб військо населення не руйнувало. Володимир Мономах повчає синів: »куди ходите шляхами по землях своїх, не дозволяйте отрокам робити шкоди, ні своїм, ні чужим, ні в селах, ні у збіжжі, щоб люди вас не проклинали«.

В означеному місці обоз спинявся — на це відомі були вислови: »стати товарами«, »поставити товари«, »стояти товарами«. Місце, де стояв обоз, звалося »т о в а р и щ е« або »с т а н о в и щ е«. Вислів »поставити товари« означав упорядкувати, уставити обоз. Обозні вози, здається, уставляли надовкола, щоб забезпечити військо — так, як це пізніше робили запорожці, порядкуючи свій табор. Між возами ставили намети (шатра); »стати шатрами« означає те саме, що стати обозом. Ш а т р о (давніше »шатер«) будували так, що посередині вбивали стовп і на ньому завішували шкіри, чи повстяні тканини. Хто хотів шатро завалити, мусів підрубати »шатерний стовп«. Якийсь рід шатра називався п о в с т н и ц я. Шатра князів бували розміром великі — в них відбувалися наради з дружиною, а то й більші бенкети. Коли обоз на якомусь місці мав залишитися довше, ставили тривкіші будови. Так 1116. р. Володимир Мономах підчас облоги Смоленська »почав ставити истбу (дім) у товарі своїм проти города«, — смоленський князь так налякався того знаку довгої облоги, що як-стій попросив мира.

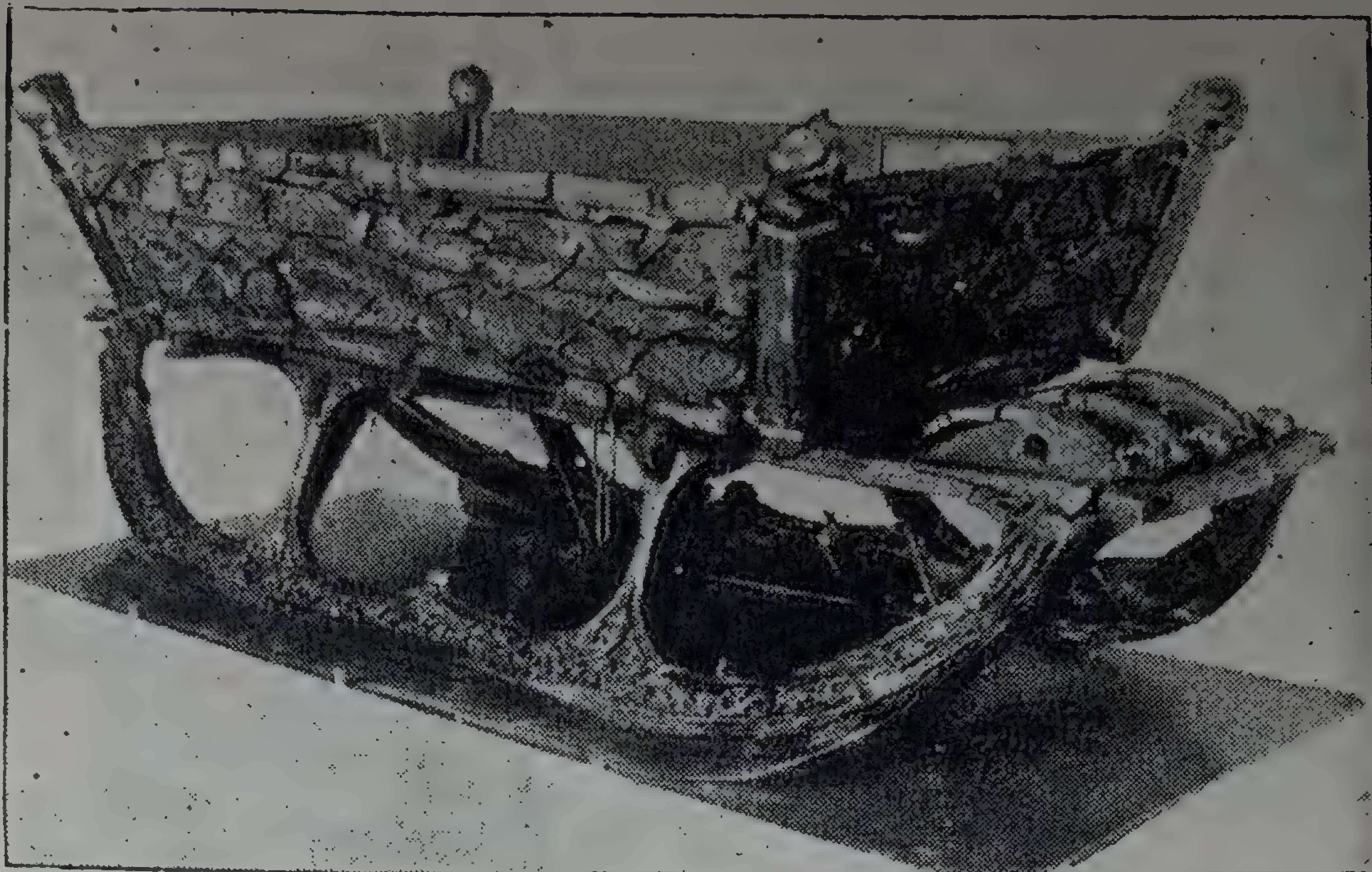
В обозі військо пробувало перед битвою, тут воно озброювалося, з обозу виходило в бій і по битві знову поверталося до обозу. Біля обозу ставили все сторожу. Тут, залишалися, очевидячки, й люди, що були при підводах, конюхи і т. д. Нераз вороже військо, особливо кіннота, заганялася аж до обозу, й тоді треба було його боронити. Та рідко коли обоз міг устоятися, звичайно діставався в ворожі руки. У степу часом військо боронилося, заставляючися обозовими возами.

Коли обоз переносився на инше місце, то обозовище часом підпалювали. В 1159. р. »Ізяслав зрозумів підступ їх (берендичів), сів на коня й пігнав до їх товарів, побачив, що товарища горять, і вернувся назад«. В 1251. р. ятвяги »запалили колимаги, тобто стани свої«.

Критий віз до транспорту военного знадіббя.
З кеніґсберського літопису.

Без обозу виряджалося військо тільки на недовгі походи, нашвидку, де треба було несподівано заскочити ворога. Такі звичаї мав славний лицар Святослав Ігоревич: »ходив легко, як той пардус (леопард), возів за собою не возив, ні кітла, і шатра не мав, тільки

Сани з X. віку, з Озерберґу в Норвегії.

З ілюстрації видно, що й давні скандинавці любили прикрашувати своє воєнне і господарське знадіббя.

підклад стелив і сідло в головах«. Іти в такий недовгий похід, нашвидку, без обозів, звалося »їхати і з ї з д о м« (виїздом): »Нарадився князь Святослав зі сватом своїм Рюриком піти на половців нашвидку, ізїздом, бо донесли їм, що половці близько на Татинці, на Дніпровому броді; і їхали ізїздом без возів« (1187. р.).

Похід. Коли полки з різних сторін уже позбиралися, починався похід. Гасло до походу давали трубами: »Ізяслав ударив у труби, скликав киян і пішов із Києва в похід із полками своїми«. (1150. р.). Як ворог був недалеко, то військо йшло відразу впорядковане. В дальші сторони полки йшли різними дорогами, тягнулися довгий час, пішки, на конях, возами, деколи річкою на човнах.

У поході важна була справа, чи дороги в доброму стані, чи військо скрізь вигідно може пройти. У ранні часи не скрізь шляхи були попророблювані. Коли Володимир Великий 1014. р. хотів податися на Новгород, видав наказ: »т е р е б і т ь д о р о г и, м о с т і т ь м о с т и«. Видко треба було прорубувати ліс, щоби військо могло пройти. І переправи через ріки не були легкі. В зимі переправлялися по льоду. Нераз військо чекало довгий час, поки Дніпро не »установився«, тобто не замерз, щоб перейти на другий бік. Коли ж річка »розполонилася«, розмерзла, треба було спинити похід.

На ріках були відомі б р о д и, де можна було ріку кіньми чи возами переїхати. Такі броди були навіть на Дніпрі, найважніші в Зарубі, Витичеві й біля Хортиці »на протолчі«. Назва місцевостей Броди, Брідки, Брідок — указують на місця, де такі броди колись були.

На бродах нераз доходило до боїв, бо тут ставало військо й не допускало ворога до переходу. В 1151. р. біля Витечева на Дніпрі »почали битися в човнах за брід, Ізяслав же не давав їм убрести«. Таксамо 1152. р. галицький князь Володимирко своїм військам боронив бродів на Сяні під Перемишлем. Часто їшла боротьба за перехід через Серет під Теребовлею та в околицях Микулинців.

В інших місцях, де був живіший рух, повставали п е р е в о з и, де фахові перевізники перевозили подорожніх човнами на другий бік річки. Таким перевізчиком мав бути легендарний Кий, від котрого виводили назву Києва.

Мости на річках будували від дуже давніх часів. Перші згадки

Воєнне шатро. З кеніґсберського літопису.

про них маємо вже за Володимира Великого. Багато мостів було на західніх шляхах, що переходили через численні річки: в Білгороді, Звиджені, на Горині, в Луцьку й ін. В Києві перший міст на Дніпрі побудував Володимир Мономах 1115. р. Був також міст на Дністрі під Галичем, він згадується 1229. р.

Тодішні мости були побудовані так, що коли зближався ворог, легко можна було їх порозкидати, »переметати« і потім знову »помостити«. Щоб пошкодити ворогові в поході, мости розкидали, рубали, або палили. Так 1196. р. князь Ярослав Всеволодович наказав »по ріках мости підсікти«, бо зближалися ворожі полки. Коли 1229. р. Данило йшов на Галич, боярин Семенко підпалив міст на Дністрі, та Данилові вояки зарання вогонь погасили.

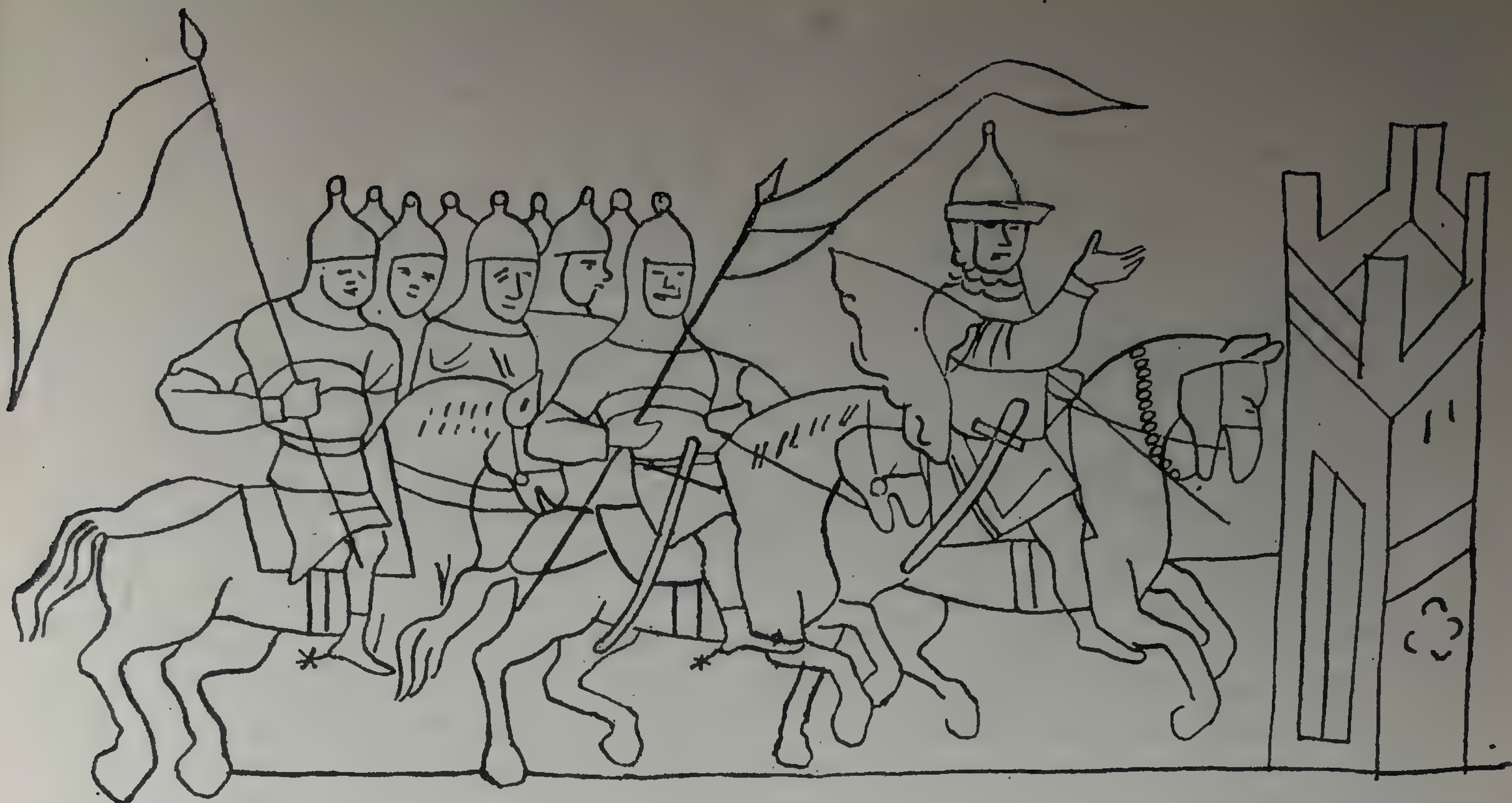
Таким чином, у війську мусіли бути окремі відділи, що займалися будовою мостів, прорубували дороги і взагалі влекшували полкам похід. Таких майстрів »древоділів« і »плотників« (теслярів) називають літописи.

Військо на все йшло разом, припізнені полки тягнулися позаду. В 1132. р. литовці побили багато киян, тому, що вони »не рушили разом із князем, але йшли позаду окремо«. По дорозі військо приставало, щоб відпочити: »Ізяслав перейшов за Тетерев, і тут позсідали з коней відпочивати; обідали тут, і коні відпочили, і він пішов над Здвиждень« (1150. р.).

Перед військом попереду їхали сторожі (»сторожеве«). Була це звичайно легка кіннота, молодь або степовики »чорні клобуки«. Їх завданням було розглянути, де ворог, і які його сили. Це завдання було небезпечне, але на такий випад усе знаходилися охотники, нпр., 1162. р. чорні клобуки просилися в князя Мстислава йти наперед: »поглянемо, княже, чи велике вороже військо«. У незнайомій стороні військо шукало собі провідників, »вожів«, — але »вожеве лжуть«, замічає літопис. Часом давали довідки й утікачі з ворожого війська, »перескоки«. Про рухи ворога повідомляла сторожа — нераз серед горобиної ночі гнала зі своїми звідомленнями. Коли сили ворожі були невеликі, сторожа »гонилася« з ним, а то й зводили бій. Також 1103. р. руські князі післали свою сторожу, вона »устерегла Алтунопу (славного половецького ватажка), обступила Алтунопу й убила його та повбивала всіх, що з ним були«.

Воєнний казан.

Військо в поході. З кенігсберського літопису.

5. Військо в бою.

Приготовання до бою. Коли ворог був недалеко, й можна було сподіватися битви, військо відбувало останні приготовання. Про те, що зближається бій, давали знак трубами та бубнами. »Найперш у Юрія вдарили в бубни у війську й у труби затрубіли; і у Вячеслава, в Ізяслава й у Ростислава почали бити в бубни і в труби трубіти, і полки почали готовитися« (1151 р.).

Спершу військо повинно було озброїтися, одягнутися в броні, »о б л е щ и с я в о р у ж і є«. »Облеклися в броні, і полки ізрядили« (1111 р.). »Не дійшло військо до ріки Сяну, зсіло на полі озброїтися« (1248 р.); »війська всі позсідали з коней і озброїлися« (1251 р.). Тяжку зброю підвозили підводами і вона була вже під рукою.

Потому військо ставало в боєву лаву; це звалося »і с п о л ч и т и«, »і з р я д и т и«, »п р и с т р о ї т и« військо. Робили це на вигідному місці, звичайно на просторому полі.

Слово »ізполчити« означає — виставити полки. Деколи військо вже в поході було поділене на тактичні одиниці, але звичайно аж перед самим боєм ставало в полки. Тоді князь міг дібрати відповідних людей і назначити їм якесь завдання. Так Ізяслав 1151 р. »звелів нарядити дружину з полків, а полків не рухати«. Знову Данило в поході на ятвягів 1256. р. »ізрядив полки, — кому яким полком ходити, і сам вийшов наперед«.

Князь, що мав провід у бою, видавав накази, коли яка частина має рушити в бій. За особливу честь уважали йти в першу чергу на ворога, бо перший удар був нераз вирішний. Між князями доходило часом до спорів, хто має дістати це першенство. Так 1183. р.

»Володимир Глібович післав до Ігоря, просив його їздити попереду зі своїм полком«, бо, мовляв, »князі руські (київські) все напереді їздили в руській землі; Ігор на це не погодився, тимто Володимир розгнівався й повернувся«. Знову 1187. р. Володимир »випросився у Святослава та Рюрика їздити попереду з чорними клобуками; Святославові було нелюбо пускати Володимира наперед перед своїми синами, але Рюрик і всі инші погодилися«. У поході на ятвягів 1256. р. українські й польські князі просили Данила, щоб він перший ішов у бій: »Ти король, голова всім полкам, — ти знаєш воєнний обичай, — кожний тебе засоромиться й налякається, вийди сам наперед«.

Перед боєм князь обїздив полки й укріпляв на бій (загрівав до бою). Ізяслав Мстиславич під Перемишлем 1152. р. перед битвою так промовив до свого війська: »Браття і дружино! Бог не кинув руської землі й руських синів на все в безчестя, — на всіх місцях добували ми честь свою. І тепер, браття, всі це маймо на увазі й перед чужими народами дай нам Боже честь свою взяти«. Молодші князі приїздили до найстаршого й завіряли його у своїй вірности: »Батьку, хочемо голови свої поскладати за тебе і честь свою оборонити« (1151. р.).

Побожні воївники перед боєм молилися. Так перед стрічею з половцями 1103. р. »князі й вояки молили Бога й обіти подавали Богу і Пречистій Його Матері, — одні кутею, другі милостинею для бідних, инші жертвами на манастирі«. Раз тільки стрічаємо в війську духовенство, підчас походу на половців 1111. р.: »Князь Володимир приставив попів своїх, щоб їхали наперед війська і співали тропарі та кондаки Чесного Хреста і на канон святої Богородиці«.

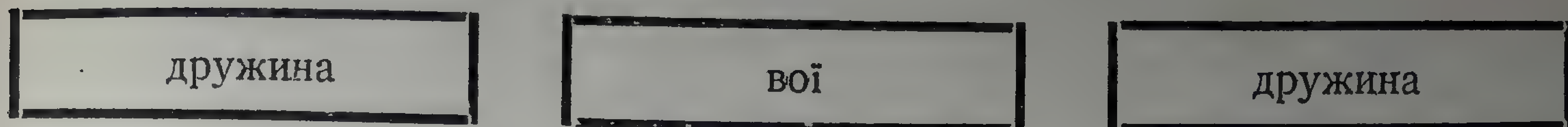
Часом бій не починався відразу. Військо озброєне та впорядковане стояло на місці та чекало, аж ворог перший пічне битву. »Мстислав став перед городом і впорядкував дружину; і не поступив ані Олег на Мстислава, ні Мстислав на Олега, — і стояли один проти одного чотири дні«.

Деколи обидві сторони старалися спровокувати одна одну насміхами та жартами. Так 1016. р. воєвода князя Святополка насміхався з новгородців, що були в війську Ярослава: »Чого ви поприходили з тим калікою?, — ви теслі, ми приставимо вас хороми нам ставити!« Новгородці дуже на це розізлилися й заявили Ярославові, що другого дня підуть наступом на ворога. Перед битвою з поляками над Бугом 1018. р. воєвода Ярослава жартував собі з польського князя Болеслава: »Проколемо тріскою твоє товсте черево«, Поляки ж ізнову під Ярославом 1249. р. дратували вояків Василька словами: »поженемо вас на великі бороди«. Василько відповів: »Брехня ваше слово, Бог наш помічник«, і кинувся на ворогів.

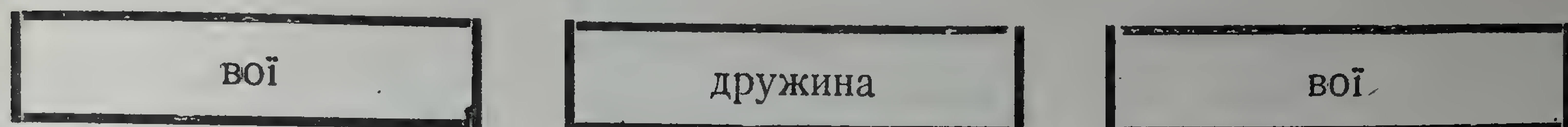
Боєвий лад. Військо уставлялося до бою в означений боєвий лад. Найчастіше бачимо поділ на три частини: середню, що звалася чоло, і два бічні крила, праве й ліве. У цей загальний боєвий лад уставлялися різні роди зброї: дружина й ополчення, тяжкозбройні й легкозбройні, піхота й кіннота та ин.

В різних часах бачимо різні комбінації упорядковування війська. У давніших часах вони цілком прості, пізніше складніші.

1) В битві під Листвином 1024. р. між Мстиславом та Ярославом »Мстислав звечора впорядкував дружину й поставив сіверян у чоло проти варягів, а сам став з дружиною на крилах«. Отже в осередку стояло слабше військо, тобто вої (ополчення), на крилах краще озброєна дружина. Боєвий порядок виглядав так:

2) У бою з печенігами під Києвом 1036. р. »Ярослав виступив із города і впорядкував дружину, — поставив варягів посередині, праворуч — киян, ліворуч — новгородців, і стали перед городом«. Тут у центрі стоїть найсильніше військо, тяжко озброєні варяги, на крилах народнє ополчення (вої); це дає такий лад:

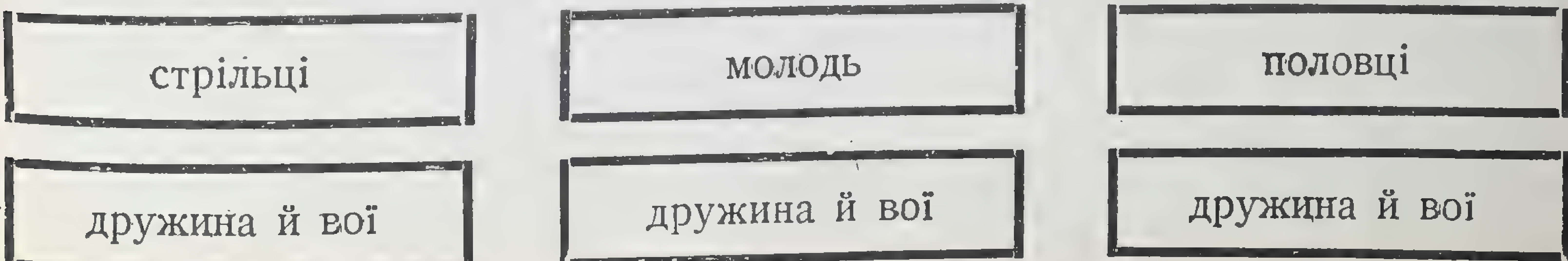
В обох цих битвах виступала сама піхота.

3) У бою з половцями під Трипіллям 1093. р. князі »впорядкували дружину й пішли: праворуч ішов Святополк, ліворуч Володимир, посередині Ростислав«. У війську кожного князя була й дружина й ополчення (вої, »люди«):

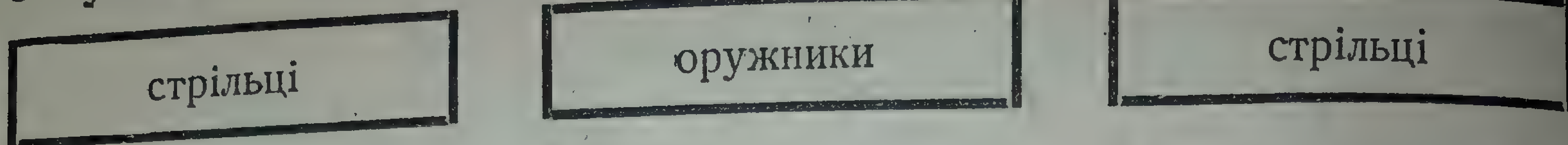

Подібним способом уставилися війська до бою над Трубежем 1149. р.: »Юрій, Святослав Олегович і Всеволодич Святослав побачили, що вже полки (Ізяслава) йдуть за ними, вернулися й пішли зі своїми полками їм назустріч. І поставив Юрій синів своїх направо, а Святослава Олеговича і Всеволодича Святослава на ліво — і пішли полки один на один«.

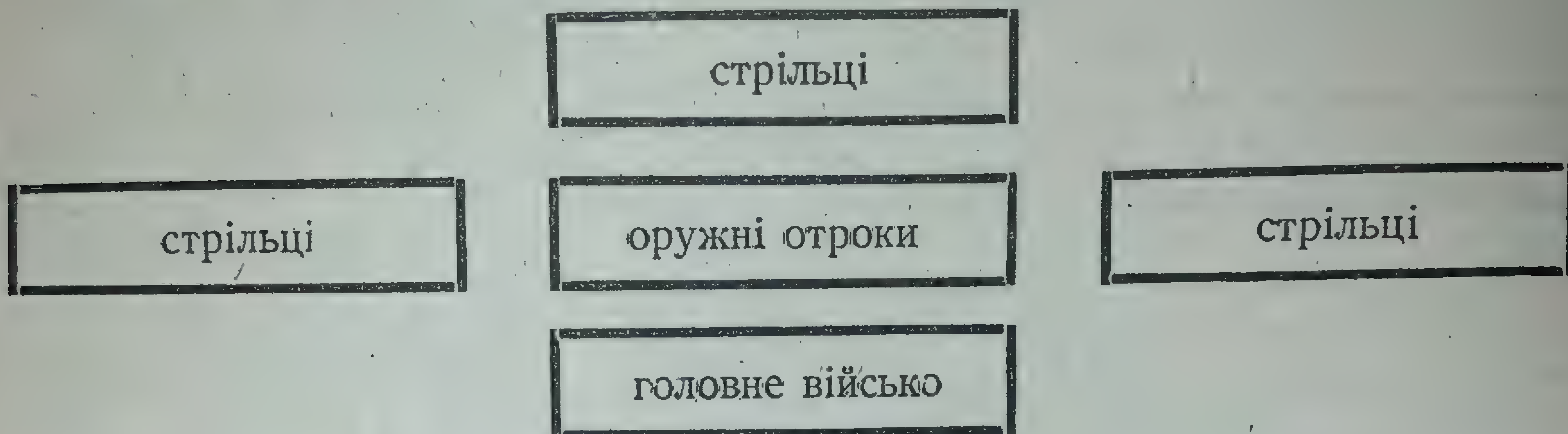
4) У відомому поході Ігоря на половців 1185. р. перед боєм над Сурлієм бачимо складніший боєвий лад: »Тут упорядкували 6 полків: Ігорів полк посередині, праворуч його — полк брата Всеволода, ліворуч — синівця його Святослава; попереду, перед ним, син Володимир і другий полк Ярославів, ковуї (половці), що були з Ольстином, а третій полк також попереду, стрільці, що їх усі князі вивели; так упорядкували свої полки«. Тут бачимо виразний поділ на дві боєві лінії: в першій виступають легкоозброєні сили, — стрільці, половецькі союзники (ковуї), може, боярська молодь під проводом молодого князя Володимира; у другій лінії — три полки князів, в яких (як видко з дальшого опису бою) була і дружина й ополчення (»чорні люди«). Все це була кіннота. Схематичний образ був, мабуть, такий:

5) В поході Данила на ятвягів 1251. р. посередині ішла тяжко озброєна піхота, зі щитами й копіями (оружники), по боках стрільці з луками:

6) В иншому поході на ятвягів 1256. р. »Данило впорядкував полки, і вказав кому полком ходити: сам вийшов наперед, і стрільців пустив наперед, а инших із обох боків дороги; дворському наказав іти за собою, а сам поїхав із малим числом оружних отроків«. Здається, лад був такий:

Бій. Битву означали словами: бій, січа, брань, полк.

Був старий звичай, як ми вже сказали, що битву починав князь сам, символічним ударом копя. Вже 946. р. читаємо про бій з деревлянами: »зійшлись обидва війська до бою, і Святослав сунув копям на деревлян, і копя полетіло між вухами коня й ударило в ноги коневі, — бо він був дитина. І сказали Свинелд і Асмолд: князь уже почав, потягніть, дружино, за князем«. В 1149. р. літопис оповідає про князя Андрія, що він »виїхав перше за всіх на ворога, і дружина його за ним їхала, і зломив Андрій копя на противнику своїм«.

Наказ до наступу князь давав згаданим вище висловом: »потягніть, дружино«, »потягнімо мужно, браття і дружино«.

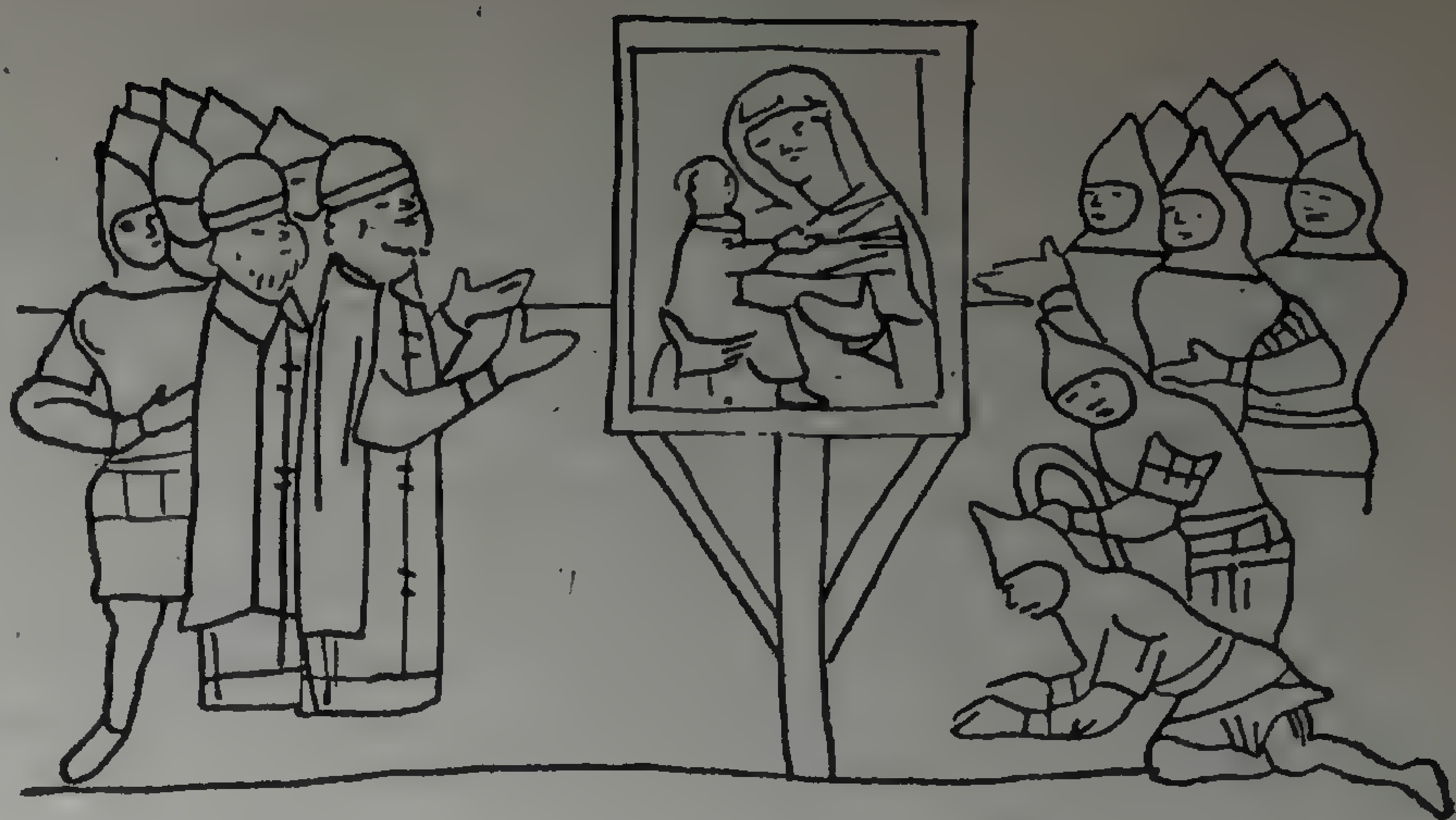
Князь давав знати полкам, коли їм рушити: »Ізяслав вїхав у свій полк, і післав по всіх полках, кажучи: дивіться на мій полк, і як мій полк піде, так і ви йдіть« (1151. р.).

На знак, що бій починається, підіймали вгору прапор, стяг. Це було гасло, що полки йдуть на ворога.

Літописи описують часом, як виглядали полки, що йшли до бою. »Як зорі почали займатися, спершу в Юрія вдарили в бубни і полки почали готовитися; тай у Вячеслава, в Ізяслава й у Ростислава почали бити в бубни і в труби трубіти, і полки почали готовитися. Юрій із синами своїми, і Володимир Давидович, Святослав Олегович і Всеволод Святославич, рушили зі своїми полками й пішли у верх Рутця« (1156. р.). Особливою образовістю визначаються описи галицько-володимирського літопису.

»Василько йшов на угрів і Демян тисяцький і инших багато полків по лівому боці, Данило ж ішов ізо своїм полком посередині — а полк його був великий, забезпечений хоробрими людьми й лискучою зброєю« (1231. р.).

»Вої всі позсідали з коней, і озброїлися пішці з обозу; щити в них були як та зоря, шоломи як те сонце, що сходить, у руках держали вони копя як безліч тростн, стрільці ж ішли по обох боках дороги, тримали в руках луки свої й понакладали на них стріли свої на ворогів« (1251. р.).

Молитва перед боєм. Рисунок з кенїґсберського літопису.

В літописах читаємо різні технічні терміни, якими означали рухи війська й хід бою:

Зіступитися, зразитися значить — зустрітися, зударитися.

Ткнути, поткнути — рушити, вдарити. »Не знали думки брата свого, що хоче ткнути на пішців« (1149. р.). »Ізяслав радив разом усім поткнути на нього, і поткнули на нього всі« (1151. р.).

Бости, значить — ударити копями, колоти списами: »пободоста оскепом«, »вбодоста во врата острожная«, »бодоша конь под ним«.

Ударити в коні — означає наступ кінноти в повному розгоні: »Володимир хотів упорядкувати полк, але вони не послухалися, а вдарили в коні на ворога« (1096. р.).

Заїхати значить — ударити з боку або з заду: »Данило заїхав позад них і ударив копями«.

Притягнути — прийти в допомогу.

Заставитися — забезпечитися, укріпитися: Володимирко »заставився лісом«.

Удержати полк — тримати відділ війська в боєвому ладі.

Гнати, гонити, загнати, угонити — вислови на означення погоні.

Поскочити, побігти — утікати, утекти.

Тактика варягів. Спосіб ведення битви за княжої доби не все був однаковий. Тактика залежала від родів війська та їх озброєння.

У найдавніших часах, у Х. віці, головне військо творили варяги, що були тяжкозбройною піхотою. Варязьку тактику знаємо з грецького опису походів князя Святослава на Болгарію 968—971. р.

Військо готовилося до бою в таборі або в мурах города, потім виходило на ворогів. Воївники йшли до бою пішими: »нема в них звичаю битися на конях, і цього вони не привчаються«, зазначує виразно грек Лев Діякон.

На полі бою військо стоїть »немов та стіна«, прибране у броню, в шоломах, зі щитами, що засланяють й ноги, з витягнутими копями. На знак, що починається бій, трублять у труби, і підіймають прапори. Військо йде до наступу з гучним криком, у порядку, лавою; вояки несуть щити на плечах. Та які широкі й які глибокі були тактичні одиниці, про це не знаємо нічого. Головною зачіпною зброєю були копя. Варяги напирали копями на ворога, пішого, чи кінного. Але у стрічі зблизька вдаряли й мечами або топорами.

Як наступ не вдався, військо старалося відступати в порядку, — закладали на плечі щити і поволі прямували до табору.

Лев Діякон описує ближче різні епізоди боїв Святослава. Наше військо має в нього назву — тавроскитів, візантійці звуться — ромеями.

Ось опис бою під Предславою: »З приводу несподіваного нападу випробованого війська тавроскити збилися в купу й перестрашилися. Але незабаром ухопили за зброю, позабирали на плечі щити, — а щити їх великі, для забезпеки зроблені аж до ніг, — міцною лавою виступили на ромеїв на рівнину перед містом, для коней пригожу; кричали, як ті звірі, зчинивши дикий і гучний галас. Ромеї вдарили на них, билися сильно, доказуючи немалих діл, але битва вагалася, доки цісар не звелів безсмертним за сурмою вдарити сильно на ліве крило скитів; ті покидали списи, добре додали коням острог і метнулися на них. Скити були піші (бо в них нема звичаю битися на конях і до цього вони не привчаються), не встояли перед списами ромеїв, кинулися втікати й замкнулися в стінах міста. Ромеї кинулися їх доганяти й били немилосерно; кажуть, що у цій битві погибло скитів півдесята тисячі«.

Бій під Доростолом: »Коли військо (грецьке) прийшло в околиці Доростола, що звичайно зветься Дристра, тавроскити озброїли свою лаву копями та щитами, стали стіною й чекали ворогів. Цісар виставив проти них ромеїв, з боків поуставляв кінних у бронях, а стрільців і пращників позаду, звелів їм часто стріляти, і сам повів військо. Війська забралися до бою і в перших стрічах боротьба йшла однаково з обох сторін. Руси билися сильно, уважали за великий сором, коли б тепер ромеї їх побили, — вони ж мали в сусідніх народів таку славу, що все в битві поборюють ворогів, а цю славу втратили б. Знову ромеї соромилися й боялися, щоб не переміг їх піший нарід, що зовсім не вміє їздити верхи... Такі маючи думки, війська билися хоробро. Русь, захоплена своєю дикістю і запалом, завзято натискала на ромеїв, — кричали мов несповна розуму, ромеї ж відбивали їх своїм досвідом і военною наукою. Багато погинуло з обох сторін, і до самого вечора перемога була нерішена, й битва хилилася то в той, то в цей бік. Вже зоря гасла, аж цісар натис сильно кінними, — вдарили міцним ударом, сурмачі засурмили до бою, і крик скрізь залунав у ромеїв. Скити не видержали їх натиску, кинулися тікати, і поховалися безпечно за стіни...«

»Другого дня тавроскити вийшли з міста, виступили на рівнині, — захистившися щитами аж до ніг та сплетеними з кілець бронями. Ромеї теж виступили з табору, одягшись як-слід у броні. З обох сторін билися сильно, і перемога була непевна, перемагали то ці, то ті. Але котрийсь із ромейського війська вихопився і вдарив списом Сфенкела, що його вважали в тавроскитів за третього по Святославі, — він бився тоді хоробро — велетень тілом і завзятий. Тавроскити настрашилися його смерти, подалися з рівнини і скоро пішли до міста«.

Инший епізод: »Другого дня вже сонце йшло на захід, як тавроскити вийшли з усім військом із міста і стали міцною лавою з витягненими копями, — пробували щастя. Цісар упорядкував ро-

меїв і вивів їх із табору. Почався бій. Скити міцно натиснули на ромеїв, били їх копями, влучали стрілами, і так збивали їздців на землю. Тут Анема (з прибічної цісарської сторожі) побачив Святослава, що з запалом як без памяти натискав на ромеїв і підбадьорював своє військо, — Анема пустив коня, наскочив на Святослава й ударив мечем по горлі, збив його (з коня), але не вбив: затримала удар броня, з кілець сплетена і щит, який він брав, щоб охоронитися від ромейських списів. Скитське військо окружило Анему, збило з коня ударами списів; повбивав він багато з них, але бо й його вбили; а був це чоловік, якого ніхто з товаришів не міг переважити військовими вчинками. Зате його смерть додала сміливости Русі, вона гучно й дико закричала й натиснула на наших; вони відступили, ухиляючися перед незвичайним натиском скитів...«

Тактика тяжкозбройної піхоти. У походах Святослава головне військо творили ще варяги. Пізніш на варязький спосіб вела боротьбу й княжа дружина, що складалася з місцевих людей. У битвах виступає спершу тільки піхота. Воївники з обох сторін ідуть лавами одні проти других, стрічаються в ударі і зводять бої зблизька. Літописи залишили нам описи таких боїв.

Над рікою Альтою, недалеко Переяслава, 1019. р. зустрілися війська Ярослава Мудрого та Святополка. Святослав привів половців »у силі тяжкій«, Ярослав зібрав »множество воїв«. »Пішли один проти одного, і покрили поле альтське великою силою війська. Була пятниця, сонце сходило, — зійшлися обидві сторони, і була січа люта, якої ще ніколи не бувало на Руси; бралися за руки й рубали один одного; сходилися тричі, аж по долині кров текла. Під вечір переміг Ярослав, а Святополк утік«.

Подібно виглядав бій під Києвом 1024. р. між Ярославом та його братом Мстиславом. Головним військом Ярослава були наймані варяги під проводом князя Якуна (Гакона). Мстислав мав свою дружину і ополчення племени сіверян. Мстислав уставив своє військо так, що в осередку стояли сіверяни, по крилах дружина. »Була ніч, темно, блискавки, громи і дощ. І сказав Мстислав своїй дружині: Підемо на них. І пішли Мстислав і Ярослав один проти одного, і зустрілося чоло сіверян із варягами й угиналися від праці варяги, рубаючи сіверян. Потім ударив Мстислав зі своєю дружиною й почав рубати варягів. І була січа велика, — як було засвітила лискавка, — блищала зброя, і була лиха година, і січа велика і страшна. І побачив Ярослав, що його перемагають, то й утік з Якуном, князем варязьким«.

Між обома битвами бачимо деякі різниці. Над Альтою обидва війська нападають одне на одне одноцільними лавами, — ми не чуємо нічого про поділ на якісь тактичні частини. Коли перший бій не вирішив перемоги, противники відступають один від одного, і потім »зступаються« вдруге і втретє. Під Києвом Мстиславове військо виступає поділене на »чоло« (центр) і два крила; до бою князь висилає спершу слабше військо, ополчення, що було в центрі; коли ж ворог, варяги, почали перемагати, князь ударив на нього сильнішими частинами, дружиною, що стояла на крилах. Але в одному і в другому бою видко зусилля осягнути перемогу відразу, на одному полі битви.

Тактика тих часів була проста, не дуже складна. Мета наступу була сильним ударом відразу розбити вороже військо. Воївники ідуть у бій пішкома, густою лавою, зодягнені у броні (панцирі) та шоломи, кожний зі щитом на лівому рамені й копям у правій руці. Діяльну участь у бою брали, мабуть, тільки копя двох-трьох перших рядів. Задні ряди мали значіння тільки тим, що скріплювали силу удару. Таким чином лава копійників не конечне мусіла бути дуже глибока; коли перший удар копій не давав перемоги, то роля копійників кінчалася; копя були почасти поломані, але й цілих копій у сутичці зблизька, у глоті, вживати ненаручно. Тоді починається бій на мечі — »січа«. Кожний копійник мав при боку меч, як помічну зброю. Може, задні ряди були озброєні тільки в самі мечі. Остаточно бій перемінявся в завзяту рукопашну боротьбу. Так можна зреконструувати собі давній бій піхоти.

Бій тяжкозбройних піхотинців залишився головним способом боротьби до кінця XI. в. Літописи описують стрічу військ ось як: »зустрілися обидві сторони на Немизі, — пішли одна на одну, і була січа люта, і багато попадало« (1067. р.); »пішли одні на одних, і як були біля села на Ніжатиній ниві, зустрілися обидві сторони і була січа люта« (1078. р.); »Ізяслав впорядкувався перед городом на полі, а Олег пішов на нього полком, і зустрілися обидва, й була брань люта« (1096. р.). Навіть тоді, як уже кіннота дійшла була до значного розвитку, військо нераз їзсідало з коней і ішло на ворога пішкома. Так 1096. р. перед битвою новгородці »позсідали з коней і зступилися на Кулачці, і був бій завзятий«. Те саме бачимо ще й у пізніших часах у Галичині. Можна здогадуватися, що робили це тому, що більша частина війська була піша, або хоч і мала коні, то не вміла стрічатися верхи, тимто й кінні частини мусіли йти до бою пішки.

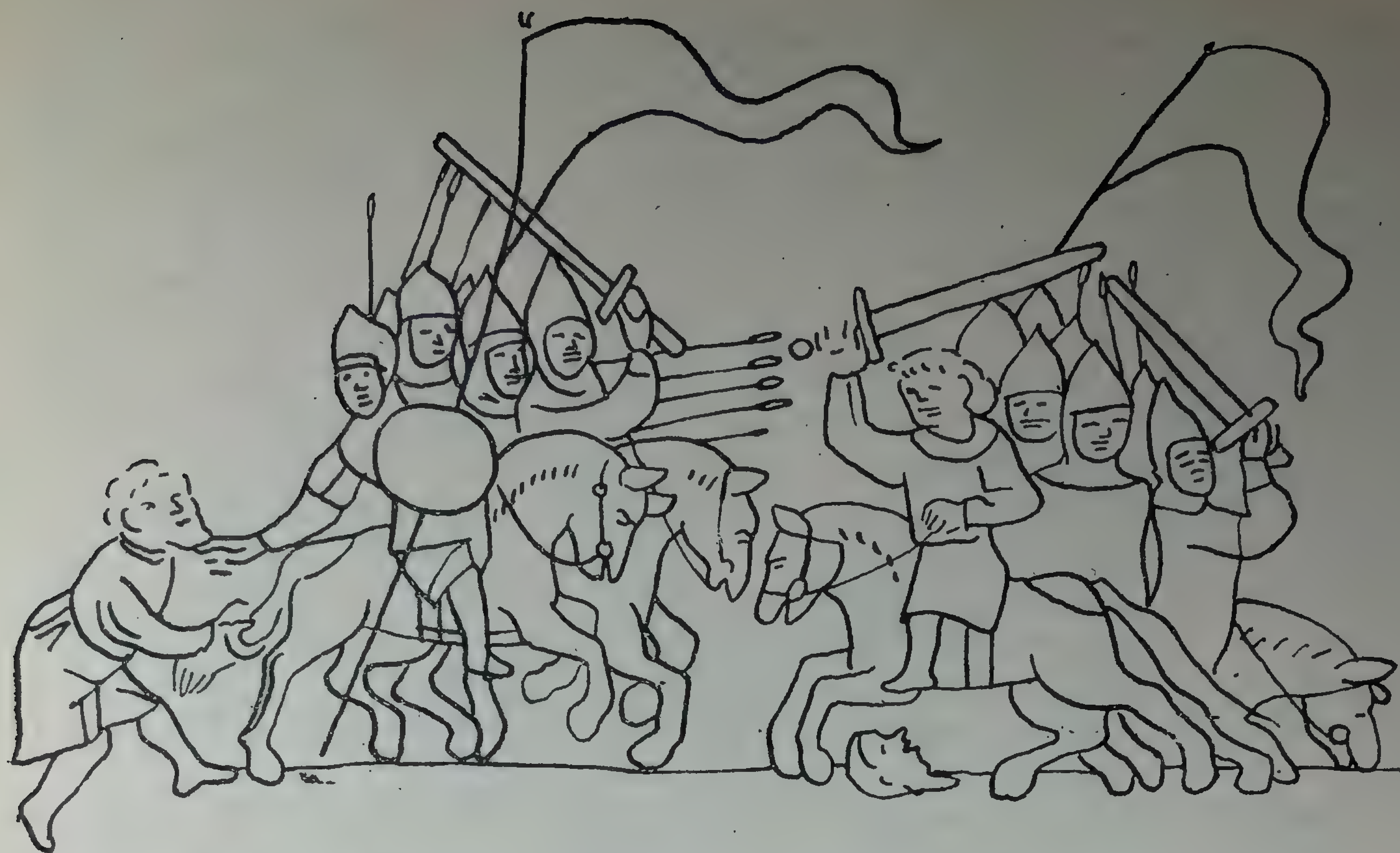
Рішальним чинником у боях була тяжка піхота, княжа дружина або оружники. Лекше озброєні народні ополченці, вої або пішці, могли мати тільки другорядне значіння. До наступу вони йшли хиба тільки проти таких самих слабо озброєних частин по ворожій стороні.

Тактика тяжкої кінноти. При кінці XI. в. бачимо замітну зміну у способах ведення боїв. У тому часі головним військом стає — кіннота, й її участь у боях викликає зміну тактики.

Тактика кінноти могла розвинутися в нас підо впливом двох сторін, — Візантії і степу. Як уже ми згадували, Святослав у своїх болгарських походах пізнав грецьку тяжку кінноту, оцінив її вагу й сам старався навіть зорґанізувати своє кінне військо. Пізніше Україна зблизилася ще більш до Візантії, була в союзі з Царгородом і могла добути звідтіля зразки орґанізації тяжкої кінноти. Ще більше до розвитку кінноти в нашому війську причинилася боротьба зі степом. Кочові печеніги, торки, половці безнастанно непокоїли наші землі і проти їх швидких, несподіваних нападів можна було боротися тільки добре зорґанізованим кінним військом.

Таким робом у нас розвивається рівночасно і тяжкозбройна й легка кіннота.

Тяжка кіннота, як знаємо, мала таку саму зброю, як тяжка

Бій кінноти. Рисунок з кенігсберського літопису.

піхота — броню (панцир), шолом, щит для оборони, копя та меч до наступу. Тимто тяжких їздців звали копійниками й оружниками, таксамо як тяжкозбройних піхотинців.

До бою тяжка кіннота виступала з наставленими копями. Це була найперша зброя кінноти, для вершників іще важніша і зручніша, ніж для піхоти. Силу війська мірили нераз числом копій. Так, нпр., про бій із половцями 1169. р. літопис каже: »у поганих було 900 копій, у Руси ж 90 копій«. Наступ кінноти, озброєної копями, був незрівняно сильніший, ніж удар піхоти з копями. Лава вершників із наставленими копями з розгоном летіла на ворога і вдаряла з такою силою, що опертися їй було нелегко. Моторошно стає, коли читаєш літописні описи таких стріч кінноти. »І була метушня велика, і зойки і крик несамовитий, і голоси несхопливі; чути було, як копя ламаються, як зброя бряжчить, за хмарами куряви не пізнати було ні вершника, ні піхотинця«, описує літописець бій під Вижгородом 1174. р. Таксамо в ярославській битві 1245. р. — дворський Андрій »зіткнувся з полком Ростислава сильно, копя поломилися, тріщало як від грому, і з обох сторін багато попадало з коней і повмирало, инших поранило сильним ударом копійним«.

Піхотинці, навіть озброєні у броню і щити, не могли ніколи витримати такого сильного наступу, і все подавалися взад. »В б о д о ш а ї х у в о р о т а о с т р о г а« (вперли їх у ворота замку), »вбодоша їх в Либедь« (вперли їх у Либедь). Це характеристичний вислів для такого наступу копійників, вислів важкий до перекладу: староукраїнське слово »б о с т и« означало колоти, — »вбости« значить когось копями загнати, вперти в якесь місце. Але й кіннота не була безпечна перед ударом копійників. Особливо, коли кіннота була слабше озброєна або неприготована до бою. Полк переможців у розгоні гнав уперед, розторощував усі перепони і вбивався в середину

ворожого війська. Літописці залюбки описують такі ситуації. »Ізяслав із полком своїм зїхався з Святославом Ольговичем і з половиною Юрієвого полку і так проїхав крізь них наскрізь« (1149. р.). »Як половці побачили помічні полки, думали, що тут Святослав і Рюрик, і поскочили на них; а Русь дістала божу поміч і ввертілися в них, та почали їх сікти, і забирати в полон« (1185. р.). »Половці, як побачили стяги Ростислава, поскочили; стрільці ж руські і чорні клобуки ввертілися в них і взяли їх живих 600, а инших багато повбивали« (1190. р.). На означення такого сильного удару уживали, як бачимо, вислову »ввертітися« — термін, що дуже образово означає успіх наступу.

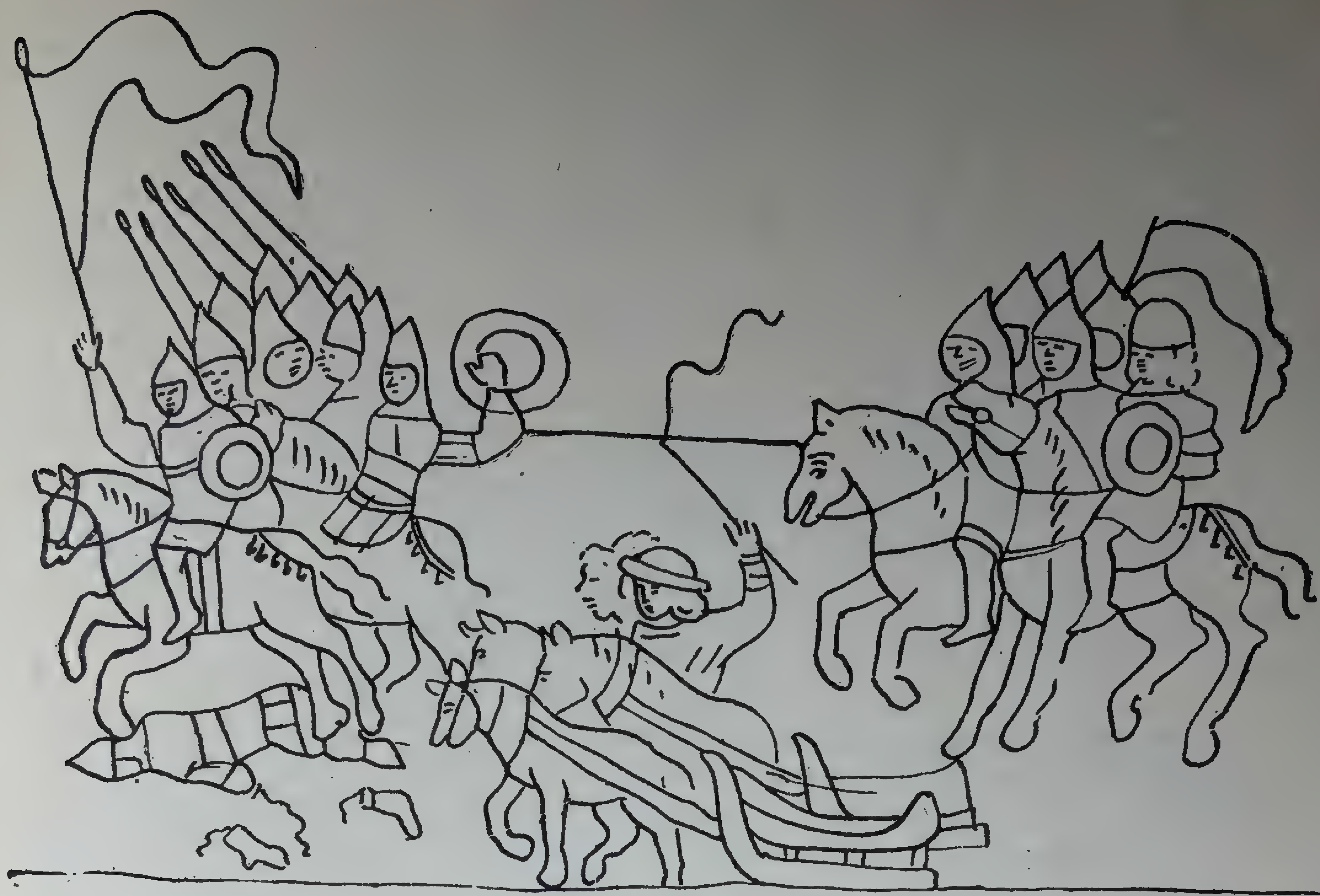
В такому наступі кольони тільки перші ряди вершників могли дійсно ткнути, поткнути з копями на ворогів і побороти їх. Вершники з дальших рядів, як хотіли зударитися копями з ворогом, мусіли іззаду направо й наліво добігати до першої лінії; це називалося розпустити полк. Полк розпускали звичайно, зустрівшись із слабшим ворогом; тоді наступ перемінявся часто в погоню.

Звичайно удар копійників вирішував битву: одна або друга сторона мусіла подаватися взад. Коли ж бій тягся ще далі, а копя були поломані, оружники кінчали бій мечами. Так 1149. р. в бою під Луцьком князь Андрій Юрієвич »виїхав перший із усіх на ворогів і зломив копя своє на противнику своїм«; але тут обскочили його вороги, і копями ранили йому коня, і князь був у крайній небезпеці і тоді Юрій »помолився Богу і виняв меч свій«. Таксамо 1231. р. князь Данило »впер копя в ворога, копя зломилося, і він виняв із піхви меч свій«. Але згадки про бій мечами стрічаємо дуже рідко. Видко це бували виняткові випадки. Нема також згадок про те, щоб тяжка кіннота вживала шабель, хоч шабля для вершника була наручнішою зброєю, ніж меч.

Тактика легкої кінноти. Легку кінноту творили в нас на зразок кінноти степовиків, від степовиків перейняла й їх тактику. У половців перед головним військом їхала попереду все легка кіннота, озброєна луками: »половці йшли напроти, і стрільці перед ними«, читаємо в оповіданні про бій під Трипіллям 1093. р. У битві під Перемишлем 1097. р. є докладніший опис тактики цеї степової кінноти. Половецький хан Боняк мав триста вершників і поділив їх на три полки по 100 людей, а ті знову ділилися на менші відділи по 50 люда. Один із визначних половецьких полководців Алтунопа на чолі 50 вершників перший рушив на ворога — угрів, що були поділені на відділи. »Алтунопа пригнав до першого відділу, стрілили і побігли перед уграми; угри погнали за ними і як бігли, минули Боняка; Боняк пігнав за ними і рубав їх іззаду; тоді Алтунопа повернувся, і не дозволили уграм вернутися — і так збили угрів у мяч, як сокіл збиває галиці«.

Отже легка кіннота мала завдання обкидати ворога стрілами і принадити його ближче до головного війська. Коли вороже військо розділилося, инші частини починали з ним бій. Це така сама тактика, як її пізніше бачимо в татарів.

Легка кіннота, як знаємо, мала в нас назву стрільців. Ця формація появляється в боях незамітно на початку XII. в., спершу

Сцена з бою кінноти. З кеніґсберського літопису.

тільки як передня сторожа. Так підчас походу на половців у степи 1103. р.: »пішли половці і післали перед собою у сторожі Алтунопу, що славився хоробрістю; і руські князі післали сторожі свої; й устерегли руські сторожі Алтунопу, й обступили його, й убили Алтунопу й тих, що були з ним«. Під назвою стрільців легка кіннота виступає вперше в поході українських князів на Новгород 1146. р.: »І зїхалися Володимир, Ізяслав Давидович і Мстислав Ізяславич усі на місце, і пустили стрільців своїх на город, — і християн і берендіїв, — а самі стали полками«.

Від того часу легка кіннота виступає в усіх битвах як окрема боєва формація. Належали до неї »погани і християни«, і наймані відділи степовиків, »чорні клобуки«, і легкі українські частини, головно — молодша дружина, »молодь«. Стрільці йшли окремими полками попереду головного війська й перші стрічалися з ворогом. Так 1149. р. князі »чорних клобуків і молодь свою пустили до Переяслава наперед, а самі пішли з полками своїми за ними«. Подібно 1150. р. князь Ізяслав наказував братові Володимирові: »Піди ти на Білгород попереду, ми всі пускаємо з тобою свою молодшу дружину, — ми підемо за тобою«.

Стрільці мали ще завдання відганяти ворога або його затримати в поході, довго його обстрілюючи. Тут виявилася різниця між нашою кіннотою та степовиками: степовики нараз викидали стріли й як-стій заверталися, наші стрільці — обстрілювали ворога довший час. Нераз обстрілювали його й цілий день. 1149. р. під Переяславом »стояли полки один проти одного аж до вечора, а стрільці билися між ними«; другого дня таксамо: тяжкі полки впорядкувалися,

вийшли проти ворога, стали, але бою не починали, »а стрільці билися між полками, і так стояли полки аж до вечора«. Щоб мати безпечніше місце до обстрілу, стрільці нераз ставали над рікою — це звалося »заложитись рікою«, — і зпоза ріки обстрілювали ворога.

Коли стрільці зустрілися з ворогом, то вживали тактики степовиків: підбігали під вороже військо, обкидали його стрілами, вдавали, що втікають і знову верталися. Це мало свою технічну назву »гонитися«: »сторожі їхали під Юрієві полки і гонилися з ними« (1151. р.).

Деколи полководець висилав стрільців нападати на зади війська або на ворожі обози: »Ізяслав і Ростислав, побачивши, що ворожі війська йдуть від них геть, пустили за ними стрільців своїх, чорних клобуків і Русь, і так почали наїздити ззаду на полки, стрілятися з ними і почали в них вози забирати« (1151. р.). Легка кіннота ходила й »на вороп« — грабувати землі ворога, забирати худобу, харчі й под.; такі відділи звалися наворопники.

Легка кіннота виконувала своє завдання найкраще там, де треба було швидким наїздом заскочити й занепокоїти ворога. Нераз не ставало часу довго підготовлятися, треба було відразу йти в бій. Ця тактика мала особливе значіння у стрічах зі степовиками. Тільки несподіваним ударом, нагальним наскоком можна було захопити половців неприготованими, захопити ініціятиву у свої руки й перемогти ворога. Українська тяжка кіннота, що привикла була повільніше рухатися, довго впорядковувалася до стрічі з противником на рівному полі, нескоро змогла пристособитися до тактики половців, і в перших стрічах з українцями половці все перемагали. Але згодом наше військо звикло до скорих рухів і вміло дорівнювало степовикам.

Як несподівано народжувалась нова тактика скорого удару, про це проречисто говорить опис одного бою з половцями 1096. р. Половецька орда стояла по одному боці ріки Трубежа біля Переяслава, з другого боку йшли українські полки. При стрічі з ворогом князь Володимир Мономах хотів використати давню тактику, іти на ворога впорядкованою лавою, »хотів впорядити дружину«. Але сталося ось що: »вони не послухали, але вдарили в коні на ворога«. І успіх був незвичайний: »як побачили це половці, кинулися втікати, і наші пігнали у слід за ворогом, рубаючи неприятеля«. Вирішила тут не традиційна тактика такого досвідного полководця, яким був Мономах, а щось наче інтуїція самого війська: кіннота не дала впорядкуватися, кинулася вперед, перебрела ріку й розбила ворога. Зломила дисціпліну, але добула перемогу.

Так тактика легкої кінноти мала свій вплив і на тяжке лицарство, давала йому скорші й лекші рухи.

Але легка кіннота була слабше озброєна, тимто й наступ її рідко коли вирішував битву. Звичайно вона тільки підготовляла бій, а головне завдання розбити ворога належало до тяжкозбройних частин. І як тільки розпочиналася головна битва, стрільці уступали взад за полки й залишалися пасивними свідками головних боєвих змагань. Але коли ворог був розбитий і йшов у розтіч, легка кіннота пускалася у погоню, брала бранців, ловила коні, збирала здобичу.

Воєнні бранці. З кеніґсберського літопису.

Галицька тактика XIII. в. Як видко з літописних описів, битва поділялася на дві окремі части: початковий бій легкої кінноти, стрільців, та головний удар тяжкозбройних полків. Коли стрільці вели бій і обстрілювали ворога, тяжкозбройна кіннота стояла здалека і стежила за їх успіхами. Колиж ізнову копійники йшли в бій, то стрільці уступали їм місця. Одночасно обидві формації ніколи не виступали разом, ніколи разом не співпрацювали.

Але ж потреба такої спільної акції виходила сама зі себе. Стрільці уступали з поля битви через те, що у стрічі з тяжкозбройними були цілком безборонні і тільки швидка втеча рятувала їх перед знищенням. Проти піхоти вони могли трохи довше вдержатися, але як ішла на них тяжка кіннота, вони не мали навіть часу краще розвинутись. Конечно потрібна було для них якась забезпека. Знову ж наступ копійників міг бути більше успішний, коли б рівночасно стрільці острілювали ворога, що наступав, і стрілами поширювали переполох у його полках.

Тодішні полководці бачили потребу обєднати обидві формації і пробували уживати рівночасно і стрільців і оружників. Вперше це бачимо в Галичині у військах Данила. Щоб забезпечити стрільців у бою, їх ставлять поруч копійників, під їх охороною. Як виглядала така обєднана формація, що складалася з обох родів зброї, видно з літописного опису під 1251. р.: »Воївники позсідали з коней і озброїлися пішкома з обозу, — щити їх були як та зоря, шоломи їх блищали як те сонце, що сходить, копя держали в руках як безліч трости, — стрільці йшли по обох боках і тримали в руках рожанці (луки) свої і понакладали на них стріли свої на ворогів«.

Стрільці, що мали при собі охорону з копійників, могли підійти далеко ближче до ворога і обстрілювали його довше, до самого наступу копійників; коли ж ворожі копя рушили на них, вони могли заховатися за залізний полк оружників.

Це не був відокремлений випадок співпраці обох формацій. В иншому поході 1256. р. князь знову залишає частину стрільців при оружниках: »Данило впорядкував полки і казав, кому полком хо-

дити, — сам вийшов наперед, і *стрільців пустив наперед, а других по обох сторонах дороги*«. Отже частина стрільців пішла у передню сторону, друга частина залишилася при війську, що складалося з оружників. Ця співпраця обох формацій, здається, прийнялася загально так, що при іншій нагоді літописець зазначує неприявність оружників при стрільцях: »стрільці стріляли, а оружників з ними не було«.

Перемога. Серед бою військо орієнтувалось за прапорами. Стяг, піднятий догори, означав, що полк держиться добре. »Данило поглянув сюди й туди й побачив, що стяг Васильків стоїть, добре бореться й угрів жене« (1231. р.). Коли ж прапор хилявся або падав, це був знак невдачі; покинути стяги, означало програти битву.

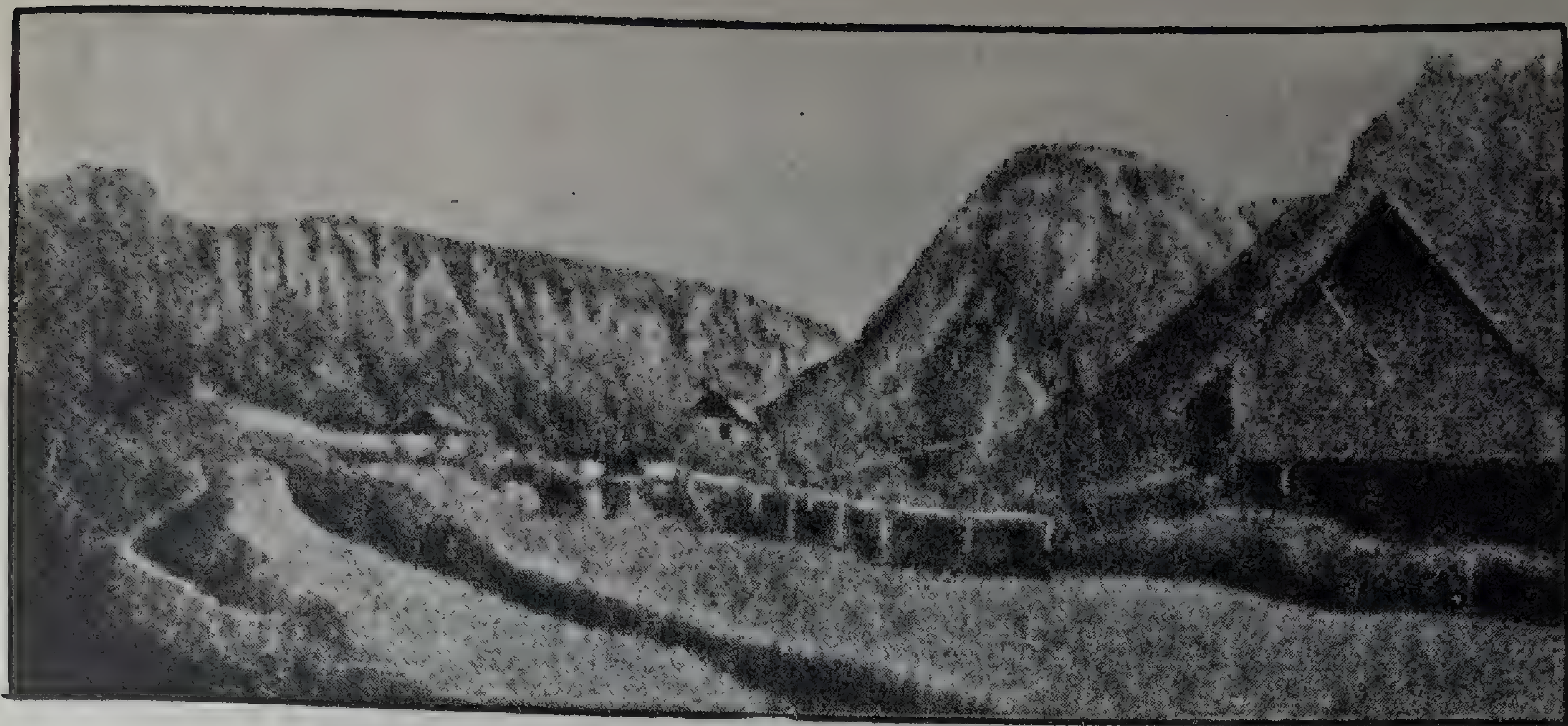
Літописи часто описують утечу ворога. »Страх і трепет напав на половців на вид руських військ, і утікали самі і коні їх не мали сили в ногах; Русь же з радістю на конях і піші побігли до них« (1103. р.). Переможець переслідував ворога, як далеко було можна: »допоміг Бог Андрієвичам на Святослава, і гнали за ними до Корані, а далі не пустив Андрій дружини своєї« (1140. р.).

Переможець на знак своєї перемоги залишався на *полчищі*, тобто — побоєвищі. Так Ізяслав після перемоги над Ярославом біля Теребовлі 1153. р. »залишився з малою дружиною на полчищі«. Після перемоги під Ярославом 1249. р. »Данило й Василько не пішли в город, і Лев став на місці, — військо серед трупів проголошувало свою перемогу«. Військо витало перемогу радісними окликами. Після бою над Рутом 1151. р., як віднайшовся ранений князь Ізяслав Мстиславич, »схопили його на руки свої з утіхою, як володаря і князя свого, і всі полки так і кликнули »Киріє елейсон« (Господи помилуй), радуючись, що ворога перемогли, і князя живого ведуть«. Деколи на пошану князів складали пісні.

Війна давала переможцеві добич, *полон*. Воєнні походи вели часто для самої користи, і добич уважали оправданою нагородою за воєнні труди. »Воївники гналися (за ворогом) і приїздили аж до півночі, ведучи добич велику«, читаємо в описі ярославської битви. Велику добичу постачали походи на половців; »забрали тоді худобу й вівці, коні й верблюди і вежі з добутком та челяддю«.

Бранці звалися *колодники*, здається тому, що може, деколи заковували їх у колоди, окови, щоб не втікали. Князі поселяли бранців на безлюдних місцях, особливо на степовій границі, для оборони від степових орд. Так Ярослав Мудрий із походу на Польщу 1031. р. привів багато бранців й поселив їх над річкою Росею. Князь Ярослав Володимирович побудував город Желди (мабуть Жовнин) для мешканців Друтська, що їх забрав у неволю 1116. р. Різні оселі з такими назвами як: Ятваги, Пруси, Торки, Половці повстали певно з воєнних бранців, поселених на пустих місцях.

Переможець святкував перемогу ще й так, що трофеї перемоги розсилав иншим князям. Такі почесні дарунки звалися якимсь чужим словом — сайгат. Так, нпр., Ігор Святославич переміг 1174. р. половців над Ворсклом, вернувся до дому »і почав давати сайгат князям і мужам«. В 1258. р. галицько-володимирські війська одержали перемогу над литовцями, тоді Василько вислав Данилові »сайгат — коні з сідлами, щити, сулиці, шоломи«.

Вали городища в Білгороді в Київщині.

6. Укріплення.

Земляні укріплення. Боротьба не все велася на чистому полі. Нераз слабше військо не могло вийти назустріч ворогові й шукало собі охорони в терені. Такий захист часто давала річка. »Є річка коло Любеча, прийшли там, стали і заложилися нею« (1148. р.). »Є річка невелика біля города, і тут Ізяслав упорядкувався з братом Володимиром і сином Мстиславом, став на цій річці і стрілялися зза неї« (1150. р.). Деколи оборону можна було знайти в лісі. Володимирко галицький підчас боїв у Київщині 1150. р. »заложився лісом«.

Ліс часом рубали й робили укріплення, засіки, осіки. Князь Ярослав чернигівський »став під своїми лісами і засікся від Всеволода й Давида, а казав на річках мости підрубувати« (1196. р.). »Стійкинт у лісі осікся і з ним ятвяги« (1255. р.). »Осік у лісі був повний людей і худоби« (1280. р.).

Система деревляних укріплень звалася твердь. »Ярославові мужі вчинили твердь, а дороги від Новгорода засікли й річку Тверцю« (1216. р.). »Володимирко виступав назад, став за твердь« (1152. р.). Такі укріплення складалися зі стовпів, колів та огорожі. Передмістя Києва »загороджене було стовпієм від гори аж до Дніпра« (1161. р.). Князь Юрій Мономахович »покладав надію на твердь, бо це місце було оплетене плетнем, і понасовуване кілля« (було там) (1216. р.). Один раз у галицькому літописі такі укріплення мають рідку назву деряждє: »У поган це звичайна річ у боротьбі — тіснота, деряждє«, каже Данило (1251. р.). У староческій мові слово „deryždi“ означає окіп, скріплений частоколами, терням і под. У тому самому значінні вживали слова остріг; у поході на ятвягів 1251. р. на ніч »коли ляхи острожилися, а Русь не острожилася«, ятвяги »остріг проломити хотіли«.

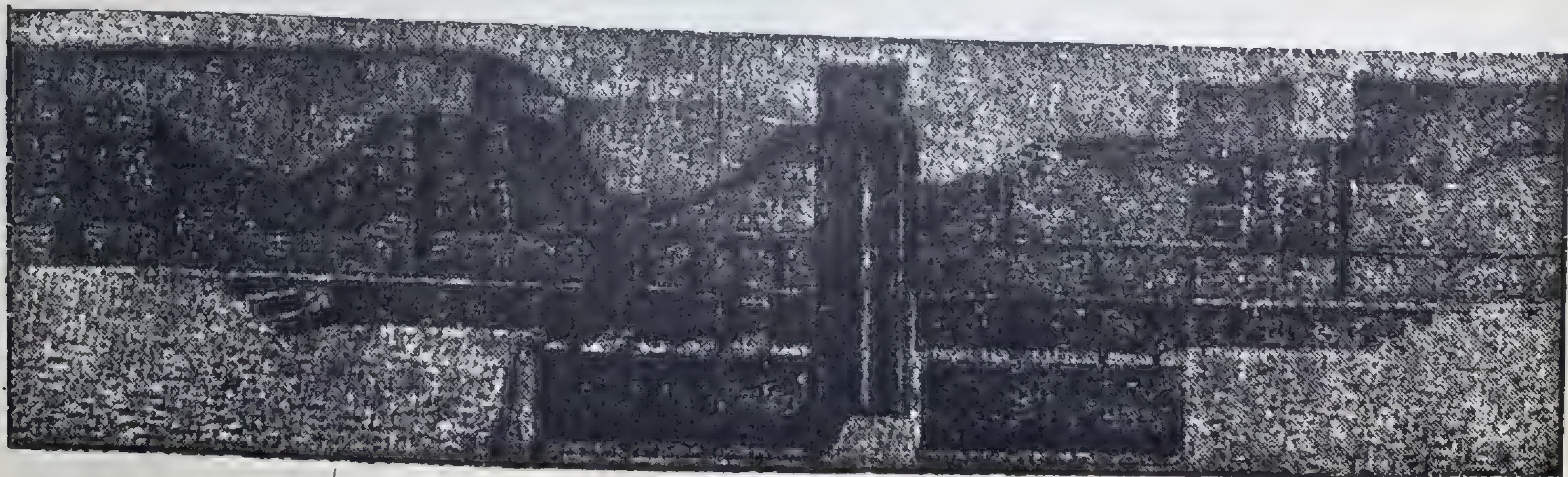
Земляні укріплення мали назву: приспа, переспа, гребля, вал, рів. Володимир Великий підчас облоги Києва 980. р. »обрився на Дорогожичі, між Дорогожичем і Капичем, і той рів є й досі«.

При облозі Корсуня 988. р. Володимир звелів »приспу сипати« довкола города.

Будова городів. Традиції будувати городи на Україні були дуже давні. Вже на перших сторінках наш літопис каже про початки Києва: »Були три брати, одному на імя Кий, другому — Щек, третьому — Хорив, і сестра їх Либедь; сидів Кий на горі, де сьогодня Боричів узвіз, а Щек сидів на горі, що нині зоветься Щековиця, а Хорив на третій горі, що від нього прозвалася Хоривиця; і створили город на імя найстаршого брата, й дали йому імя Київ; і був довкола города ліс і бір«. Будову нових городів літописець приписує Олегові: »Сів Олег княжити в Києві, і сказав Олег: це буде мати городів руських, — той самий Олег почав городи ставити«.

Певніші історичні відомості маємо з трохи пізнішого часу. Широкий розмах у будові городів виявив Володимир Великий. Він занявся особливо південним пограниччям, на яке нападали печеніги, й обезпечив його цілого системою городів. »І сказав Володимир: це не добре, що мало городів довкола Києва. І почав ставити городи здовж Десни, здовж Остра і здовж Трубежа і здовж Сули і здовж Стугни. І почав забирати лучших мужів від словін, і кривичів, і чуді, і вятичів, і населив ними городи і бо була війна від печенігів, він воював із ними й перемагав їх«. На иншому місці літопис оповідає, що Володимир заснував город Білгород, недалеко Києва »й багато людей звів до нього, бо любив цей город«. З тих часів походив теж іще инший город в околиці Києва, Василів, названий від хрестного імени Володимира. І Переяслав по лівому боці Дніпра дістав укріплення за Володимира.

Володимира наслідував його син — Ярослав Мудрий. Він передусім поширив укріплення Києва, заснував т. зв. Новий Город. 1037. р. В успішній боротьбі з печенігами він посунув південну гряницю держави на південь, у степи, і почав фартифікувати лінію ріки Росі. »Ярослав почав ставити городи над Росею«, зазначує коротко літопис під 1032. р. Після остаточної перемоги над печенігами 1036. р. ця смуга сильно залюднилась, поосідали тут різні степові племена, як останки печенігів, торки й ин., і тутешні городи стали доброю охороною України. Головне значіння мав город Юріїв, названий так від християнського імени Ярослава. Ярослав основував городи і в инших сторонах своєї держави, заснував дру-

Розкопані вали городища в Білгороді. На цьому поперечному перерізі видно деревляні зруби, які скріпляли вали.

Будують город. З кеніґсберського літопису.

гий Юріїв у чудській землі (тепер Дорпат у Естонії), від його імени дістав, імовірно, своє імя й галицький Ярослав.

Пізніше київська держава поділилася на малі князівства і князі не мали вже засобів, щоб будувати багато нових городів. Так чуємо тільки принагідно про заснування якогось города, а нераз тільки сама назва вказує на основника. Святополк Ізяславич 1095. р. наказав будувати город біля Витичева для переселенців ізнад Росі, яких вигнали звідтіль напади половців — город мав зватися Святополч. Ярополк Володимирович 1116. р. поставив город Желни (пізніше Жовни) й поселив там бранців, яких привів із Друтська. Теперішній Заслав звався колись Ізяславль, назва, мабуть, від князя Ізяслава Ярославича; Всеволож, один у Чернигівщині, другий на Волині мав імя від Всеволода Ярославича. Все це були первісно прикметники присвійні, означали власність такого й такого князя (город Ізяславль, Ярославль, Всеволож).

Робітники працюють на валі. З кеніґсберського літопису.

Великим будівничим городів був Данило галицький. Коли татари напали на Україну, знищили Київ та багато городів у східній Україні, населення почало відходити на захід, на Волинь і Галичину. Щоб ця збільшена людність західніх земель могла жити й розвиватися, треба було дати їй забезпеку й захист на випадок наїзду немило-

серного ворога. Данило, як обачний володар, почав ставити по всіх усюдах нові городи. За нього появилися такі нові городи як Данилів і Стіжок на Волині і передусім Львів та Холм.

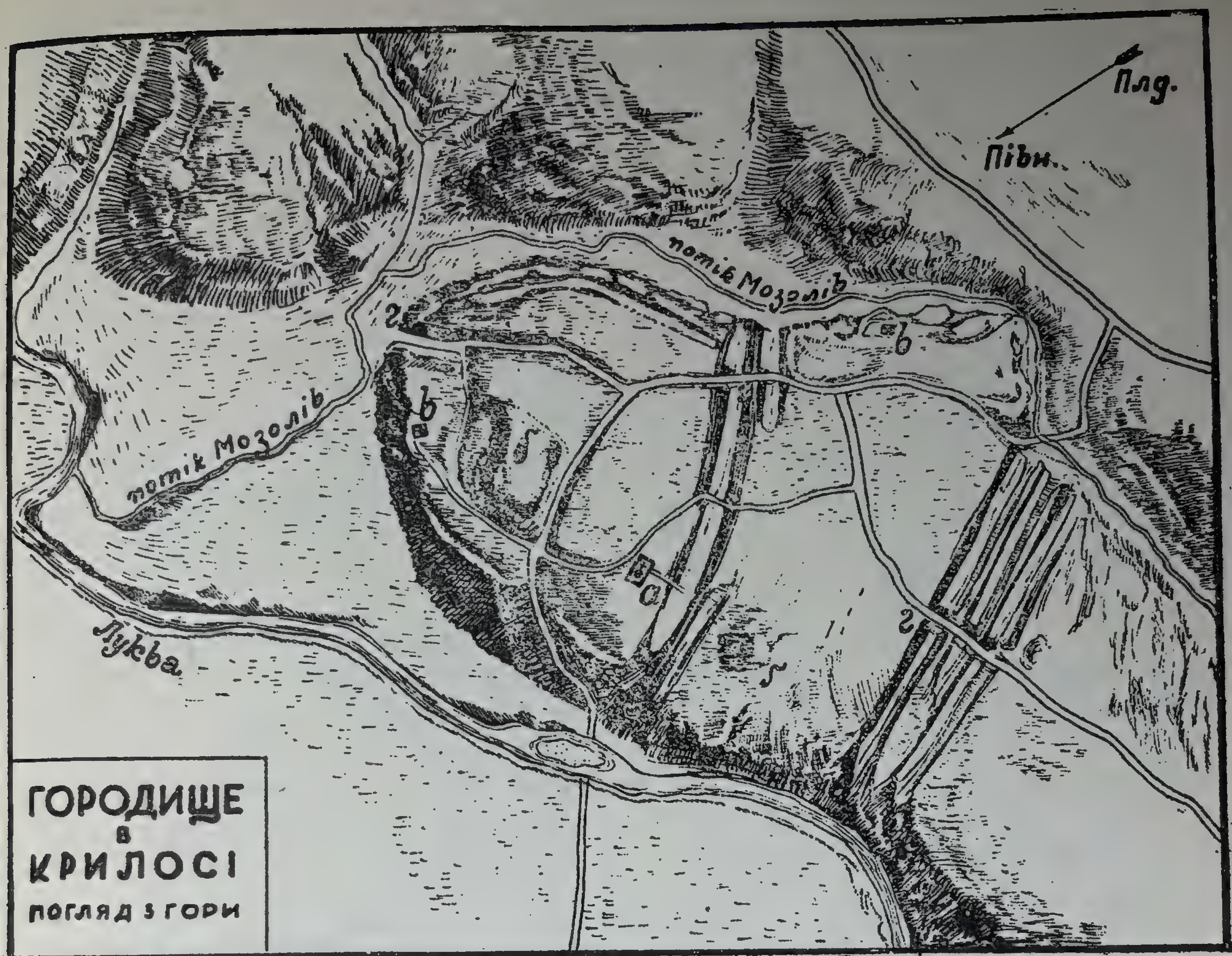
Про заснування Холма, галицький літопис оповідає ширше. Це оповідання дає нам уявління, як повставали нові городи.

»Данило їздив (чистим) полем та відбував лови й побачив місце гарне, лісисте на горі, довкола тяглося поле. Він запитався місцевих мешканців: »Як називається це місце?« Вони відповіли: »Холм імя йому«. І полюбив це місце, й подумав, що збудує на ньому малий городок; обітував Богу і святому Іванові Золотоустому, що побудує на імя його церкву. І побудував малий городок, і як побачив, що Бог йому помічник і Іван опікун, побудував новий город, і не змогли його добути татари, коли Батий усю землю руську зайняв; тоді ж і церква св. Трійці згоріла, та її знову побудували. Коли побачив князь Данило, що Богові миле це місце, почав прикликувати приходнів німців і Русь, людей чужої мови й ляхів; ішли день-у-день, і молодь, і майстри всякі втікали від татар, сідельники, лучники, тульники і ковалі заліза, міді та срібла; і закипіло життя, і наповнилися двори довкола города, поле і села«. В 1259. р. Холм ізгорів від якогось нещасливого випадку (»від окаянної баби«), і Данило з тяжким серцем мусів його відбудовувати, але побудував його так сильно, що татари не могли його добути. Та слабші городи попадали жертвою татар, — з наказу хана князі самі мусіли їх поруйнувати.

Нові городи ставив іще братанич Данила, Володимир Василькович, князь володимирський. Він побудував новий город у Бересті і задумував будову инших твердинь: »Бог добру думку в серце поклав князеві Володимирові, і він почав придумувати, деб за Берестям поставити город. І взяв книги пророків і, так собі в серці думаючи, сказав: »Господи Боже сильний і всемогучий, що своїм словом усе будуєш і руйнуєш, що ти Господи, мені виявиш, рабові свойому?« І на цьому спинався, розгорнув книги, і випало йому пророцтво Ісаїне: Дух божий на мені... Князь Володимир із цього пророцтва зрозумів милість божу до себе й почав шукати місця вигідного, щоб там поставити город. А ця земля була опустіла 80. років по Романі; сьогодня ж Бог її підніс ласкою своєю. І післав Володимир чоловіка розумного, на імя Олексу, що за його батька багато городів був побудував, і післав його Володимир із туземцями уверх річки Лосни човнами, щоб знайти де таке місце на будову города. А він найшов таке місце, і приїхав до князя, й почав оповідати. Князь сам поїхав із боярами та зі слугами, і полюбив це місце над берегом річки Лосни, повирубував дерева й потому поставив на ньому город і дав йому імя Камянець, бо земля камяна була« (1276. р.). Це тепер Камянець Литовський.

Княжі городи. Городи княжої доби розвинулися з первісних слованських укріплень. Щодо місця, то їх будували там, де в найдавніших часах, найбільше на високих стрімких горбах, куди важко було здолу дістатися. Так Київ стояв на горбі, що здіймається до 100 м. понад рікою Дніпром; город у Галичі (Крилосі) — є на горбі, на 60 м. заввишки понад довкільною низиною.

Як виглядали давні городи, на це вказують городища, останки земляних окріплень, що залишилися досі по горбах, лісах, багнах

Плян города в Крилосі — давньому княжому Галичі: а — катедральна церква; б — »Золотий Тік«, де стояв княжий терем; г — ворота; ґ — могила. На основі пляну А. Чоловського.

і ин. Розміри городів були дуже різні. Княжі городища мають найчастіше 250—400. м. у обводі, є це їх середній розмір. Вийнятково бувають більші городища, до 700. м. у обводі, городиіще на Крилосі має до 2500 м., у Вижгороді під Києвом так із 3 кільометри довкола.

Город з княжих часів складався з двох частин — внутрішньої і довкільної. Внутрішній город звався дітинець; це був осередок укріплень, невеликих розмірів, але сильно забезпечений від нападу, стояв звичайно на найвищому місці горбовини. Довкільний або окольний город звався ще й остріг; він займав більше місця, але укріплення мав слабші. В небезпеці населення з »окольного« города шукало захисту в дітинці. Княжі городи не мали правильного пляну; укріплення йшли кривою лінією, здовш узбіч гори.

Укріплення городів складалися з валів, ровів, заборол, стін, укріплених воріт, веж і ин.

Головну забезпеку давав городові вал із ровом. Коли місце було з природи недоступне, вал міг бути низький, і не дуже сильний; від сторони ж, де природньої оборони не було, сипали вали дуже високі й сильно забезпечені. Особливо — коли один бік города виходив на чисте поле і звідусіль ворог легко міг добратися, фортифікації бували дуже сильні й різноманітні. У такому місці давали в деяких городах рівнобіжні вали — в Галичі є три такі вали, у Вижгороді було їх аж

шість. У инших городищах вали не йдуть цілком рівнобіжно, а входять один у другий якби клинами, зміняють напрямок, творять лябіринт, де ворогові не легко було зорієнтуватися.

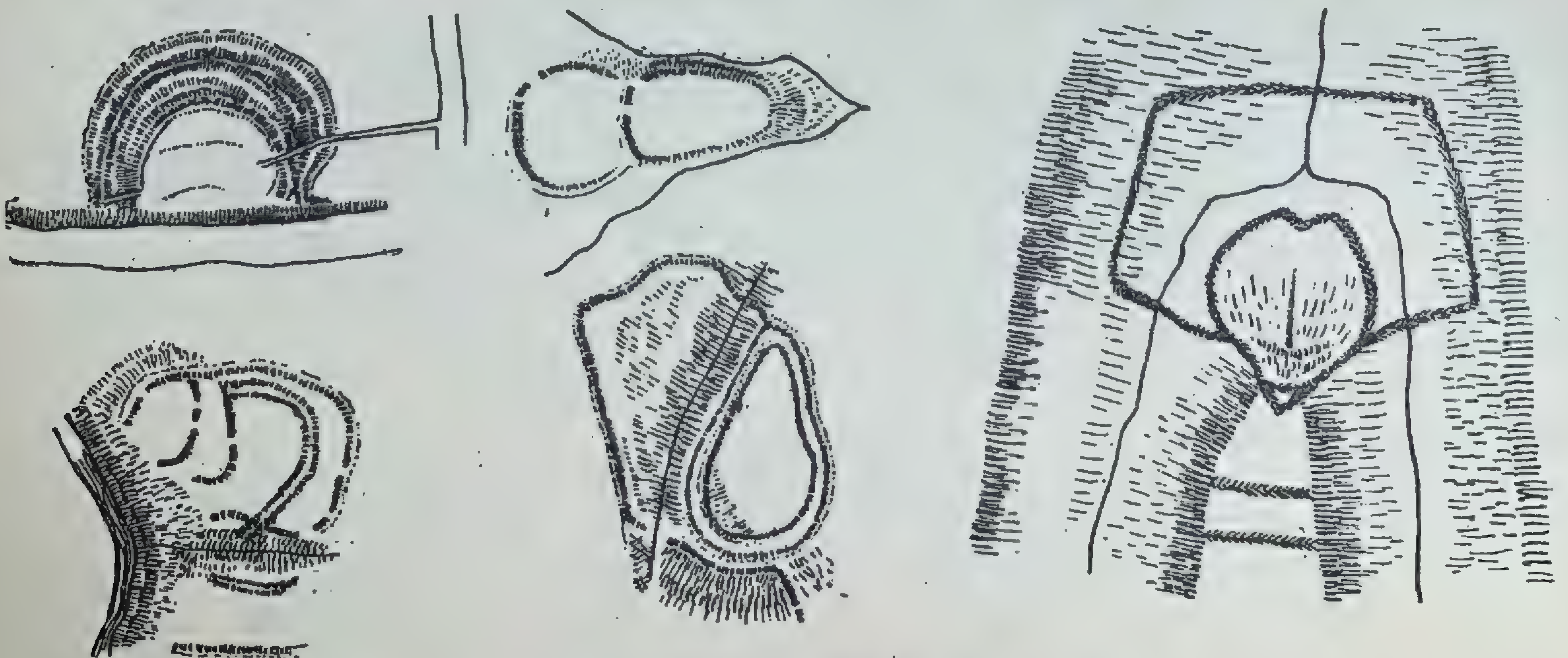
Земляне укріплення звалося **вал** або теж **приспа** або **переспа**. Не цілком ясне значіння слова **гребля**; часом воно означає вал (»розкопали греблю«, 1172. р.), часом рів (»був через греблю міст до воріт города«, 977. р.).

Вал бував різної висоти. Де особливої оборони не була потреба, там досить було валу на 2—3 метри. Але в инших місцях сипали вали дуже високі. В Білгороді під Києвом вал до 12 м. заввишки, у Вижгороді 17. м., в Крилосі доходить до 25 м.

Вала будували з такого матеріялу, який можна було найти на місці, — з чорної землі, з глини, каміння. Там, де була потрібна особливо тривка будова, зміцнювали вал камяною підбудовою або деревяною конструкцією. Таку деревяну підбудову відкрили археольоґи у валах городища в Білгороді під Києвом. Здовж цілого валу тягнеться стіна, на 4 м. заввишки, складена з дубових брусів. З нею були сполучені поперечні стіни, на 4 м., завдожки, а в порожньому місці, в цих клітках, — сильно вбита глина. В деяких місцях ця деревяна будова ще складніша: одна на другій побудовані по три клітки, на метер заввишки, скріплені різними сполуками, а порожні місця позаповнювані непаленою цеглою. Разом будова творить масивний мур у формі ступнів, долиною є ще сліди колів, посплетуваних хворостом. Така конструкція скріплювала вал і не дозволяла йому розсуватися.

Такий спосіб укріплювання описує один із північних літописів: »був остріг утверджений довкола города, сильний тин дубовий, а за ним два оплоти і між ними насипаний вал«. Поверх ці деревяні зруби або плоти засипували землею й покривали дерниною.

Заборола і ворота. На хребтах валів бували деревяні **заборола** або **стіни**. Були вони різного вигляду. Довкільний город мав укріплення несильні, звичайну огорожу з загострених палів, повбиваних у землю густо, один біля одного. Таке укріплення звалося

Городища з княжих часів. З археольоґічної мапи Поділля Є. Сіцінського. З цих плянів видно, яку ріжну форму мали укріплення городів.

Оборонні вежі під Холмом з часів князя Данила.
Ліворуч вежа у Столпю, праворуч в Білавині. З літоґрафії 1870 р.

остріг, пізніше—частокіл. Такі частоколи не були високі, їх можна було перелізти. Коли під галицький Звенигород прийшов був князь Іван Ростиславич і почав облягати город, »селяни скакали через заборола до Івана, й перебігло їх триста«.

Внутрішній город мав сильніші укріплення. Тут не досить було звичайної низки частоколів. »Стіну« творили різнородні вязання і зруби, подібні до тих, з яких була деревяна основа валу. Вони скидалися на вежі, чи башти, як бачимо на деяких малюнках у літописі. Назва їх була: городні або городниці. Вони виставили понад вал, на них ставала залога, що боронила валів, — »мужі стояли на заборолах города« (1229., 1261. р.). Ці городниці не все були сильно побудовані, і літопис оповідає про нещастя, що сталось в городі Римові 1185. р.: »Римовичі позамикалися в городі й повилізали на заборола, і так за божою волею полетіли дві городниці з людьми до ворогів«.

Деревяні заборола були побудовані так, що можна було їх розметати, — розкинути. Таким способом татари 1240. р. понищили багато українських городів.

По довкільній стороні валу йшов рів, різної глибини, виповнений часом водою. Через рів був перекинутий міст. У Овручі »був через греблю міст до воріт города« (976. р.). Міст був так зроблений, що в потребі його можна було легко розвинути. Літописець подає такий епізод із Білгороду 1150. р.: несподівано вороже військо появилося під городом, князь не сподівався нападу й забавлявся з дружиною — »і якби митник був не добачив і не переметав був моста, його булиб захопили«. Як небезпека минулася, міщани знову »мостили міст«. Рідше бували зводні мости, які підносили з допомогою журавця. Літопис згадує такий »возводний мост і жеравець«, але — в польському Каліші (1229. р.).

Обложники старалися насамперед із усіх сторін обступити город, щоб населення не мало куди видобутися з міста. А то бувало, що обложенці перекрадалися з міста, особливо, щоб добути харчів або й води. Коли попри город перепливала ріка, ворог старався воду »перейняти«, щоб таким чином присилувати населення піддатися. Коли ж ці засоби не помагали, треба було приступати до города. Тоді або робили приступ із усіх сторін рівночасно, або вдаряли в найслабші ворота, силкувалися переламати їх і дібратися досередини.

Як військо, що наступало, хоронилося від каміння, яке летіло з города, докладніше не знаємо. Раз тільки літопис і згадує, що обложники »підступили під город під вежами« (1097. р.) — це були якісь рухомі піддашшя, що скидалися виглядом на вежі.

Коли повелося добути довкільний, »окольний«, город, часто підпалювали його, щоб присилувати оборонців здати і внутрішній город — »дітинець«.

Захопити город у наступі звалося — взяти копям. Тоді мешканці не могли сподіватися пощади: князі »взяли Минськ, мужів порубали, а жінки і діти віддали на щит (у неволю)«.

Але нераз городяни, потомлені голодом і спрагою, або не діждавшися підмоги »передавалися« добровільно і »отворяли« город. Звичайно передтим ішли переговори й обложник обіцював »омирити« мешканців, не карати їх. Знаємо один випадок, що князь-обложенець домагався, щоб дозволили йому свобідно вийти з города, — »просив дороги«, і обложник пристав на це, »дав йому дорогу« (1207. р.).

Тодішні городи давали сильну забезпеку; ми знаємо ледви кілька випадків, коли город добули приступом. Мешканці або самі згодилися »передатися«, або ворог знеохочений сам відходив. Рідко коли облоги тривали довше, ніж один місяць. Найдовша облога, записана в літописах, була біля Турова 1158. р. — десять тижнів.

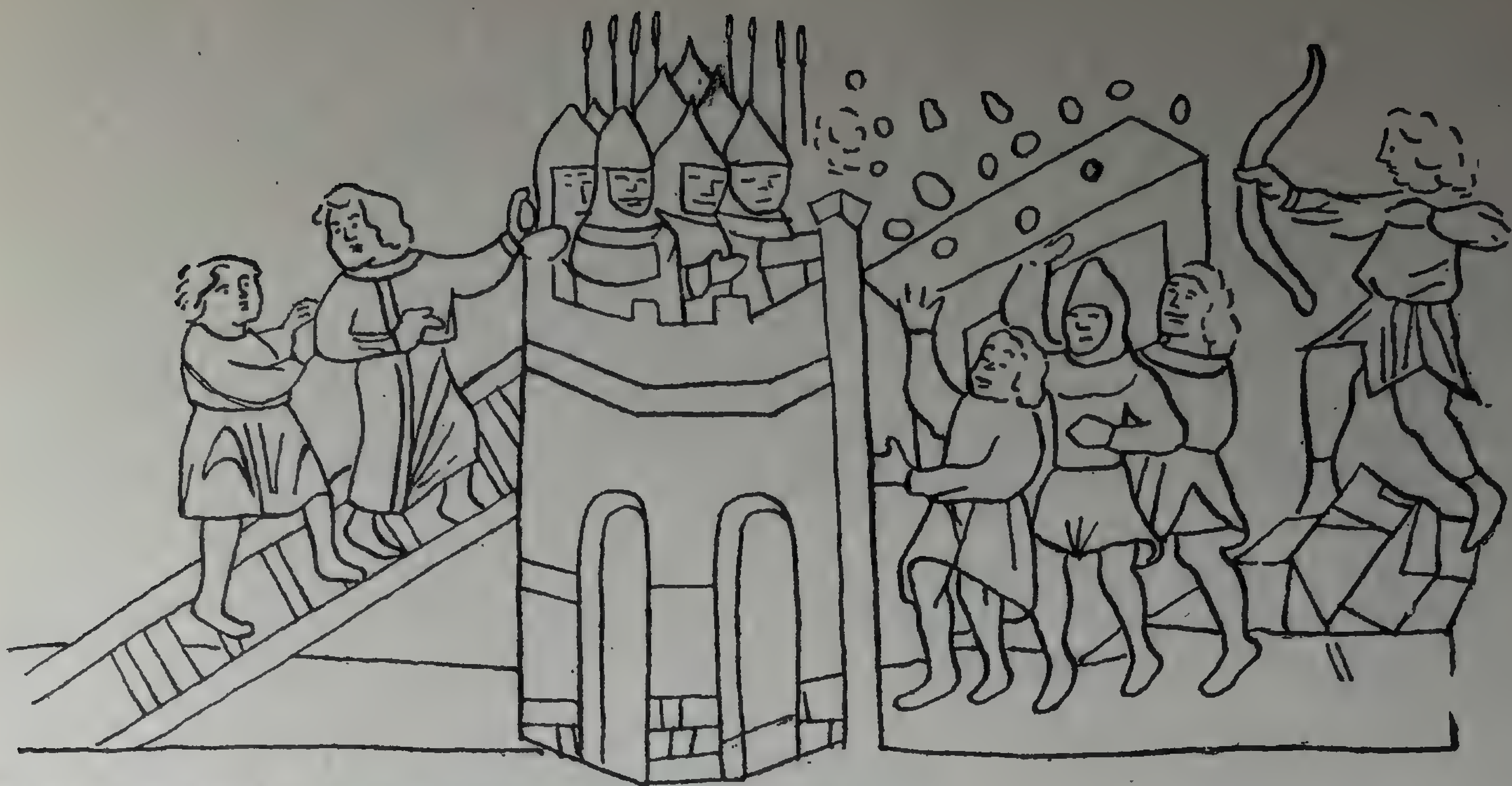

Вежа в Камянці Литовському, побудована князем Володимиром Васильковичем.

Город тяжко було ще й тим добути, що за слабі були »ратні сосуди«, тобто воєнні машини. Нам відомі такі машини:

Самостріл — щось, наче великий лук; під 1184. р. літописець згадує, що у половецького хана Кончака »були луки тугі самострільні, щойно 50 людей могло їх ледви напрягати«.

Праща — це катапульта, що викидала каміння. Данило при облозі Люблина »наказав приспособити (пристроїти) пращі й інші сосуди, щоб добути город; і пращі метали, а стріли йшли як дощ«.

Облога города. З кеніґсберського літопису. Лучник стріляє на місто зпоза великого охоронного щита, який несуть три вояки; з другого боку підлазять потайно драбиною на мури города. З города кидають каміння.

Порок — це щось наче таран розбивати мури. Стрічаємо їх насамперед у татар при облозі сильних городів. Так під Києвом 1240. р. »Батий поставив пороки біля Лядських воріт, — пороки безугаву били день і ніч, і повибивали стіни«. Таксамо під Володимиром на Волині »поставив дванацять пороків, і не міг розбити стін«. Але на иншому місці порок це прилад, що кидає каміння; коли татари 1259. р. облягали Луцьк, сталося чудо, оповідає літопис, »був такий вітер, що коли пороки кинули, вітер обертав каміння на них; а як почали сильно кидати, зломився«. Пороки бували великих розмірів і, щоб »устроїти сосуди порочні«, треба було будувати якусь сильну конструкцію — цілий »город«. Про це читаємо в галицькому літописі при описах облоги Ярослава 1249. р. та Люблина 1261. р.

Таран згадується тільки один раз при облозі Чернигова 1234. р.: »круто було під Черниговом, аж і таран на нього поставили, бо кидали камінням півтора перестріла, а камінь такий, що його могли чотири сильні мужі піднести«. Виходило б, що таран це теж якийсь рід катапульти. Але може тут щось переплутано, бо пізніше таран це була окована залізом балька до розбивання мурів.

Всі ті воєнні машини появилися в нас пізно, літописи згадують їх аж у середині XIII. в. (з вийнятком самострільного лука з 1184. р.). Може вони приходили до нас із заходу, а може деякі поширилися від татар. У давніших часах цих приладів, мабуть, не було й обложник не мав до облоги инших воєнних засобів, як тільки стріли з луків, копя, сокири чи топори; тимто й облога йшла дуже пиняво. Але й пізніш, коли появилися воєнні машини, обложенець мав таки перевагу, бо добув ті самі знаряди, що їх мав обложник. Так татари нічого не могли зробити Володимирові 1240. р., бо їх пороки виявилися за слабі. Таксамо 1261. р. татарський хан не відважився добувати Холму, бо »город був кріпко утверджений пороками та самострілами«.

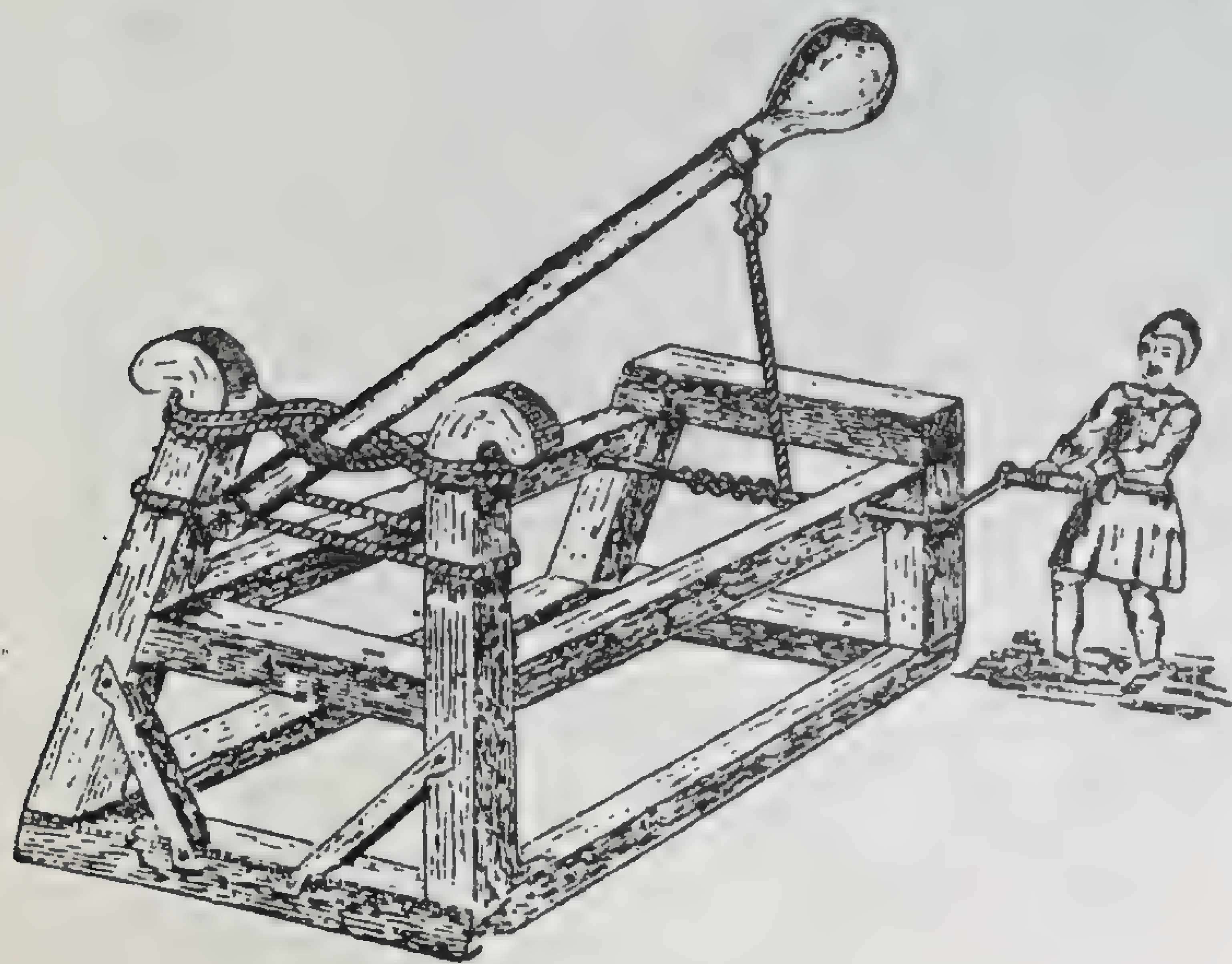
На цьому місці треба згадати, що був час, коли в наших руках був винахід стрільного пороху. Не тільки візантійці обстрілювали наші кораблі »ясним вогнем«, але пороху вживали й половці. Літопис оповідає під 1184. р., що половецький хан Кончак пішов походом на Україну і хотів добути і спалити всі городи, »а тож він вишукав такого чоловіка, бісурменина, що стріляв живим вогнем«. У бою наше військо взяло того бісурменина в полон, його привели до князя Святослава Всеволодовича »з устроєним огнем«. Яка шкода, що цей винахід не знайшов тоді зрозуміння, — якже інакше виглядало б тоді наше військо! А так довелося чекати поширення стрільного походу ще поверх два століття....

Погряничні вали. Укріплення за княжих часів не обмежувалися самими відокремленими городами. На гряниці від степу були фортифікації, закладені на далеко ширшу міру, — довгі лінії валів, з частоколами й иншими оборонними засобами, що сполучували погряничні городи в одну монументальну оборонну систему. Ці великі вали почав будувати Володимир Великий, коли закладав городи в околиці Києва. Про такі укріплення оповідає німецький місіонар Бруно, що вибрався навертати на християнство печенігів і пробував у Володимира гостем коло 1008. р. Він каже:

»Князь русів із військом проводжав мене два дні до останньої гряниці своєї держави, яку він перед ворожими нападами окружив звідусіль дуже міцною й довгою огорожею. Він зіскочив із коня на землю, я з товаришами йшов попереду, він із своєю старшиною йшов за нами, і так вийшли ми за ворота. Він станув на одному горбі, я — на другому«... Отже були там якісь насипи (горби), огорожа, що тяглася на велику віддаль, укріплення, замкнені воротами. Пізніше Ярослав Мудрий побудував нові вали.

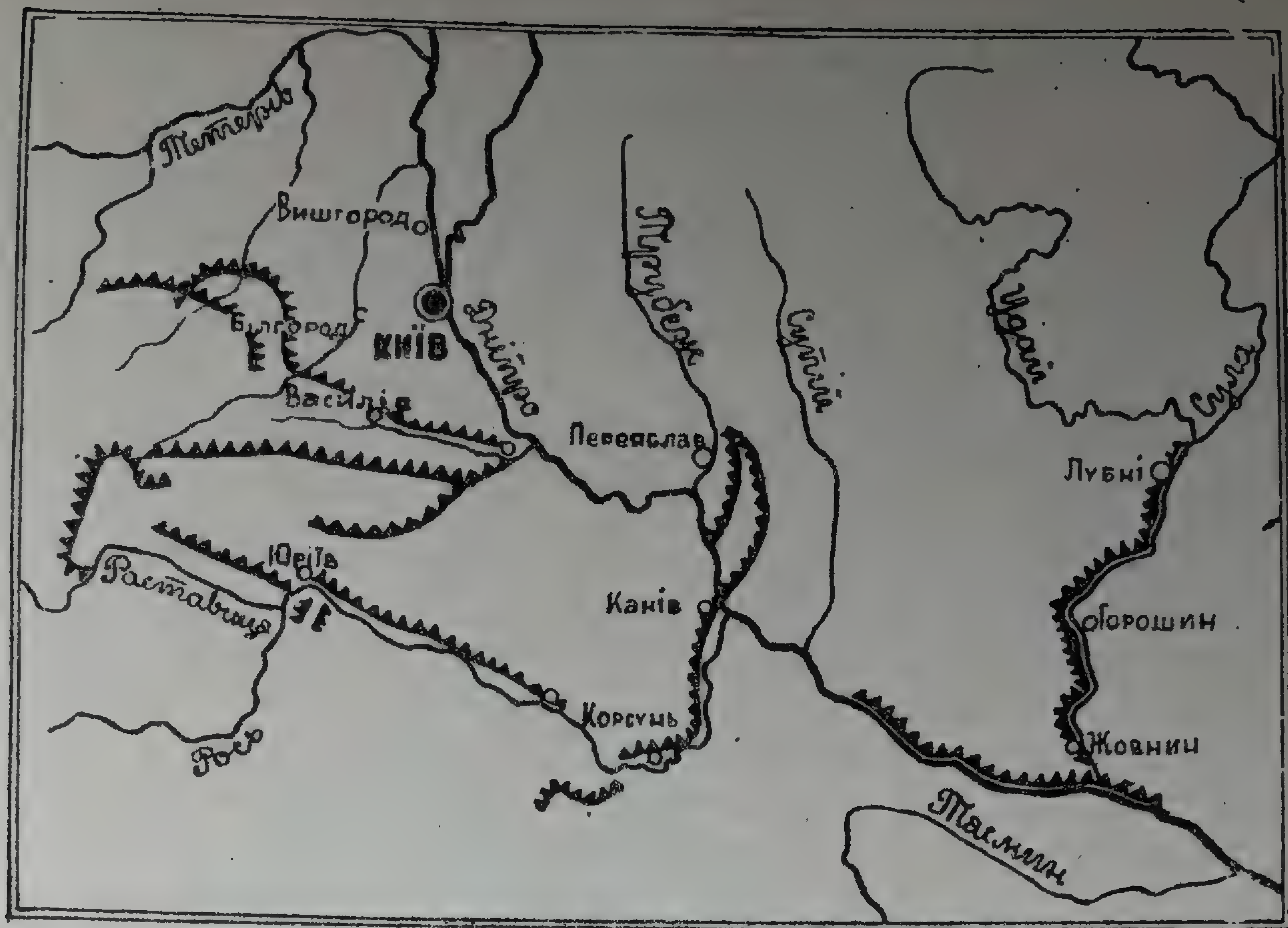
Археольоґи описали докладно цю систему погграничних валів. По правому боці Дніпра вони були у двох місцях — над ріками Стугною і Россю; на Лівобережжі — над Трубежем, Сеймом і Сулою.

Вали над Стугною тягнуться в найближчій околиці Києва, на 20—30 км. від города. Їх мета була — забезпечити княжу столицю. Будував їх Володимир, коли дав укріплення Білгородові й заснував Василів. Вали йдуть трьома лініями. Перша тягнеться від Трипілля, здовж Стугни й перетинає річки Ірпень і Здвиж; друга йде по правому боці Стугни до річки Унави; третя найдалі на півдні — над річкою Красною. У найбільшій розтяжности вали ці мають до 130 км. довжини. Вали над Стугною біля Трипілля згадуються при поході на половців 1093. р. і вони правили за заслону для війська, що порядкувалося проти ворога.

Праща до кидання каміння. На основі середньовічного рисунку.

Пограничні вали з часів Володимира Великого й Ярослава Мудрого.

Друга лінія валів була над рікою Россю. Тут у X. віці був город Родня, але його пізніше знищили печеніги. Ярослав, користаючи з занепаду печенігів, почав цю околицю укріплювати, побудував город Юріїв, ужив для кольонізації воєнних бранців, м. ин., поляків. Пізніше поселилися тут останки печенігів і торків, славні »чорні клобуки«, тут і повиростали городи, як Торчеськ, Богуславль, Корсунь, Товарів, Канів і багато менших. Коло 1095. р. під натиском половців, населення почало меншати, — люди не могли витримати частих нападів орди, городи запустіли. Але, коли князі успішними походами знову приборкали половців, Поросся ожило, і навіть кольонізація почала переходити на південь за Рось. Тутешні городи були сполучені між собою оборонними валами. Головний вал ішов лівим берегом Росі, від Канева поза Корсунь, та від Богуславля до Раставиці; по правому боці ріки були менші вали. Можемо здогадуватися, що цю фортифікаційну лінію почав Ярослав Мудрий, а пізніші князі її викінчили. Лінія валів доходить тут до 150 км. довжини.

Вали над Россю лучилися з валами на Лівобережжі над рікою Трубежем. Ці околиці були виставлені на ще нагальніші напади степових орд, ніж Київщина і без сильних укріплень населення не могло тут утриматися. Володимир по перемозі над печенігами обновив стародавній Переяслав, тоді мабуть почав він і сипати вали. Переяславські вали йдуть двома лініями, по лівому боці Трубежа й доходять аж до Дніпра. Найбільша їх довжина до 50 км.

Довший вал був над рікою Сулою, по правому її березі, від від Лубень до Дніпра — він лучив городи: Лубні, Лукомль, Горошин, Жолни (теп. Жолнин), Воїнь. Довжина його доходить до 90 км. Цей вал лучився з валом, що йшов здовж лівого берега Дніпра, більш-менш від устя Тясмина до устя Золотоноші, на просторі яких 100 км.

На галицькому Поділлі, здовж долішнього Збруча тягнуться теж вали, досить довгі й високі. Починаються вони в селі Єрмаківці і протягаються до Збруча, далі прориваються, йдуть від Залісся до Млинівки на просторі 4 км., знову заникають, але ж появляються знову біля Кудринців та йдуть до Завалля, на просторі $1^1/_2$ км. В околиції Панівців є дві дуже короткі відноги, потім знову виринають у Боришківцях і тягнуться до Білівців, майже до самого Дністра. Довжина цієї частини має 1800 м. і тут вал ізберігся найкраще.

Довжина цілого валу, коли б він не проривався, могла доходити до 26 км., але збережені частини мають тільки понад 12 км. Вал у місцях, де добре зберігся, має 6 м. висоти, в підставі — 20 м. завширшки, угорі до 2 м. З перекопування його виявилось, що вал був насипаний з чорної землі та білявої глинки, місцями попересипуваних дрібними камінцями. Давні археольоґи назвали ці укріплення »валами Траяна« й відносили їх до римських часів. Але наука досі не розслідила їх докладніше і це не виключене, що вони походять із княжих часів. Галицькі князі, як Василько, Володимирко, Ярослав Осмомисл, Данило звертали пильну увагу на Пониззя, (так звалося тоді Поділля), на яке нераз нападали степовики, старалися збільшити тут кольонізацію, дбали про укріплення городів, — можна припускати, що це вони обезпечили валами це погряниччя.

Хто укладав пляни для цих величавих укріплень, якими засобами і способами їх викопували, про це літописи не переказали нам нічого. Мистецтво будови земляних укріплень розвивалося в нас від найдавніших часів, при кожному городі були вали, була вироблена своєрідна оборонна техніка. Але зразки тих укріплень, закладених на таку широку міру, Україна могла мати з Візантії. Візантійці перебрали від давніх римлян звичай укріплювати гряниці довгими лініями валів, розвинули цю вмілість і поставили її на незвичайно високий рівень. Римляни в деяких околицях ставили свій славний охоронний вал — limes — і в візантійській державі майже всі гряниці були обезпечені подвійними лініями фортифікацій. Один із новіших дослідників Візантії (Діль) так описує ці укріплення: »На погряничній смузі бачимо спершу низку укріплених осель, звязаних між собою послідовним рядом сторожівень, що знаходяться у близькій віддалі одна від одної, з припасами води і харчів та невеликою залогою. Мета цих укріплень подвійна: замкнути гряницю і берегти її від нападів ворога; з другого боку вони правили за точку опори для відділів, що були назначені до походу в неприятельську країну. Але ця перша лінія не видавалася достатньою обороною. Тимто в деякій віддалі від неї йшла друга оборонна лінія, що складалася з більших укріплень із достатніми залогами. Ця друга лінія підтримувала погряничні сторожівні, правила за заслону проти набігів ворога і водночас за захист для спокійного населення сусідньої країни. В цьому були головні заходи військових інжинерів і полководців Візантії, — дати забезпеку мешканцям провінції і по змозі ослабити шкоду від неприятельського наступу«.

Можливо, що наші князі, будуючи свої вали, користувалися і досвідами Візантії.

7. Фльота та морські походи.

Початки мореплавства. Плавба в Україні була розвинена від найдавніших часів. Українські землі багаті на ріки: Дніпро з великими допливами Припяттю та Десною та цілою мережею другорядних рік і річок, Дністер, Буг, Сян — все це були природні шляхи, здовж яких скупчувалося й орґанізувалося людське життя. Річка на низині була найлекшою і найдоступнішою дорогою серед непрохідних пущ, і її спокійне плесо приманювало до себе первісну людину. І рибальство у давніх часах було одним із головних джерел прожитку. Словяни здавна споруджували собі річні човни. Були це спершу видовбані пні дерев, — греки звали їх моноксилями, тобто однодеревнями. Ці однодеревні бували різного розміру, але ж деколи доходили до поважної довжини; на побережжах Балтійського моря знайдено такий одноцільний човен на 15 м. завдовжки.

Грецький цісар Констянтин Багрянородний оповідає, як дуже поширені були такі однодеревні на Дніпрі в половині X. віку: »Підвладні Руси славяни, що звуться кривичі і лучани і инші славяни вирубують за зими дерево на човни, обробляють і як прийде час, коли розтане лід, спускають їх у близькі озера. І як спустять у ріку Дніпро, їдуть цією рікою, приходять до Києва, витягають човни і продають Руси. А Русь купує самі кадовби, розбиває давні однодеревні, бере з них весла, уключини до весел та инший припас і споряджує нові«.

Великий вплив на розвиток й уліпшення плабви у нас мали варяги. Вони були найславніші мореплавці середніх віків, попере-

Старовинний німецький човен, вирубаний з одноцілого пня.

пливали всі европерські моря і могли бути добрими вчителями славян.

Кораблі скандинавських вікінґів збереглися щасливо до наших часів у Норвеґії. Найкраще досліджені знаходи з Туне (1867), Ґокстад (1880) і Озерберґ (1903) — всі знад Кристіянського фйорду, переховуються в університетському музеї в місті Осльо. Тодішній корабель був понад 20 м. завдовжки, $4^1/_2$ до 5 м. завширшки і не цілі 2 м. завглибшки. Будували його з дубового матеріялу, а тільки додаткові частини бували з яворини, ясенини, березини, з липового дерева й ин. Основу корабля творив на споді довгий бальок (ілюстр. під *a*), до якого були прибиті поперечні ребра, відповідно повигинані (*g*), бувало їх до 20; горою кінці ребер були злучені бальками (*q*), на бальках був поміст з дощок (*u*). Зверха корабель був пооббиваний дилями (*n*, *i*, *k*, *l*, *m*, *n*). Здовж корабля по обох боках були поприкріплювані довгі, низькі лави для гребців (*t*). У горішній частині дилювання робили отвори (*m*) на весла (*v*). Весла бували до 3 метри завдовжки. Керма містилася позаду човна по правому боці, була на 3—$3^1/_2$ м. завдовжки. Посередині човна стояла щогла, на 20 і більше м. заввишки.

Вітрила мали форму трапезу, ширшого вдолині. Підтягали їх відповідно поперетяганими мотузами. Вітрила виробляли найчастіше з білої бавовняної матерії, нераз із барвними смугами, але князі вживали нераз і дорогоцінних, різнобарвних матерій.

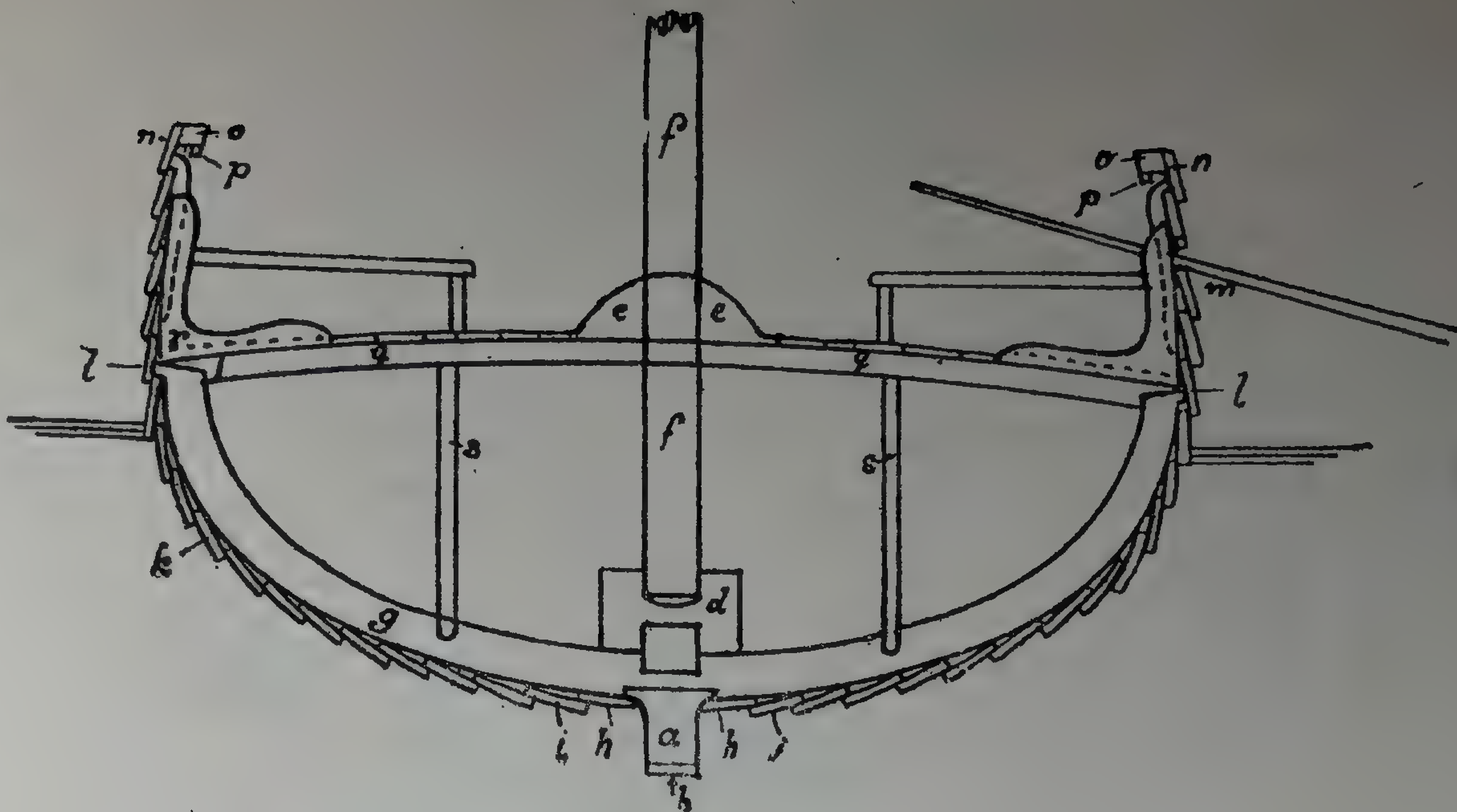
Норманський воєнний корабель визначився стрункою й легкою будовою. На неї складалися добре продумані технічні подробиці: відношення між шириною та довжиною було 1 : 4, це давало кораблеві достатню несхитність; перед і зад корабля мали ту саму форму, злегка підіймалися догори — кораблеві легко було повертатися; поодинокі бальки були позбивані деревяними кілками, тимто й цілий кадовб був еластичний. Добрі прикмети такого корабля випробували досвідом: збудували докладний модель ґотстадського човна, і цей корабель відбув 1893. р. подорож із Норвеґії до Америки — скорість його доходила нерідко до 18—20 км. на годину.

Українські кораблі. На великий жаль, українські кораблі з княжих часів не збереглися; може і стрічалися денебудь у річних мілинах, але ніхто не подбав, щоб їх переховати та розслідити. Тільки з літописів знаємо дещо про наше давнє мореплавство.

На означення суден були різні назви: лодя, лодка, суд, човен, струг, насад, павозок або паузок, учан. Не знаємо докладно, в якому значінні якої назви вживали.

П а в о з о к це був малий човен, таксамо мабуть у ч а н; уживали їх рибалки, а то й перевозили ними невеликий вантаж. Назва с т р у г походить від способу його виробу, від обтісування пня. Н а с а д означає, мабуть, судно збудоване з різних частин, де на основний бальок насаджували впоперек перекладини й дошки (назва »насад« ще й досі знана — при возі і санях). Ч о в е н, л о д я, с у д означали судна різного роду й величини. Майже всіх родів суден уживали підчас війни, для перевозу людей і вантажу.

Воєнне судно найчастіше називалося л о д я. Розрізнялися лоді звичайні, »побойні«, тобто пооббивані дошками, й морські. »Руська

Поперечний перекрій скандинавського корабля. Пояснення в тексті стор. 82.

Правда« назначує такі кари за крадіж човнів: »коли хто вкраде лодю, платить 7 кун, і лодю мусить віддати власникові; за морську лодю — три гривні, за набойну — дві гривні«. Гривня мала 20—30 кун, отже морське судно цінувалося найвище, воно було найбільше, чи найкраще вдаджене.

Якої величини були наші воєнні кораблі, про це можемо здогадуватися з того, кілько людей вони в собі вміщували. Про похід Олега на Царгород літопис пише, що в одному кораблі вміщувалося 40 людей. Але про похід Руси на Каспій у тому самому часі історики згадують, що кораблі мали по 100 людей залоги. Очевидячки кораблі бували різних розмірів.

Про вигляд і споруду наших кораблів знаємо небагато. Треба здогадуватися, що тільки менші човни були »однодеревні«, видовбані з одного пня. Більші судна мали снасть із бальків, а на них набивали дошки; така дошка звалася — н а б і й. Передній кінець човна називався н і с, задній — к е р м а (корма). Позаду була прикріплена керма, що звалася теж к л ю ч. Судно порушували звичайно в е с л а, але більші кораблі були вітрильні. Як звалася щогла, напевно не знаємо, може у п р у г або з-грецька к и т а р т ь (катартіон). В і т р и л о називається ще п р я або п а р у с (з грецької »фарос«). Вітрила виробляли в нас із простого полотна, що мало назву товстина або кропина; але бували вітрила із дорогих матерій, із паволок. Літопис оповідає про похід на Царгород 907. р.: »Олег сказав: пошийте Руси (варягам) паволочні вітрила, а слов'янам кропиняні. І пошматував їх (паволоки) вітер. І сказали слов'яни: тримаймося своїх товстин«.

З корабельного знадіббя згадуються ще у ж і або у ж и щ а (линви) і я к о р і. З мореплавної термінольоґії того часу збереглися вислови: »в с п я т и п а р у с и« — напняти вітрила; в о з в о л о ч и т и, в о с п я т и п р і, піднести вітрила; п о к о с н и й вітер — пригожий, догідний вітер; в о л о ч и т и — перетягати корабель; к о р а б е л ь н и к — моряк; к о р м н и к — керманич; к о р а б л ь ч и й — будівничий корабля; г р е б ц і г р е б у т ь і ин.

На розвиток нашого мореплавства великий вплив мала Візантія. На Чорному морі українці познайомилися з грецькими кораблями

і від греків переняли різні нові винаходи та поліпшення. В літописах читаємо різні назви грецьких кораблів: галія, олядь, кубара, скедія, — а й сама назва »корабель« прийшла з Греції. Але що саме наші предки перебрали від греків, що від варягів, а що мали своє власне, про це нічого певного сказати не можна.

Що в нас були спроби витворити свій власний тип воєнного корабля, про це свідчать оповідання літопису з 1151. р. Тоді йшла боротьба за Київ і князь Ізяслав Мстиславич ужив кораблів до оборони Дніпра на широкому просторі від Києва до устя Припяті. Літописець описує воєнні кораблі ближче: »Ізяслав штудерно й дивно побудував лоді: гребців у них не було видати, тільки весла було видко, а людей не видати, бо лоді були покриті дошками; і вояки стояли на горі у бронях і стріляли; а керманичів —було двоє, один на носі, а другий при кермі, і куди хотіли, туди їхали, не повертаючи лодій«.

Дніпрова фльота. Українська фльота тих часів була особливо розвинена на Дніпрі і на великих дніпрових доплúвах. Вище навели ми оповідання Констянтина Багрянородного, як ця фльота в X. віці творилася. З літописних згадок бачимо, що й пізніше плавба скрізь розвивалася. Деревляни з Полісся до Києва за Ольги їздили човнами. Підчас нападу печенігів на Київ 968. р., на лівому боці Дніпра стояли лоді і прийшли на допомогу столиці. Володимир Великий у похід на волзьких болгар перевозив війська човнами. Ярослав Мудрий човнами спроваджував війська з Новгорода Великого.

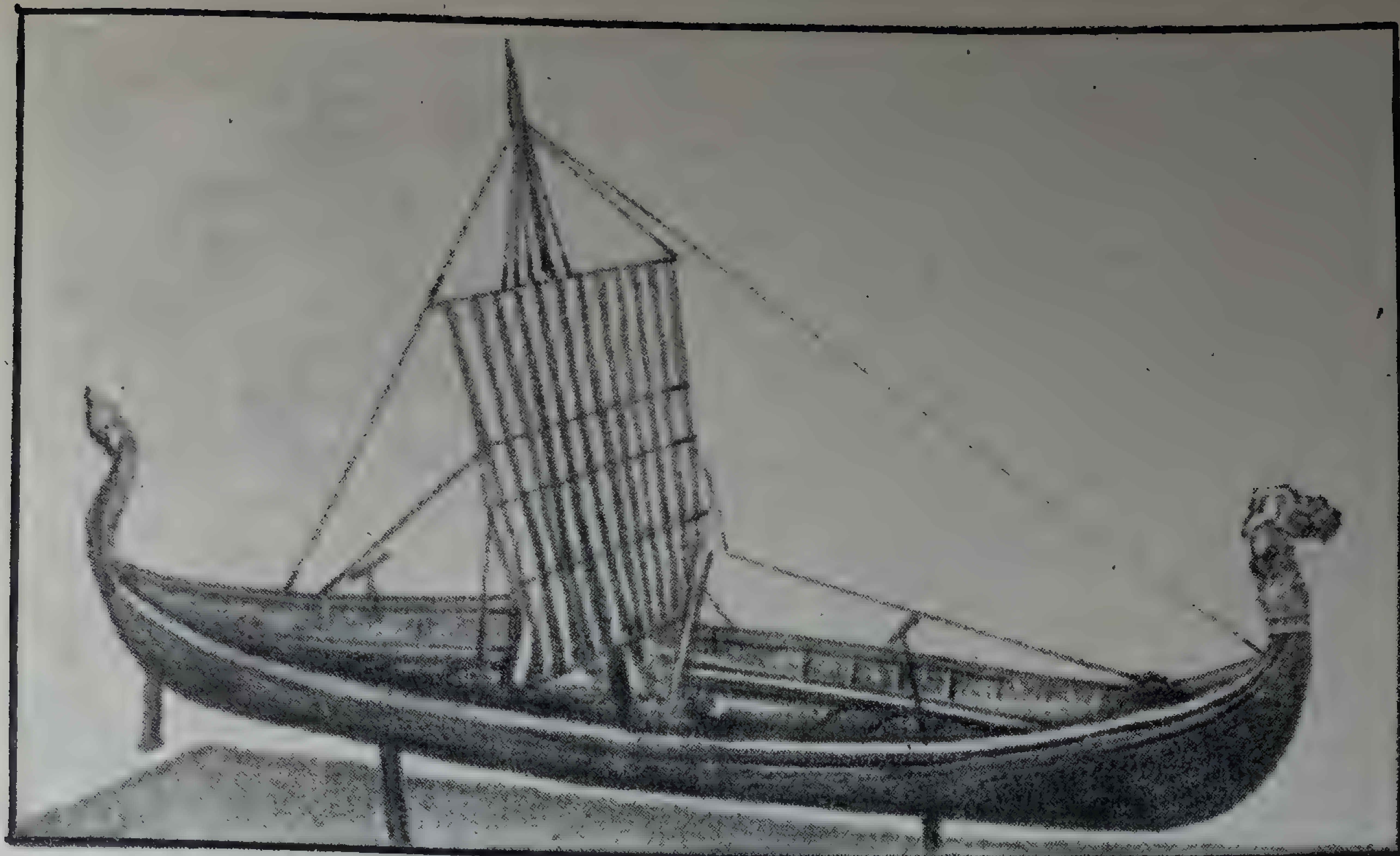
Найбільша пристань для кораблів була під Києвом. Тут усе стояли напоготові човни до перевозу через Дніпро і всяк час можна було переїхати з одного боку на другий. Підчас різних походів кияни часто виїжджали на човнах. Так нпр., у походи проти половців на пороги 1068. і 1103. р., на стрічу князеві Юрієві 1150. р., в похід проти берладників на Олешшя 1160. р.

Фльота бувала й на більших допливах Дніпра; нпр. 1041. р. Ярослав виправився на Мазовше човнами, —мабуть Припяттю, і далі річками і багнами на Буг. Досить часто згадується про човни на Десні.

Ця річна фльота виступала деколи в воєнному характері. Як вище було згадано, 1151. р. Ізяслав Мстислав своїми кораблями боронив лінії Дніпра і на ріці прийшло до бою: »билися, наїздили в насадах, брали у полон ці тих, а ті цих, — Ізяслав не дозволяв їм перебрести«. Другий такий бій на воді відбувся під Черниговом 1160. р.: »билися за Десну завзято одні на конях, другі в насадах їздячи, і не пустили їх через ріку«.

З Дніпра і його доплúвів човни переправлялись нераз на инші ріки по т. зв. в о л о к а х. Це були місця, де лежали приготовлені кругляки, на яких можна було тягнути човни від одної ріки до другої. Найславніший волок був на дорозі від верхівя Дніпра до Ловаті, на шляху, що йшов до Балтійського моря. Така переправа коштувала немало труду, але вкорочувала дорогу.

Ще важча — й найтяжча з усього — була переправа через Дніпрові пороги. Цісар Констянтин Багрянородний описує подорож торговельної фльоти з Києва до Чорного моря; так само виглядали й воєнні виряди.

Скандинавський корабель з Х. в., захований в музею в Ослво.

»У місяці червні вирушають униз рікою Дніпром (з Києва) і приходять до Витичева — це город підвладний Русі. Ждуть там два або три дні, поки позбираються всі човни, рушають і пливуть вниз тією рікою Дніпром. Насамперед приходять до першого порога, що зветься Ессупи, — по руськи (тобто по-варязьки), а по славянськи це значить »не спи«. Цей поріг вузький, по середині його скелі круті та високі, сторчать як ті острови. Вода бється об них і піниться, та спадає звідтіль водопадом, зчиняє великий гук і страх. Тимто руси не зважуються плисти посеред нього, але прибивають недалеко, висаджують на суходіл людей, а инше знадібя залишають у човнах; тоді роздягаються, намацюють ногами, щоб не наскочити на яку скелю, і так палицями пропихають човен — ці ніс, ті середину, инші керму. І з такою пильною обережністю між закрутами й берегами ріки проходять цей перший поріг. Коли проминуть цей поріг, забирають із берега решту люду й прибувають до другого порога, що по-руськи зветься Ульворсі, а по-славянськи Островуні прах (Островний праг), що значить »острів порога«. І цей подібний до першого, тяжкий, і непрохідний; знову висаджують людей і переводять човни, як і попереду. Подібним способом проходять і третій поріг, званий Геляндрі, що по-славянськи значить »гук порога«. Далі таксамо четвертий поріг, великий, званий по-руськи Аіфар, по-славянськи Неасит (Неясить), бо у скелях того порога гніздяться пелікани. При цьому порозі прибивають геть усіма човнами до берега, вибрані люди виходять стерегти їх і йдуть, держачи пильну сторожу від печенігів. Всі инші забирають із човнів речі, які мали з собою, ведуть невольників у кайданах суходолом шість миль, аж пройдуть поріг. Тут одні тягнуть волоком, другі на плечах несуть свої човни і переносять за поріг, і так спускають їх у ріку, кладуть свої речі і знову відпливають. Приходять до пятого порога, що зветься по-руськи Варуфорос, по-славянськи — Вульніпрах (Вольний праг), бо він творить велике озеро, знову перепроваджують свої човни через

закрути ріки, як при першому і другому порозі, і приходять до шостого порога, що зветься по-руськи Леанті, а по-славянськи Веруці (Вручий), тобто »кипіння води«, і його подібним способом минають. Пливуть звідси і до сьомого порога, що зветься по-руськи Струвун, по-славянськи Напрезі (Напряжи), це значить »малий поріг«. Як пройдуть його, доходять до броду, що зветься Крарійський; туди херсоняни (з Криму) переходять із Руси, а печеніги на Херсонез; цей брід завширшки як гіпподром, а заввишки — наскілько очі можуть сягнути, і наскілько долетить стріла, як стріляти відтіль сюди. Тимто на цьому місці сходяться печеніги і бються з Руссю.

»Як минуть це місце, пристають до острова св. Григорія (Хортиця), і на цьому острові складають свої жертви, бо там стоїть превеликий дуб. Жертвують живі птахи; навколо застромлюють стріли; інші жертвують хліб і мясо і, що хто має, бо такий у них звичай. За птахів кидають жереб — чи їх зарізати, чи пустити живих. Почавши від цього острова руси не бояться печенігів, аж поки йдуть до ріки Селини. Звідси рушають, пливуть чотири дні, аж поки доїдуть до лиману на усті ріки. Тут є острів св. Етерія. Коли прибють до нього, спочивають там два або три дні, направляють свої човни, як є яка шкода в вітрилах, щоглах, кермі. Устя ріки, як сказано, має лиман, і йде він аж до моря, а коло моря є цей острів св. Етерія.

»Звідси пливуть до ріки Дністра і, прибувши щасливо, знову спочивають. Вибравши добру годину, рушають і приходять до річки, званої Біла, там таксамо відпочивають, потім рушають і, приходять до Селини, рукава ріки Дунаю. І поки минуть ріку Селину, печеніги біжать поруч, і як море, як то часто буває, кине човни до берега, всі виходять, щоб разом відбиватися від печенігів. Від Се-

Скандинавський корабель вікінґів з X. в., віднайдений у торфовищі в Озерберґ (Норвеґія).

Скандинавський корабель з XI.—XII. в. Реконструкція.

лини вже не бояться нікого; йдуть до Болгарії і приходять до гирла Дунаю. Від Дунаю проходять до Конопи, з Конопи в Константинію, до ріки Варни, від Варни ідуть до ріки Дицини — все те у болгарській землі. З Дицини приходять в мезембрійську країну, і таким чином аж сюди йде ця бідолашня і страшна, тяжка і трудна дорога«.

Перші походи на Чорне море. Наші кораблі на Чорному морі появилися вперше на переломі VIII. й IX. століття. Докладніших описів цих перших морських походів не маємо, збереглися про них тільки скупенькі вістки в леґендарних житіях святих. Так десь перед 800. р. на побережжя Криму напав князь Бравлин »дуже могутній«; він руйнував усі міста від Корсуня (Херсонезу) до Керчі, десять днів добував город Сурож (Судак), добув його, але коли хотів пограбувати церкву св. Стефана, на нього найшла тяжка слабість; аж коли звернув церквам пограбовані скарби, здоровля йому вернулося. В тому самому часі якась инша ватага поруйнувала побережжя Малої Азії від моря Мармара аж по Синопу. Грецький літописець не шкодує чорних барв при описі наїздників: »Напали варвари — Русь, народ, як це всі знають жорстокий і немилосерний, що не знає ні трохи милосердя до людей. Скидаються на звірів своєю вдачею, нелюдські у своїх учинках, самим виглядом виявляють вони жадобу крови, ні в чому втіхи людської не знають, тільки в убиванні... Вирубують немилосерно всіх, не вважаючи на стать, на роки, не жалують старих, не минають дітей, на всіх разом погубну озброюють руку... Руйнують церкви, поганять святощі...«. Аж у місті Амастрі при гробі святого Юрія чудо спинило суворого воєводу, і він приняв християнство.

Ці перші походи обняли вже були значні простори Чорного моря. і до них потрібні були більші морські сили. На жаль, про склад і організацію тодішньої нашої фльоти побожні леґенди не переказали нічого реального.

В 860. р. відбувся великий похід на Царгород під проводом київських князів Аскольда та Дира. Грецький цісар Михайло був тоді з військом у Малій Азії і столиця залишилася без опіки. Українська фльота була велика: одні джерела подають двісті кораблів, инші — триста шісдесять. Русь пограбувала околиці Царгороду, попалила передмістя, але сильно укріпленого міста не пробувала добувати. На звістку, що цісар вертається з походу, князі наказали війську завернутися і »так цей народ із тріюмфом вернувся до своєї землі«, писав про це венеціянський літописець.

У якій небезпеці знайшлася тоді могутня столиця візантійських цісарів, про це барвистими словами оповідає царгородський патріярх Фотій у одній зі своїх проповідей:

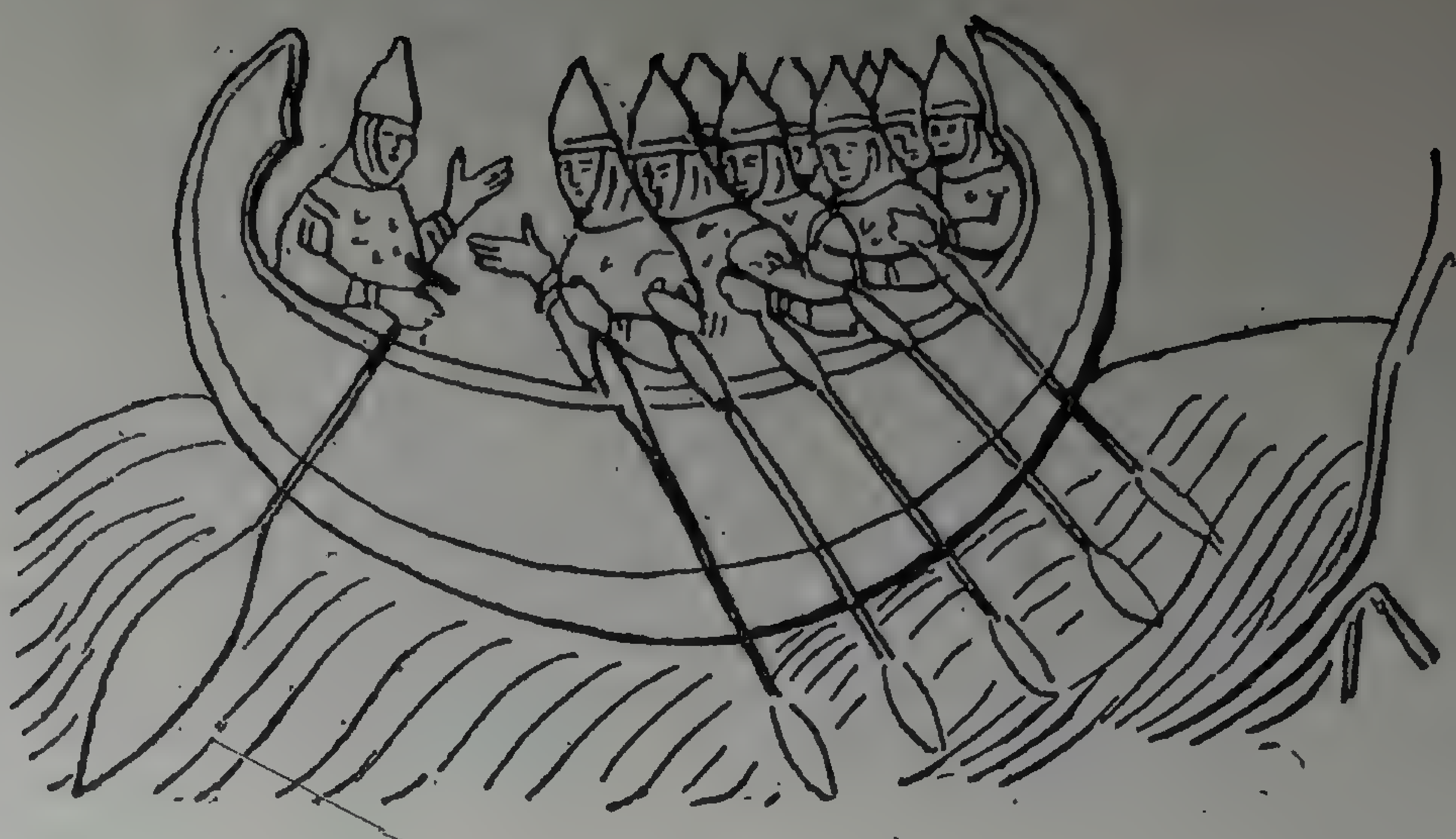
»Чи пригадуєте ви собі той переполох, ті сльози й той зойк, що в них попало місто в останнім одчаю? Чи пригадуєте ви собі ту темну і страшну ніч, коли життя всіх нас збиралося зайти з заходом сонця і світ нашого існування мала проковтнути глуха темрява смерти? Чи пригадуєте ви собі той час нестерпний, важкий, коли прийшли до нас варварські кораблі, дихаючи чимсь суворим, диким, погубним; коли море тихо і спокійно розстелювало свій хребет, давало їм приємну і легку плавбу, а на нас підіймало суворі хвилі війни; коли вони плили попри місто й виставляли моряків із мечами, немов погрожували місту смертю від меча; коли вся людська надія залишила людей, і місто покладалося на єдину оборону в Бога; коли переполох і темрява опанували розум, й вухо прислухалося тільки до одної вісти: перелізли варвари мури, опанували вороги місто?«

Пізніше греки склали леґенду, що українську фльоту повернутися примусила буря, яка зчинилася тоді, коли в море вклали одяг Божої Матері...

Походи Олега й Ігоря. В 907. р. на Царгород ходив походом князь Олег. Наш літопис оповідає, що українська фльота складалася з 200 кораблів, по 40 людей у кожному; у війську були й варяги і словяни з різних племен — поляни, деревляни, сіверяни, вятичі, навіть дуліби й хорвати з далеких західніх земель. Греки замкнули царгородську пристань Суд і боронилися з мурів города. »Олег вийшов на беріг і почав воювати і багато вбивства заподіяв довкола города грекам: розбили багато палат, попалили церкви, а бранців, що їх забрали були в полон, одних посікли, других мучили, инших розстрілювали, а ще инших кидали в море; і багато иншого лиха накоїла Русь грекам, як це вороги роблять«. Літопис подає народній переказ, немов Олег казав до кораблів поприроблювати колеса, що вітер дув у вітрила, і так, мовляв, фльота віхала під місто. Тоді греки з князем склали мир.

Широко задуманий був похід на Візантію князя Ігоря 941. р. Українську фльоту сучасники нараховували на тисячу кораблів (инші навіть на десять тисяч!). Але греки загоді дістали повідомлення про наступ і прилаштувалися до оборони. Українські кораблі над-

Український воєнний корабель. З Житія Бориса і Гліба.

їхали до пристані Гієрон на малоазійськім боці Босфору, там стояла башта з великою морською ліхтарнею, що вказувала морякам шлях. На цьому місці сторожила візантійська ескадра й сильно вдарила на наші човни. Греки знали вже тоді стрільний порох чи якусь иншу вибухову матерію; зі знарядів, що стояли на кораблях, вони почали викидати на українців той »ясний вогонь«. Враження було страшне. »Як Русь це побачила, з кораблів чим дуж кинулася в море, їм краще було в морі втонути, ніж від вогню згоріти; одні, обтяжені бронею з шоломами, пішли на дно, щоб ніколи не вернутися, инші пливали, але на самих морських хвилях погоріли. І ніхто того дня не врятувався, хиба тим спасся, що втік на сушу; бо кораблі Руси невеличкі, проходять там, де води небагато, а греки своїми хеляндіями через їх глибокість цього зробити не можуть. А проте значна частина фльоти заціліла, й Ігор повів її на побережжя Малої Азії, нищив Бітинію та Пафлягонію. Але візантійські кораблі поплили за Ігорем слідком і замкнули йому відворот. Наш князь мусів пробиватися через бльокаду. Прийшло до другої битви і знову багато українських кораблів потонуло. Ігор сам ледви врятувався і, як оповідали потім греки, ледви з десятьма кораблями дістався до Озівського моря.

Але ця поразка не залякала Ігоря. Як тільки повернувся до Києва, як-стій почав готовитися до нового походу на Візантію, — збирав своє військо і закликав варягів зі Скандинавії. В 943. р. пішов на греків походом. Його фльота була знову дуже велика: »іде Русь без числа, кораблі все море укрили«, давали знати до Візантії кримські греки. Греки не були певні в перемозі й порішили миритися. Коли Ігор дійшов до гирла Дунаю, вислали своїх послів до нього, і Ігор погодився на мир. Про цей другий похід оповідає тільки наш літопис, грецькі джерела і словом про нього не згадують.

Як сильно було розвинене наше мореплавство на Чорному морі в тих часах, про це свідчать договори наших князів із Візантією: Олега з 907. і 911. р., Ігоря — з 944. р. і Святослава з 971. р. У цих умовах унормовано дуже докладно всякі торговельні і правні справи, які виринали між українцями та греками. Так нпр., гово-

риться там про спори за майно, крадіж, убивство, побиття, насилу, втечу слуг, купівлю матерій, ціни невольників, спадщину по померших купцях, присилку посольств, леґітимації купців, удержання купців у Царгороді і ин. Деякі постанови торкаються зокрема мореплавства.

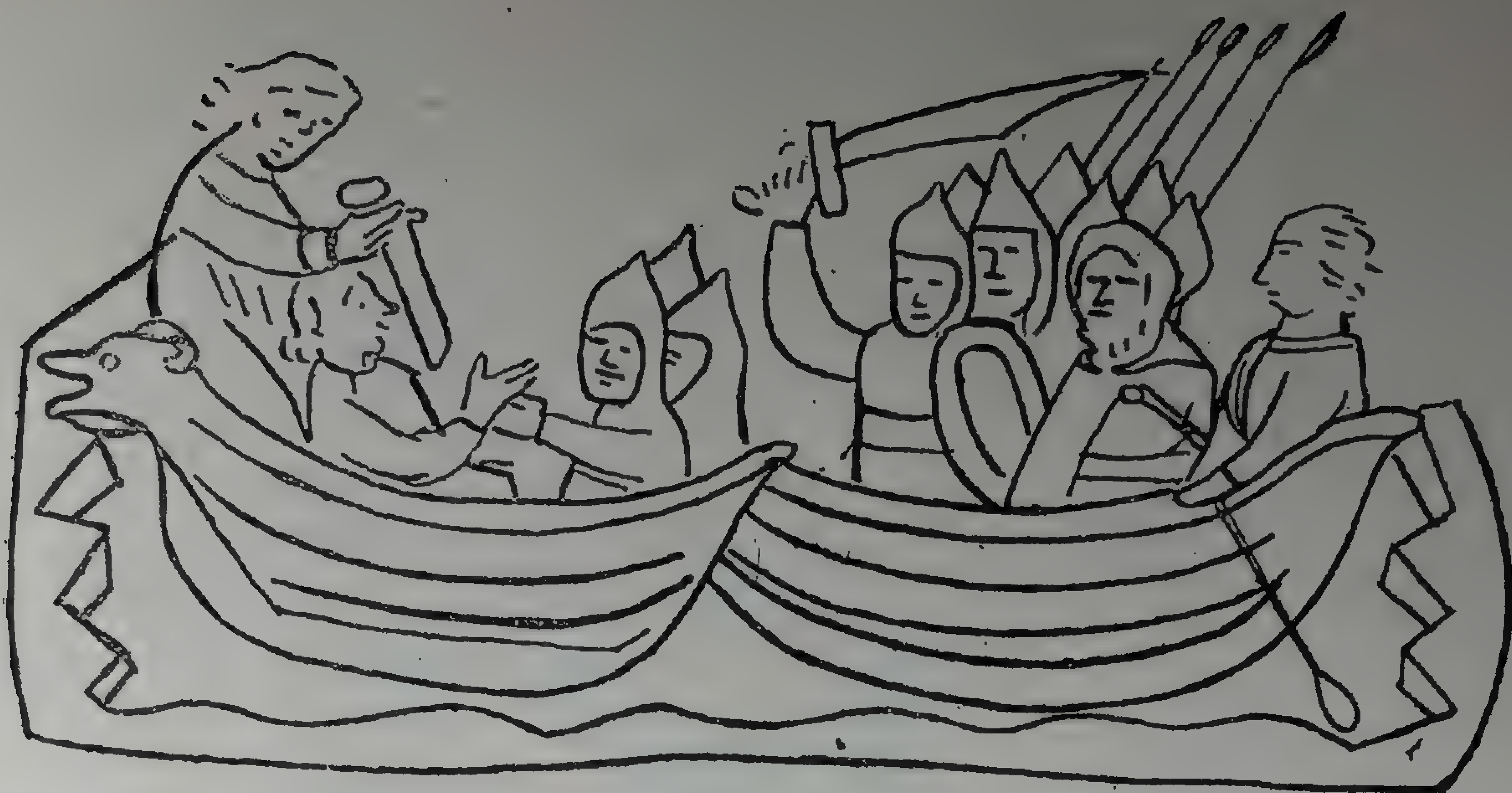
У першому договорі Олега говориться про утримання українців у Царгороді і знадібя до кораблів: »Коли прийде Русь (посли), беруть посольського, кілько хочуть, а як прийдуть купці, мають брати місячне шість місяців — хліб, вино, мясо, рибу, садовину й можуть користуватися лазнями, кілько схочуть; а як Русь іде до дому, можуть брати в цісаря на дорогу харчі, якорі, линви, вітрила, кілько їм треба«. Все те було задурно, — пізніше в договорі з Ігорем, греки значно обмежили ці привілеї українських купців.

У другому договорі Олега є цікаві постанови про кораблі, що розбились на морі. »Коли великий вихор викине лодю на чужу, землю, а знайдеться там хто від нас Руси, має рятувати лодю з вантажем і відіслати її до християнської (грецької) землі, та провести її через усяке небезпечне місце, аж дійде в місце безпечне. Коли така лодя від бурі або через мілину не може дістатися до свойого місця, ми Русь допоможемо гребцям цієї лоді й допровадимо їх здорових із купівлею, — якщо це трапиться близько грецької землі; а як така пригода трапиться лоді руській — проведемо її в руську землю«. Коли ж було неможливо провести човен на місце його призначення, то треба було продати вантаж на місці й відіслати гроші власникам. Подібний, хоч коротший, припис є в Ігоревому договорі.

Оживлені зносини з Візантією витворили таким чином початки нашого морського права.

Останній похід на Царгород. Після походів Ігоря наші князі на довший час заперестали походи на море. Видко, не почували сил, щоб зміритися з візантійськими ескадрами, що складалися з більших і сильніших кораблів. Святослав підчас війни з Болгарією й Візантією перевозив свої війська морем тільки до Дунаю, а далі вів воєнні операції на суші. Зате в часі мира розвивалася фльота торговельна: »Русь жила з ромеями (візантійцями) в відносинах добрих і спокійних, зносини були безпечні, й купці ходили звідтіль і звідсіль«, писав грецький письменик Георгій Кедрин.

Новий воєнний похід, — останній за княжих часів — приготовив Ярослав Мудрий 1043. р. Причиною війни було те, що в Царгороді в вуличній бійці вбили якогось визначного купця, і Візантія не дала за це князеві сатисфакції. На чолі походу став Ярославів син Володимир і воєвода Вишата. Воєнних човнів було аж чотириста. Фльота плила здовж побережжя, попри горло Дунаю, прийшла під Царгород і спинилася у пристані Фарос. Цісар Костянтин Мономах вивів проти ворога візантійські трієри, швидкі дромади й різнородні легкі човни — а сам їхав на цісарському дромоні. Українська фльота стояла спокійно на якорях у порті і бою не починала. Цісар рішив викликати її на чисте море і вислав на неї трієри з »штучним вогнем«. Грецькі кораблі вдерлися між українські човни й почали стрільбу: відразу згоріло сім кораблів, три потонули й один попав у полон.

Бій на морі. З кеніґсберського літопису. Звертає увагу ніс корабля, що зображує голову звіря.

Українська фльота попала в заколот і почала уступати. На нещастя, на морі зчинилася й буря і знищила багато човнів; вітер розбив теж княжий корабель Володимира і князя узяв на свій човен один із воєводів — Іван Творимирич. Багато човнів розбилося на прибережних скелях; греки налічували 15 тисяч трупів, яких викинуло море на беріг. Але боротьба ще не покінчилася. Двадцятьчотири грецькі трієри під проводом грецького адмірала переслідували українців і хотіли знищити їх до нащаду. Заскочили вони українську фльоту в якійсь пристані. Але українці зорієнтувалися, що грецькі сили невеликі й відразу перейшли до наступу. Оповідає про це грек Григорій Кедрин: »Скити (тобто українці) довідалися про невелике число кораблів, пішли з одного і з другого боку на обхід і, гребучи дрібно, почали їх окружати. Ромеї (греки), втомлені попередньою плавбою підчас погоні та налякані силою варварських кораблів, кинулися тікати. Але варварські кораблі встигли окружити й заступити залив, і вихід до моря був неможливий. Тоді патрицій Констянтин Каваллурій, воєвода киверотів, сміливо став до бою зі своїми трієрами і ще з десятьма иншими кораблями, але після сильної битви його побили. Попали в полон чотири трієри з людьми, і їх усіх повбивали; решту ромейських кораблів море повикидало на мілини, на беріг, на скелі, і вони побилися, а люди, одні потонули в морі, і инших забрали варвари й віддали під меч і в неволю, а ті, що врятувалися, повернулися до табору босі та голі«. Цею славною перемогою покінчився похід князя Володимира, — останній морський похід княжої України на Царгород. Але не обійшлося і без жертов, — частина війська, якій не стало кораблів, мусіла вертатися сушею, під проводом Вишати, — їх перестріли грецькі війська, забрали в полон і багато людей поосліплювали; щойно по трьох роках настав мир, і безталанні бранці повернулися додому.

Походи на Каспій. Рівночасно з походами на Чорне море українські князі владжували походи й на Каспій. Наші кораблі появилися тут уже в першій половині IX. століття. — Каспійським морем українські купці везли свій крам до Персії. Головною дорогою до Каспія була — Волга, але знаний був і дальший окружний шлях:

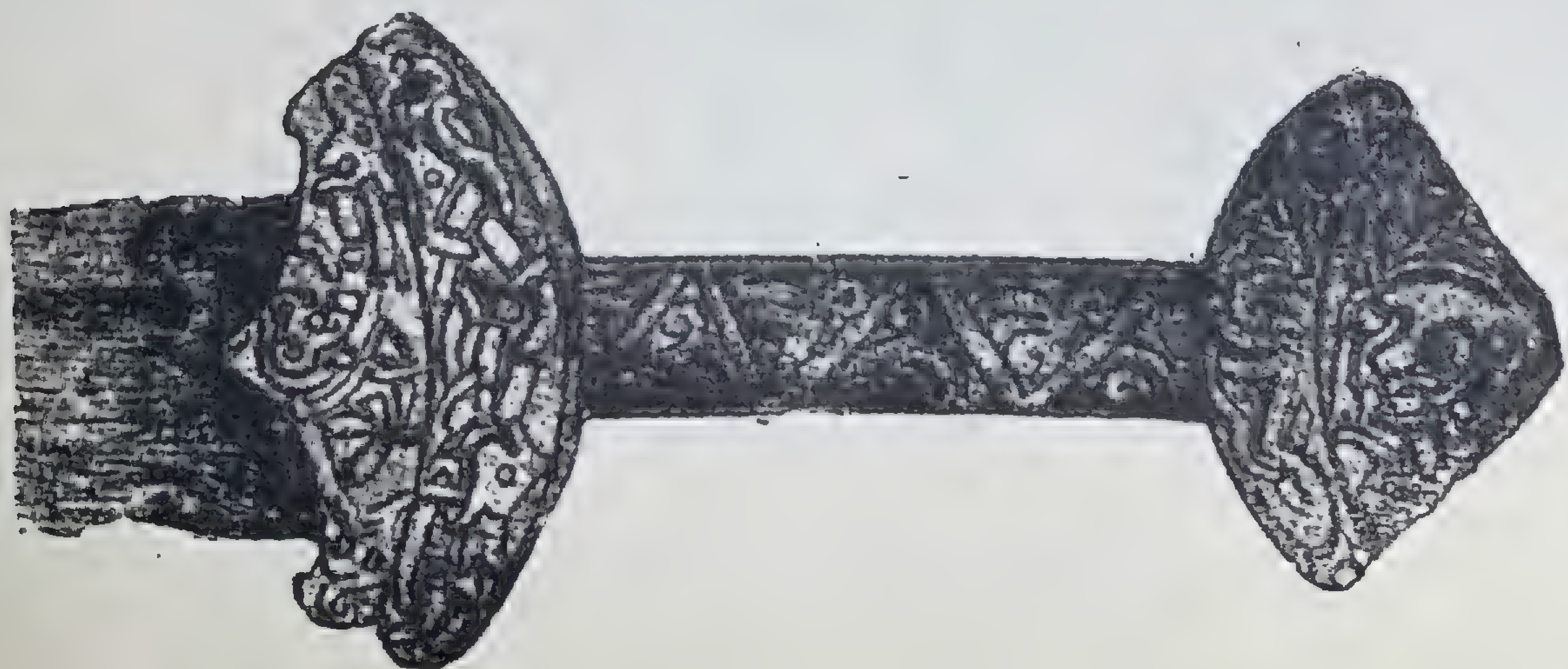
із Дніпра кораблі йшли на Чорне море, здовж берегів Криму до Озівського моря, Доном від устя вгору, а там, де Дін найбільш зближається до Волги (в околиці Царицина), човни перетягали волоком, з Дону до Волги.

Воєнні походи почалися вже коло 860—880. р., але про них знаємо тільки те, що Русь доходила аж до Абесгуна в південно-східній закутині Каспійського моря. В 909—910. р. до Каспія приплило 16 кораблів, і вони наробили багато шкоди у південних околицях.

В 913. р. відбувся великий похід, мабуть, під проводом Олега. З Дону до Волги прийшло пятьсот кораблів, по 100 люда кожний, і попрямували на хозарську державу, що мала свою столицю в Ітилі, в околиці теперішньої Астрахані. Хозарський хан пропустив їх далі, і Русь сильно пограбувала південні країни, Табаристан та Азербейджан. Але в поворотній дорозі хозари заступили українським кораблям дорогу, прийшло до кривавих боїв. Українці повиходили з човнів і пішли в наступ; але хозари мали тяжку кінноту й розбили наші полки. Як оповідали араби, на побоєвищі лягло 30 тисяч людей. Тільки частина човнів пробилася крізь ворожу заставу.

Новий великий похід відбувся 943. чи 944. р. за князювання Ігоря. Наше військо прийшло суходолом, через підкавказькі краї, до Дербенту і тут сіло на приготовані кораблі. Здовж побережжя Каспію кораблі дійшли до ріки Кури і її річищем увійшли у глибину Закавказзя; там наші війська добули велике торгове місто Бердаю і зруйнували цілу країну. Але пізніше проти наїздників виступили арабські намісники, до того у війську прокинулася пошесть (дисентерія), — треба було вертатися. З великою добиччю, без ніяких перепон Русь вернулася додому. Цей похід був дуже голосний і пізніший перський поет Нізамі описав його в великій поемі; він у грізних барвах малює наїздників та порівнює їх із вовками та львами.

У пізніших часах наша фльота не запускалася вже так далеко у східні країни. У великому поході Святослава на волжанських болгар та хозарську державу 968. р. певно теж брала участь фльота, але про цю кампанію не залишилося ніяких докладніших вісток. Володимир Великий 984. р. ходив теж у похід на Волгу, проти болгарів, — війська їхали рікою човнами. У XI—XII. віці в північних землях київської держави фльота була досить високо розвинена.

8. Війни за княжих часів.

Війни зі Сходом та з Візантією. У перших часах буйного розвитку київська держава шукала собі теренів експанзії на Чорному морі й на Каспію. Нестримна енерґія перших князів і їх варязьких дружин гнали наші воєнні сили в далекі країни. Але пізніше настало заспокоєння. Держава сконсолідувалася, зосередилася на власній території, покинула фантастичні займанчі цілі й почала дбати про те, щоб передусім забезпечити й утривалити свої границі. Воєнні походи з моря переходять на суходіл. Цю реальну політику почав Святослав Завойовник у двох напрямах — на Схід і на Візантію.

Перші князі у своїх східніх походах старалися безуспішно завоювати країни за Каспійським морем; Святослав поставив собі ближчу мету — знищити два надволзькі народи, що загрожували українській торговлі, т. зв. срібних болгар і хозарів. Болгарська держава мала землі над Камою і середньою Волгою, мала доступ до уральських копалень і держала під своїм впливом сусідні словянські племена. Святослав уважав за конечне усунути цього конкурента, 965. р. подався на головне місто Болгар над Волгою, добув його і знищив всю сусідню околицю. Потім рушив на хазарську державу у гирлі Волги. Здобув спершу город Саркел на вузькому переході між Волгою й Доном, потім знищив Ітиль (недалеко теп. Астрахані) й Семендер на західньому березі Каспія. Таким чином і другий суперник України у торговлі перестав існувати. Рівночасно Святослав попідбивав кавказькі народи ясів (осетинів) і касогів (черкесів). Таким робом київська держава добула на сході границю по Волгу й Кавказ.

На вольських болгар ходив і Володимир Великий 984. р. зі степовими торками. Але пізніше Київ утратив звязки з Волгою, і ці країни підпали підо вплив Суздальщини.

З касогами вів боротьбу брат Ярослава Мудрого, Мстислав, князь Тмуторокані (над Озівським морем), і 1022. р. у »борбі« (тобто в дужаннях) убив їх князя Редедю. А 1029. р. Мстислав із Ярославом ходили на ясів і теж їх завоювали.

Святослав Хоробрий — так зве його галицький літописець — і у боротьбі з Візантією ішов новими шляхами. Його попередники в морських походах доходили до Царгороду, але про те, щоб добути сильно укріплену цісарську столицю, не було що й думати. Святослав гадав ослабити Візантію иншим способом, — завоювати спершу Болгарію, що була залежна від Царгороду й потім уже йти на візантійські землі.

Святославів перший похід відбувся 968. р. Греки налічували його військо на 60 тисяч — але це число не дуже ймовірне. Він приплив човнами, віхав у Дунай і висадив військо на беріг. У першому бою тяжка варязька піхота розбила болгар. Святослав пішов у глибину краю й поздобував всі визначніші болгарські городи. За столицю він вибрав собі Переяславець (Малу Преславу) в Добруджі. Та за той час на Україну напали печеніги, — може бути на заклик Візантії, — і Святослав мусів вертатися до Києва. Впорядкувавши справи у своїй державі, він зібрав нове військо

і 970. р. знову подався до Болгарії. А тимчасом болгари встигли вже повиганяти українські залоги з усіх міст і почали облягати Переяславець. У вирішній битві Святослав розбив болгар і швидким походом пішов на південь. Зайняв знову північну Болгарію, потім перейшов Балкан, дібрався аж до Филипополя, знищив Тракію й дійшов під Адріянопіль, вже недалеко Царгороду. Під Аркадіонополем греки владили засідку й сильно погромили Святославове військо. Та це не стримало нашого князя від війни. Він пішов ще далі на південь аж у Македонію і теж її поруйнував. Тоді греки рішилися замкнути українцям дорогу від півночі. Грецька фльота поплила Чорним морем на Дунай і спинилася в гирлі ріки. Грецьке військо почало облягати Переяславець. Українська залога під проводом воєводи Сфенкела боронилася завзято. Коли добуто вже мури, останки оборонців заховалися в царській палаті, та греки підпалили будинки і примусили їх уступити (14. квітня 971. р.). Сфенкел тільки з незначним числом подався до Святослава. Князь був тоді в Доростолі над Дунаєм, тут наступили на нього греки з усіх сторін. Облога Деростала тривала три місяці. Святослав раз-у-раз виводив військо з города й атакував ворога. Його залізні полки, озброєні щитами й копями, успішно ставили чоло тяжкій грецькій кінноті. Але в остаточній битві 24. липня 971. р. греки перемогли: на полі впало, кажуть, 16 тисяч Святославового війська. Тоді князеві довелося миритися з цісарем. Він добився почесного миру, — дістав змогу з військом вернутися на Україну. Та на Дніпрових порогах у бою з печенігами погиб 972. р.

Походи Святослава виявили, що й шляхом на Балкан важко було дати собі раду з Візантією. Україна погодилася на те, що ріка Дунай залишиться у візантійських руках.

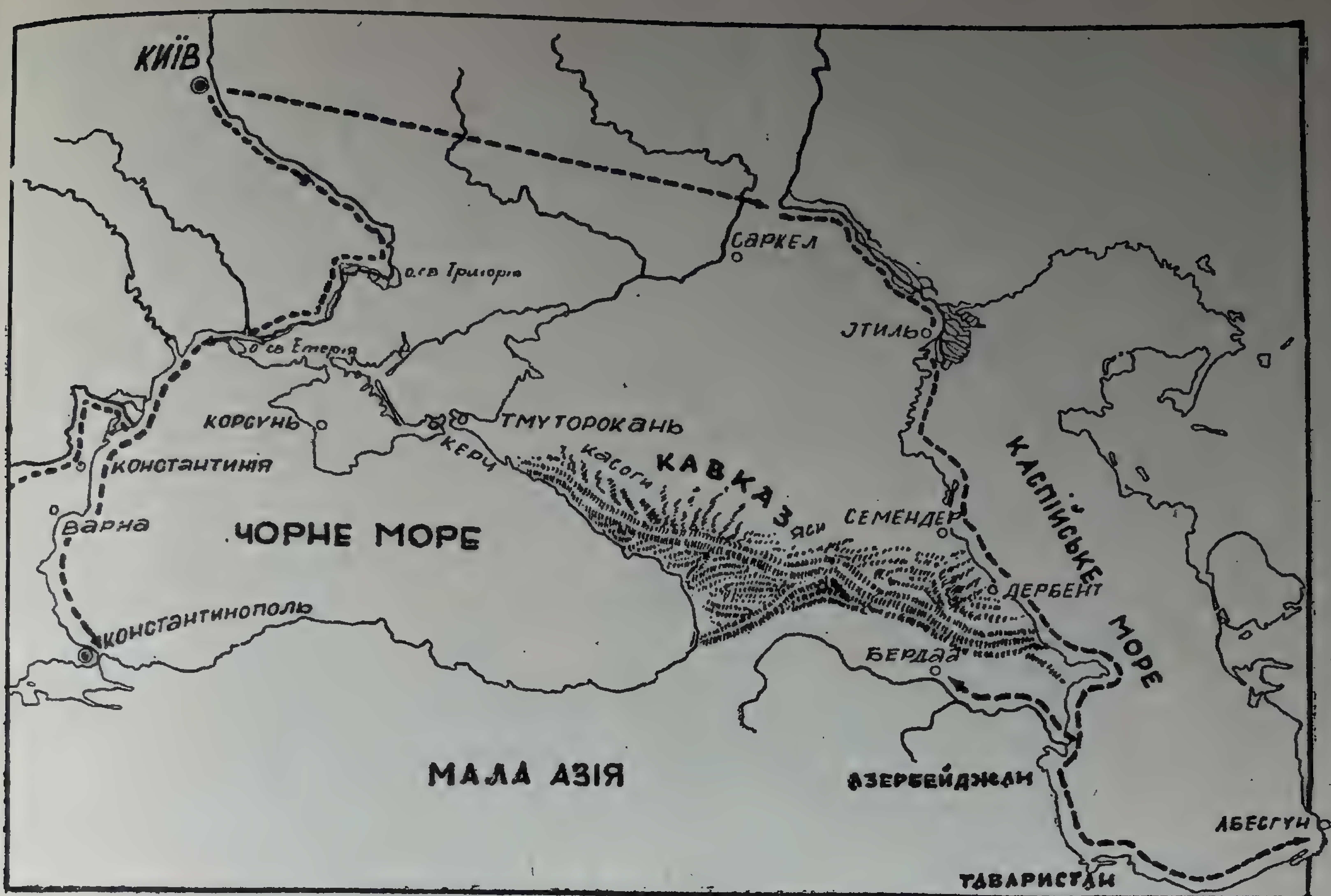
В пізніших часах щойно двічі княжі війська зустрічалися з візантійцями на суходолі.

В 987. р. Володимир Великий уладив похід на Крим і облягав Корсунь (Херсонез), таким способом він хотів нагиснути на грецьких цісарів, щоб віддали йому за дружину свою сестру. Він висипав довкола міста окопи, але здобув город аж тоді, як перекопав водопроводи, якими до Корсуня йшла свіжа вода. Греки погодилися на домагання князя й він звернув їм добуту ним твердиню.

В 1116. р. Лев Діоґен, грецький царевич, зять Володимира Мономаха, пішов на дунайські городи й заняв Дристру (Доростол). Та греки вбили його підступом й тоді Мономах вислав воєводу Івана Войтишича й посадив у цих городах своїх посадників. Але ця окупація тривала, мабуть, недовго.

Війни з Угорщиною Боротьбу за західні гряниці київська держава вела тільки у перших часах, коли ще не була поділена — головно за Володимира Великого й Ярослава Мудрого. Потім це завдання перейшло на галицьку державу. І так у боях із Угорщиною бувала сама Галичина.

Мадяри в X—XI. віці опанували українське Закарпаття й пізніше забиралися нераз зайняти землі й на північ від Карпат, Галичину. Причиною перших воєн мало бути те, що українські князі

Карта походів на Візантію і на Схід.

наслали були на Угорщину половців. Вперше коло 1095. р. угорський король Володислав ходив великим походом на Галичину, але вислідів того походу не знаємо. Удруге 1099. р. король Коломан із багаточисленним військом, (рахували його на сто тисяч), підійшов під Перемишль і тут розігралася одна з найславніших битв того часу. Князь Володар Ростиславич покликав собі на поміч половців, під проводом хана Боняка, й той допоміг йому до перемоги. Половці своїми підїздами вивабили угрів на чисте поле й цілком розбили мадярське військо. Мадяри пустилися втікати й багато їх потонуло у Вігорі та в Сяні; погоня тривала два дні, глибоко у карпатські гори. Угорські втрати рахували на сорок тисяч, — але це число, очевидячки, перебільшене. По цій катастрофі ціле півстоліття угри не зважувалися переходити Карпат.

В половині XI. в. вони знову починають наїзди на Галичину — в союзі з київськими князями, які виступали проти незалежности галицької держави. В 1150. р. король Ґейза перейшов Карпати, здобув Сянік, а рівночасно київський князь Ізяслав Мстиславич ударив на Белзчину. Але Володимирко галицький перекупив угорських маґнатів і довів до миру. В 1152. р. Ґейза знову змовився з Ізяславом й обидва під Перемишлем напали на Володимирка. Угорське військо було велике, складалося з 73 полків, — Володимирко, що боронив бродів на Сяні, не міг здержати напору противників і мусів уступати до Перемишля. І знову мировими переговорами повелося йому перепинити похід.

Наново угорське військо появилося в Галичині після смерти Ярослава Осьмомисла і 1188. р. навіть опанувало було Галич. Але

мадяри так утискали галичан, що бояри самі помогли Володимирові вернутись і вигнати угорські залоги.

До ще більших впливів дійшли угри по смерти Романа Мстиславича, коли Данило й Василько були малолітні й не могли боронити своєї батьківщини. Серед галицьких бояр була партія, що бажала приєднати Галичину до Угорщини, тимто угри кілька разів мали Галич під своєю владою. Угорські походи відбувалися все тою самою дорогою, — на Сянік, Перемишль, Городок, Звенигород, — угри все від півночі йшли на Галич. Але галицьке населення все бурилося проти панування »иноплеменників« (чужинців) і допомагало своїм князям у боротьбі з наїздниками. Угорська залога в Галичі не почувалася ніколи безпечною й уступала добровільно, як лише під город підходили сильніші війська. Так 1221. р. угри боронилися у Галичі й навіть на галицькій катедрі побудували були фортифікації, але остаточно королевич Коломан, воєвода Филя й уся залога попала в полон; у 1230 .р. таксамо в полон дістався угорський королевич Андрій; 1233. р. той сам Андрій умер в обложеному Галичі. Врешті угорську займанщину з Галичини усунув Данило, »володар наш Богом даний«, як звав його народ.

До останнього бою з уграми прийшло під Ярославом 1245. р. Угри не виступали тут самі, а союзниками князя Ростислава Михайловича, якого бажали посадити в Галичі, помагали їм також —поляки. У бою перемогли війська Данила й Василька. Угорський воєвода »прегордий« Филя, що мав провід у всіх походах на Галичину, в цій битві погиб і його прапор на знак перемоги Данило роздер.

Лев, Данилів син, почувався супроти Угорщини таким сильним, що прилучив до своєї держави частину Закарпаття, коло 1299. р. Але серед яких обставин це сталося, про це не маємо ніяких відомостей. Закарпаття залишилося було при Галичині до 1320-их років.

Війна з Польщею. Українсько-польські війни того часу розгравалися головно на погряничному просторі між Бугом та Вислою, дальші походи, в середину одної чи другої країни, належали до винятків.

Територія між Вислою й Бугом мала значіння головно з комунікаційних причин. Тудою проходили важні торговельні шляхи: один зі сходу на захід, з Києва на Володимир і Люблин до Польщі та Німеччини і другий — від Балтійського моря вздовж Буга через Дністер на Закарпаття й до Чорного моря .Обидві сумежні держави старалися цю живу артерію опанувати і закріпити за собою. Вже в заранні нашої історії виступають тут славні Червенські городи, ряд кріпостей, їх осередком був Червен (тепер село Чермне над Гучвою в Холмщині), а на півдні могутні городи — Белз та Перемишль. Хто оснував ті городи і хто в них володів у найдавніших часах, — про це нічого певного не знати. Але що вони мали велику вагу, про це свідчить завзята боротьба, що за них велася. В 981. р. Червен і Перемишль забрав із рук ляхів Володимир Великий і влучив їх до київської держави, — тоді він ходив глибоко в Польщу; в 1018. р. Болеслав Хоробрий підчас походу на Київ зайняв червенські городи, та Ярослав Мудрий у по-

Князь приймає дружину. Рисунок з Житія Бориса і Гліба. Це один з найцінніших рукописів княжої доби, багато ілюстрований, дає докладне уявлення, як виглядало життя князів і наше давнє військо. На цім рисунку особливу увагу звертають шоломи дружинників, прикрашені перами.

ходах 1030—1031. р. знову добув ці городи для Києва; коло 1069. р. польський князь Болеслав Сміливий наново захопив був Перемишль, але три брати Ростиславичі остаточно 1084. р. опанували західнє погряниччя і звязали його зі своїм галицьким князівством. Забужанщина залишилася при Волині.

Коли Галичина стала окремою державою, Ростиславичі заходилися поширити та забезпечити свої окраїни й часто воювали з поляками. Так князь Василько 1092. р. водив на Польщу половців, кілька разів уладжував походи Володар і 1122. р. поляки підступом узяли його в полон під Високим, десь на польсько-українському погряниччі. Війна відновлялася і в часах Володимирка: 1126. р. Володимирко з братом Ростиславом воювали польське погряничча, 1144. р. знову польський князь Володислав II. ходив походом на Галичину. Аж за Ярослава Осмомисла настав мир.

Новий період воєн настав за Романовичів. Галичина злучилася з Волинню в одну державу. Для Польщі це було загрозливе, й польські князі стараються захопити у свої руки надбужанське погряничча, або Україну, як її тоді звали. Але наші володарі боронять своєї землі. Боротьба почалася за Романа Мстиславича. 1205. р.

він перейшов Вислу, захопив два польські городи, але коли з невеличкою дружиною відїхав від головного війська, поляки несподівано наїхали на нього й убили під Завихостом 19. червня. Польські літописці оповідали, що поляки сильно тоді погромили галицьке військо, що аж Висла почервоніла від крови, а за останками гнали аж під Володимир.

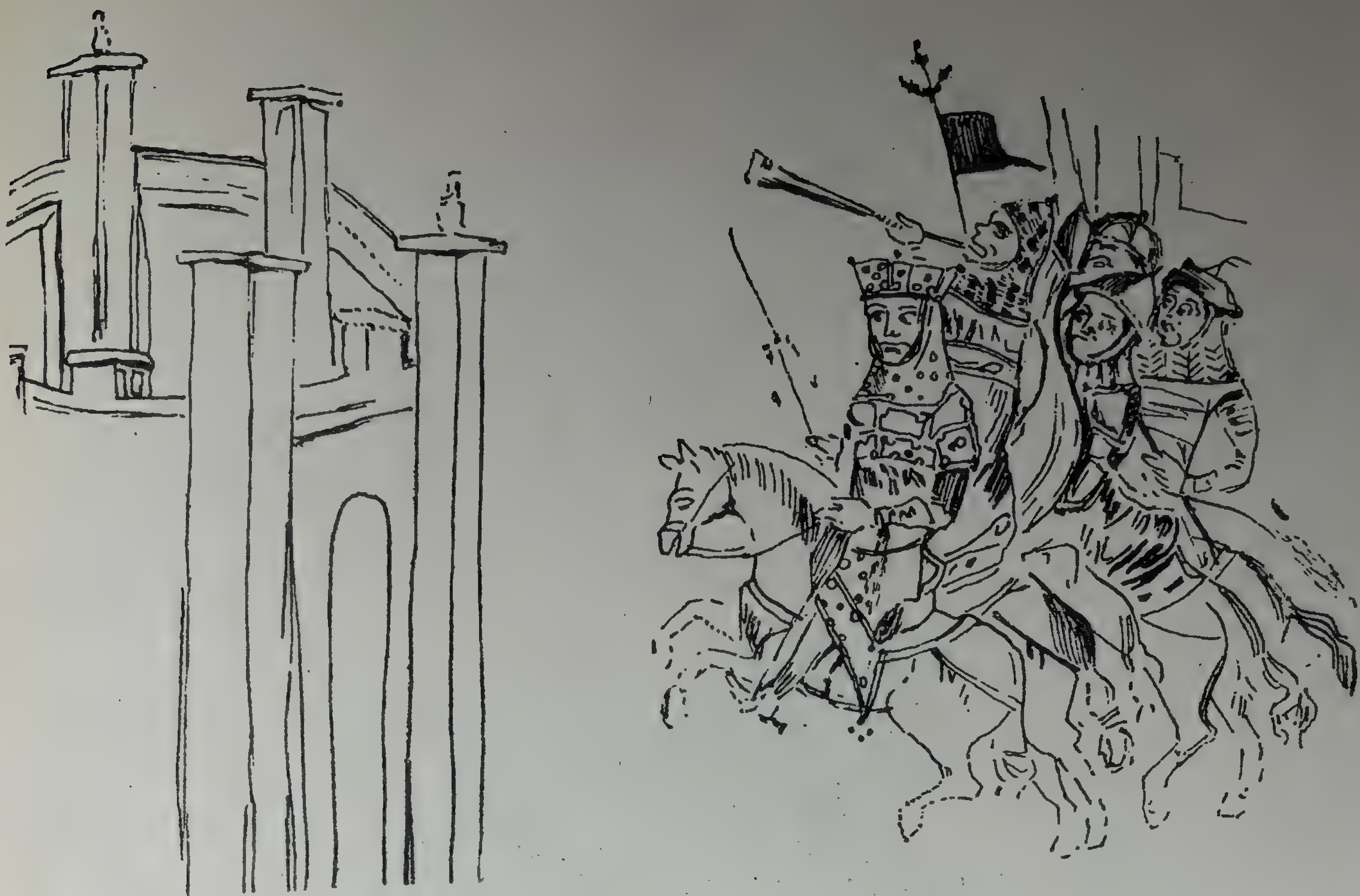
Смерть могутнього князя, якого звали самодержцем Руси, відкрила полякам шлях на Галичину й Волинь. Сини Романа, Данило й Василько, були малолітні й не знайшли признання серед галицьких бояр; на Романову спадщину зазіхали різні претенденти, почалася внутрішня боротьба й Польща могла використати її для своїх цілей. Польський князь Лешко Білий підпирав спершу Романовичів, але як побачив, що їх сильно підпомагає Волинь, склав із угорським королем у Спіші 1215. р. плян поділу Галичини — застерігши собі погряничні землі. Того самого року він пішов походом на схід — заняв Перемишль, Берестя, Угровськ, Верещин, Столпє, Комов і »всю Україну«, тобто ціле погряниччя.

Але Романовичі боронили своєї батьківщини. В 1219. р. Данило одним походом добув Берестя й Забужжя. Лешко подався проти нього й почав воювати околиці над Бугом. Данило вислав на нього свої полки під проводом Гаврила Душиловича, Семена Олуєвича й Василька Гавриловича; вони дігнали поляків на Сухій Дорозі (місце незнане), звели з ними бій і погнали їх аж до ріки Вепра. В 1221. р. Лешко пробував знову відбити Забужжя й ходив походом на Щекарів. Але Данило наслав на Польщу своїх союзників литовців й остаточно Лешко приняв мир. Коли ж 1226. р. Лешко вибирався походом на Галичину, Данило й Василько вислали військо на Буг і цього було досить — Лешко завернувся.

Боротьбу за Забужжя відновив мазовецький князь Конрад, Лешків брат. У 1235. р. він пішов походом і почав облягати Червен; але сини Василькові вийшли йому назустріч, звели бій і позабирали в полон визначних польських бояр; Конрад уступив уночі на Вепр і підчас переправи через цю річку потонуло в ній багато війська.

Походи на Польщу. У перших війнах ініціятива була здебільша в руках Польщі. Польські війська все нападали на Забужжя, а галицько-володимириська держава тільки відбивала їх наступи. Але потім Данило вбився в силу, усунув всіх претендентів до Галичини, впорядкував свої землі — а тоді міг уже подумати про те, щоб трівко забезпечити Забужжя. Коло 1237. р. він побудував город Холм, найсильнішу фортецю в галицькій державі, що її й татари не могли добути. Це був головний оборонний пункт Забужжя, сильніший ніж старовинний Червен, до того ж він був укріплений новішою технікою. Тоді стала можлива офензивна боротьба з Польщею. Данило переносить війну на польську територію і рядом походів старається побільшити свої погряничні землі.

В 1243. р. він приготовив перший великий похід на Польщу. Війська йшли чотирма дорогами: Данило сам пішов на Люблин, Василько через річку Ладу на город Білу, дворський Андрій на Сян, Вишата ж на Підгірря (мабуть, західне Розгочча). Потім усі

Князь Святослав добуває болгарський город. З хроніки Манасії (опис стор. 93).

злучилися разом і повоювали люблинську землю по Вислу та Сян.

Поляки відповіли на це наїздом на Андріїв. Тоді Данило й Василько зібрали нове військо і швидким походом, за один день, з усіма воєнними машинами, з Холму дійшли до Люблина. Почалася облога города. »Пращі кидали каміння, і стріли як той дощ ішли на город«. Мешканці просили миру і зобовязалися не помагати свому князеві проти Данила.

У найближчому часі Данило ще раз ходив походом на Польщу й добився нарешті головної мети: добув Люблин і прилучив люблинську землю до своєї держави. Але про цей важний похід нічого ближчого не знаємо. Польські літописи переказали тільки, що Данило відновив у Люблині замок і поставив тут для оборони камяну вежу. Не знати також, коли й серед яких обставин Люблин відпав від галицько-володимирської держави.

За наслідників Данила війна за погряничні землі раз-у-раз поновлялася. В 1266. р. Болеслав Соромливий наїхав на Холм. Але його похід не вдався, населення заховалося в городі, »їм подали вістку поляки-україняни«, з погряничних осель. Наші князі відповіли на наступ своїм походом. Шварно Данилович подався на Люблин, Володимир Василькович — на Білу. Після того поляки вдарили на Белзчину, а звідтам кинулися на Червен й поруйнували всі села. Наші князі здогнали поляків, коли вони вже верталися з походу. До бою прийшло на місці, що звалося Ворота. »Це було місце кріпке, не можна було його нізвідкіль обійти, тимто і звалися Ворота через тісноту свою«, пояснює літописець. Наші війська були дуже сильні, »були полки на око як ті бори великі«. Але гарячий Шварно не зачекав помочі Володимира Васильковича

й необережно ударив на поляків сам; у тісному місці не мав змоги розвинути своїх сил, і поляки його перемогли. У бою упало багато бояр, між ними два сини тисяцького, Лаврентій і Андрій, що боролися дуже хоробро.

Після того українські князі перейшли до наступу. Володимир Василькович 1279. р. пішов походом на Вислу. Лев Данилович, що забажав побільшити землі »на Вкраїні«, дістав допомогу від татар, по льоду перейшов Вислу під Сандомиром і добув Осік біля Копривниці. Але війська його порозходилися по здобич і під Гослицею поляки його перемогли. Тоді польський князь Лешко Чорний рушив на наше погряниччя, 1281. р. здобув і знищив Переворськ, 1282. р. повоював околиці Щекарева, »взяв десять сіл і так ішов з великою гордістю, вдаючи, ніби всю землю взяв«, пише літописець, — потім ще добув Воінь. Инша частина польського війська, 200 людей, руйнувала села над річкою Красною, недалеко Берестя. Але проти них вийшов берестейський воєвода Тит, погромив їх так, що на полі бою лягло 80, взяв бранців і відібрав добич.

За ці походи віддячився Володимир Василькович походом на Вислу. Він знищив околиці Люблина, воював коло Вишгорода, за Вислою добув і пограбував подальший город Сохачів. В 1286. р. галицькі й волинські війська ходили з татарським ханом Телебугою на Сандомир, а рівночасно хан Ногай наступав на Краків. В 1288. р. Юрій Львович облягав Люблин, але добути не зміг його, а тільки повоював околиці. Та кілька років пізніше, коло 1290. р., Лев остаточно заняв Люблин і під владою галицьких князів місто залишилося до 1302. р. Пізніше ще останній галицько-володимирський князь Юрій Болеслав 1337. р. облягав Люблин разом з татарами. Крім того, ще 1300. р. галицькі війська були в поході на сандомирську землю і знищили Новий Корчин.

У боротьбі за землі між Бугом та Вислою можна зазначити дві стадії: першу, коли більшу силу проявляє Польща і другу, коли до переваги доходить галицько-володимирська держава. У давніших часах поляки виявляють більше енерґії й кілька разів осягають свою головну мету, опановують на довший час червенські городи (перед 981, 1018-30, біля 1069, 1215-19 р.). І пізніше польські князі не покидають тих самих задумів, але на те, щоб Забужжя опанувати трівко, в них уже сил немає. Вони тільки нападають на різні городи, стараються їх добути, деколи й добувають, але ж раз-у-раз мусять уступати з землі під напором із українського боку. Галицько-володимирські князі спершу тільки боронили Забужжя, старалися його утримати й укріпити. Та пізніш ініціятива переходить у їх руки, вони переносять війну на територію Польщі. У цілому ряді походів займають беріг Висли, — від Сандомира до Вишгорода, — деколи переходять і на лівий беріг Висли й воюють тамошні городи. Надвислянщина таксамо часто підлягала війнам і знищенням, як і Побужжя. Головний натиск ішов на Люблин, і двічі, хоч і недовгий час (1240. рр. і 1290-1302) галицько-володимирська держава мала люблинську землю під своєю владою.

В союзі з Польщею. Війна не виповнювала всіх відносин між Україною та Польщею. Бували часи, коли князі з одного і другого боку входили в союз і взаїмно собі помагали. Тоді військо

одної, чи другої сторони в характері союзника заходило далеко в землі сусіда. Так похід Болеслава Хороброго на Київ 1018. р. був можливий тільки тому, що польський князь підтримував Святополка Володимировича. Таксамо Болеслав Сміливий приходив до Києва 1069. р. як союзник Ізяслава Ярославича. Як приятель Романовичів свобідно переходив Галичину і Волинь Лешко Білий. Коли ж польський князь одного разу як союзник увійшов до Володимира, а його військо пограбувало місто, володимирці казали: »коли б не був з ними їх свояк Олександер (белзький князь), то вони не перейшли би були і Буга«.

Українські війська ходили нераз на поміч далеко в Польщу. Так 1041. і 1047. р. Ярослав Мудрий відбув похід на Мазовша як союзник Казимира Обновника, переміг воєводу-бунтаря Мойслава й допоміг князеві відбудувати розбиту польську державу. Роман Мстиславич 1095. р. помагав польським князям Казимировичам у бою над Мозґавою (приплив Ніди) і втратив там багато дружини.

Докладніше знаємо про один похід Данила. В 1229. р. на заклик Конрада мазовецького Данило й Василько ходили з військом аж у Великопольщу, під Каліш. Город був сильно укріплений, забезпечений довкола водою. Польські війська не хотіли добувати такої твердині і до наступу пішли тільки галицькі війська. Конрад був захоплений відвагою галичан, »полюбив руський бій«, каже літописець.. Важко було дійти до мурів через воду, до того ж скрізь густо росли верби та лози, й полководці не могли зорієнтуватися в місці й порозумітися між собою. Городяни завзято стріляли із заборол, »каміння йшло як той сильний дощ«. Але галицькі стрільці відповідали з луків, зранили 160 людей, потім підпалили зводовий міст і городські ворота і мешканці тільки з трудностями загасили пожежу. На другий день Данило наказав рубати дерева коло города, й готовився до нового наступу. Тоді городяни погодилися на переговори. Конрад не вірив своїм воєводам і прохав Данила, щоб він убрався в польський шолом і пішов послухати, що

Галицький лицар. З печаті галицького короля Юрія I.

казатимуть калішани. А вони почали дорікати Конрадові: »Чи ми чужинці, не твої люди, не ваші брати, чого ви нас не пошкодуєте? Коли Русь нас добуде, то яку славу матиме Конрад? Коли руська корогва замає на заборолах, то кому буде честь, не Романовичам? Не дай слави Русі, не погуби цього города!« Тоді Конрадів воєвода Пакослав сказав: »Конрад радо виявив би вам свою ласку, але Данило дуже лютий, не схоче відійти звідси, поки не добуде города«. І, сміючися, додав: »А ось і він тут сам, говоріть із ним«. Тоді міщани закричали: »Май милосердя над нами, молимо тебе, погодися на мир«. Данило розсміявся, зняв шолом, приязно говорив із обложенцями і зараз таки прийшло до миру. Галицькі передові полки ходили й під сусідні городи Старгород і Мілич, а навіть зайняли були кілька сіл під Вроцлавом.

На західні польські землі ходив і Данилів син, Лев. У 1273. р. з братом Мстиславом подався він на Шлезьк проти вроцлавських князів. Пізнавши як-слід польські відносини, Лев думав навіть добути для себе краківське князівство, але його кандидатура не знайшла була згоди між польськими вельможами.

В 1289. р. він ходив іще раз під Краків у допомогу князеві Болеславові Земовитовичеві. »І рад був йому душею Болеслав і Конрад і Локотко, як свому батькові, бо й був Лев князь розумний, хоробрий і витривалий у боях, немало завзяття виявив у багатьох війнах«. Лев оглянув Краків із усіх боків, але добувати город було важко, бо мури були камяні й на них сильні коловоротні самостріли. Він вислав спершу військо під сусідній Тинець, побив горожан і мало не добув города. Потім почав готовитися до облоги Кракова, військо дістало наказ лізти на заборола — почався бій. Та польські воєводи з хитрощів розпустили чутки, що проти Льва йде вроцлавський князь. Лев перервав облогу й вислав війська на Шлезьк, аж під Вроцлав. Тоді, за почином чеського короля, почалися переговори й Лев поїхав до Чехії на мировий зїзд. Додому вернувся з великою добиччю.

Мапка походів галицьких князів на захід.

Ці далекі походи, крім добичі не приносили нашим кня-

Середневічний замок в Німеччині.

Такий спосіб будовання мурованих замків поширився у нас в XIV—XV в.

зям ніякої більшої користи. Але князі охоче йшли в далекі сторони чи то з обовязків для союзників, чи ще більше — для военної слави.

Походи на Чехію й Австрію. У своїх походах на захід українські князі доходили аж до Чехії й наддунайських країн. З давніших часів знаємо один такий похід: у 1076. р. Володимир Мономах і Олег Святославич, разом із польськими князями, ходили на чехів і дійшли поза Глогів аж до Чеського лісу (тобто, до Судетів). Але ближчих подробиць про цей похід літописи не подають.

Широкі пляни щодо наддунайських земель мав Данило. Він увійшов у союз із угорським королем Белею, задумуючи при його допомозі добути для себе австрійський престіл. Сина Романа одружив він із княжною Ґертрудою, останньою з роду Бабенберґів, що княжили в Австрії, й намагався запевнити йому владу в наддунайській столиці.

У цій справі Данило виправлявся 1248. р. разом із Белею аж під Братиславу. Про вислід походу літописець не оповідає нічого, але описує, як тамошні німці дивувалися галицькому війську: »Коні були в личинах і покривалах шкіряних, а люди у бронях, і била від його полків ясність велика, від блискучої зброї. Сам він їхав поруч із королем за звичаєм руським: був кінь під ним напричуд гарний і сідло із горіючого золота, стріли та шабля золотом поприкрашувані і иншим майстерством, що треба було всім дивом дивуватися; кожух із оловира грецького, обшитий золотим, плоским мереживом, чоботи з зеленої шкіри, золотом шиті. Німці дивувалися й чудувалися, а король сказав йому: »Дав би я за це охоче й тисячу срібла, що ти прийшов до мене обичаєм руським«.

Але проти кандидатури Романа виступив чеський король Промислав Оттокар II. і напав на Австрію. Щоб спинити його похід, Данило 1253. р. подався на Шлезьк. У передовому полку йшов Лев Данилович, він зайшов далеко в »лісові гори« і придбав велику добич. Сам Данило намагався добути Опаву. Але город був дуже сильний і, хоч війська його добули перші й другі ворота, до внутрішнього города дістатися не могли. До того ж Данило занедужав на очі й не міг сам доглядати облоги. Галицькі війська здобули тоді инший город, Насилє, визволили звідтіль багато бранців,

пограбували околиці Глубичич, а город Герборт »прислав Данилові меч і покірність свою«. З великою славою і честю вернувся Данило до Холму: »не було перше в землі руській нікого, що воював би землю чеську, — ні Святослав Хоробрий, ні Володимир Святий«, зазначує літописець.

Але ж Роман Данилович недовго утримався на австрійському престолі. Угорський король Беля, що заохочував Данила до подружжя сина з Ґертрудою й мав цей плян підпомагати, почав хитрити й не дав Романові обіцяної підмоги проти чехів. Роман замкнувся з жінкою в замку Гімберґ (тепер на території — міста Відня) і витримав там важку облогу. Голод був такий, що вже й починали було їсти коні; якась баба перекрадалася тайкома до Відня й купувала там харчі для княжої пари. Нарешті Ґертруда порадила Романові поїхати до батька й шукати в нього допомоги. Тяжко було добутися з обложеного міста, та якийсь угрин, що з князем товаришував на війні, прийшов зі своїм відділом і вивів Романа з города. На цьому скінчився цей австрійський епізод. — Роман до Австрії вже не вернувся.

Боротьба з Литвою. Литовські племена не були спершу об'єднані в одну державу, вони не мали вищої культури, але ж визначалися воєвничістю й часто нападали на сусідів. Вже 983. р. Володимир Великий ходив походом на завзятіше з цих племен, на ятвягів »і взяв їх землю«. В 1038. і 1040. рр. Ярослав Мудрий теж воював із ятвягами та Литвою. Р. 1112. Ярослав Святополчич переміг ятвягів. 1132. р. Мстислав, син Володимира Мономаха з іншими князями вcase великий похід на Литву й »попалив їх«. Але литовці погромили тих киян, що не йшли з князем, а тягнулися за ним окремо. Пів століття після того Литва проявляла менше активности й аж у 1090-тих рр. почалися нові війни. Тут найбільше визначався Роман Мстиславич, що в обороні своєї Волині глибоко ходив у литовські землі й підбив погряничні околиці. По смерти Романа литовці знову почали напади, і »біда була володимирській землі від воювання литовського і ятвязького«, пише літописець. Коло 1210. р. литовці загналися аж під Червен на Холмщині — і в бою з ними полягли бояри Матій, зять Любів і Доброгость, що виїхали були на стежу.

Коли Данило дійшов до влади, старався довести до миру з Литвою і 1219. р. йому поталанило наладнати приязні відносини з найвизначнішими литовськими князями. Литовці не нападали вже на Волинь, Данило скермовував їх походи на Польщу, з якою був тоді у війні. В 1230. рр. великий князь Мендовг злучив литовські племена в одну державу, відтоді взаємини розвивалися ще краще, доки накінець не прийшло до тривкого союзу між Данилом і Мендовгом. Тільки ще дикі й воєвничі ятвяги не хотіли переходити до унормованого життя і своїми грабіжницькими нападами далі нищили погряниччя. Особливо сильно від них терпіли Берестейщина й Пинщина. Так 1228. р. ятвяги воювали коло Берестя й загналися були аж під Володимир. Данило з військом вийшов проти них і в бою власною рукою вбив ятвязького ватажка Шутра. В 1243. р. ятвяги підійшли аж під Пересопницю. Обидва Романовичі зустріли їх під Пинськом: »коли литовці йшли пинським полком, князі на них

вийшли з города; а проте погани мали гордощі в серці своєму, та вони погнали за ними, й ті не втерпіли, почали втікати й як утікали, падали з коней; Василько ж привів перший сайгат (здобич) до брата свого«. В 1245. р. ятвяги воювали Підляшшя й Холмщину: »Коли билися під воротами дорогичинськими, на них прийшов Василько; вони виїхали проти нього і не витримали Василькового обличчя, Бог допоміг, і втекли лихі погани, і була на них січ люта, і гнали їх багато поприщ (верств), убито сорок князів, і инших багато убито, і не встояли вони...«

Щоб забезпечити погряничні землі від нападів і руїни, Данило почав систематичну боротьбу з ятвягами. Стали йому до помочі мазовецькі князі, що теж багато терпіли від ятвягів. Перший похід відбувся 1249. р. Війська вийшли з Дорогичина, перейшли болота і ввійшли в ятвязьку землю. Поляки необережно підпалили перше село й тим самі дали знак ворогові: »вранці зібралися всі ятвяги, піші й верхівці, дуже багато, що ліси сповнилися ними«. Бій був незвичайно завзятий, мало не поляг старий полководець Андрій дворський, але »в ятвягів дух упав, коли побачили силу руську й лядську«. Вони раз-у-раз випадали наново з лісів, але Данилові війська йшли вперед, перейшли Визну й Нарву і з славою повернулися. В 1253. р. був другий похід на ятвягів. У ньому визначився молодий Лев Данилович, що вбив ятвязького князя Стекинта. Ятвяги покорилися і згодилися, щоб Данило повибудовував у їх землі свої городи та брав з них данину. Частину данини Данило післав у дар полякам: »на знак влади, щоб знала лядська земля, що ятвяги платили данину королеві Данилові«.

Ці походи скріпили становище галицько-володимирської держави та й супроти Мендовга. Умовою з 1254. р. литовський великий князь відступив Романові, старшому синові Данила, Новгородок, Слоним, Волковиськ, так, що гряниці Данилової держави посунулися значно на північ. Пізніше ціла Литва дісталася під українські впливи, бо другий Данилів син, Шварно, 1267. р. став литовським великим князем, як зять Мендовга.

Але незабаром владу на Литві перебрав Тройден і він рішуче виступив проти переваги Галича. Почав погряничну війну, а 1275. р. здобув Дорогичин і вирізав усіх мешканців. За те Лев покликав на допомогу татар й наїхав на Новгородок. Тоді почалася наново боротьба з ятвягами.

В 1320. рр. Литва зорганізувалася ще сильніше під Гедимином і захопила берестейську землю. Але про хід тієї боротьби літописи не переказали певних відомостей.

Озброєний литовець. Герб Литви з XV. в.

9. Степові походи

Печеніги й торки. Україна від непамятних часів вела боротьбу зі степовими народами, що прямували з Азії чорноморськими степами у західню Европу. Цим шляхом переходили гуни, авари, мадяри, болгари, туди звертали свої наїзди хозари, що осіли були в гирлі Волги. Крива східня шабля добре давалася в знаки нашим предкам. Але ж найдовше Україна боролася з трьома турецькими ордами, — печенігами, торками та половцями.

Печеніги появилися в степах уже за Ігоря (915. р.), але князь зробив із ними мир і вони подалися в наддунайські землі. Вдруге печенізька орда стала грізна коло 968. р., коли Святослав був у поході на Болгарію. Степовики облягли тоді Київ. Облога так докучила була городові, що міщани вже хотіли було піддаватися. Але княжу столицю вирятував якийсь хлопець, що тайкома видістався з города, переплив Дніпро й дав знати воєводі Претичеві, що місто в небезпеці. Воєвода чимдуж перевіз військо через ріку й під звук труб підїхав під Київ. Печеніги подумали, що це надходить сам Святослав і покинули облогу.

У чистому полі до бою з печенігами прийшло вперше тоді, коли Святослав вертався з Болгарії. Греки подали орді вістку, що надходить князь і печеніги позаймали пороги. Воєвода Свенельд радив перейти до Києва довкільним шляхом, через степи, але Святослав хотів пробитися через пороги човнами, бо віз велику добич. Тільки ж він не зміг перемогти великих печенізьких сил і в бою поляг 972. р.

В часах Володимира Великого печеніги безнастанно непокоїли Україну. »Бі рать велика без переступа«, оповідає літописець. Була це боротьба завзята, безоглядна. Печеніги наступали на ціле погряниччя, зважувалися заходити під сам Київ, ніхто не був безпечний від їх несподіваних набігів. Раз навіть сам Володимир знайшовся в безвихідному становищі: печеніги заскочили його з невеликою дружиною коло Василева, князь кинувся на ворога, але мусів податися перед великою силою; щойно якийсь міст дав йому захист і на тому місці Володимир поставив церкву.

Боротьба зі степовиками дуже цікавила все громадянство. З цих героїчних боїв залишилися перекази, нпр., про того хлопця-силача, що у змаганнях переборов печенізького велитня, або про те, як мешканці Білгорода обдурили були печенігів, показуючи їм кисіль у колодязях.

Володимир усіма силами намагався відбити напір орди. Південну гряницю України він забезпечив новими городами і великими оборонними валами і це остаточно стримало напір степових орд на Київ.

Ярослав Мудрий пересунув оборонну лінію ще далі на південь, повибудовував нові вали та укріплення і зорганізував погряничне населення до остаточної боротьби з печенігами.

В 1036. р. печеніги востаннє рушили на Київ, користаючи з того, що князь виїхав був до Новгороду. Орда була дуже велика, »без числа«. Але Ярослав швидко вернувся, привів із собою варягів та новгородців і звів із печенігами бій під Києвом, на тому місці,

Печенізький пир. Рисунок з кеніґсберського літопису.

де пізніше станула церква св. Софії. Бій тривав цілий день — аж під вечір переміг Ярослав. »Печеніги втікали на всі боки, не знаючи, куди втікати; одні потонули в Сітомлі, инші в инших ріках, а решта їх повтікала — і так до сьогодні...« Це був останній напад печенігів. Потім вони подалися з наших степів у наддунайські країни.

Незабаром на місце печенігів прийшла друга орда, — торки. Літопис згадує тільки дві битви з ними. В 1055. р. Всеволод Ярославич узимі пішов на них і розбив їх під Воїнем, над устям Сули до Дніпра. В 1060. р. три Ярославичі, — Ізяслав, Святослав і Всеволод, уладили великий похід: »пішли на конях і човнами, незлічена сила, на торків«. Літописець каже, що до бою й не дійшло: »як почули про це торки (що йдуть наші війська), налякались, й повтікали до сьогоднішнього дня, — і в утечі позагибали, одні від зими, инші від голоду, инші від моровиці судом божим; і так Бог вирятував християн від поган«.

Половці. Походи Володимира Мономаха. Але у слід за торками наші степи заняла нова орда — половці, що цілі два століття вдержалися на цих просторах. Вони ділилися на »коліна«, племена, мали свої княжі династії, жили зі скотарства, кочевиками, хоч і мали в деяких місцях укріплені городи, як: Шарукань, Осень, Сугрів. Були незвичайно витривалі, в боротьбі завзяті, зчаста нападали на сусідів, без милосердя грабуючи спокійні оселі. До бою йшли добре озброєними ватагами, мали — як усі степовики — чудову кінноту, й деякі їх частини були озборені в »броні« — панцирі.

Перші зустрічі з половцями були для українських князів невдачні. В 1061. р. ця орда перемогла в Київщині Всеволода Ярославича, 15. серпня 1068. р. погромила військо трьох князів Ярославичів над річкою Альтою; тільки під Черниговом Святослав Яро-

славич розбив половців швидким наступом кінноти 1. листопаду 1068. р. Пізніше знову половецький хан Боняк »безбожний, шолудивий, хищник« рік-у-рік нападав на погряничні оселі, а 1093. р. переміг київські війська над Стугною і над Желанню. Тоді таки половці добули по 9-тижневій облозі город Торчеськ над Россю й вивели звідтіль, у полон, велику силу народу. Літопис описує муки цих нещасливих бранців: »Стомлені холодом, зів'ялі з голоду і спраги, збідовані, з поблідлими лицями, зі спаленим язиком, почорнілі на тілі, вони йшли незнайомою країною, голі й босі, з ногами, поколеними на терні. Зі сльозами говорили між собою: »я з того города«, »я з того села«, так і розпитували один одного і зі сльозами оповідали про свою родину та підводили очі до Вишнього, що знає всі тайни«. Святополка так прибили ці невдачі, що він склав мир із половцями і взяв за жінку доньку половецького князя Тугорхана.

Успішну боротьбу з половцями зорґанізував перший Володимир Мономах, переяславський князь, потім — київський. Переяславщина лежала найближче до половецьких осель, орда найчастіше її відвідувала й найбільше нищила; боротьба зі степом це було питання життя для переяславської України, само ж населення було завзяте й готове на всякі жертви. Мономах використовував ці настрої, сам охоче ходив у степ, пізнав добре звичаї й тактику орди та вмів давати собі з нею раду. Багато разів відганяв половців від Переяслава, а в бою над Трубежем 19. липня 1096. р. його кіннота так несподівано заскочила ворогів, що вони розбіглися в дивному переполоху; поляг тоді і славний половецький князь Тугорхан. Боротьбу з половцями Мономах поставив на перше місце у своїй політиці й усіма силами старався приєднати всіх князів до вирішного виступу й остаточного знищення степового ворога.

З початком 1103. р. він зїхався зі Святополком під Києвом і подав йому плян походу. Святополкова дружина противилася ранньому, весняному походові з огляду на селянські роботи, але Мономах переконав усіх, що коли не випередити половців, то вони самі нападуть на Україну. Військо рушило з Переяслава, частина верхи здовж Дніпра, частина на човнах рікою, і всі зійшлися разом в околиці Хортиці, звідки військо подалося у степ і йшло вперед чотири дні. Передні сторожі заскочили несподівано славного половецького ватажка Алтунопу, »обступили його, вибили тих, що були з ним — ніодин не врятувався, всіх повбивали«. Але зараз таки виступили на українське військо головні половецькі сили, і не можна було їх переглянути«. Та нараз серед половців поширився переполох. »Великий Бог уклав тугу велику в половців, страх напав на них та жах від появи руських військ, і дременули всі так, що й коні їх не почували вже сили в ногах...« У бою полягло двацять найвизначніших половецьких князів, у руки переможців попала велика добич — коні, худоба, вівці, верблюди, половецькі обози з усім добутком. Ця перемога сталася 4. квітня 1103. р.

Але половці незабаром знову прийшли до сили, почали нові напади. Хан Боняк рік-річно нападав, то на Переяславщину, то на Київщину, грабував, що попало, палив оселі, забирав коні. Але князі спільними силами давали відпір половцям: під Лубнями 12. серпня 1107. р. знову нагальним наступом заскочили орду і кілька поло-

вецьких ватажків лягло в бою. Потім князі перейшли знову до наступу. В 1109. р. воєвода Мономаха Дмитро Іворович дійшов аж до Дону й заняв тисячу половецьких »веж«. У 1110. р. Володимир зі Святополком пішли самі в степи, розглянутися в терені й готовилися до весняного походу.

Степова баба.
Нагробний памятник степовиків, біля нього бандурист, що оспівує минуле.

Цей похід почався ще взимі, в лютому 1111. р. У похід пішли Володимир Мономах і Святополк із синами, а й чернигівський князь Давид Святославич — отже були війська трьох земель — київської, чернигівської й переяславської. Війська вийшли, мабуть, із Переяслава, перейшли річки Сулу, Хорол (тут позалишали сани), Псло, Голтву, Ворскло й дійшли нарешті до Дінця. Тут воївники натягли зброю, полки впорядкувалися. Перший половецький город Шарукань і не думав боронитися — мешканці вийшли на стрічу й винесли рибу та вино. Другий город Сугрів княжі війська підпалили. Дня 24. березня, десь над Дінцем, прийшло до першого бою з половецьким військом, — українські князі перемогли. Дня 27. березня виступили головні сили половців, »виступили як ті бори великі, тьма тьми«. »І пішли половецькі полки, й полки руські, і зударилися вперше війська і немов той грім загримів, як зударилися чола, була боротьба люта між ними, і падали з обох сторін. Виступив Володимир із своїми полками, і Давид, і коли це побачили половці, кинулися втікати«... Бій покінчився над рікою Сальницею (в околиці теперішнього Словянського).

Цей похід мав вирішне значіння в боротьбі з половцями. Орда зазнала таких тяжких утрат, що вже й не було охоти воювати з Україною. Наймогутніший хан Атрак покинув наш степ, переселився далеко на Підкавказзя, а за ним пішли й инші половецькі »коліна«. Орда ослабла. Печеніги й торки, що до того часу признавали над собою владу половців, попідіймали тепер голови; в 1116. р. вони повстали проти половців, звели з ними бій і піддалися українським князям. На погряниччі знову ожила кольонізація, відживали зруйновані оселі, український плуг ворався глибше у степи. Час-до-часу »дикі« половці пробували ще нападів, нпр. 1113. р., коли вмер Святополк і 1125. р. по смерти Мономаха; але ці напади не були грізні, а деякі половецькі ватаги почали навіть признавати владу українських князів.

Похід Ігоря Святославича. Діло Мономаха докінчували його сини і внуки. В 1116. р. Ярополк Мономахович зруйнував найбільші половецькі городи над Дінцем, а 1126. р. погромив орду над Сулою. Мстислав Мономахович знову знищив кочовища степовиків 1140. р. і загнав половців »за Дін, за Волгу, за Яік«, — як славить його літопис. Що ці перемоги не добили половців, що степові орди раз-у-раз відживали, то це завинили деякі князі, що не вагалися самі стягати половців на Україну — як своїх союзників до братовбийчої домашньої боротьби, як, напр., Олег Святославич, якого за це називали »Гориславичем«. Кочовики нападали навіть на купецькі каравани, що йшли від Чорного моря і князі мусіли висилати окремі воєнні вилади на степові шляхи й військо стояло там так довго, поки всі торгові транспорти не попереходили. В 1180. рр. особливою завзятістю вславився був хан Кончак, »богопротивний, окаянний, безбожний і триклятий«, від нього Україна довгі часи не мала спокою.

Новий відпір кочовикам зорганізував київський князь Святослав Всеволодович. У 1184. р. він зібрав війська від усіх князів, — навіть Ярослав Осмомисл галицький прислав був свою підмогу, — рушив походом у степи і над Ореллю 30. липня розбив Кончакові війська; попав тоді в неволю сам хан Кобяк і инші визначні половецькі ватажки та рядового війська »без числа«. »Слово о полку Ігоря« барвистими словами славить цю перемогу: Святослав, грізний великий князь київський, приспав половецьку силу, притовк половців своїми сильними полками і харалужними мечами, наступив на землю половецьку, притоптав горби і яруги, скаламутив ріки й озера, висушив потоки й болота, а поганого Кобяка з Лукоморя, як буря вихопив зпосеред залізних великих половецьких полків, — й упав Кобяк в городі Києві, у Святославовій гридниці. Німці і венеціяни, греки і морава виспівують славу Святославу...

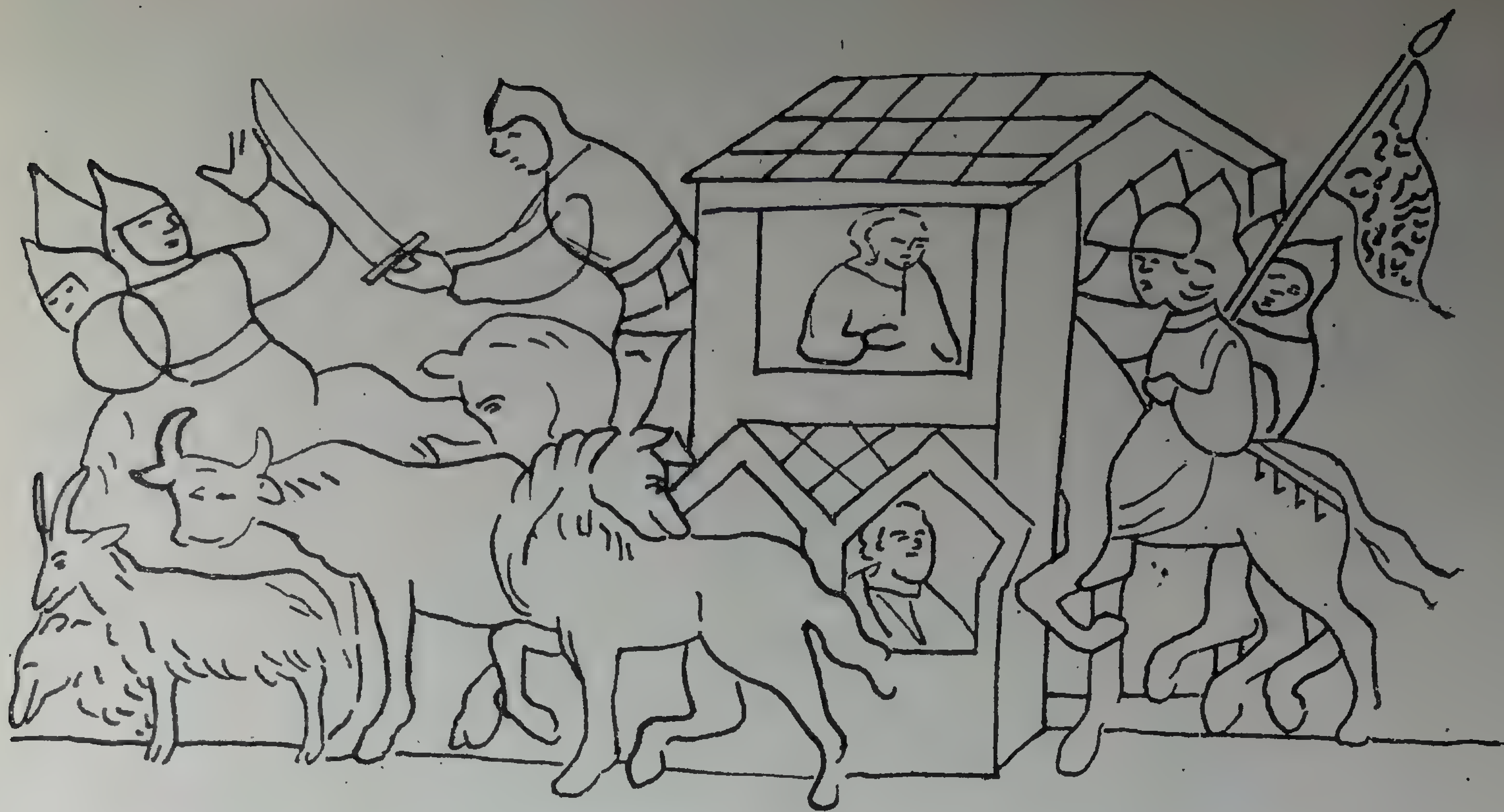
Це була справді велика перемога.

Завдяки »Слову« ще більшого розголосу набрав похід Ігоря Святославича 1185. р.

Ігор княжив у Новгороді Сіверському, другорядній волости в Чернигівщині. З молодих літ він брав участь у степовій боротьбі; — вже 17-літнім юнаком (але вже був жонатий і був батьком сина) він погромив половців над Ворсклом. Ігор був залежний політично від Святослава Всеволодовича, як старшини роду, але нерадо зносив цю залежність і намагався виступати самостійно. Він не хотів брати участи у спільних походах, а на власну руку воював половців. І в 1185. р. теж потайки від Святослава задумав податися на головні кочовища орди.

Разом із Ігорем вибралася в похід найближча його рідня: молодший його брат Всеволод, трубчевський князь, 18-літній Святослав Олегович із Рильська і син Ігоря, Володимир, 12-літній хлопець, — сама молодь, та й Ігореві було щойно 34 роки. Крім них ішов у похід іще воєвода Ольстин Олексич з чернигівськими ковуями, турецьким племям, що признавало над собою українську владу.

Ігор вийшов з Новгорода 23. квітня 1185. р. Ішли поволі, збираючи тихо дружину, »бо коні в них були дуже тучні«. Дня 1. травня дійшли до Дінця і тут заскочила їх затьма сонця, яка військо дуже налякала: »не на добро є такий знак«. Над Осколом два дні чекали

Сцена зі степових походів. З кенігсберецького літопису.

Всеволода, що поспішав иншим шляхом із Курська. Звідтіль пішли над ріку Сальницю і тут зустрілися зі своїми стежами, які вислали були »ловити язика«. Виявилося, що половецькі вежі недалеко, але сильнішого війська, »дружини«, немає, що половці звідалися вже про похід і збирають усі сили. Отже треба було або якстій ударити на ворога, або чим дужче почати відворот. Тоді Ігор заявив: »Коли ми вернемось без бою, то сором на нас спаде гірший від смерти, — а так, як Бог дасть«. Вночі подалися далі і дійшли до річки Сурлія. Половці позалишали свої табори поза собою й вийшли українцям назустріч. Ігор поділив військо на шість полків. Попереду пішли легкоозброєні частини: посередині молоденький Володимир Ігоревич, з одного боку — чернигівські ковуї з Ольстином, з другого — стрільці, виведені з усіх полків. За ними посувалося головне військо: посередині полк Ігоря, праворуч — Всеволод, наліво — Святослав Олегович. Ігор промовив коротко: »Браття, цього ми шукали, потягнімо ж!«

Від половців виїхали наперед стрільці, пустили по стрілі на українські війська й відбігли. Тоді за ними наступило й головне військо, що стояло оподалік. З українського боку у бій пішли тільки три передові полки, а з задніх Святослав Олегович; Ігор і Всеволод ішли позаду і не пускали своїх полків до бою. Але й передніх полків було досить, щоб розбити половців. Військо переслідувало ворога, дійшло аж до половецького табору і привело велику добич.

Але це не була остаточна перемога. Ігор знав, що до бою пішла тільки частина половецького війська, що головна сила може незабаром надійти. Тимто він радив зараз уночі почати відворот, щоб другого дня не було запізно. Та на перешкоді став Святослав Олегович: він далеко був загнався за половцями, коні його були потомлені, князі мусіли заночувати на місці:

А це була тактична помилка. Вранці почали виступати поло-

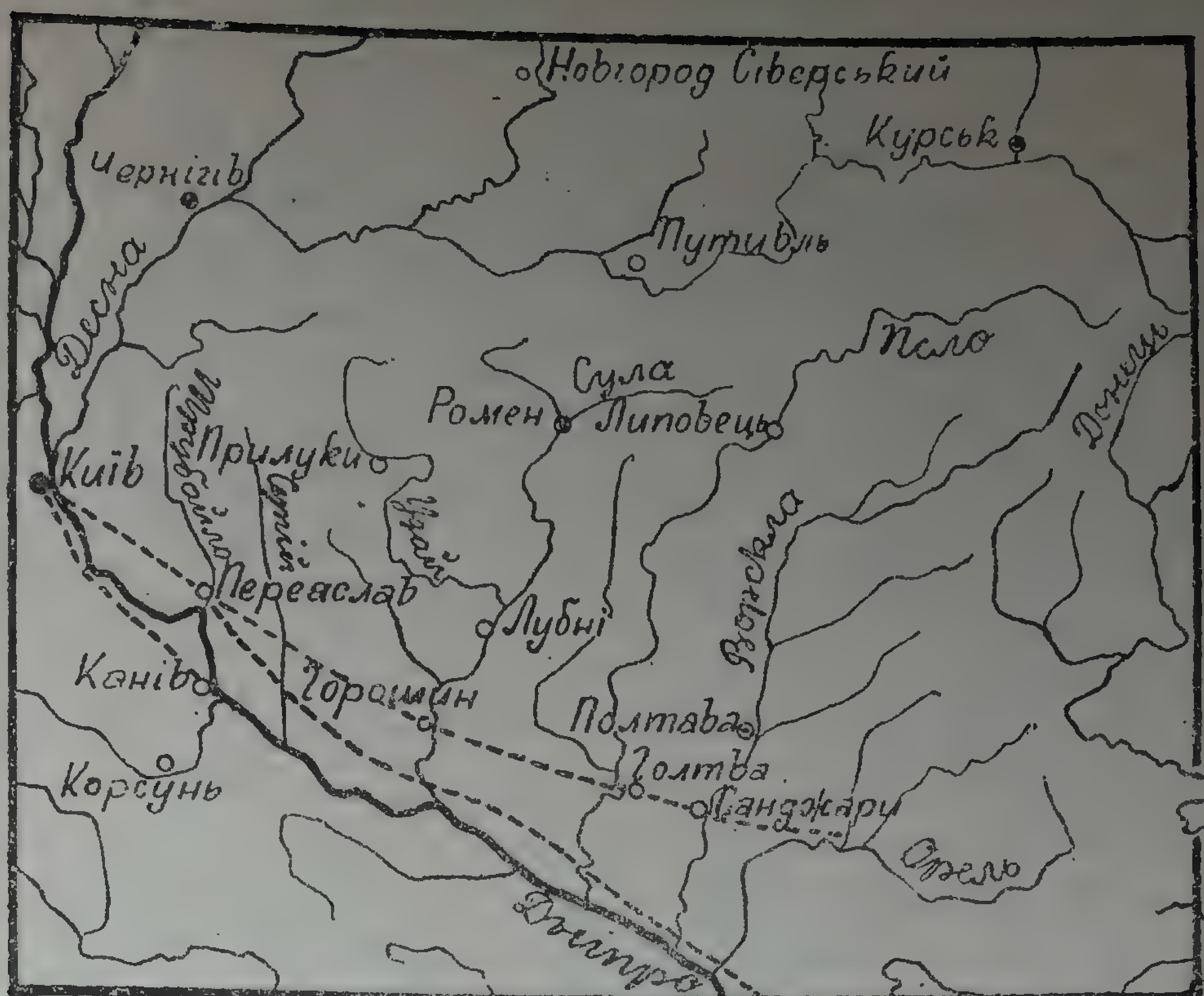
вецькі полки, »як ті бори«, незлічена їх сила, аж князі зачудувались: »Це, видко, ми стягнули на себе всю землю: Кончака і Козу Бурновича, Токсобича і Колобича, Етебича і Тертробича«... Виявилося, як необережно, з невеликими силами, Ігор загнався в середину половецької землі... Князі поклали собі уступати до Дінця. А що коні їх були потомлені і частина війська була піхотинна, постановили позсідати з коней і вертатися пішки. »Коли ми побіжимо і втечемо самі, а чорних людей залишимо, то буде нам гріх від Бога, що ми їх видали й пішли; або умремо, або живі будемо всі на одному місці«. І так позсідали з коней і пішки йшли, відбиваючися від половців; можна здогадуватися, що йшли закриті табором із возів. Так мандрували цілий день до вечора, знемагаючи від недостачі води. Багато людей поранено й убито; сам Ігор дістав рану в ліву руку. На світанку другого дня заворушилися ковуї й почали втікати. Ігор на коні кинувся їх завертати, — але не спинив нікого. А як зближався знов до свого війська, перебігли йому дорогу половці й захопили в полон. Всеволод ішов далі серед піхотинців і хоробро відбивався. Проходили здовж якогось озера, недалеко річки Каяли; тут половці рушили на українське військо, притиснули його до води, — і бій покінчився перемогою орди.

Місця бою, де була ріка Каяла, не знаємо, таксамо не знаємо докладно дня бою, що припадав на неділю (літописець хибно зазначив, що це було на великдень).

Останні половецькі війни. Невдалий похід Ігоря перебив широкі пляни боротьби з половцями. Святослав Всеволодович, почувши про катастрофу, відчув великий жаль до Ігоря: »Дав би мені був Бог перебороти поганих, — але не спинили молодости, відкрили їм ворота на руську землю!« І справді, половці рушили як-стій на пограниччя, одна орда знищила Переяславщину, друга — Посемя, тривога впала на всю Україну. Святослав старався наново перенести боротьбу у степ, але це вже йому не вдавалося. Тільки час-од-часу на степові шляхи виходили на свою руку молоді князі, швидким набігом, »ізїздом«, заскакували половців і верталися зі здобиччю. Так, нпр., 1190. р. 17-літній Ростислав Рюрикович, не питаючися старших, сам, з чорними клобуками уладив похід в околиці порогів, погромив половців, захопив 600 бранців, великі стада худоби й багато иншої добичі. Але зараз таки »Ростиславлею дорогою« пустилися на Україну половці й знову насунули на пограничні городи. Щоб охоронити Київ, Святослав ціле літо мусів стояти в Каневі »стерегти землі руської«. В 1193. р. Ростислав знову тайкома від батька ходив у степ, ще раз погромив половців, забрав їм добич і з гордістю розвозив »сайгати« — трофеї сусіднім князям. Але кожний такий напад викликав помству степовиків і вони з диким завзяттям кидалися на українські оселі. Боротьба ніколи не кінчалася, половецькі напади йшли кількома наворотами в році. Ця безупинна боротьба виснажувала сильно українське населення; на те, щоб вивести у степи похід на більшу міру, не було вже сил. Святослав разом із иншими князями резиґнував усе більше з зачіпної війни, а старався бодай забезпечити погряничні оселі. І сам він і инші князі цілими місяцями стояли на Россю, чи над Сеймом і стерегли, щоб яким переходом не продерлися степовики. Ці заходи

Мапка степових походів українських князів в XI—XII. в.

Перериванi лінії означують напрям походів. Подрібні пояснення в тексті на цій самій сторінці.

мали свій успіх. Половці добігали тільки до крайніх українських осель, а в середину землі не могли вже добитися і, побачивши сторожу, завертали́ся.

Останні значніші походи в степ водив князь Роман Мстиславич. Його славили в піснях, що »кидався на поганих, як лев, сердитий був як рись, нищив їх як крокодиль, проходив їх землю як орел, а хоробрий був як тур«. Але літописці про ці війни докладніше не оповідають.

Степові походи відбувалися кількома головними шляхами, якими користувалися і степовики й українські князі; видко вони були з природи вигідні й протерті. Найчастіше війська йшли здовж лівого берега Дніпра, шляхом, що виходив із Переяслава й перетинав долішню течву рік Супій, Сула, Псло, Ворскло, Орель — недалеко усть цих рік. Другий шлях теж починався в Переяславі й перерізував ті самі річки, але вище через Горошин над Сулою, Голтву над Пслом, Санджари над Ворсклом і повертав на схід на верхів'я Орелі. Цими двома дорогами найчастіше йшли наші походи на половців. Третій шлях виходив із Чернигова, йшов на горішню Сулу, перетинав Псло десь під Липівцем і через Ворскло йшов на Донець, — це напрямок походу Ігоря. На Правобережжі половці появлялися рідко, тільки тоді, як проходили з лівого берега Дніпра; походи на них ішли шляхом із Києва на Канів; туди йшла й торгова дорога від Чорного моря — т. зв. Грецький путь.

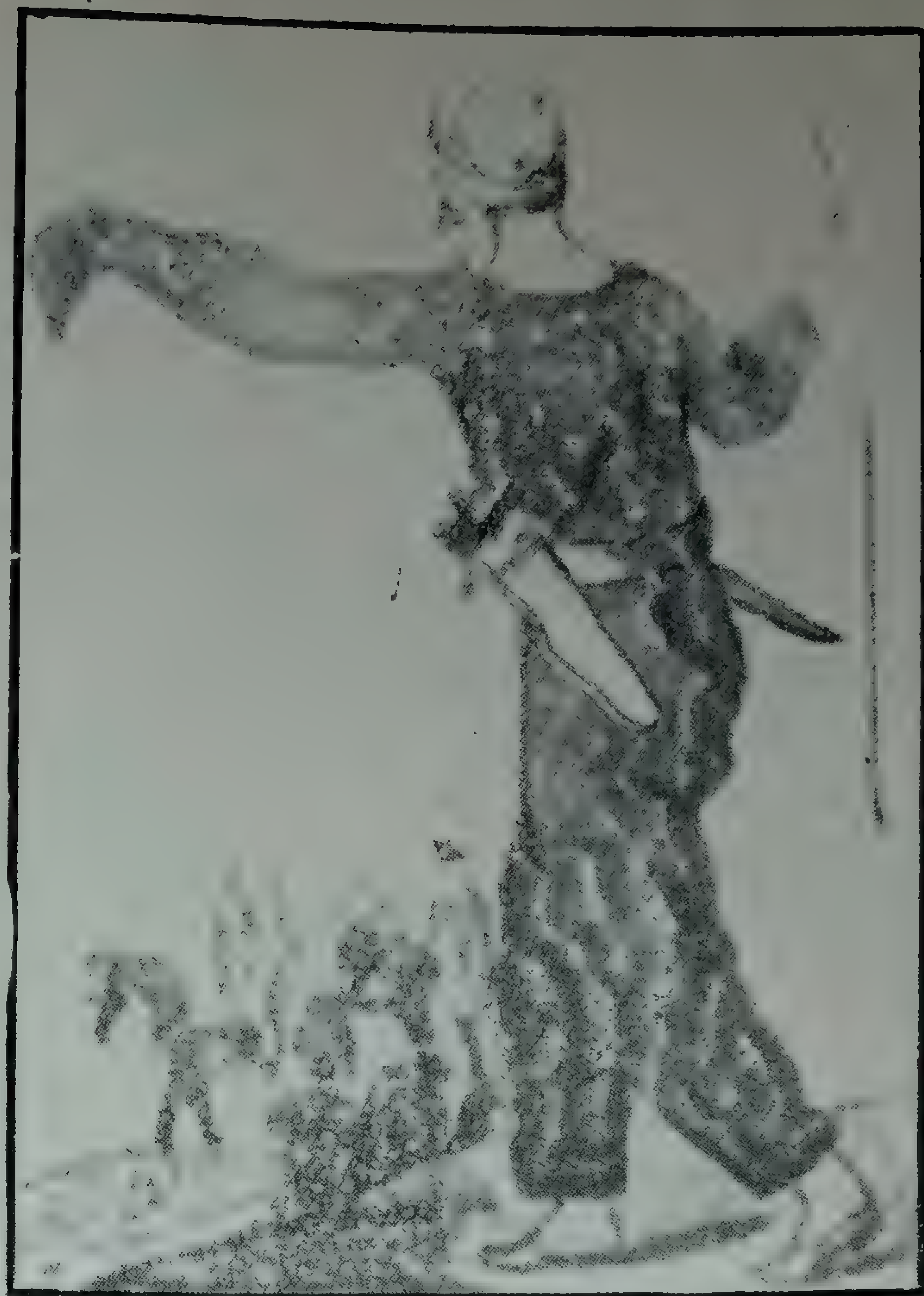
У боротьбі зі степом Україна не осягла своєї головної мети, — не змогла підбити степів і усунути з них диких орд. За століття боротьби український плуг ворався трохи далі в степ, побільшилась смуга заселення, але супроти жертв крови, які склали тут цілі покоління, це були успіхи невеликі. Українські князі в різних часах вели боротьбу наступом проти степовиків, але остаточно мусіли перейти на оборонні позиції на погряниччі. Що Україні не повелося виграти цієї великої війни, то головна причина цьому була те, що князі самі були у взаїмній боротьбі й не зуміли одностайне стати на спільного ворога; малі походи, ведені несистематично, тільки

дратували степовиків і збільшали їх аґресивність. І так Україна впала в боротьбі з кочовими ордами.

Татари на Україні. Татари появилися в наших степах уперше 1223. р. Спершу вони напали на половців, яких звали своїми »рабами й конюхами«, погромили половецьку орду й переслідували утікачів аж до Дніпра. Тоді половці вдалися до українських князів просити помочі. Князі відбули в Києві воєнну нараду й вирішили заступитися за половців проти нової, сильної орди: »Краще нам приняти їх на чужій землі, ніж на своїй«. У квітні військо зібрали над Дніпром, вище порогів, де був брід на Протолчі. В поході взяли участь князі київські, чернигівські, смоленські й волинські. Прийшли й таємні галицькі »вигонці« від моря на тисячі човнів. Яке було татарське військо, то про це певних відомостей не було: одні казали, що вони »прості люди«, гірші від половців, инші, що це стрільці (лучники), ще инші запевняли, що вони військо добре. Українські полки рвались до боротьби і коли прийшли звістки, що надходить татарська сторожа, молодь пустилася на них на конях, щоб оглянути »невидане військо«. Дня 23. травня прийшло до першого бою з татарським передовим полком; у стрічі перемогла українська легка кіннота: »Татари зустріли руські полки і стрільці руські перемогли їх, і гнали в поле далеко, забрали їх худобу і зі стадами завернулися так, що все військо наповнилося худобою«. Заохочені успіхом, українці пішли далі, йшли вісім днів степами, аж зустріли татарську сторожу над рікою Калкою. Де ця річка, напевно невідомо Одні дослідники вказують на річку Калець, що вливається до Азівського моря, инші шукають Калки ближче Дніпра. У першій сутичці татари уступили, а князь Мстислав Мстиславич, що проводив походом, дав наказ озброїтися і приготовитися до битви. Військо перейшло Калку. Перший із татарами зустрівся Данило галицький. Молодий, 18-літній князь кинувся відважно у бій, дістав рану у груди, але не вважав на це й далі напирав на татар так, що вони почали уступати. За ним пішли в бій і инші полки. Але справу попсували половці: почали втікати перед татарами й ослабили боєву лінію. Задні українські полки, що не ввійшли ще в бій, заметушились. Тоді татари вдарили всею силою, їх стрільці закинули військо стрілами, — навіть Данило не міг утриматися, всі князі почали 31. травня відворот. »І перемога над усіма князями руськими спала, якої не бувало ніколи...« Найдовше боронився київський князь Мстислав Романович. Він заняв сильну позицію на якомусь горбі, а що місце було камянисте й не можна було сипати валів, обвів своє військо »городом« із возів. Татари підступом намовили його здатися, але умови не дотримали, — князя з товаришами вбили. Підчас утечі згинуло шість князів, побитих киян рахували на 10 тисяч.

Після цієї перемоги татари завернули знову до Азії. Наново почали наступ аж кільканацять років пізніше, 1236. р. Спершу вони звоювали і знищили Поволжя й Суздальщину, потім іще раз половців і Кавказ, а 1239.—1240. р. звернулися на Україну. Відразу виявилася скрізь перевага монголів і вищість їх тактики. Вони розпоряджали незліченними масами війська, не щадили людей і вже тим самим добували перемогу. У боях були незвичайно завзяті, супроти покорених не знали милосердя, рубали навіть людей, що ви

ходили проти них із дарунками, не жаліли й маленьких дітей. Перед татарами не устоялось навіть те, в чому українська военна організація була найсильніша — городи. Татари мали видоскональнені способи облоги, вживали сильних военних машин й найсильніші укріплення мусіли їм піддаватися. »Пороками били город і стрілами без числа стріляли«, »розбили стіну города і вийшли на вал«, »взяли город копям« (приступом), — це описи, що повторюються при кожній облозі.

Татарин.
Новочасний малюнок.

Але на Україні знали, що від татар не можна сподіватися помилування чи пощади і — всі городи боронилися до останку. Переяслав добув хан Батій приступом, вирізав населення і поруйнував церкви. Чернигів »обступали в силі тяжкій« — князь Михайло Глібович вийшов проти них із усім військом, але татари перемогли його, город добули й спалили. Київ боронився довше, за переказом — 10 тижнів і 4 дні; була тут залога під проводом воєводи Дмитра, якого прислав князь Данило з Галичини. Але Батій окружив місто величезним військом: »Не було чути голосу від скрипу возів його, реву безлічі верблюдів та іржання коней його«. Татари поуставляли пороки недалеко Лядських воріт і били без угаву день і ніч, доки нарешті не розбили стіни. Городяни пробували боронити вилому і »тут треба було бачити, як ломилися копя, як ударяли щити, а стріли запоморочили світ переможеним«... Воєвода Дмитро ранений дістався в полон. Городяни побудували новий город біля Десятинної церкви, але татари досягли їх і там; люди сховалися на хорах церкви, але будова не витримала ваги, завалилася й покрила собою оборонців. Київ добули татари за одними вістками 19. листопаду, за иншими 6. грудня 1240. р.

Данило в боротьбі з татарами. Зпід Києва татари рушили на підбій галицько-володимирської держави. Города Колодяжна над Случем не могли добути, »поставили 12 пороків і не могли розбити стін«, але переманили оборонців і зрадою їх повирізували. Добули Камянець і Ізяславль над Горинем; Кремянець і сусідній Данилів минули, бачучи, що облога буде тяжка; »копям« узяли Володимир і вибили все населення, таксамо Галич і инші городи, »яким нема числа«. Аж галицький воєвода Дмитро, якого татари водили зі собою, налякав Батія: »Не залишайся в цій землі довго, — це земля сильна, зберуться на тебе, й не пустять тебе у твою землю«, — тоді Батій перейшов на Угорщину.

Зі свого походу татари вернулися на схід й осіли над Волгою.

Але від того часу вони вже послідовно йшли до того, щоб опанувати цілу східню Европу. На Придніпрянщині не вдержався вже ніодин самостійний князь, — тільки західні землі, більше від татар віддалені, могли ще зберегти незалежність. Але й над ними висіла татарська туча. Кілька років пізніше, 1245. р., хан Батій прислав Данилові зазив: »Дай Галич«. Щоб рятувати свою державу, Данило мусів упокоритися, поїхав до Сараю і приняв титул »мирника« — союзника татар. Але залежність від »поганих« відчував він дуже болюче й відразу почав готовитися до війни з татарами.

Насамперед почав він укріплювати наново старі городи й будувати нові такі, як Холм і Львів. Ці городи мусіли бути сильніше побудовані і краще укріплені, щоб витримати удари татарських воєнних машин, — це був єдиний спосіб опертися безчисленним татарським силам. Рівночасно Данило старався приєднати до боротьби з татарами західню Европу, ввійшов у переговори з папою і прийняв церковну унію.

Татари бачили ці заходи Данила, але не вступали з ним спершу у війну, а тільки приготовляли для себе терен. І так узяли під свій протекторат т. зв. татарських людей, — сільські й міські громади над Горинем і Случем, що заходилися видобутись зпід княжої влади й »сіяли жито« татарам. Данило старався здушити цей неприхильний для себе рух, двічі висилав своїх синів на погряниччя, переборов збунтовані городи й присилував їх до покори. Татари відповідали на це погряничними наїздами й погрозами чи ласками силкувалися приєднати собі погряничних посадників. В 1253. р. татарський воєвода Куремса наїхав на Кремянець, але не зміг добути города; в 1254. р. облягав ізнову Луцьк, але город оборонився, — Данилові укріплення показали свою силу.

Татари, занепокоєні цією відпорністю, перейшли до гостріших виступів. В 1261. р. воєвода Бурандай із сильним військом станув на гряниці і зажадав, щоб Данило і Василько понищили всі нові твердині. »Коли ви мої союзники, порозкидайте всі свої городи«. Князі мусіли послухатись. »Лев розкинув Данилів і Стіжок, потім післав розкинути Львів, а Василько післав розкинути Кремянець і Луцьк«. Потім Бурандай разом із Васильком прийшов під Володимир на Волині і знову зажадав: »Васильку, розкинь город!« »І князь Василько почав думати в душі над городом, а що неможливо було розкинути його у швидкому часі, бо був великий, казав його підпалити, і так за ніч згорів він увесь... А другого дня прислав татарина на імя Баймура, і Баймур приїхав до князя і сказав: »Васильку, прислав мене Бурандай, казав мені город розкопати«. Відповів йому Василько: »Роби, що тобі казали«. І почав розкопувати город, щоб показати образ перемоги«... Тільки Холму татари не змогли добути, »бо були в ньому бояри, і люди добрі, і город утверджений кріпко пороками й самострілами«.

Цей Бурандаевий погром перебив усі Данилові пляни. Не мав він більше сил, ні змоги, щоб підняти боротьбу проти монголів, а й із заходу ніякої помочі не добув. І так покінчив життя, не виконавши своїх найважніших намірів.

Його наступники мали ще менше нагоди до того, щоб визво-

литися зпід татарських впливів. Мусіли платити татарам данину і ходили з татарськими воєводами в походи на сусідів. Аж Данилові правнуки, Андрій і Лев Юрієвичі, пробували стати на монголів. Польський князь Володислав Локетко вихвалював їх хоробрість. Але обидва князі серед невияснених обставин одночасно зійшли в могилу 1323. р.

Карта земель між Бугом та Вепром, де велися українсько-польські бої в XIII. в.

Крискованою лінією зазначена західня границя Галицько-володимирської держави.

10. Характеристика княжих часів.

Стратеґія. Військо княжих часів існувало безперервно шість століть. У цьому довгому часі мусіли витворитися якісь сталі форми военного життя, військова традиція і щось наче теорія військовости. Зрозуміла річ, що про якісь військові школи в тих часах або про систематичну науку военного діла говорити не можна. Але саме життя виказувало, що одні форми ведення війни корисні й успішні, инші невдачні й небезпечні. Що виявилося добрим і доцільним, того всі трималися, того досвідні войовники учили новиків те старше покоління передавало молодшому, діди внукам. Так могла розвинутися теорія стратеґії й тактики.

Головна мета війни була все та сама — знищити ворога. Але треба було підібрати доцільні засоби, щоб таку мету осягнути.

Перша річ була — заскочити ворога неприготовленим. У найдавніших часах на перешкоді цьому стояв лицарський звичай виповідати святочно війну. Від князя вимагали, щоб він вислав послів до свого ворога й повідомив його, що йде походом. Але пізніше цей звичай занепав, бо війна у своїй суті вимагала, щоб саме ворога напасти несподівано. Потрібна була швидка ініціятива і скорість рухів.

Зразок таких скорих походів дав уже у найдавніших часах Святослав, що ходив у походи без тяжких таборів, — »легко як той пард«. Пізніше скорість наших військ ослабла, бо дружина до бою виступала в тяжкій зброї. Але половецькі походи знову навчили наше військо легких рухів. Володимир Мономах оповідав із задоволенням, що дорогу з Чернигова до Києва проїхав за один день. Мистцем у швидких походах був Данило. Коли якось поляки напали були на погряниччя Холмщини, він відразу зібрав військо, приготовив воєнні машини до облоги й того самого дня з Холму прийшов під Люблин. Таксамо його брат Василько на вістку про напад ятвягів за три дні відбув похід із Володимира до Дорогичина. Такою швидкістю Данило добув Галич 1229. р.; з Угровська над Бугом за три дні з військом був під Галичем. А кілько разів українські князі заскакували половців і так швидко зводили з ними бій, що степовики не могли навіть упорядкувати свого війська.

Воєнний похід звертався передусім на ворожу столицю. Столичний город був осідком князя, осередком адміністрації, мав найкращі будови, містив багате населення, був огнищем промислу, торговлі, культури. Хто захопив столицю, той уже легко міг заволодіти цілою землею. Тимто при головних городах ішли найзавзятіші, вперті й довготривалі бої. Але рідко траплялося, щоб ворог добув столицю приступом. Тодішні фортифікації, як знаємо, легко опиралися невиробленим обложним машинам. Ворог увіходив до города хиба за порозумінням із мешканцями.

Вирішення війни шукали найчастіш у відкритому бою. І тут лицарські обичаї утруднювали спершу перемогу. А саме довго тримався звичай, що обидві сторони визначували поле бою за взаїмним порозумінням. Це був немов лицарський поєдинок, до якого противники мали ставати з рівними шансами. Але й тут реальне життя з часом перемогло традицію. Полководець, що хотів знищити противника, не чекав, аж той упорядкується до бою, але нападав його там, де самому було вигідно.

Українська стратеґія того часу вимагала, щоб ворога знищити одним сильним ударом. Так Данило в поході на угрів заохочує своє військо, щоб зійшло з горбів і вдарило на ворогів: »Хто не спішиться до бою, в того душа полохлива« — наводить він Святе Письмо. Але звичайно військо рвалося до бою саме, бо перший наступ давав воєвникові нагоду якнайскорше визначитися. »Русь є скора до бою«, — характеризує галицьке військо угорський воєвода Филя, — »але витримаймо їх наступ, бо на довгий час на січу невитривалі вони«. Тактику такого сильного удару вважали за специяльність українського війська й називали її »руський бій«.

Татари облягають город. Мініятура зі зах. европейського літопису XIII. в.

Але деякі полководці вживали також з успіхом стратеґії утомлювати ворога повільними рухами, відступами й різними маневрами. Для противника, що приготовився був до стрічі і чекав наступу, це було дошкульніше, ніж сам бій. Так нпр., у поході на Галичину 1144. р. Ізяслав Мстиславич чекав наступу Володимирка на Рожному Полі (десь на верхівях Серету), але галицький князь уступив на Гологори й так перекреслив пляни свого противника. Нераз і кілька днів треба було витратити, щоб зустрітити ворога, що уникав бою.

Велике значіння в часі війни мали городи. Деякі з них стояли на стратеґічних шляхах і ворог у своїм поході мусів при них спинятися. Так у Галичині східньої границі боронили Микулин (тепер Микулинці) і Теребовля, і під ними все зводили бої. Таку саму ролю на шляху з Угорщини мав Сянік і Перемишль. Городи давали також захист війську, коли воно не могло утриматися перед ворогом і було приневолене уступати. Боротьба йшла від одного города до другого.

Але на чужій території не можна було рахувати на таке пристановище. Замкнене місце не давало свободи рухів. Тимто такий досвідний полководець, як Данило, наказував свому війську ставати на просторому чистому полі. В поході на ятвягів 1251. р. військо »прийшло над річку Олег і хотіло стати на тісних місцях; коли побачив це князь Данило, скрикнув: »О, мужі воєнні, чи ж ви не знаєте, що за укріплення для християн є простір, а для поганих тіснота, частокіл править за оборону?« І прийшов на чисте поле, і там стали обозом«.

Автім кожний полководець добирав собі способів боротьби відповідно до місця й обставин.

Полководці. Успіх воєн у тих часах залежав куди більше від особи полководця, ніж тепер. Не було зорґанізованих відповідальних штабів, князь мав повну ініціятиву у своїх руках, сам укладав воєнні пляни, під його особистим проводом відбувалися всі воєнні акції. І що княжа Україна могла виказуватися такими частими перемогами та успіхами, то це тому, що на провідних місцях багато було визначних і талановитих полководців.

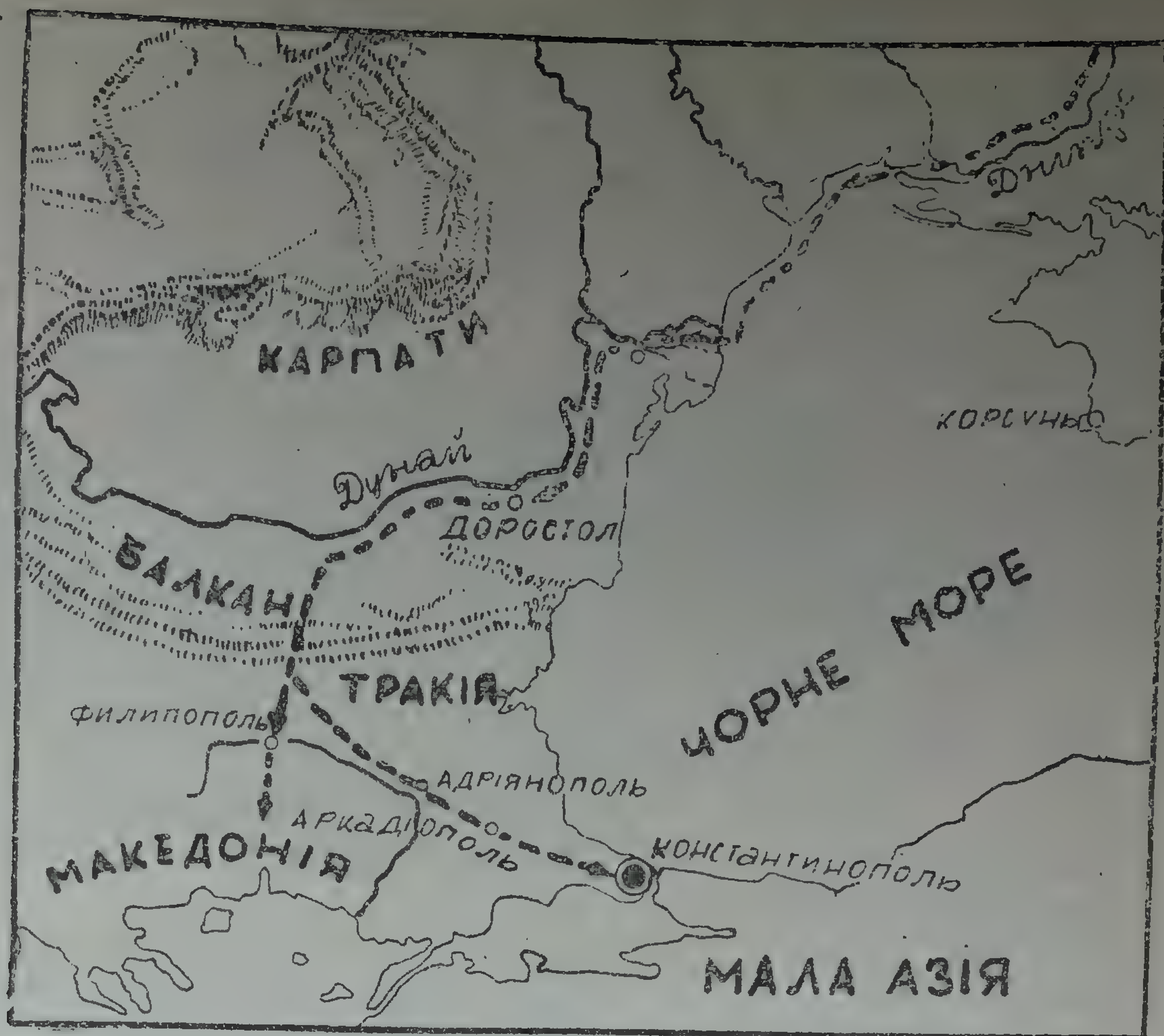
Найбільшу енерґію й воєнний розмах виявили перші князі, що водили свої війська по цілій східній Европі, на Чорне море, Каспій, Кавказ. Але літописи так мало переказали нам про їх особи, що ми не маємо змоги виробити собі характеристики тих великих завойовників. Про Аскольда та Дира ми не знаємо просто таки нічого. Олег залишив по собі память леґендарного чародія: »Звали Олега віщим, бо люди були погани й невчені«. Ігор був суворий і жорстокий. Деревляни порівнювали його з вовком: »коли внадиться вовк між вівці, то витягає все стадо, доки не вбють його, — так і він, коли не вбємо його, усіх нас повигублює«.

Щойно великий завойовник Святослав виступає як ярка, могутня особовість і незрівняний полководець. З його прикмет вожда треба піднести особливо дві найцінніші. Перше то це, що йшов у походи легко, без таборів і прищепив свому війську незвичайну швидкість рухів. »Коли князь Святослав виріс і змужнів, почав збирати військо, велике й хоробре, бо сам був хоробрий і легкий, ходив як той пардус, і багато вів воєн. Бо й не возив за собою возів, ні кітла, ні мяса не варив, а тоненько було поріже конину, чи дичину, чи воловину, на вуглі пече й так їсть. І шатра не мав а тільки підклад стелив і сідло в голови клав; такі були й усі його вояки«. Друге, чим визначався Святослав, це — незвичайне вміння підіймати духа в війську. І наш літопис і грецькі хроніки подають зразки його гарячих промов до воїв. »Коли греки в Болгарії обступили були його з усіх боків, Святослав промовив: »Вже нам нікуди дітися, — волею чи неволею мусимо стати на них. Але не осоромимо руської землі, а ляжемо тут кістками. Бо мертвим нема сорому, а як відступимо, соромом укриємось. Не завертаймо, а станьмо кріпко: а як моя голова поляже, ви самі думайте про себе«. А коли прийшли були до нього грецькі посли й передали йому дарунки золотом і всякі дорогоцінности, він на них навіть не глянув. Та як подали йому меч, дарунок приняв, похвалив його й поздоровив грецького цісаря. »Суворий це чоловік« — сказали греки, — »на золото уваги не звертає, а зброю бере«.

Великий орґанізатор української держави Володимир Великий був теж визначний полководець. Війська його перемагали над Вислою й над Волгою, а коли видав наказ »рубайте ліси, мостіть мости«, його полки позаповняли всі шляхи. Він обезпечив гряниці держави, будував на окраїнах нові городи, висипав величезні вали, римським укріпленням рівні. Та найважніше, мабуть, було те, що він на місце варягів почав творити дружину з місцевих »луччих людей« і тим дав почин до створення національного війська. Любив вояків, не шкодував нічого для дружини: »Сріблом і золотом дружини не добуду, а срібло і золото дружиною добуду«... Супроти ворогів був суворий і мстивий, не знав пощади й для рідного брата. І другий будівничий української землі, Ярослав, сам ходив

Карта походів Святослава на Балкан.

Перервана лінія означає напрям походу. Дальші пояснення в тексті, ст. 93—94.

у походи, хоч, здається, був каліка (вороги дразнили його кульгавим), — але культурна його праця поставила в тінь його воєнні заслуги. А проте памяткою по ньому залишили великі оборонні вали у степах, а військо залишив таке сильне, що його сини без труду, в одній битві розбили грізну орду торків.

Войовником із крови був Володимир Мономах. Малим 13-літнім хлопчиною почав воєнні походи й потім воював безнастанно — від берегів Чорного моря по балтійські озера, від Дону й Волги по Вислу й Одру. Найбільшу славу здобув у половецьких походах. Безліч разів »гонив поганих« по степах, добував їх вежі, брав у неволю половецьких ватажків, нераз бував у крайній небезпеці, з трудом пробивався крізь ворожі застави, відважно проходив через ковища степовиків, що вони »як ті вовки облизувалися« на нього. Своїх синів учив бути обережними та на все обачними: »Коли на війну вийдете, не лінуйтеся, не дивіться на воєвод; не віддавайтеся питву, ні їжі, ні спанню; сторожі самі розставляйте, а коли звідусіль війська порозставляєте, щойно тоді лягайте; рано вставайте, — а зброї зі себе не здіймайте. Бо як чоловік з лінощів не розглянеться, то несподівано пропадає«. Розумів він обовязки володаря, заступався за »простого« чоловіка, не дозволяв війську нищити селянських нив, а зі степом воював, щоб забезпечити хлібороба від нападів кочовиків.

До розвитку галицького війська найбільш причинився король Данило. Він виховався в суворій школі життя, дитячі роки пробув у чужих землях, цілу молодість забрала йому боротьба з боярами, пізніше мусів боронити свої землі від татар. У своїх важких переживаннях навчився терпеливости, обачности, витривалости. Ніколи не знеохочувався, все наново починав ту саму справу, — чи тоді, як добував кілька разів Галич від бояр, чи як відбудовував городи,

знищені татарами. Своє військо підніс на високий рівень розвитку. На зразок заходу почав будувати муровані укріплення, від татар переняв уліпшені воєнні машини, зброю й спосіб облоги городів. Перетворив народнє ополчення і з селян творив сильні відділи піхоти. Сам визначався великою відвагою, ховав погорду для смерти. До війська промовляв: »Чого ж це ви поналякувалися? Чи ж ви не знаєте, що немає війни без утрат і трупів? Чи ж ви не знаєте, що на ворогів ідете, не на жіноту!? Коли ж мужа убють на війні, чи це хиба таке чудо? Инші й дома умирають без слави, а ці зі славою полягли. Скріпіть серця ваші й піднесіть зброю свою на ворогів!« Це був тип полководця тих часів. Сам особисто ішов у бій, і не тільки гарячим словом умів підтримати військо, але власним прикладом показував, як вести бій і ворога перемагати.

Духом Данила жила ціла його родина. Брат Василько, ховався в його тіні, але теж був великий лицар, уславився в боях з поляками, уграми, литовцями. Данилів син Лев із дитини їздив у походи і вже юнаком із копям виїхав був на стрічу угорському воєводі, славному Филі. І таксамо в лицарських традиціях Лев виховував свого сина Юрія.

При князях і в їх заступстві воєнне діло вели воєводи, що теж немало заслужилися для розвитку давнього війська. В часах Ігоря і Святослава це були варяги Свенельд, Ікмор, Вуєфаст. За Володимира вели військо перші вожди словянського роду, Добриня й Путята. За Ярослава на Царгород водили нашу фльоту Вишата й Іван Творимирич. За далеко завело б, як би перелічувати всіх визначніших воєводів пізнішого часу, як Ратибор, Воротислав, Уліб, Лазар, Славно... Данило теж мав цілий штаб досвідних старшин, яким віддавав провід у різних походах. Найвизначніші були — тисяцький Демян, дворецький Андрій і печатник Курило.

Лицарство. У безнастанних війнах, походах та боях витворилась еліта українського війська, найкращий його вицвіт — лицарство. Воно творилося під рукою визначних князів-воївників, найкращих представників находило в княжій дружині, а й широкі маси війська перебирали його звичаї. Лицарство мало свій неписаний кодекс приписів, форм і звичаїв, що обовязували кожного воївника; ніхто не міг їх легковажити під карою сорому й ганьби.

На першому місці лицаря обовязувала хоробрість. Відважних усе цінили якнайбільше. Хто легковажив небезпеку, важився на всяке трудне діло, йшов сміливо на ворога, за тим у слід ішла слава, була пошана в усіх. Самі князі давали тут приклад війську, бо йшли на чолі полків у бій і самі не вагалися особисто стрічати ворога. І у промовах до війська все били на першу прикмету воївника, на хоробрість і відвагу, учили його відваги й погорди для небезпек та смерти. Святослав перед боєм з греками, кличе до свого війська: »Від предків ми дістали у спадщині мужність, — пригадайте собі яка непоборна до цього часу була наша сила і міцно бийтеся за своє спасення! То не наш це звичай утікачами вертатися додому, але або жити й перемагати, або славно вмерти, доказавши великого діла, як ялося сміливим мужам!« А Данило промовляє до війська: »Хоч би й самі татари стали перед вами, нехай страх не має приступу до серць ваших!... Скріпіть серця ваші

Зустріч княжих військ. Картина північного походження з XV. в.

й піднесіть зброю на ворога!« Лицар повинен боротися до загину. Святославові вояки на промову князя відгукнулися всі разом: »Де твоя голова ляже, там і наші голови покладемо!« А галицькі бояри кажуть молодому Ярославові Осмомислові: »Хочемо за батька твого честь і за тебе головами нашими понакладати«.

До обовязків лицаря належить і вірність свому князеві. Коли молодий Данило мусів податися на тиняння, за ним пішли всі »великі« бояри його батька Романа, пішли, не вагаючись, хоч і залишали свої уряди, землі й усі достатки. Коли ж знову Данило йшов добувати Галич, питався свого війська: »Чи ви будете мені вірні, щоб я йшов на ворогів моїх?« — військо відгукнуло: »Вірні ми Богові й тобі, нашому володареві, йди з божою поміччю!« Вірний лицар не залишає князя ніколи в небезпеці й недолі, а йде разом із ним скрізь і боронить свого полководця. »Не погубимо чести князя свого!«, кличуть галичани. »Хто не піде з нами, того порубаємо самі!« — погрожує військо тим, що вагаються йти до бою.

Сторінки літописів подають цілу низку імен славних лицарів, що були на устах усіх. Князь Володимир Глібович »був муж добрий, і сміливий, і кріпкий у бою, мужеством кріпким уславився, і всяких чеснот був повен, — дуже за ним Україна плакала« (1187. р.). Всеволод, брат Ігоря Святославича, »з усіх Ольговичів найкраще вдався на вроду і зріст, всі чесноти й прикмети мужа«. »Слово о полку Ігоревім« вихваляє його понад усіх: »Яр-Туре Всеволоде, стоїш на передньому становищі, кидаєш на військо стрілами, гремиш об шоломи мечами сталевими! Куди Тур поскочить, своїм золотим шоломом посвічуючи, там лежать погані голови половецькі, порубані каленими шаблями шоломи аварські — з твоїх рук, Яр-Туре Всеволоде! Яка ж бо рана дорога, браття, — забув він про честь і життя, про город Чернигів, про батьківський золотий стіл, і свою милу дружину, гарну Глібівну, про звичаї й обичаї!«

Літописці записують раз-у-раз із пошаною імена бояр і »простих мужів«, що визначалися в боях і полягли геройською смертю. Так читаємо, що в бою з поляками на Сухій Дорозі в Холмщині

1219. р. поляг Клим Христинич. Того ж самого року в бою над річкою Щирцем упав дяк Василь Молза. Під Галичем визначився Янець, що »хоч молодий був, показав мужність свою«. У нещасливій битві у Воротах на Холмщині 1266. р. понакладало головами багато бояр і простих людей: »Тут убили й обох синів тисяцького, Лаврентія й Андрія, не мало бо показали мужности, й не відбіг брат від брата, і тут вони найшли переможний кінець«.

А якими ж гордими словами славить у »Славі о полку« Буй-Тур Всеволод своїх вояків з курської волости: »А мої куряни славні вояки: під трубами повивані, під шоломами колихані, кінцем копя годовані; дороги їм відомі, яруги знані, в них луки натягнені, сагайдаки відкриті, шаблі вигострені; скачуть як ті сірі вовки в полі, шукаючи для себе чести, а для князя свого слави!« Чи ж треба ще кращої похвали для тих »простих«, »чорних« людей, що поруч із князями й боярами клали свої буйні голови за Україну?

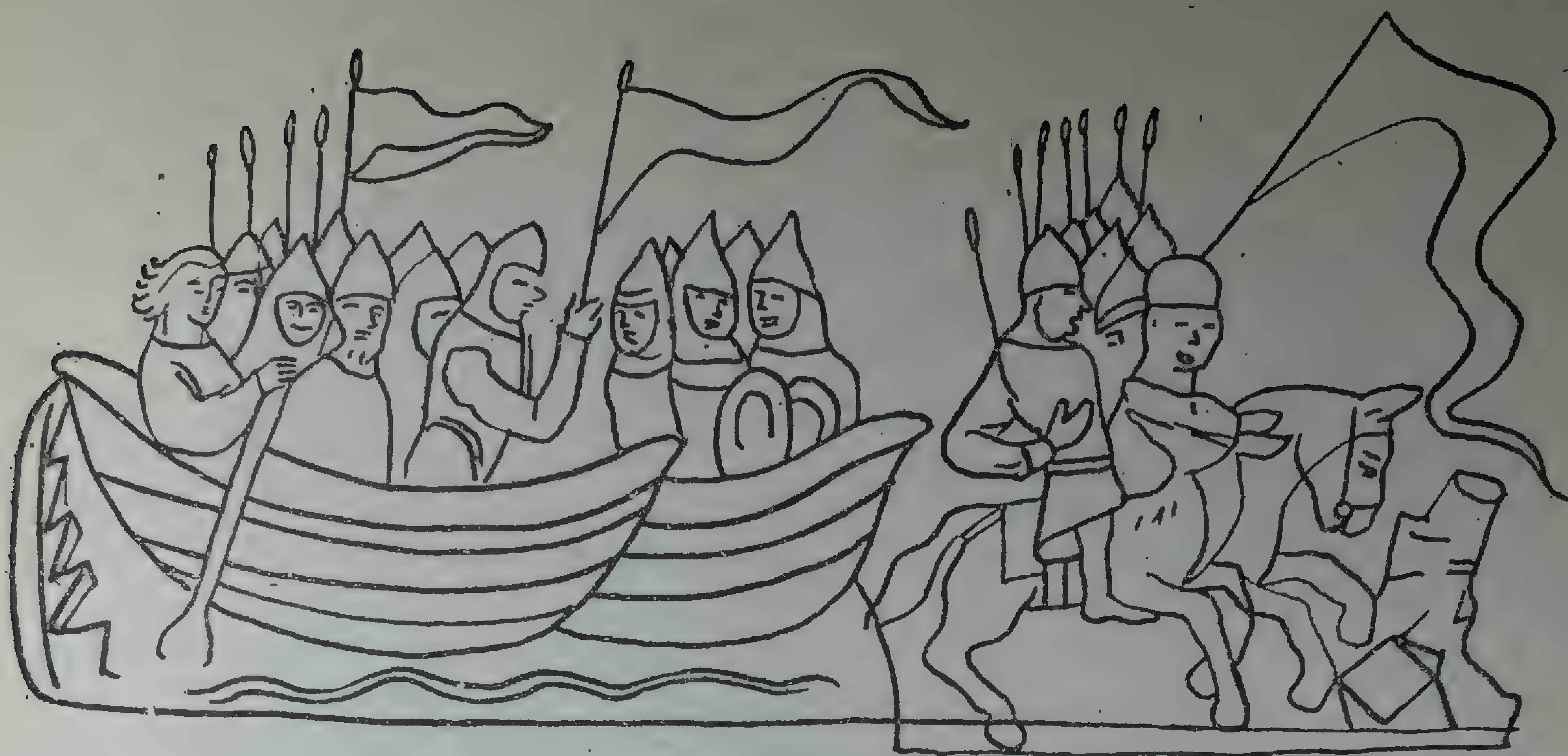
Воївників, що полягли в бою, військо хоронило особливо святочно. У давніх, поганських часах на місці похоронів сипали могилу. Такі могили мали всі перші князі-завоївники: Аскольд на Угорськім у Києві, Дир біля церкви св. Ірини, Олег десь під Києвом, Ігор недалеко Коростеня, де його вбили деревляни, Олег Святославич під Овручем. На цих могилах відбувалися тризни, поганські поминки. І народ памятав ці княжі гробівниці довгі століття. Пізніше почали ховати поляглих князів по церквах. Літописи подають описи таких похоронів. У бою з половцями під Києвом 26. травня 1093. р. утопився в річці Стугні молодий князь Ростислав Всеволодович. Тіло його »забрали, принесли до Києва, і плакала по ньому мати його, і всі люди жаліли його дуже задля молодости його; і зібралися єпископи, попи й чорноризці та, співаючи звичайні пісні, поклали його в церкві св. Софії«.

Поляглих князів усе привозили хоронити в їх власних столицях, або в городах, де вони народилися. Тіло Ярополка Ізяславича, що поляг у Галичині 1086. р., перевезли були спершу до Володимира, потім аж до Києва й похоронили в церкві, яку він сам вибудував. Роман Мстиславич, творець галицько-володимирської держави, поляг у бою з поляками під Завихостом над Вислою. Але вірні бояри не шкодували труду, перевезли княже тіло до Галича, до княжих гробниць у катедрі на Крилосі.

Вежа города з трубачами.

Військо шанувало також місця, де в бою склали свої голови звичайні, рядові вояки. На побоєвищі на Сухій Дорозі, де поляг згаданий уже Клим Христинич, поставили були хрест, »і досі стоїть він на Сухій Дорозі«, згадує літописець. Пошанувати память

Княже військо виступає в похід в човнах і на конях. З кеніґсберського літопису.

поляглих — це був обовязок живих. Тимто з жалем літописи згадують тих лицарів, що їм не судилося знайти захисту в могилі, — Святослава Хороброго, що над його тілом знущався печенізький ватажок, або молодого Романа Святославича, що поляг у степу »і кости його досі лежать там — сина Святослава, внука Ярослава«...

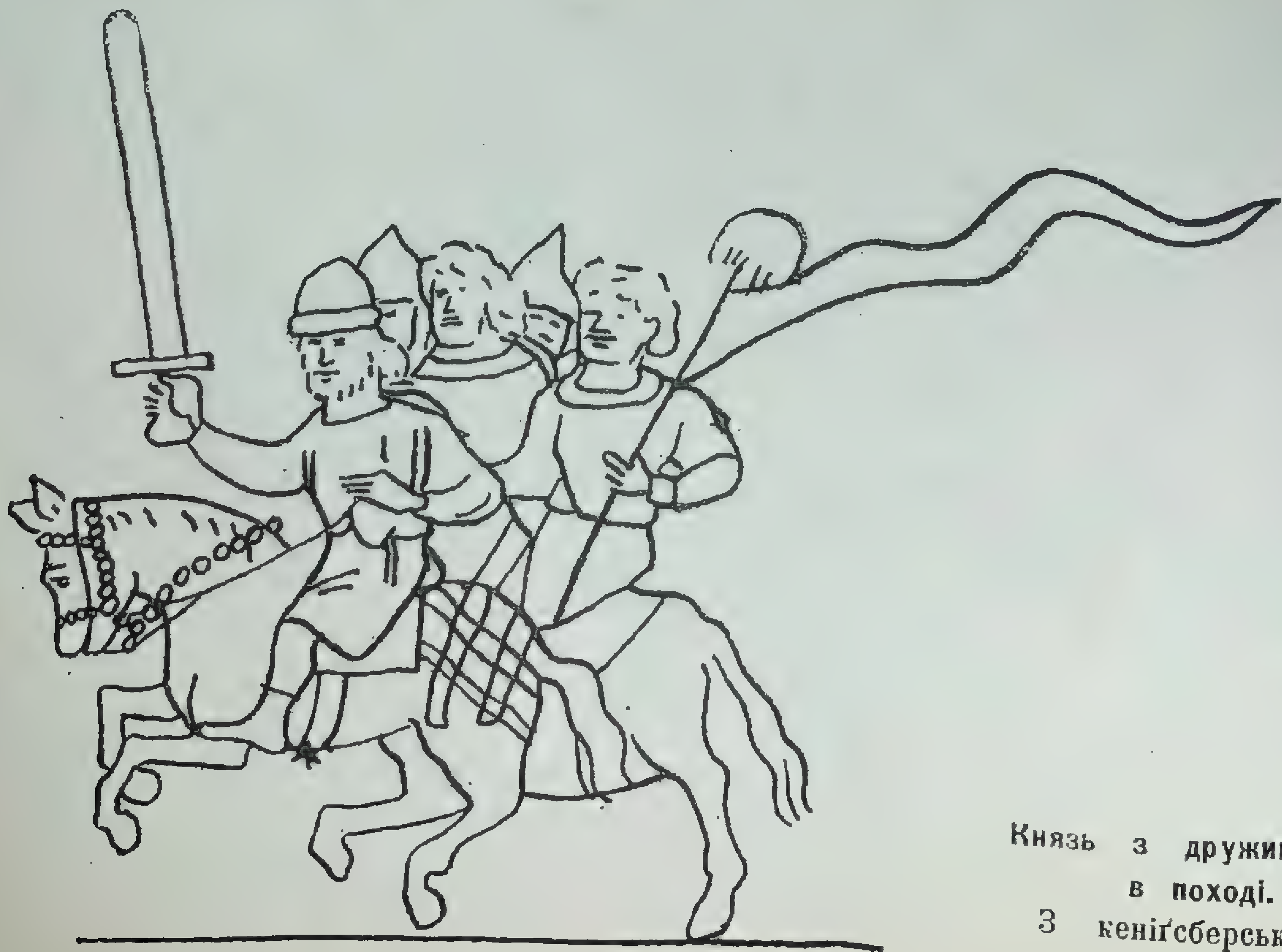
Для лицарських звичаїв того часу прикметна була пошана й для коней, що лишалися в бою. Літописець подає зворушливе оповідання про смерть коня, що був власністю князя Андрія Юрієвича, Мономахового внука. В бою над Стиром 1149. р. князь загнався був далеко між ворогів та мало не поляг на місці; його коня влучили два копя, третє вдарило в сідло. Та кінь пустився навскоки і »хоч ранений вельми, виніс пана свого, і минувся«. Князь Андрій, »побиваючись за комонством його, повелів його поховонити«. Єдиний раз у давній літописній мові читаємо це незвичайне слово »комонство«, від старого »комонь« — кінь, утворене так, як »воєводство« від »воєвода«, або »панство« від »пан«. Літописець немов хотів цим словом звеличати заслуги коня, вірного товариша воївника - лицаря.

Військо й держава. Війна була щоденним явищем у давній Україні. Коли перегортаємо карти літописів князівських часів, з трудом лише віднаходимо один - другий рік миру; щорічно, а то й кілька разів на рік ішли воєнні походи й криваві бої. На південній межі не вгавала ніколи боротьба зі степовиками. Половецькі напади непокоїли й Київщину й Переяславщину й Чернигівщину, а кочовики запускалися деколи аж на погряниччя Волині й Галичини. Північні землі знову несли на собі тягар оборони від воєвничих литовських племен, що забігали часом аж під Володимир. На заході раз-у-раз поновлювалася боротьба з поляками, зза Карпат безнастанно погрожували мадяри. Коли кінчалася війна на одному кінці широкої української землі, вже на инший окраїні збиралися воєнні хмари.

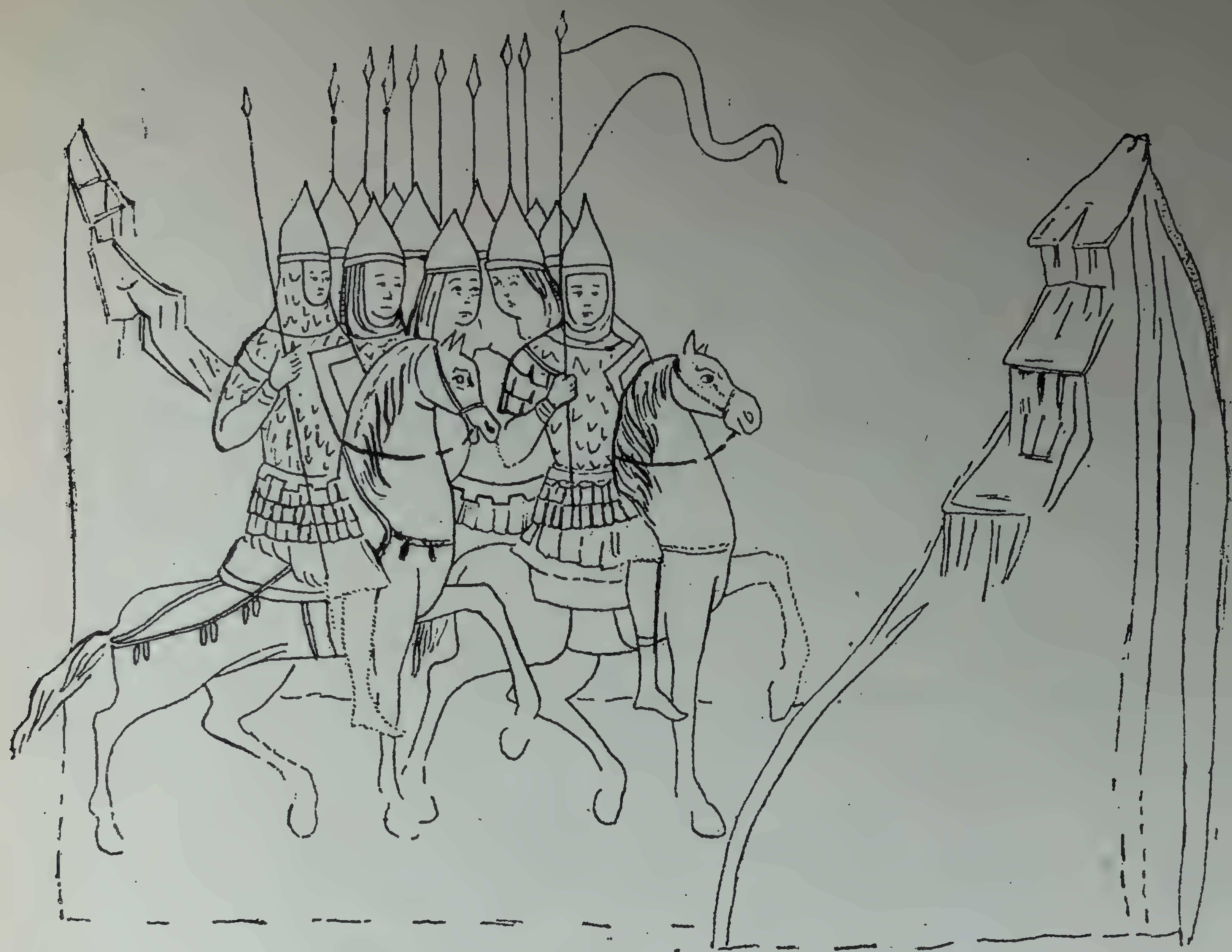
Серед таких обставин наш народ мусів бути все озброєний, готовий до оборони. Таксамо над Дніпром, як над Бугом, таксамо на поліських багнах, як у карпатських переходах населення все було в военному поготівлі, все стежило, чи не йде на край военна небезпека. Військо в тих часах не було окремою клясою, чи орґанізацією, — це була частина громадянства, це був сам народ. Хоч провід вели князі й бояри, то оборона рідної землі була потребою й конечністю всіх, усі її розуміли, всі їй спочували. »Це Бог уклав у серце князя«... — такими словами літописці починають описувати похід на степових кочовиків. »Підемо всі від малого до великого«, — заявляють »прості люди«, як треба йти у степ. А з яким тріюмфом вертається з походу переможець, з якою радістю витає військо народ!...

Військо добувало державі силу й могутність. У военних змаганнях утривалювалися гряниці держави. Гряницю від степу визначили наші князі в боротьбі з дикими ордами. Володимир Великий і Ярослав Мудрий величезними валами замкнули дорогу кочовикам, а пізніші покоління пильнували, щоб удержати ці межі та поширити. Західня гряниця галицької держави повстала в безнастанних погряничних війнах із поляками. На великих просторах гряничну лінію творили дикі пущі, ніколи не прорубувані, без ніяких осель. Комунікація туди йшла тільки вузькими доріжками, — прорубаними »просіками« та »воротами«. Де пущ не було й оселі з обох сторін приходили близько одна одної, там кожна держава стерегла пильно своєї межі й не допускала, щоб сусід нарушив її »україну«.

Війни забезпечували державі добробут і значіння серед сусідів. Уже перші походи на Чорне Море й Византію мали за мету інтереси української торговлі і закінчилися славними торговими дого-

Князь з дружиною в поході. З кенігсберського літопису.

Військо в поході З Житія Бориса і Гліба.

ворами Олега та Ігоря. Святослав у своїй війні з Болгарією зазначував сильно вагу цеї землі для торговлі: »там сходяться всі багатства. — від греків паволоки, золото, вино й овочі різнородні, від чехів та угрів — срібло й коні, з Руси шкіри, віск, мед і невольники«. Війна Володимира Великого з Византією за Крим мала свою господарську мету поруч із політичною. Походи в степ на половців дуже часто роблено для охорони купецьких таборів, на які нападали кочовики. Війни з Польщею й Угорщиною мали нераз за мету охорону торгових шляхів. Тільки зі зброєю в руках можна було оборонити свої права, переводити свої домагання та добути пошану в ворога.

Україна через свою воєнну силу мала славу в цілій Европі. Княжий двір у Києві провідували найславніші західні лицарі. Так славний норвезький королевич Гаральд Сміливий, що зі своїми кораблями обплив був усі моря, вважав для себе за найбільшу почесть служити Ярославові Мудрому й добути його доньку собі за жінку. Вістки про перемоги українських князів розходилися по всьому світі: »німці і венедці, греки і Морава співають славу Святославові«, оповідає »Слово о полку Ігоревім« про перемогу київського князя. На Україну йшли посольства з Византії, Німеччини, Франції, Анґлії, із скандинавських країн.

Війни причинилися незвичайно до внутрішньої консолідації нашої держави. Перші князі-завоївники тільки примусом і силою

притягали опірні племена до державного звязку. Досить буде пригадати криваву боротьбу Ігоря й Ольги з деревлянами. — А такі самі війни вів іще й могутній Володимир Великий. Щойно наступ ворогів із усіх сторін, особливо ж наїзди диких кочовиків, поклали наочно потребу й ціну великої держави. Спільна небезпека єднала племена й землі, наказувала забувати про всякі дрібні свари та ставила всіх у один фронт проти ворога. У війнах твориться почування солідарности, відповідальности за долю рідної країни, патріотизму. »Не осоромимо землі руської!«, — це гасло, що від часів Святослава лунало безнастанно в княжій Україні. »Доки ж ви будете терпіти владу чужинців?«, — гукають у Галичині в часі інвазії угрів. Сильним полумям горить привязання до батьківщини. »Лучче на своїй землі кістками лягти, ніж на чужій славним бути!«

Військо було тим цементом, що звязував народні змагання у свідому державну силу.

Україна й Европа. Щоб як-слід уявити собі стан і значіння нашого війська за князів, треба порівняти його з військом тодішньої західньої Европи. Таке порівняння відразу виказує дуже багато схожости і в орґанізації військ на сході і заході, в їх стратеґії і тактиці та навіть у звичаях. Як тепер скрізь на світі орґанізація війська в основі однакова, так було воно й у середньовіччі. Звязки між усіма країнами Европи були вже тоді такі живі й тісні, що коли щось нове принялося в одній країні, так це як-стій наслідували сусіди, й так скрізь військо йшло тими самими лініями розвитку.

Схожість бачимо передусім у способах орґанізації війська. У найдавніших часах головну воєнну силу творить загальне ополчення вільного населення. Як у нас були словянські »вої«, що спиралися на давню родову орґанізацію, таксамо нпр., і ґермани виступають у бій родами-сотнями. Пізніше скрізь наростає верства великих земельних власників і вона творить вищий рід війська, в нас — дружину, на заході — лицарство. Це військо добре озброєне, у залізній броні, зі щитами, копями й мечами, вважає війну за своє постійне заняття, і в боях воно вирішний чинник. На заході лицарство мало орґанізацію більш вироблену в подробицях, воно мало свої скодифіковані приписи й різнородні звичаї, славилося пишним виглядом, гришами. Наша дружина була назверх менше замітна, не відрізнялася окремими звичаями, але у своїй боєвій здатності не стояла нижче від західніх лицарів.

Щодо зброї, якої вживали на заході й у нас, то теж різниці не були сутні. Всюди меч, копя, лук були головною зброєю. Технічна вмілість у тих часах найвище стояла на сході, в арабів і византійців, західня Европа щойно за хрестових походів познайомилася з винаходами сходу й їх перебрала. Україна зі сходом була в безпосередніх звязках і в нас, мабуть, раніш появилися нові роди зброї, ніж не в одній західній країні.

Фортифікаційне мистецтво вище стояло на заході, ніж у нас. Там куди раніше почали будувати камяні замки, в нас — укріплення довгі часи були деревяні. І засоби облоги міст на заході були різ-

номанітніші, ніж у нас, там більше знали всяких воєнних машин. Тут ми мусіли бути учнями заходу.

Тактика середніх віків була розвинена слабо. На заході бій мав такий самий перебіг, як на Україні. З двох сторін у розгоні зударялися кольони тяжкозбройних їздців, хто переламав полк ворога, той перемагав. У бою не рішали якісь тактичні рухи, а тільки — хоробрість лицарів. Лучники на заході грали тільки другорядну ролю, таксамо, як і в нас і рідко де стрічаємо добрі відділи стрільців.

Стратеґія в західній Европі не стояла вище, ніж у нас. Середньовічні полководці не вміли орудувати великими масами війська — автім і не розпоряджали великими арміями. Війна розбивалася на ряд облог міст і малі сутички. Столітня французько-анґлійська війна дає картину такого самого хаосу, як і наші княжі усобиці XII. ст.

Західні війська не доходили до більших чисел, як наші. Західня Европа була густіше заселена, ніж східня, але тамошні держави мали невеликі території й не могли виставити великого війська. Військо німецьких королів у X-XI в. налічують на сім до вісім тисяч. Вільгельм Завойовник підбив Анґлію військом, що числило сім тисяч. Наше військо за княжої доби в кожному разі дорівнювало тим силам, коли не було більше.

Про вартість війська найкраще свідчать його успіхи в боях. Українське військо княжих часів може виказатися довгою низкою успішних боїв і перемог. Наші полки стрічалися з греками, болгарами, уграми, поляками, литовцями та з різнородними степовими ордами. Бої йшли з різним щастям, але наші предки могли похвалитися такими ділами, як морські походи Олега й Ігоря на Царгород, завоювання Болгарії Святославом, перемога Ростиславичів над уграми під Перемишлем, успішні стрічі з поляками, підбій частини Литви за Данила.

Але найсвітліша сторінка нашого воєнного минулого це — боротьба зі степовими наїздниками. Тут ми заняли одне з перших місць у воєнній історії цілої Европи. Бо, коли розглядаємо історію старинних і середніх віків, то за одну з найвизначніших міжнароднх проблєм мусимо вважати боротьбу між Азією й Европою. Змагання йшли за те, хто переможе — схід, чи захід. Азія була країна деспотизму й варварства. Чи як ішли на Европу полки Ксеркса, чи дикі гуни, чи сельджуки й османи, — вони все несли погубу культурі й волі. Европейські народи зростали й упадали в боротьбі з Азією. Україні в цих змаганнях припала позиція найнебезпечніша, найтрудніша для оборони. Наша земля лежала на самому шляху мандрівок кочовиків, проти азійських »воріт народів«, що пропускали в Европу щораз нові й нові варварські орди. У боротьбі з ними творилася наша давна держава. Вже старі словяни змагалися з грізними обрами-аварами, що словянських жінок запрягали до своїх возів. Перші київські князі визволяли наші племена з ярма хозарів, які цілою масою вивозили словянське населення на східні торги. Потім українські степи залила була орда печенігів. У боротьбі з ними поляг князь-лицар Святослав, а Володимир і Ярослав багато »поту утерли«, заки спинили цю степову повінь. Одним сильним ударом наші війська розбили нову орду торків, одне кільце з походу тих страшних турків,

що пізніше поневолили були південну Европу. Два століття воювали ми з половцями й ані на крок не вступилися перед їх натиском. І навіть тоді, коли прийшли найгрізніші з усіх азійців, татари, навіть, коли впав наш золотоверхий Київ і всі придніпрянські городи, галицько-володимирська держава ще вирятувала европейський фронт і сто років стримувала грудьми своїх лицарів завзяті удари кочовиків. Коли 1223. р. галицькі князі Андрій і Лев Юрієвичі зійшли зі світу, польський князь Володислав Локетко з признанням зазначив, що вони були йому »за необорний щит від татар«. Так повинна була сказати про нас ціла Европа; ми були для неї безпечним забором, за яким зростала европейська культура тоді, коли Україна безнастанно спливала кровю.

Так і в усесвітній історії наше військо має свою почесну сторінку.

Варязький меч із городища »Плісниськог« к. Підгорець (пов. Золочів).

II. ЗАПОРОЗЬКЕ ВІЙСЬКО

1. Під Литвою та Польщею.

Боротьба за західні землі. Військо княжих часів було тісно звязане з державою, тимто як довго існувала держава, так довго існувало й розвивалося княже військо. Але татарський наїзд 1240. р. знищив Київ і наддніпрянські князівства. Великі маси війська полягли при обороні городів і в боях з татарами. Народнє ополчення розбрелося, хто ж із бояр-дружинників зацілів, той мусів шукати захисту в далеких чужих землях. Сто років пізніше прийшла катастрофа й на західні землі. Дня 7. квітня 1340. р. покінчив траґічно життя останній галицько-володимирський князь Юрій II. Почалася довголітня боротьба за Галичину та Волинь.

Бояри, що захопили були владу в свої руки, запросили на княжий престіл литовського князя Дмитра Любарта, що вже передтим пробував на Волині, був грецького обряду й тішився прихильністю серед місцевого населення. В Галичині управу перебрав проводир галицьких бояр, перемиський воєвода Дмитро Дедько. Бояри ввійшли теж у приязні зносини з татарами й задумували, під протекторатом Литви й Орди, втримати самостійність своїх земель. Але проти цих плянів виступив польський король Казимир, що бажав галицько-володимирську спадщину здобути для себе. Союзником його став угорський король Людвик, що теж заявляв претенсії до Галичини. Так розгорілася війна, що тяглася з перервами понад сорок років.

З кінцем квітня 1340. р. король Казимир вперше перейшов границю галицької держави. Рівночасно Людвик угорський вислав йому допомічний полк із Угорщини. Казимир приступив з військом підо Львів, здобув замок, забрав скарбницю галицьких князів, де були дорогоцінні корони, коронаційний плащ, престіл і ин. і швидким походом вернувся до Кракова. В червні 1340. р. вирушив на Галичину з більшим військом удруге. Але Дмитро Дедько зорґанізував сильну оборону, — зібрав галицьке військо й покликав на поміч татар. Польські війська почали відворот, а татари загналися далеко в Польщу й Угорщину. Потім прийшло до переговорів і Польща та Угорщина признали Дедька правителем Галичини. Але Казимир затримав під своєю владою сяніцьку землю.

Наново війна почалася 1349. р. Казимир забезпечив собі невтральність татар і з сильним військом виступив проти Любарта. В короткому часі заняв Львів, Белз, Берестя й нарешті Володимир. Але Любарт як-стій почав протинаступ, відбив свої землі і литовські війська повоювали Польщу аж по Вислу. Та Галичина залишилася під владою Казимира.

З того часу боротьба не вгавала. Любарт завзято змагав до

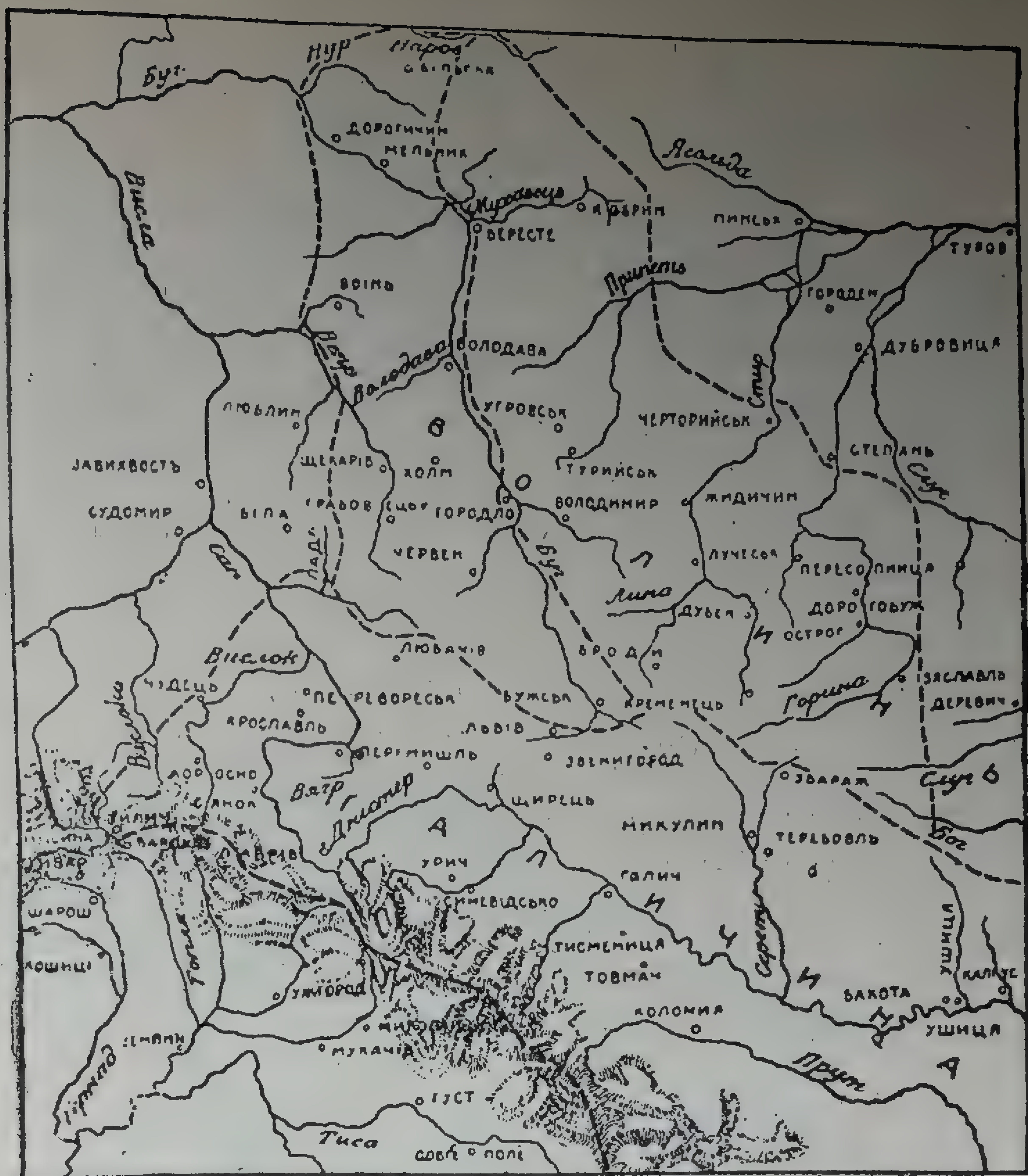
того, щоб відбити й галицьку землю. В серпні 1350. р. його військо наїхало на Галичину й позабирало багато людей у неволю. В 1351. р. литовці напали на Львів, поруйнували місто і забрали великий полон. Казимир покликав на допомогу Людвика і ранньою весною 1352. р. обидва рушили на Любартові городи. Але вже під Белзом зустріли великий опір. Белзький воєвода Дрозд удавав спершу, що готов іти на переговори, але ж уводночас приготовляв свій город до оборони. Від річки Рати прокопав рови аж до замкових фос так, що вода обтікала город довкола. Нарешті заявив, що згоди не хоче. Польське й угорське військо почало облогу. Але дійти до замку було неможливо. Вояки цілий день мусіли стояти в холодній воді, а оборонці їх сильно обстрілювали. Ранених і вбитих було безліч. У бою поляг якийсь своях угорського короля, а й сам Людвик підчас приступу дістав дрюком по голові так, що впав із коня й мало не погиб. Це так знеохотило Людвика, що він поклав собі вертатися на Угорщину. За порадою своїх воєводів склав згоду з Дроздом, забезпечив йому спокійне володіння в Белзі, зате ж Дрозд дозволив вивісити на мурі замку угорську корогву. До Угорщини Людвик дістався з великими труднощами. Татари знову ввійшли в союз із Любартом і виступили проти угрів та ще й місцеве населення відносилося до угорського війська вороже.

В 1353. р. війська Любарта далі воювали в Галичині. У травні були підо Львовом, у липні здобули Галич, забрали силу добичі й невольників. В дальших роках ішла безнастанно погранична боротьба. Українські, литовські й татарські війська раз-у-раз непокоїли польську займанщину. За той час Казимир готовився до вирішного наступу й 1366. р. з великими силами рушив проти Любарта. В поході заняв Белз, Холм і також Володимир. Щоб закріпитися тут сильніше, почав у Володимирі будувати новий камяний замок. Любарт мусів іти на переговори, признав за Казимиром усі здобуті ним землі. Але згода тривала недовго. В 1368-1369. р. литовсько-українські війська відбили знову Холм та Белз та коли, 1370. р. Казимир помер, Любарт подався на Володимир, здобув город і знищив Казимирів замок, не залишивши каменю на камені.

По смерти Казимира Галицька земля перейшла під владу Угорщини. Спершу правив тут як намісник Людвика, князь Володислав Опольський (1372-1378 р.), потім — угорські воєводи. Любарт і тепер не залишив думки відібрати решту західніх земель для себе. Відновив війну на погряниччі, а 1376. р. його війська великим походом пішли на Польщу. Перейшли Сян під Завихостом і повоювали польські землі аж під Краків. Польські хроніки описують знищення, яке вони наробили: самого полону вивели 23 тисячі людей! Але цей напад дорого коштував Любарта. Людвик 1377. р. зібрав польські й угорські війська, перейшов литовську грярицю і здобув Холмщину й Белзчину та погряничні волинські городи. Війна тяглася ще пізніше, але вже з меншою напругою. Після 1382. р. Любарт умер і з ним зійшла в могилу ідея обєднання Галичини з Волинню. В 1387. р. польська королева Ядвига, донька й наступниця Людвика, з військом виправилася на Галичину й без всяких труднощів посадила польські залоги в головних городах. Тільки в столичному Галичі замкнувся угорський воєвода Бенедикт і кілька місяців завзято боронився. Але й він мусів нарешті піддатися. Так

Галицько - володимирська держава в XIII. в.

Це терен неустанних боїв з уграми, поляками, литовцями і татарами.

Галичина і з нею Белзчина та Холмщина, перейшли остаточно під польську владу.

Під литовськими прапорами. У боротьбі за галицьку землю Любарт знаходив сильний підтрим у місцевого боярства. Він здобув престіл як кандидат галицьких і волинських бояр, і боярство підпомагало його всіма силами, як свого князя, що мав продовжувати традицію галицько-володимирської держави. З тодішніх проводирів боярства знаємо тільки кілька імен; поруч із Дмитром Дедьком визначився Данило з Острова, що їздив із Дедьком послом до татар. Обороною Белза приєднав собі славне імя воєвода Дрозд. Із дрібніших бояр назвемо Васька й Яцка Бутвичів із Сулимова (тепер у жовківському повіті), що були прибічниками Любарта, й за це король Казимир сконфіскував їм маєтности.

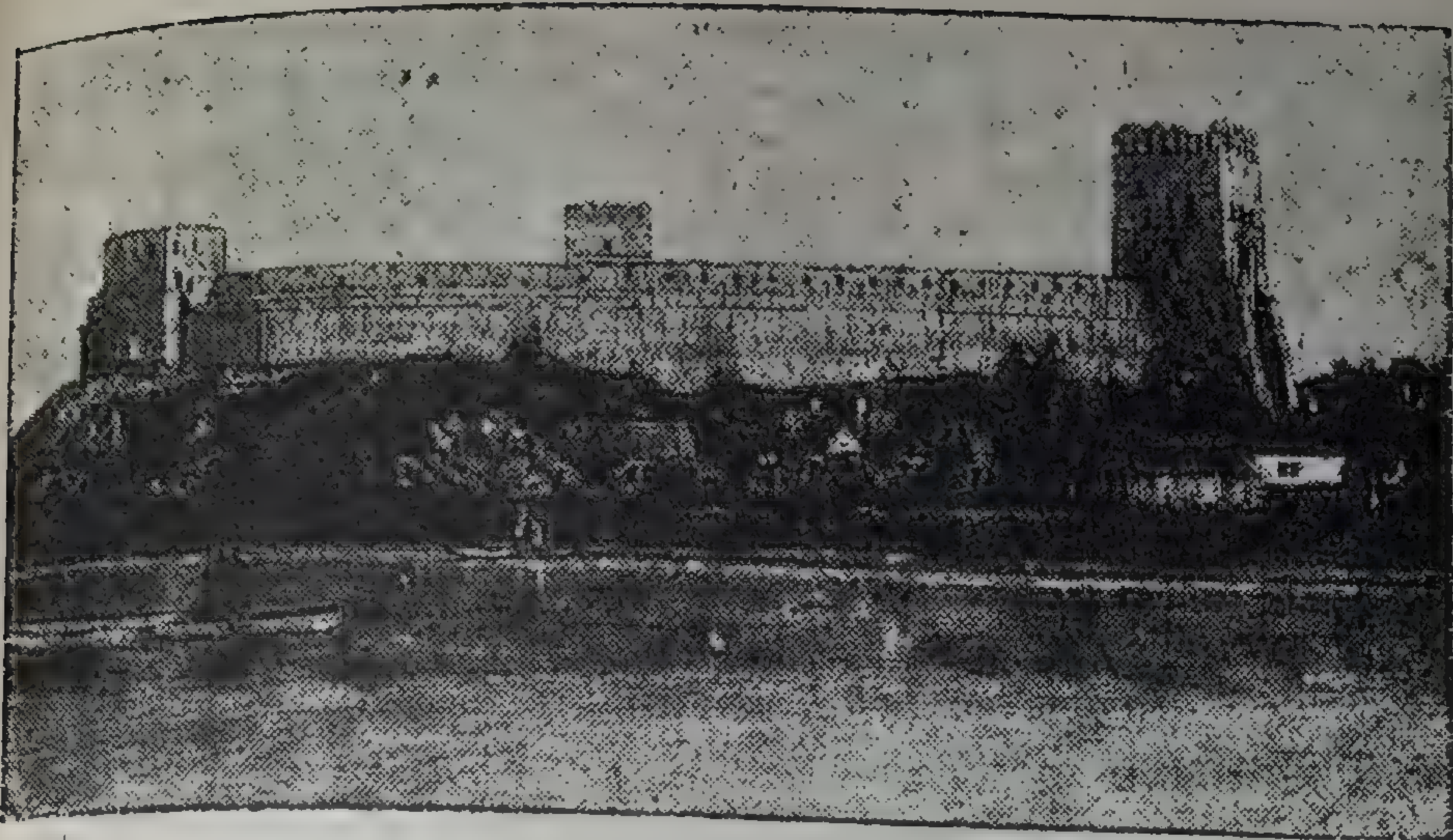
І селянство показувало зрозуміння для цієї боротьби. Коли король Людвик 1352. р. зпід Белза вертався на Угорщину, якийсь селянин підпалив хату, де король заночував. У війську Любарта, побіч литовців, були й окремі українські полки. Раз згадується такий більший полк у силі двох тисяч людей. Так під литовськими прапорами галичани й волиняки боролися за свою землю.

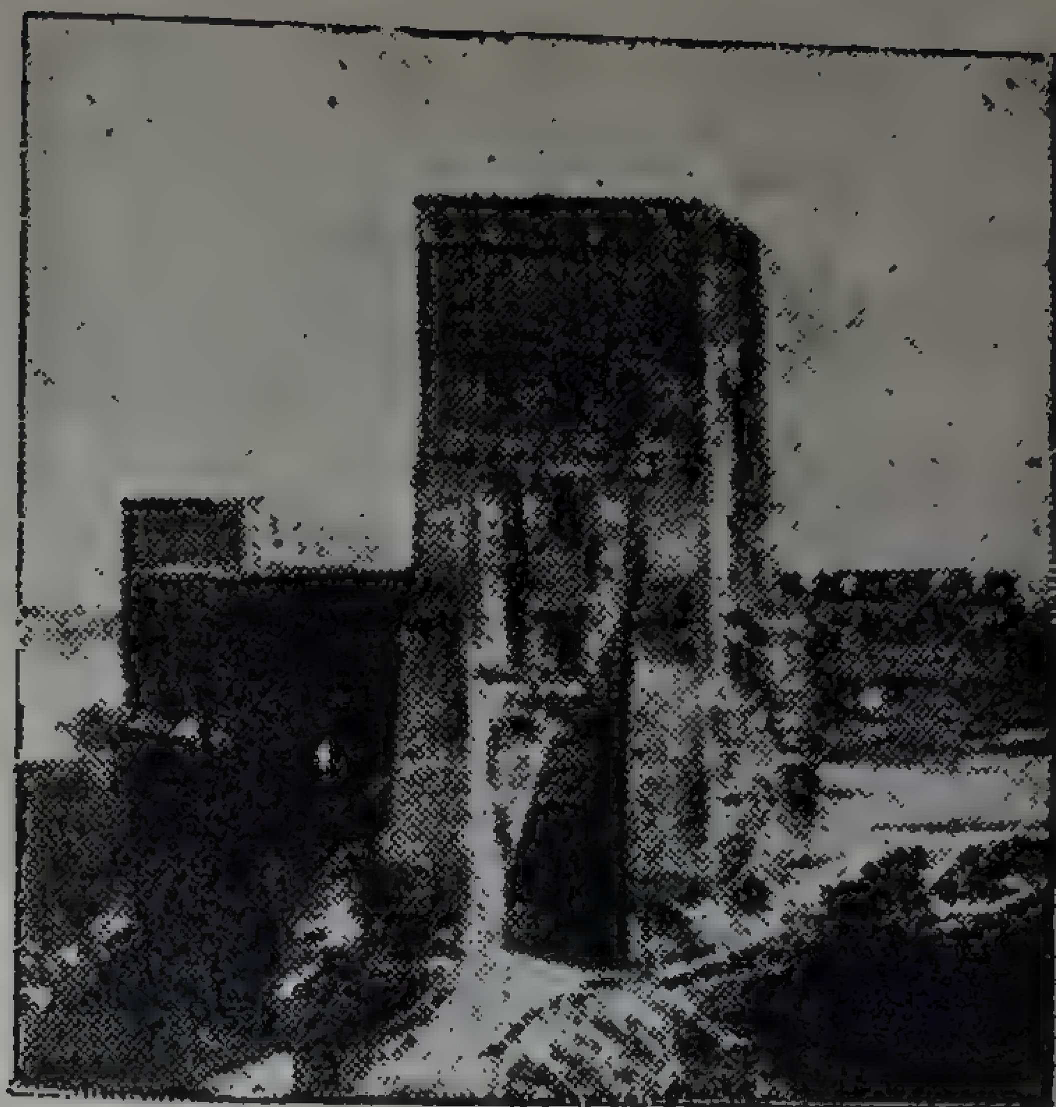
Литовські князі стрічалися з прихильністю на західніх землях тим більше, що і східня Україна дісталася тоді була під литовську владу. Татарська орда в половині XIV. в. через внутрішні роздори

ослабла й не мала сил утримати в своїх руках підбитих земель. Литовська держава використала це й почала займати все дальші й дальші простори. Так до Литви перейшли спершу білоруські землі, далі Полісся й Чернигівщина, врешті, коло 1363. р., Київщина й Поділля. Литовська займанщина поступала незвичайно скоро й легко, бо тодішня Литва так глибоко просякла була українсько-білоруською культурою, що на Україні литовських князів витали як своїх володарів. Усі старші представники литовської династії були грецької віри, як Любарт, Ольґерд, Коріят, Наримунт, майже всі сини Ольґерда і ин.; урядова мова великокняжої канцелярії була »руська« (білорусько-українська), устрій Литви був сформований на зразок київської держави, староукраїнське право стало державним правом Великого Князівства, у звичаях і культурі на Литві перебирали все, що йшло з України. На занятих українських землях литовські князі не переводили ніяких змін, а просто нав'язували до давніх звичаїв і відносин. »Ми старини не рухаємо й новини не вводимо«, — це була основна засада литовської політики. Литовська династія вважала себе за правного спадкоємця давньої Руси й переймала українські землі як свої власні посілости. Тимто вищі верстви українського громадянства, головно ж боярство, стрічали литовську займанщину з повною прихильністю, як продовження влади своїх князів, готові були новій владі служити. Серед таких обставин скоро поширилася на українських землях і литовська військова орґанізація.

Військовий устрій Литви. Військо Вел. Князівства Литовського було зорґанізоване на подібних основах, як наше військо княжих часів. Були в ньому дві головні формації: народнє ополчення й постійне боярське військо. Але розвиток і досвід століть вплинув на те, що обидві частини перейшли внутрішні переміни й мали инші завдання, ніж у попередніх часах.

Народнє ополчення, загальний похід землі, великого значіння уже за княжої доби не мав. Тільки в крайній небезпеці, підчас наїзду ворога, все населення мало обовязок брати зброєю й допомагати в обороні. До дальших походів не можна було вжити народніх »воїв«, бо вони не мали ні доброї зброї, ні воєнної підготови. В литовській державі ополчення показалося ще менше придатним для воєнних завдань. Литовським князям, до їх далеких походів і до боротьби з татарами, потрібне було постійне, витривале, добре виправлене військо, а не тяжкі, нездисципліновані народні ватаги. Ополчення за литовських часів залишається тільки для місцевих потреб, особливо в часі татарських нападів, для підмоги при обороні замку, при погоні за ворогом і под. Так у великокняжім уставі для Києва був припис, що міщанам у часі татарської тривоги не вільно виїздити з міста; коли ж хто виїздить, має залишити свого заступника; хто має коня, має бути готовий до погоні за татарами, піхотинці мають ставитися до замку. В Черкасах міщани мали ще обовязок їздити кілька разів до року в »поле« (степ), для розгляду, де пробуває неприятель. У Винниці міщани виправляються в погоню »о двуконь«, на двох конях, щоб скоріше наздогнати татар. По всіх містах міщанство мало обовязок

Замок литовського князя Любарта в Луцьку. Ліворуч — замок давно, праворуч — одна вежа цього замку, збережена до нині.

утримувати добру зброю і вчитися стріляти. Таким чином обовязки ополчення були невеликі.

Зате литовські князі старалися розвинути боярське військо, давню дружину. Організацію цього війська вони звязали з боярським землеволодінням. Вже за княжих часів бояри повнили військову службу за те, що діставали від князя земельні маєтности. Але цього обовязку не додержувалися дуже докладно й нераз бояри відмовлялися від своїх воєнних повинностей (особливо в Галичині в XIII. в.). Литовські князі поставили цю справу дуже енерґічно й розбудували консеквентну й суцільну військову систему. Вони поставили за правило, що хто має землю, той мусить повнити військову службу; хто у війську не служить, тому землю відбирають. Цю засаду поширили на всі суспільні верстви, від князів і панів до дрібних бояр, міщан, церковних людей і навіть селян. Ціле населення мало бути звязане в одну воєнну організацію. Щоб мати як-найбільше війська, литовський уряд щедро роздавав землі між охочих служити в війську, осаджував нових поселенців на пустих просторах, всіма способами заохочував своїх громадян до воєнних повинностей. Радо також перемінював усякі податки й инші обовязки на воєнну службу, навіть, коли це відносилося нижчих суспільних станів. Так, наприклад, бували випадки, що селянам дозволили не робити »тяглої служби«, тобто панщини, коли вони заявляли готовість служити в війську. Литва воліла мати вояків, ніж податників.

Військова служба кожного землевласника була докладно означена. Земельна аристократія, князі та пани, на основі уставу з 1528. р. мали посилати на війну одного коня з вісьмох »служб«, тобто великих господарств, що мали 8 разів по 300 морґів; — отже один кінний вояк ішов щойно з 2400 морґів... Але це була упривілейована верства, що не дозволяла накладати на себе тяжких обовязків. Ці вельможі мали право висилати на війну свої почоти (відділи) під власними коругвами, тимто їх звали хоруговними панами. Середньозаможні бояри мали куди тяжчу службу; зі своєї посілости висилали по двох, трьох, а то й більше вояків і то »в добрих зброях«. До війська належали люди і з нижчих станів, що займали переходове становище між боярством та се-

лянством. Вони мали різні назви: путні бояри, яких посилали з військовими посилками (путь — дорога); панцирні слуги, озброєні в панцирі; ординські або поленицькі слуги, що їздили стежити за татарською ордою в »поле« (степ); замкові слуги й ин. Вони повнили постійно військову службу, зате ж зі своєї землі не платили ніяких данин або тільки небагато. Селяни повнили воєнну службу так, що кілька дрібніших господарств складалося разом на одну »службу« й спільними силами посилало одного кінного вояка, зате всі були вільні від инших обовязків.

У наданнях земель було все застережено, що без княжого дозволу не вільно передавати землї в инші руки; треба було все забезпечити, щоб новий власник теж сповняв службу. Як бачимо землеволодіння було тісно звязане з воєнною службою. Тимто литовський воєнно-суспільний устрій порівнюють із західнім февдалізмом.

Устрій війська в Галичині XIV-XV в. В часі, коли східня Україна перейшла під владу литовських князів, Галичина й Холмщина знайшлися під володінням Польщі й Угорщини. Галицьке княже військо знайшлося тут в инших обставинах, ніж у східніх землях. У литовській займанщині княжі полки перейшли просто під командування Любарта й продовжували своє існування в литовській воєнній орґанізації. На західніх землях це стало неможливе. Галицькі бояри зі зброєю в руках виступили проти польських і угорських військ і програвши війну, мусіли з поля бою уступити. Ніякі зорґанізовані частини війська галицько-володимирської держави не могли тут залишитися. Щасливі завойовники Галичини почали тут орґанізувати своє військо для своїх цілей.

Устрій війська в Галичині в перший часах польської влади нагадує дуже ту орґанізацію, яку ми бачили в Литовському вел. князівстві. І тут військо спирається на земельну власність. Король Казимир затвердив давні землі бояр або надавав нові, все під тою самою умовою, що власник буде виконувати військову службу. Можливо, що такий устрій війська був принятий у Галичині вже за останніх галицьких князів і польський король пішов тільки за місцевою традицією. Автім у тих часах скрізь в Европі обовязок військової служби був звязаний з посіданням землі. Різниці були тільки в тому, що в різних краях той обовязок виконували на різний спосіб.

В Галичині за Казимира до військової служби були обовязані не тільки бояри, але й війти та солтиси осель, що їх тоді основували на окремих привілеях т. зв. німецького права. Але між обома

Литовський воїн.
З печати князя Кейстута.

Князь
Володимир Опольський.
управитель Галичини
1372—1378. р.

катеґоріями обовязаних до війська ніяких різниць не було, — одні і другі служили на тих самих умовах.

Кожний землевласник мав обовязок ставати до воєнного походу сам та, як мав більшу маєтність, то мав іще привести 1 до 4 вояків. У жаданнях зазначували все, яке має бути озброєння й виряд цього війська. Кожний вояк мав станути на коні й то на доброму, що міг витримати довший похід. На тілі мав мати зброю тяжку або легку, відповідно до того, як йому приписали; до тяжкої зброї зараховували »плати«, рід тяжких блях і шоломи, до легкої — панцир. Зачіпна зброя була: копя, лук і куша — рід уліпшеного лука. Тимто вояків поділяли на копійників, стрільців і кушників.

Таку саму орґанізацію війська стрічаємо в Галичині за управи князя Володимира Опольського. У своїх наданнях князь деколи зазначував, що коли б його вояк утратив у поході коня, або зазнав якої иншої втрати, то він зобовязується шкоду надолужити; а як хто попаде в полон, то князь викупить його своїми грішми. Замітне також те, що в означенні військової служби Володислав Опольський уживає західньої термінольоґії, — надає маєтности »на февдальному праві«, а своїх вояків називає »васалями«.

В порівнянні зі шляхтою инших польських провінцій галицьке боярство мало багато важчі обовязки. І так галичани мали обовязок проживати постійно у своїй землі, все бути готовим до війни. Їм не вільно було продавати своїх маєтностей без відома короля, щоб через те число обовязаних до служби не зменшилося. Та найтяжче було те, що вони мусіли без ніякої винагороди ходити в загряничні походи, хоч у Польщі король шляхті за це платив.

Ці обмеження торкалися не тільки галицьких уроженців, але й польської шляхти, що в Галичині поселялася.

Збройні рухи XV-XVI в. Автономічний устрій західніх земель довго не вдержався. В Галичині король Володислав Ягайлович 1434. р. усунув останки »руського права«, завів польську адміністрацію й судівництво, і орґанізацію галицького війська наподобив до польської. У землях, що були під литовською владою, польські орґанізаційні впливи проявлялися також від початків XV. в., але остаточно аж у люблинській унії 1569. р. велике князівство утратило характер окремої держави й переорґанізувалося за польськими зразками.

Громадянство західніх земель, привязане до давнього ладу й автономії, з протестами зустрічало всякі зміни у свойому житті. Одні ставали в обороні політичного устрою, инші захищали свої соціяльні надбання, деколи виринали й релігійні справи. Гарячіші елементи не вагалися зі зброєю в руках боронити своїх прав. В XV. в. і в першій половині XVI. ст. кілька разів доходило до таких збройних виступів.

В 1430-1435. р. литовський великий князь Свитригайло вів боротьбу зі своїм братом Ягайлом за впливи в Литві. Свитригайло виступав оборонцем незалежности великого князівства й у своїх змаганнях шукав опори на українських землях. На його дворі найбільший вплив мали вельможі-українці, а військо у значній частині складалося теж з українських полків. Свитригайло почав війну наступом на Галичину й західнє Поділля, де були польські залоги. Його військо заняло Кремянець, Збараж і Олесько. Але Ягайло з сильним військом рушив на Волинь, здобув Городло та Володимир і почав облягати Луцьк. Тут, під містом, 31. липня 1431. р. прийшло до кривавого бою, але без вирішення, бо сили противників були рівні і обидві воївні сторони приписували собі перемогу. Потім прийшло коротке перемиря, а далі розвинулася дрібна погранична боротьба. Зпоміж полководців Свитригайла в Галичині придбав собі почесне імя Богдан Рогатинський, власник Рогатина, що цілий рік боронив замку в Олеську, аж довгою облогою польські війська його здобули. За участь у повстанні Рогатинський тяжко відпокутував: Ягайло сконфіскував йому його маєтности. На Поділлі в тих часах уславився як воївник князь Федько Несвижський. У бою під Копистерином 30. листопаду 1432. р. він погромив польське військо й потім, несподіваним нападом, захопив у полон камянецького старосту Фридриха Бучацького. На українських землях Свитригайло мав великі симпатії. Українські пани підпомагали його щиро, сподіваючись, що коли він переможе Ягайла, то віддасть провід у великому князівстві українцям. Але в самій Литві він не мав прихильників, там його військо розбито (під Вількомиром у Ковенщині 1435. р.), і Свитригайло мусів перед Ягайлом капітулювати.

В 1481. р. на Казимира Ягайловича склали змову князі Іван Гольшанський, Федір Більський і Михайло Олелькович. Причиною їх виступу проти великого князя було те, що князям Олельковичам відібрали київське князівство. Але ця змова не виявилася в ніякій

воєнній акції, бо змовників викрили й двох з них, Гольшанського й Олельковича, покарали на горло.

В 1507 - 1508. рр. зірвав знову повстання князь Михайло Глинський. Він був із татарського роду, що давно осів на Україні та зукраїнщився. Глинський добув високу освіту в західніх країнах, мав найвищий уряд литовського маршала, але инші пани хотіли його знищити і він задумав боронитися зі зброєю в руках. Шукав опори в українських землях, добув Мозир на Поліссі й облягав Овруч та Житомир. Увійшов також у порозуміння з молдавським воєводою та з Московщиною. Але союзники не дали йому на час допомоги, він мусів уступити на лівий беріг Дніпра, нарешті перейшов до Москви й там погиб у вязниці.

Карпатський верховинець — опришок з XVII. в.
З праці В. Лозінського „Prawem i lewem".

У всіх трьох литовських повстаннях, брали участь тільки самі вельможі, передусім князі, що мали землі на Україні. Инші верстви громадянства не проявляли в них більшого зацікавлення, тимто всі ці почини скоро впали.

Инший характер мали збройні рухи, що в тих самих часах виникли були в Галичині. Тут провід мала у своїх руках дрібна українська шляхта та участь у них брало також селянство.

В 1490. р. на Покутті зчинив війну ватажок Муха, »чоловік до зброї й до бою завзятий«, родом із Молдави, з походження »простий хлоп«. Він зібрав до десять тисяч війська з селян, напав на Покуття, здобув Снятин, перейшов Дністер і дійшов аж до Рогатина. Але тут зібралося шляхетське військо й його погромило. На полі бою лягло багато людей, немало потонуло підчас утечі у Дністрі. Пізніше Муха почав збирати нове військо, але його зрадою схопили, і він помер у вязниці в Кракові. Яка була мета походів Мухи, про це нічого певного не знаємо. Крім селян у його полках була і дрібна шляхта, нпр., з Березова за Коломиєю.

В 1491. р. на Покутті виступав знову Андрій Барул і проголосив свої права до галицької держави. Та, хто він був і чи мав яке військо — не знати.

В 1509. р. на Галичину наїхав молдавський воєвода Богдан. До його війська пристало тоді багато шляхти, як: Балицькі, Витвицькі, Дрогомирецькі, Березовські, Луцькі, Демидецькі, Шумлянські, Княгиницькі та инші. За це польський король проголосив їх зрадниками й відібрав їм маєтности. Запідозрені були й деякі священики, що їздили святитися до Молдави. Підчас молдавського

походу на Галичину 1530. р. знову частина української шляхти перейшла була до молдавського воєводи.

Всі ці галицькі збройні рухи, як бачимо, мали якийсь звязок із Молдавою. Але сили повстанців не були великі, вони не мали сильнішої організації, тимто й не могли вплинути на хід історичних подій.

Устрій польського війська. Кіннота. В XV-XVI. в. остаточно скрізь на українських землях принявся польський військовий устрій. Спершу Польща постійного війська не мала. Як виринала воєнна небезпека, король скликав загальний похід шляхти, посполите рушення. Наказ до походу давали т. зв. »віці«. Це була віха, до якої привязували письмо з королівською печаттю. Король посилав такий знак воєводам і каштелянам, а вони розсилали його далі по своїх землях та повітах. Такі повідомлення розсилали тричі, одне за одним; перші і другі »віці« закликали до воєнної поготови, треті — вказували місце й реченець зборів. За непослух карали конфіскатою маєтностей. Організаційними одиницями шляхетського війська були хоругви, родові або земські; хоругва мала 200 до 600 людей.

У пізніших часах посполите рушення виявилося занадто тяжким до довшої війни — тоді польські королі почали »затягати« наймане військо. Найбільше таких найманих вояків приходило з Угорщини, з Молдави та инших балканських країн, особливо після того, як турки завоювали ці землі й народ почав шукати для себе безпечніших осель. Багато »затяжного« війська напливало і з перелюдненої Німеччини. Наймані відділи повставали таким робом, що король давав досвідним офіцирам письменні накази, т. зв. приповідні листи, де було назначене, який великий має бути відділ, як довго має служити (чверть року, рік і ин.), яку плату дістануть вояки й яку мають мати зброю. На основі такого уповноваження старшина формував свій відділ і служив, де йому наказали. Такі відділи звалися ротами, а офіцири — ротмистрами.

В Польщі головне значіння мала кіннота. Навіть тоді, як на заході кінні війська почали цілком занепадати, в польському війську кіннота все стояла на першому місці. У найдавніших часах польська кіннота, таксамо, як і в нас, складалася з тяжких копійників і легких стрільців. Копійники виїздили проти ворога в повній зброї, з довгими копями й, коли копії поламалися, рубали мечами. Стрільці мали легкі панцирі, їздили на легких конях і ворогів обстрілювали з куш, уліпшених луків.

Коло 1500. р. появилася в Польщі нова формація кінноти, зорґанізована на чужий зразок — гусарія. Початок їй дали, здається, сербські наймані вояки; — в сербській мові слово »усар« мало, кажуть, те саме значіння, що розбійник. Гусари були теж копійники, але мали легку зброю й легкі коні. Ворога атакували копями, серед найбільшого розгону коней. Для прикраси прибиралися у шкіри леопардів, крила орлів, супів і под. Пізніше гусарія приняла тяжче озброєння так, що зброєю зблизилася до копійників, але тактику зберегла ту саму, — сильний удар на ворога »на угорський лад«. Це був найкращий рід кінноти в Польщі.

В XVI. в. поширилася у війську »вогняна зброя«; у кінноті,

замісць луків, прийшли рушниці, пізніше аркебузи й мушкети. Були й окремі відділи кінних аркебузерів. Гусари дістали тоді пістолети.

На німецький лад були зорганізовані райтари, що появилися в 1570. рр. Зброя їх складалася з трьох рушниць, одної довгої і двох коротких, чекана та шаблі. На тілі вони носили тяжкі броні або панцирі. Райтарська рота поміщувала 300 людей і мала численний штаб: там був капітан, поручник, хоружий, підхоружий, капелян, хірург, писар, кватирмайстер, вагенмайстер, 6 вахмайстрів, до того ще два драбанти на посилки капітана, 2 ковалі, рушникар, товмач. Ця подрібна орґанізація запевнювала роті дисципліну й лад. На ворога виступала рота так, що перша лава виїжджала проти ворога наперед, стріляла з рушниць, а потім ділилася надвоє й боками поверталася до своїх, на її місце виїзджала друга лава і т. д. Пізніше ця формація перейшла реорганізацію. Роту зменшили до 120-200 коней, відкинули тяжкі зброї й дали воякам »колети«, каftани з лосячої шкіри, замісць рушниці прийшов короткий мушкет, на місце шаблі — простий палаш; — тимто райтарія стала значно лекша.

Вибранець, селянин-вояк з XVII. в. Рисунок зі сучасного малюнку.

В XVII. в. витворилися різні нові роди легкої кінноти. Охотничий полковник Лісовський утворив хоругви, що від його імени почали зватися лісовчики або лісовські козаки. Вони не носили ніякої охоронної зброї, сідали на коня у звичайних одягах. Зброя їх була — крива шабля, лук або рушниця й рогатина. Коні їх були легкі і швидкі, з незвичайною скорістю перебігали далекі дороги. Вони дуже добре годилися до лёгкої, розвідчої служби, до несподіваних нападів на ворога, але дисципліни в них не було.

На подібний зразок була зорганізована волоська й татарська кіннота.

Волоська кіннота складалася спершу з молдован, що йшли в найману службу. Зброя їх складалася з лука, пістолета й палаша. Визначніші воївники носили панцирі, а так усі були у звичайних одягах. Служили як помічні відділи до підїздів і зачіпок ворога.

Татарська кіннота складалася спершу з литовських татар, потім на той сам спосіб орґанізувалися місцеві відділи. Цим татарам за всю зброю правили луки, до того вони служили як сторожа, ходили на посилки, чати й под.

Піхота. Піхота в Польщі мала другорядне значіння, тільки як помічна формація для кінноти, що творила головні боєві сили.

Давня піхота була озброєна подібно як тяжка кіннота, мала броню, мечі й всякі щити; частина піхоти виступала з луками. Під кінець XV. в. піхота почала приймати »вогняну зброю«, рушниці, а для оборони дістали шаблі. Піші роти були спершу дуже великі, мали до 500 людей, аж із початком XVI. в. зменшили роту до 200 людей. Рота поділялася на почоти, по 10-20 чоловіка. Старший над почотом звався товариш, рядовиків звали челяддю, пахолками, драбами.

В 1580. рр. повстали нові піхотинні формації, піхота — угорська, німецька, вибранецька.

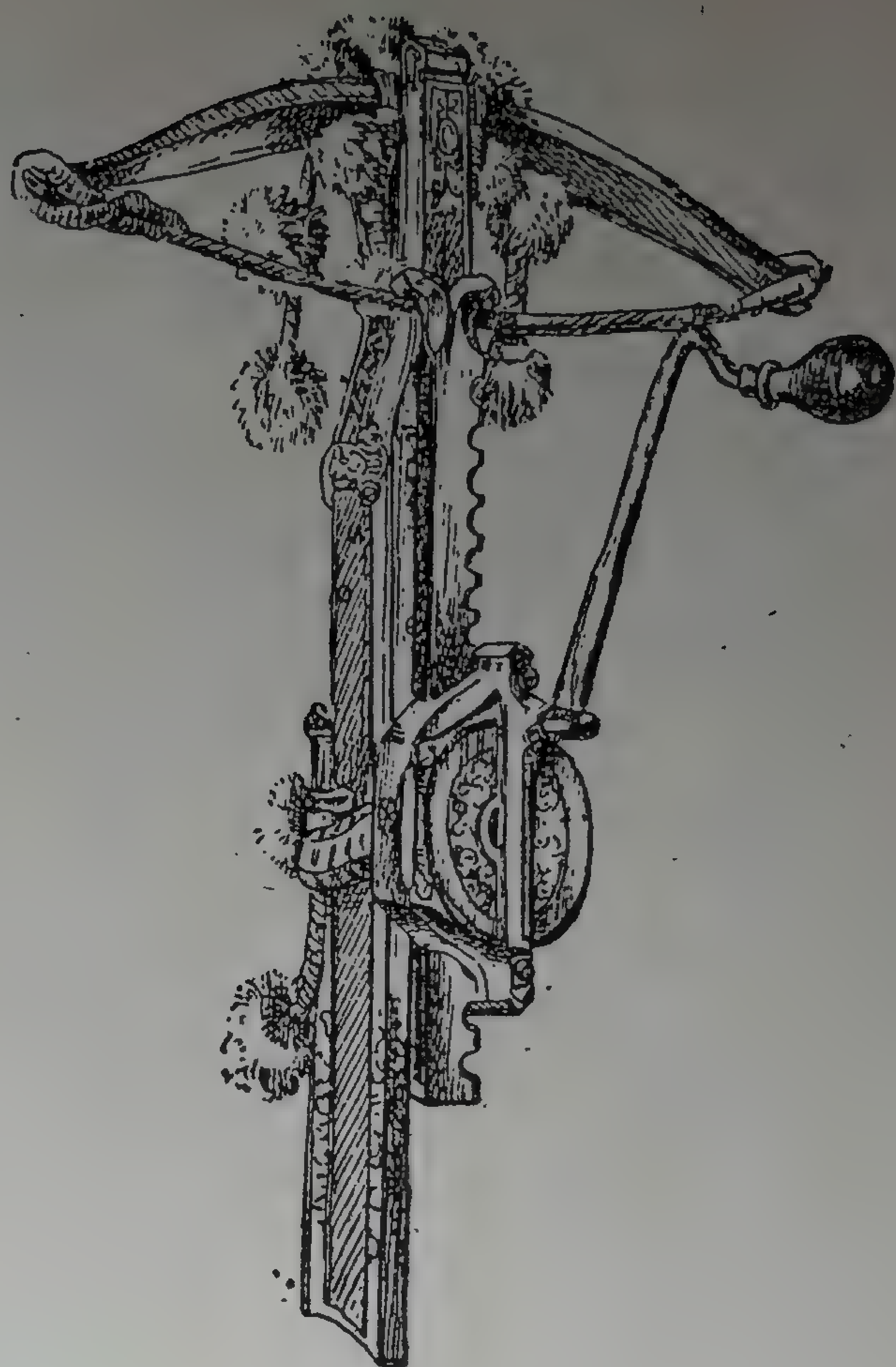
Угорська рота була менша від польської, мала всього 100 вояків, яких звали гайдуками. Їх зброєю були рушниці та списи. Офіцирів було два — капітан і поручник; над десятками старшували десятники, в роті служив також 1 прапорник, 1 довбуш і часом 1 »шипош« — пищальник. До бою угорські роти лучилися в один полк; часом такий полк творило і 20 рот. Угорська рота мала ту перевагу над польською, що була менша, отже метка, мала більше офіцирів, а подвійна зброя дозволяла воякам або здалека обстрілювати ворога, або зблизька наступати на нього копями. Тимто польські роти почали переформуватися на угорський зразок.

Німецька піхота мала роти великі, по 400-500 жовнірів або жолдаків (з нім. Söldner — платний вояк). Німецька рота визначалася подрібною орґанізацією. Вищу старшину творили капітан, поручник і хоружий; підстаршин було кілька: фельдвебель уставляв роту, фірер вів її підчас маршу, фурієр або провіянтмайстер записував квартири й дбав за харчі, два солтиси вели суд над вояками, бував іще фельчер або хірурґ і рушникар. Роти лучилися в полк, що мав свою старшину: полковник, вахтмайстер-ляйтнант, провіянтмайстер, профос (суддя); при них були ще писарі, драбанти у прибічній сторожі, трубач, довбуші. Зброя німецької піхоти була подвійна: частина вояків мала мушкети й їх називали мушкетерами, частина — довгі піки і цих звали пікинєрами; в бою із віддалі били ворога мушкетери, у близькій стрічі виступали пікинєри. У другій половині XVII. в. всі вояки дістали однакову зброю, мушкети й бердиші так, що могли атакувати ворога і здалека і зблизька. На зразок німецької піхоти творилася й польська піхота »німецького або чужоземного автораменту«. Замісць рот почала входити згодом назва компаній, а полки почали називати — реґіментами.

Вибранецька або ланова піхота це було військо, де служили селяни з королівщин, тобто з державних маєтностей. З 20 ланів землі (лан — 60 до 90 морґів) село виставляло одного вояка-піхотинця, що звався вибранець. Вибранців звільняли від усяких податків і повинностей, за них усі обовязки виконували инші селяни. Вибранець мав бути здатний до війська і що чверть року ставав до свого ротмистра на перегляд із добре наладженою рушницею, з шаблею й сокирою, в одягу такої барви, яка була для його відділу назначена. В XVII. в. вибранці носили жупани й делії (опанчі) блакитної барви, з червоними петлицями й червоною підшивкою. Їх десятники мали білі жупани й червоні делії з зеленою підшивкою. Мобілізація вибранців йшла повільно: на зіб-

рання призначували їм два місяці, на прихід до табору — місяць. У війні використовували їх різно, до служби в рядах, як саперів, при будові окопів, деколи при артилерії. Вибранської піхоти з українських земель бувало небагато; Галичина давала до 200, Холмщина і Підляшшя по 200, Поділля до 300 і т. д.

Коло 1630. р. повстала на шведський зразок формація драґонів. Була це піхота, що в поході вживала коней для переїзду. Перед боєм вони зсідали з коней, путали їх, лишали на боці під доглядом декількох людей, а самі йшли на ворога пішки. Озброєння їх складалося почасти з мушкетів, почасти з пік; орґанізація їх скидалася на орґанізацію німецької піхоти.

Куша з XVI. в. Уліпшений лук з прикладом і корбою до натягання тятиви.

2. Нова зброя та укріплення.

Стара зброя. В часі, коли галицько-володимирська держава доживала своїх останніх років, на заході Европи починалася нова епоха у военному мистецтві — поширився стрільний порох і нова стрільна зброя. Це був переворот, що приніс вирішні зміни у способах воювання та орґанізації війська; — ніщо з давнього не могло залишитися, все треба було від основ перебудувати. Але на Україну ці переміни приходили дуже спровола й минуло більш ніж століття, заки порох остаточно скрізь поширився. Довгі часи трималася давня зброя, витворена попередніми століттями. І ця зброя не тільки вдержалась, але й далі розвивалася.

Охоронна зброя значно змінила свій вигляд. Давньої »броні«, виробленої з дрібних залізних кільців, уживали й далі під назвою кольчуги або панциря. В різних часах панцирі мали різний вигляд, бували то довші, то коротші, то тісні, то простірніші, деколи з ногавицями, рукавами й накриттям на голову. З технічного боку їх перероблювали й видосконалювали щораз більше. В XIV-XV в. поруч із кольчугою поширилася охоронна зброя иншого роду, що складалася з двох блях, одної на грудях, другої на плечах. Назва для такої зброї була — кирис. Пізніше робили панцирі з невеличких металевих плиток; були окремі нараменники, нарукавиці, набедреники, наколінники, наголінники і всякі инші частини. Така зброя була дуже тяжка і тяжкозбройні воївники

мусіли мати сильні, рослі коні. Легка кіннота одягалася в лекші панцирі або півзброї.

Старовинний *шолом* у формі стіжка згодом теж перевівся. Почали вживати шоломів іншого вигляду, з круглим, випуклим дном — вони краще хоронили голову. Шоломи мали різні назви, як *мисюрка* — мілкий шолом, наче миска, *шишак* (угорська назва), з дашком, що отінював очі, *капалин* і ин.

Щит зберігся як охоронна зброя піхоти. В XIV-XV. в. вживали т. зв. *павежів* (італійська назва), щитів чотирикутніх, високих на метер і більше. Їх виробляли з дерева, покривали шкірою і зверха вимальовували або посріблювали. Легка кіннота користувалася невеликими трикутніми або чотирикутніми щитами. Круглий, випуклий щит звався *калкан*.

Зачіпна зброя зазнала теж різних змін. *Копя* в цих часах мало довжінь понад 3 метри; його робили з ялини або соснини, деколи всередині видовбували, щоб воякові занадто не тяжіло. Наконечник копя був залізний, із вістрям різної форми; на другому кінці прикріплювали невелику кулю, щоб лекше було вдержати рівновагу. На копях вішали прапорці різних барв. Копя легко ломилися, тимто запопадливий воївник у свойому таборовому возі мав приготовлену яличку на нове копя. Бували різні відміни копій під усякими назвами, як: списа, піка, рогатина. Міських й замкових сторожів озброювали *галябардами*; є це копя, получене зі сокирою й гаком.

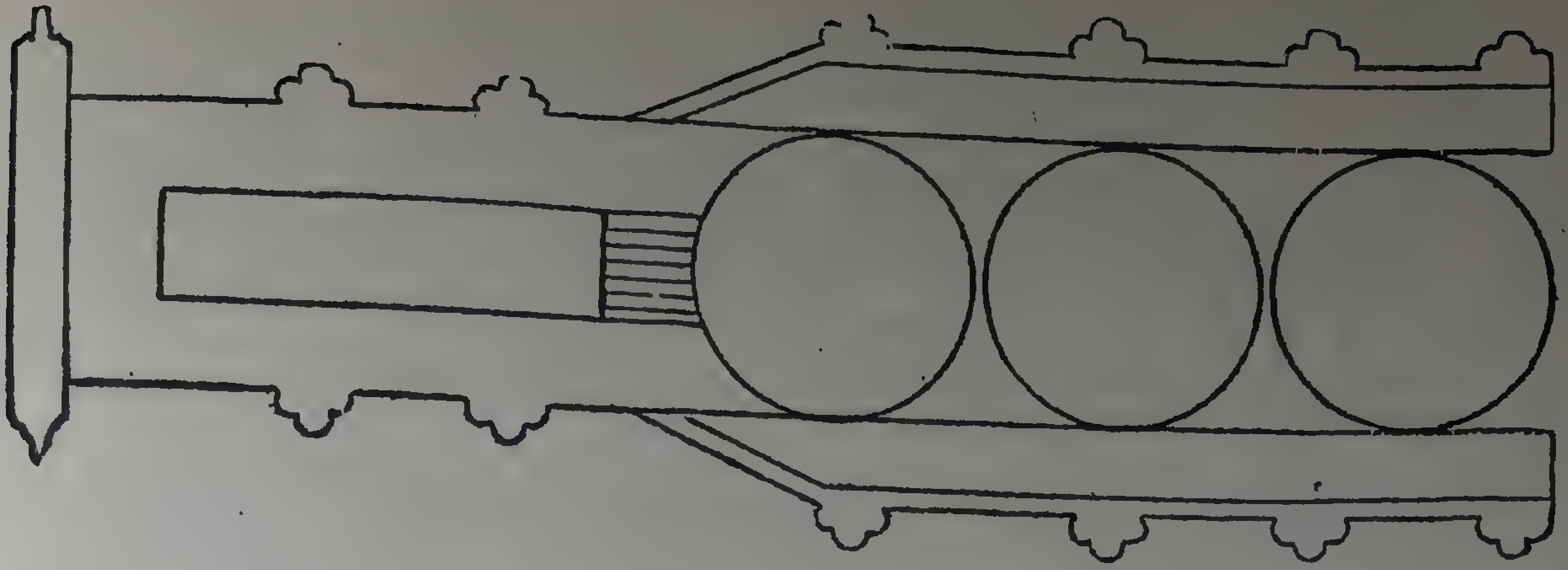
Досить поширені були різні роди боєвих сокирок. Їх назви — *балта*, *бердиш* — топір із сильно закривленим вістрям і топорищем на півтора метра завдовжки; *чекан*, топірець з обухом, що має вигляд молотка з гострим, загнутим вістрям.

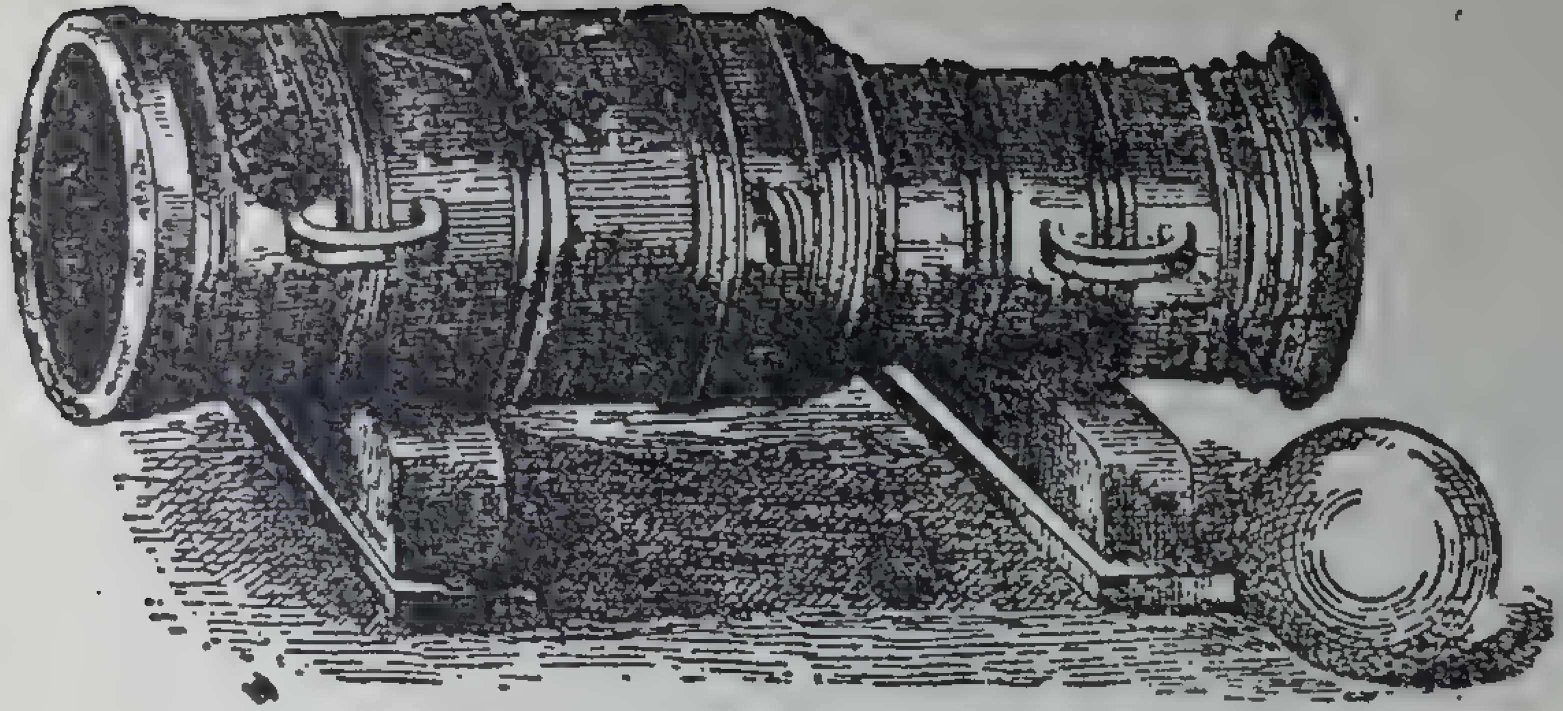
Меч у XV. в. був довший, ніж за княжої доби, доходив до 1 м. 30 цм., зате був вужчий і гостріше закінчений. В XVI. в. він цілком перевівся, а його місце зайняла *шабля*, улюблена зброя тих часів. Шаблі приходили у великому числі зі сходу, з турецьких і перських країн і визначалися дуже різнородними формами.

Чужоземні формації вживали ще инших типів січної зброї. *Корд* або *корделяс* — це короткий меч або шабля піхотинців. *Тасак* — теж коротка шабля. *Рапір* — рід меча з тонким, гострим лезом. *Кончар* або концер мав вигляд меча, але його лезо було трикутнє або чотирикутнє, з гострим кінцем — колоти; кончарів уживала піхота.

Поруч із давнім *луком*, в тих часах поширився уліпшений прилад стріляти — *куша* (французька назва). Це теж лук, але прикріплений до кольби, з корбою, що натягала тетиву. До стрільби вживали короткої стріли, що звалася *белт*. Стріла, вистрілена з куші, мала куди більшу силу, ніж стріла з лука, але стріляння кушею йшло далеко повільніше. Польський історик Стрийковський писав: »Заки поляк раз кушу ліваром затягне, вже русин скорими стрілами кільканацятьох поранитъ«. Через цю недогоду куш уживали в нас небагато; вони появилися в другій половині XIV. віку і перевелися з початком XVI. в. Треба відмітити, що місто Київ від XV. віку на своїм гербі мало кушу.

Виробом зброї займались різнородні ремісники — мечники, шабельники, лучники, стрільники. Славний був цех мечників у Львові.

Бомбарда з XV в. Пушка великого калібру. Вгорі — в перекрою, з трьома кулями в дулі.

Повстав вже з початком XV. в. і зібрав що-найкращих ремісників, багато й таких, що приходили з далекої чужини. »Від самого заснування Львова, через усі часи аж до сьогодні«, писала цехова старшина 1590. р., »майстри цих ремесел не з иншої причини примикали до цього погряничного міста, що лежить майже в татарській пащеці, і тут, з різних місць, покликувані, осідали, — а тільки тому, щоб із усього світу приходила челядь, потрібна до того, щоб готовити зброю для різних людей цих країв. І сам уряд сильно це на собі відчув тими часами, як дуже місту Львову на цих ремісниках залежить, особливо в часі, небезпечному від ворогів, щоб усяку зброю чим-дуж виготовити«. Цех львівських мечників був ліберальний, допускав до себе людей і »грецької віри«, тимто мечників і шабельників-українців було тоді чимало, і в місті, й на передмістях. Особливож сподобали собі наші мечники парохію св. Миколая й жили цілою громадою в цій околиці. Але й у менших містах і по містечках бували верстати зброї; так навіть у Белзі та в Буську стрічаємо тоді шабельників.

Порох і початки артилерії. Стрільний порох був відомий у Китаю кількасот років перед Христом. З Азії, якимсь невідомим шляхом, проскочив він до Европи. Византійці в боротьбі з нашими князями вживали »ясного вогню« й уміли з віддалі підпалювати кораблі на морі. »Живий вогонь« знали і степовики, особливо ж татари ширили ним переполох серед християнських військ. Але як виглядало приладдя, яким кидали той »вогонь«, про це нічого певного не знаємо. Деякі дослідники думають, що це не була ще справжня стрільна зброя, радше ракети, що їх звичайними метавками кидали на ворога. Перші справжні пушки появилися в західній Европі з початком XIV. в. З Німеччини через Польщу нова зброя перейшла й до українських земель.

Спершу пальну зброю репрезентували самі пушки; рушниці появилися у пізнішому часі. Перші пушки були дуже короткі, на 1 метра завдовжки, зате ж мали дуже широке дуло. Таку пушку робили зі скованих залізних штаб. Кулі були дуже великі, найчастіше камяні, пообковувані залізними обручами. Щойно пізніше виявилося, що більша користь з пушок довших, але з вузьким дулом. Артилерія почала розвиватися щораз краще, повстали різнородні типи пушок.

У нас перші пушки появилися у Львові 1394. р. А саме з наказу Ягайла пушкар Зброжек привіз до міста кілька пушок і шість бочок пороху. Як виглядали ті пушки, про це докладніше не знаємо. Пізніше у Львові згадують такі самі пушки, яких уживали на заході, а саме: бомбарди, гуфниці, тарасниці і шротівниці. Місто постійно утримувало пушкарів, що мали нагляд над оборонними засобами, робили порох, направляли пушки й ин. В 1468. р. заснували у Львові міську людвисарню, тобто відливарню пушок, що постачала свої вироби і для міста й для різних замків.

З кінця XV. століття маємо перші статистичні дані про артилерію в різних українських замках. Цифри є такі:

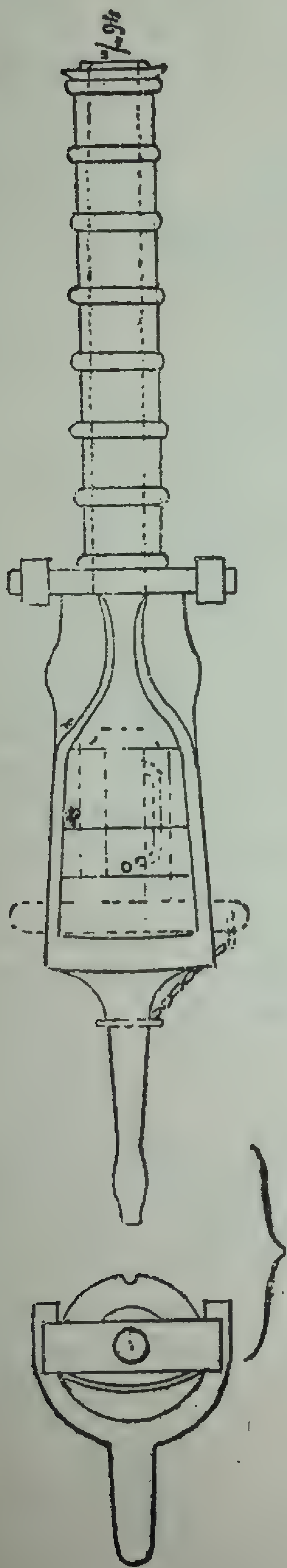
1471. р. у Винниці 1 пушка, в Чуднові 3 пушки, в Житомирі 4 пушки великі, 5 тарасниць.

1494. р. у Камянці на Поділлі 11 пушок, а саме — 1 велика тарасниця, 4 півтарасниці, 4 пушки менші ніж тарасниця; 2 півгуфниці (з них одна »на зразок моздіря«), у Скалі — 3 фоґлери.

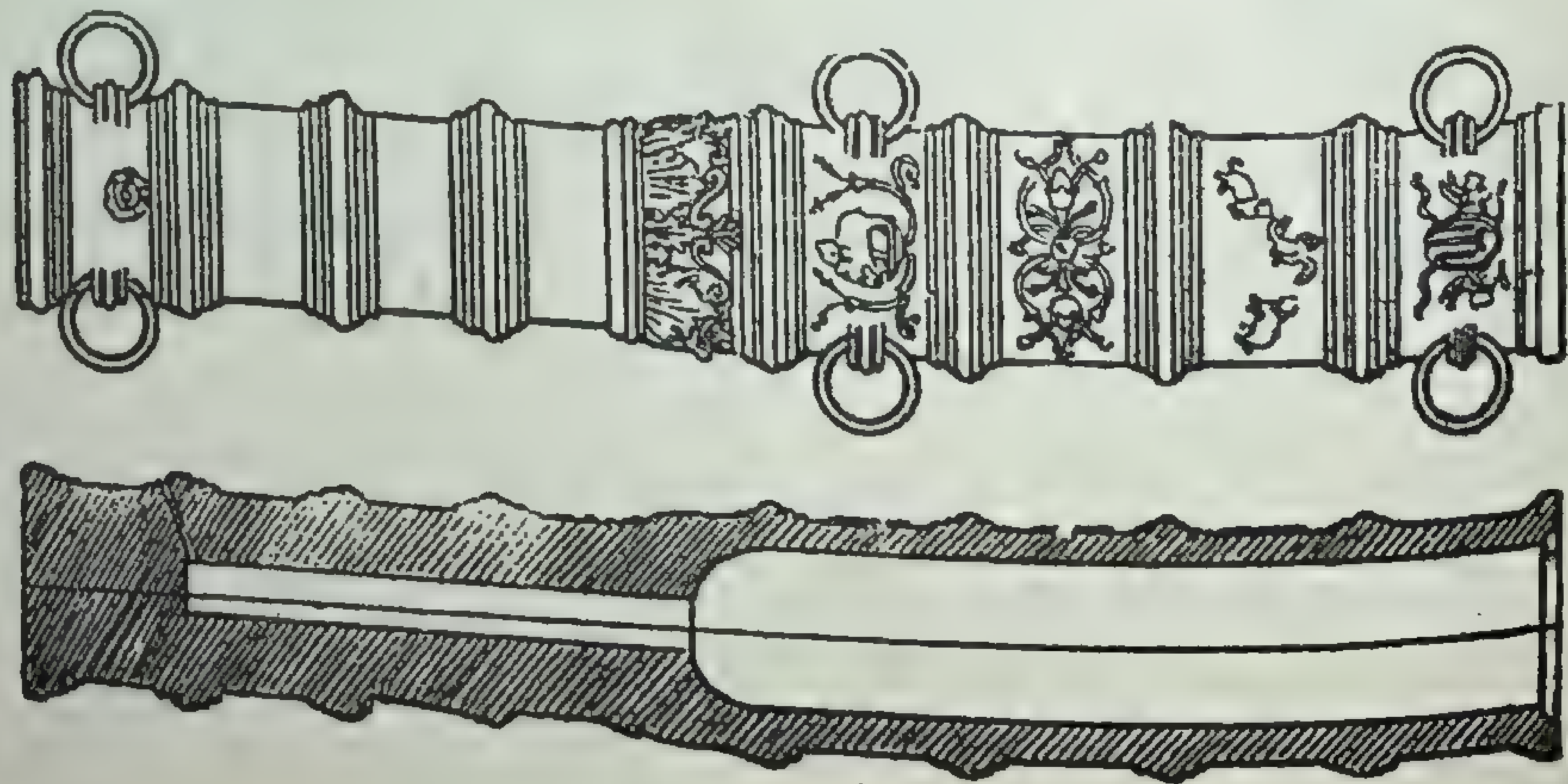
1495. р. у Львові на Високому Замку — 1 гуфниця, 1 півгуфниця, 1 тарасниця, одна півтарасниця; у Глинянах — 2 фоґлери і, крім них, спроваджені зі Львова — 1 гуфниця, 1 тарасниця, 9 фоґлерів.

1497. р. в Перемишлі — 2 півтарасниці, 2 моздіри, 1 менший моздір.

Кожна з цих назв мала своє значіння.

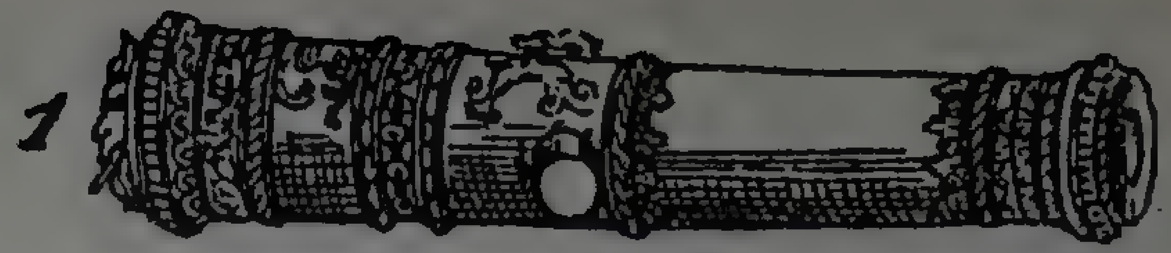

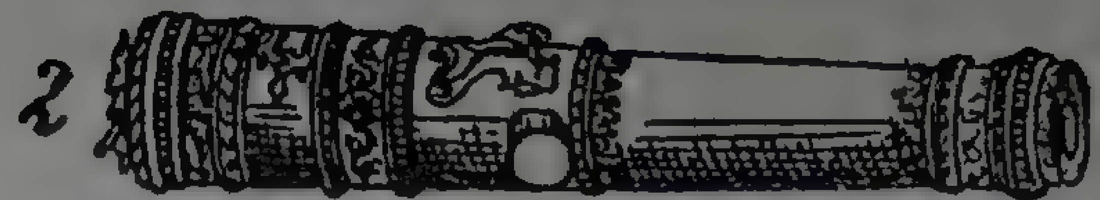
Фоґлер.

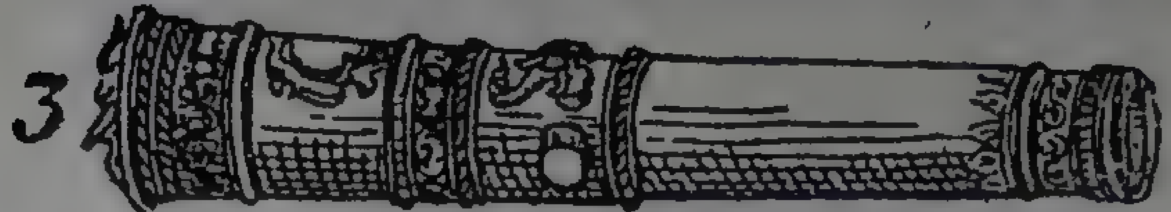

Візантійська бомбарда XV в.

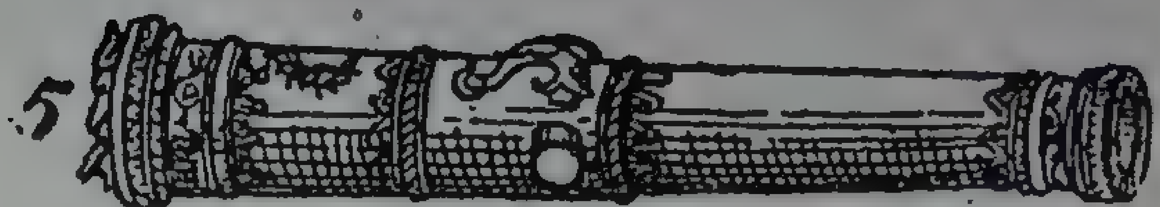
1) Шарфмица,	калібер	34.5	цм.
2) Василиск	„	20.1	„
3) Співачка	„	18.4	„
4) Соловій	„	17.9	„
5) Картавна	„	15.7	„
6) Нотшлянґа	„	13.6	„
7) Серпентина	„	11.4	„
8) Фалькон (сокіл)	„	10.4	„
9) Чвертьсерпентина	„	8.5	„
10) Фальконет	„	7.2	„
11) Серпентинета	„	5.0	„

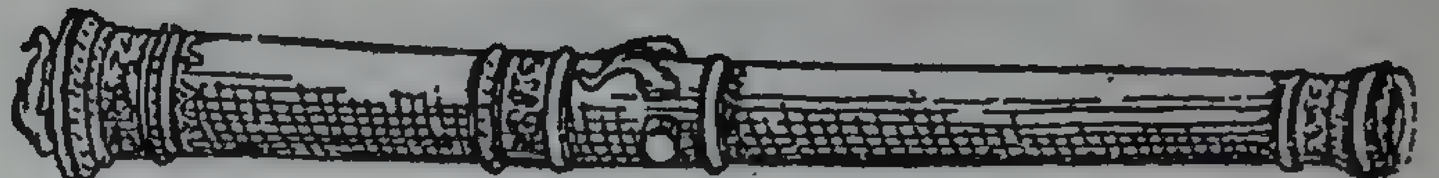

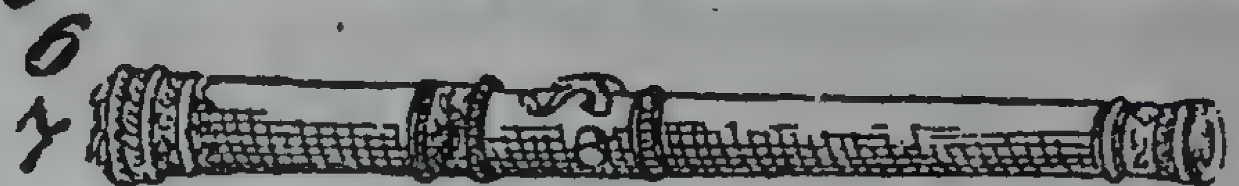

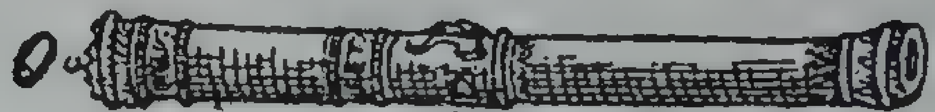

Різні роди пушок з половини XVI в.

Тарасниця (також тараниця, з нім. Terrasbüchse) звалася від того, що первісно служила до оборони мурів; її ставили на замкових блянках або тарасах. Тарасниці були спершу невеликого калібру; згодом цієї назви вживали для великих штук.

Півтарасниця це пушка того самого типу, що тарасниця, але менша від неї.

Фоґлєр (або фоґляр, нім. Vögler, франц. veuglaire) — більш видосконалена пушка, з рухомою коморою на порох.

Гуфниця (нім. Haufnitz) — коротка пушка, більшого калібру, служила до стріляння під більшим кутом нахилу, нпр., на ворога, захованого за муром, чи валами. Відповідає нинішним гавбицям.

Півгуфниця — менший калібер гуфниці.

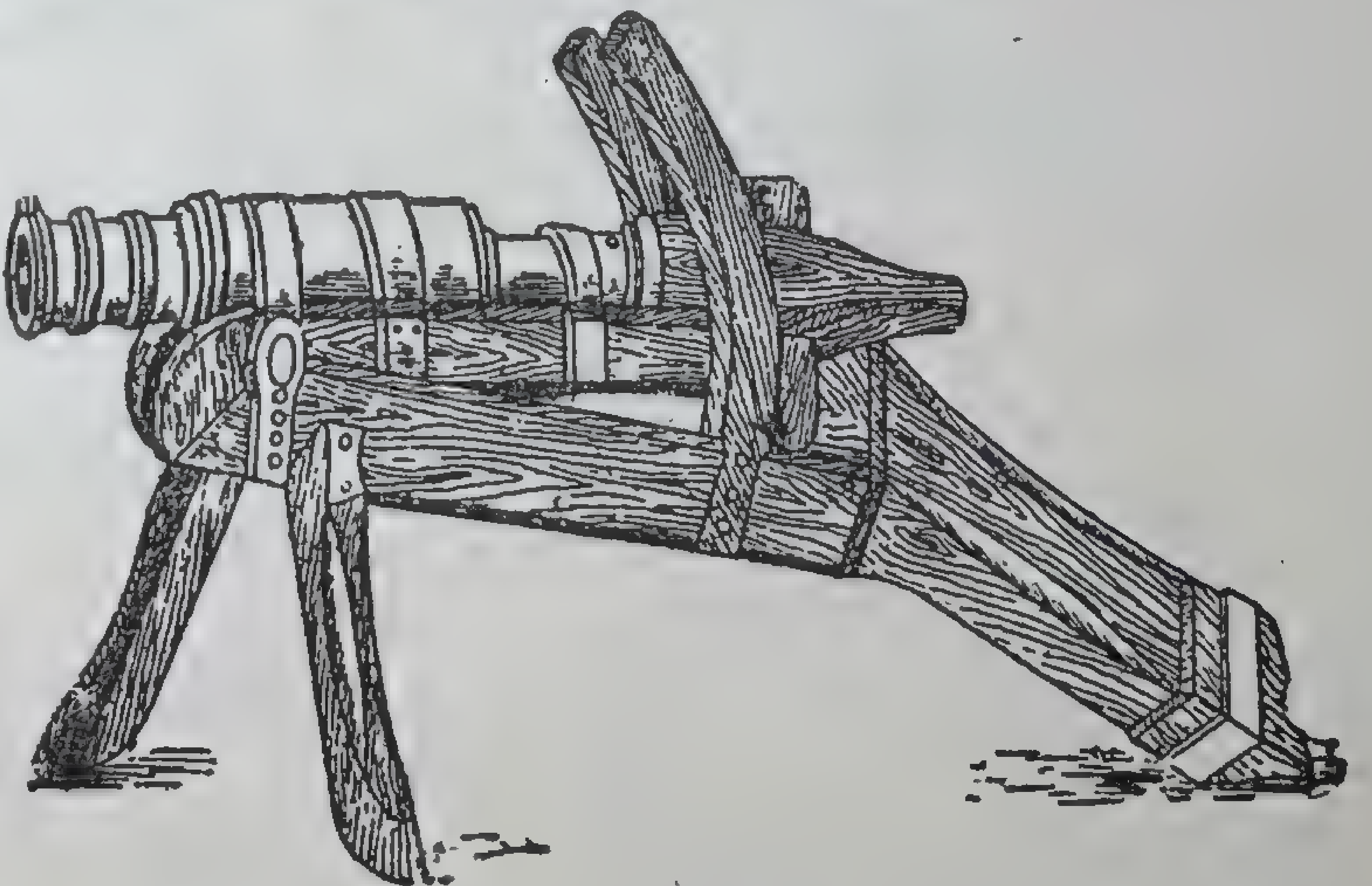
Бомбарда — коротка пушка з широким дулом на великі кулі, що нею розбивали мури; те саме значіння мав моздір.

В инших джерелах стрічаємо ще такі назви:

Шрубниця — пушка, зложена з частин, що разом були зішрубовані; їх розкручували, як треба було пушку відчистити.

Півшрубниця — менший рід шрубниці.

Шротівниця — назва невияснена, може її набивати шротом.

Тарасниця з XV в. Пушка до оборони замків.

Харчівниця — не знати, що означала.

Найдавніші пушки були дуже різнородних форм і вимірів. Кожний відливар пушок виливав довільні штуки; нераз звертав більш уваги на зверхній вигляд і розміри свого твору, ніж на практичну його мету. Але згодом артилєрія зблизилася до справжніх потреб війська і людвисарі, користуючися практичним досвідом, змагали до того, щоб виробити сталі типи пушок.

Важним поступом у будові пушок було те, що по боках до них придали чопи; через те пушки могли тривкіше й певніше лежати в ложах і можна було довподоби підносити їх угору, спускати вділ, чи обертати на різні боки. Тоді вже був відомий квадрант; при його допомозі лекше було кермувати пушкою.

Кулі, як ми вже сказали, спершу були камяні. Щойно з кінцем XV. в. принялися скрізь виливані залізні кулі. Це була важна зміна, бо через те калібер пушок міг стати менший. Тоді теж зменшилася й вага пушок, артилєрія стала рухливіша й меткіша. Спершу пушок уживали тільки на замкових мурах, — пізніше можна було їх підвозити на колесах на поле бою; так повстали польові гармати.

Артилєрія XVI-XVII в. В описах українських замків з XVI. в. бачимо поступневий, хоч повільний поступ артилєрії. Пушки давнього типу ще не вийшли з ужитку, але багато вже є нових, уліпшених. З половини XVI. в. маємо такі виказы:

Львів 1537. р. — 1 тарасниця округла, довга, 3 гранчасті тарасниці, 1 шрубниця або діло, 1 гуфниця, 1 діло, 1 дільце; 1558. р. — 4 великі діла, 3 бурячі (руйнівні) діла, 1 менше діло; 1570. р. — 8 діл.

Володимир 1545. р. — 2 серпентини, 1 діло.

Луцьк 1545. р. — 10 діл і ділець, між ними 3 польові; 1552. р. — 10 діл, 1 дільце.

Кремянець 1545. р. — 1 діло, 4 соколи, 2 моздірі, 22 фальконети; 1552. р. — 14 діл.

Винниця 1545. р. — 2 дільця; 1552. р. — 3 діла.

Брацлав 1545. р. — 2 діла великі, 2 діла польові.

Житомир 1545-1572. р. — 1 дільце лите, 3 серпентини залізні.

Овруч 1545. р. — 5 серпентин.

Мозир 1552. р. — 5 діл, 2 серпентини.

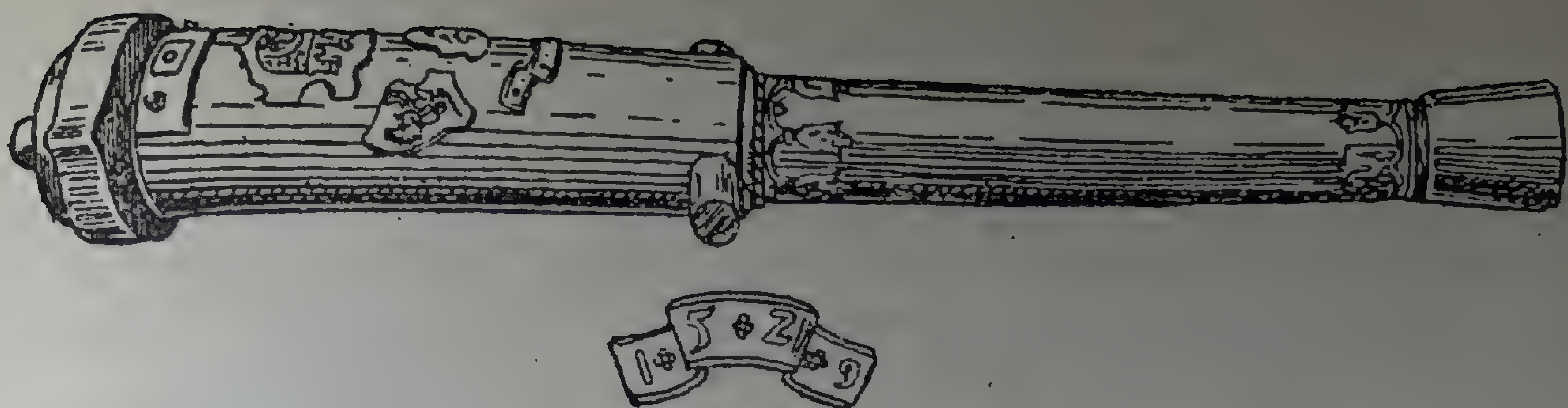
Київ 1552. р. — 14 діл нових із 1506-1529. р., 4 діла старі, 11 серпентин.

Канів 1552. р. — 1 діло, 2 дільця спижеві, 1 дільце залізне, 3 серпентини.

Черкаси 1552. р. — 4 діла, 3 серпентини.

Остер 1552. р. — 4 діла, 2 серпентини.

Як бачимо, поруч із давніми пушками появляються вже нові з иншими назвами. Тодішні ревізори замків залишили нам дуже докладний опис пушок — який вони мали розмір і якого були калібру. Довжину означували на пяді й пальці, ширину дула теж на пяді або порівнювали з гусячим, качачим, голубячим яйцем і под. Отже деякі пушки мали ще до 15 цм. у промірі, але багато було з дулами на 4-5 цм. Старші гармати були великого калібру, але

Пушка з р. 1529. Зроблена львівським людвисаром Бартосом Вайзе.

короткі ледви на півтора м., новіші мали вужчі дула, але довжиною доходили до 3 м. Нові назви пушок такі:

Серпентина — залізна пушка, на 1.60-1.90 м. завдовжки, дуло з проміром 5-11 цм.; назва пішла від крученої форми, чи може від прикрас у формі гадюк.

Фалькон або сокіл — польова пушка калібру 10 цм.

Фальконет — менший фалькон, калібру яких 7 цм.

Діло — цієї назви вживали найчастіше при спижевих пушках.

Дільце — пушка малих розмірів.

Соловій — мав яких 18 цм. проміру.

Нотшлянґа — калібру 13 цм.

В першій половині XVII. в. артилерія знову трохи поступила вперед. Польща вела тоді багато воєн і потребувала нової зброї. Тоді почали будувати нові арсенали (нпр., у Львові 1630. р.) й завели нові типи пушок. Скористали з цього й українські землі. В 1640. р. в 8 арсеналах польської держави було 325 пушок, з них на Україні — 81. В тодішніх описах замків стрічаємо такі виказы артилерії:

Львів — 6 чвертькартавнів, 6 октав, 24 польових реґіментових діл;

Бар — 4 колюбрини, 2 бастардові колюбрини, 8 польових діл;

Камянець — 2 колюбрини, 2 бастардові колюбрини, 15 фальконетів, 7 петрієрів;

Кодак — 1 бастардова колюбрина, 4 реґіментові польові пушки.

Подані тут нові типи пушок мають таке значіння:

Колюбрина (краща назва »кольобрина«) — довга пушка, великого калібру, до 21 цм.

Бастардова кольобрина — той сам тип, меншого калібру, яких 10 цм.

Петрієра — пушка, з якої стріляли дутими стрільнами, ґранатами.

Чвертькартавна — пушка калібру понад 11 цм., одна з відмін великої пушки, картавни.

Октава — менший калібер картавни, 9 цм.

Реґіментові пушки — малі польові пушки, їх мав кожний полк, реґімент, звідси й їх назва.

Гарматній виряд. В XVI. в. й першій половині XVII. в. поза Львовом ніде в нас не було більших гарматніх майстерень. Тоді виробляли пушки найбільш у державній людвисарні у Вильні, і звідтіля привозили їх до нас. По замках пушки переховувалися у баштах,

або в окремих *цекгавзах*, — це були звичайні шопи з добре вкритим дахом. При пушках потрібне було всяке артилерійне знадіббя: гарматні ложа, кізли, на яких підіймали пушку, мосяжні бльоки зі шнурами, ліварі, що ними підіймали осі, залізні ланцюги, шуфлі, стемплі і ин. Пушки перевозили на возах, запряжених по 3, 6, 8 коней. У поході на Молдаву 1538. р. один моздір був такий тяжкий, що його тягло 18 коней. При гарматі була різнородна обслуга — пушкарі, теслі, ковалі, колодії, каменярі, фірмани.

Особливе значіння мали *пушкарі*. Вони й кермували артилерією й займалися направою пушок. У кожнім замку був хоч один пушкар. Пушкарі дуже часто бували чужинці, німці і чехи, вони із західніх країн приносили нові здобутки гарматнього мистецтва і поширювали його в нас. Перший обовязок пушкаря був доглядати пушок і вдержувати їх у доброму стані. Пушкар переводив усі направи при гарматах і мусів добре знати шлюсарське ремесло. Деякі пушкарі мали обовязок і кувати зброю; так, нпр., 1545. р. овруцький пушкар мав постачити щороку одну гаківницю й одну рушницю свого виробу; таксамо пушкар у черкаському замку кував рушниці, а в Острі робив два аркабузи річно.

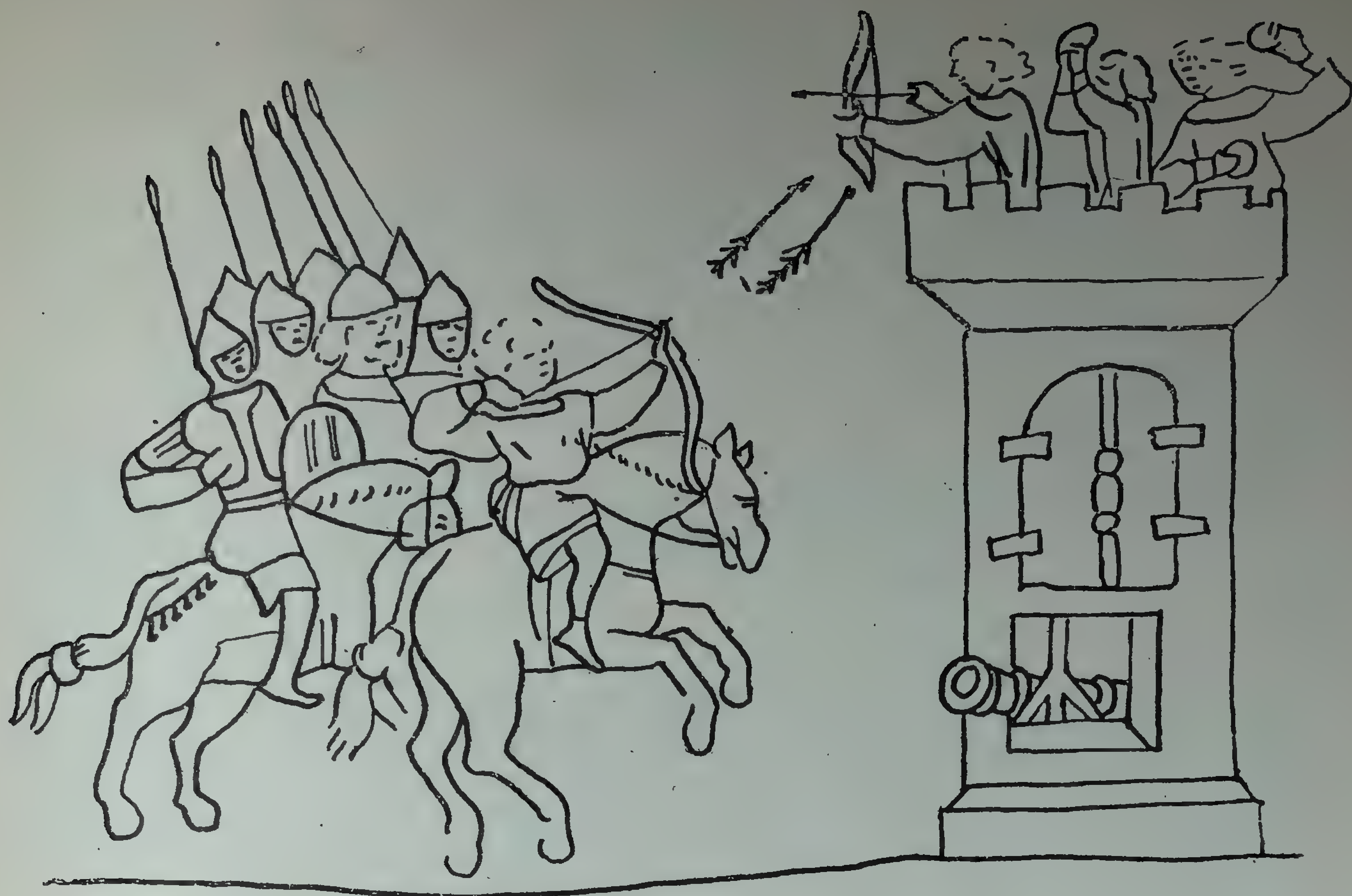
До пушкаря належало також постачати кулі. Як кулі були ще камяні, то пушкар їх обточував і обковував деколи навхрест залізними обручами. Пізніш кулі бували залізні, деколи їх обливали оловом. У пушкарських верстатах стояли деревяні форми відливати кулі. Куля мала бути кругла, добре вирівняна, щоб не спиралася в дулі.

Пушкарі виробляли і стрільний порох. В XVII. в. порох складався з таких складовин: на 2 фунти сірки й фунт вугля брали 4, 5 або 6 фунтів салітри. До виробу служили спеціяльно владжені млини й порохові ступи. Порох виробляли спершу мілкий, пізніше почали приладжувати більш зернистий, мілкий порох звогчували оцтом, місили й сушили; грубший порох служив до більших риштунків.

Салітру добували в нас на Україні, найбільш у Наддніпрянщині, у степових могилах та опустошілих городищах. Траплялися дуже багаті на салітру »майдани« й »бурти«, а що за салітру добре платили, то по всіх усюдах ходили *салітерники* або *могильники* й розкопували старі могили. В 1630-тих роках уряд перебрав експльоатацію салітри під свій догляд і завів на Лівобережжі »адміністрацію салітряних дібр«.

Рушниці. Ручна огниста зброя появилася пізніше, ніж пушки. Найдавніша форма такої зброї це була коротка цівка, бронзова або залізна, з пробитим заглибом на порох. Приклад (кольба) був спершу теж металевий; пізніше кольбу давали деревяну, бо металева занадто розгрівалася, саму ж цівку трохи згинали або робили її з двох частин. Порох запалювали запальником; це був конопляний мотузок, напущений якоюсь горівкою приправою. Спершу запальник притискали до пороху рукою, потім поширилися осібні замки та зайчики (курки).

Ручна огниста зброя мала спочатку в нас назву *пищаль*. Вперше згадуються пищалі 1471. р.: в замку в Винниці було дві пищалі, таксамо в замку в Чуднові.

Замкова вежа в XV в. У воротах видно пушку. З кеніґсберського літопису.

Пищалі були двоякі: ручниці й гаківниці. Ручниці (пізніше рушниці) названі так тому, що були лекщі, й їх можна було тримати в руках і так стріляти. Гаківниці важили більше (до 10 кґ.) та їх треба було на щось сперти; звичайно з них стріляли тільки з мурів. Щоб забезпечитися перед ударом в рамя, під дулом недалеко верхнього кінця, приміщували гак, котрим зброю спирали на мур, — звідси назва гаківниці. Дуже часто гаківниці лежали в окремих ложах, так як пушки. В початках XVI. в. стрічаємо ще окремий рід гаківниць, т. зв. кози, більшого розміру, щось посереднє між рушницею й пушкою.

В половині XVI. в. появилася у нас нова ручна зброя — аркебузи (італійська назва) — їх звали теж гаркабузами. Вони теж мали гаки, але були коротші, яких 1.30 м. і через те наручніші. Кулі їх мали калібер 16-18 мм. Деколи називали їх півгаківницями.

У тому самому часі почали також на инший спосіб запалювати порох у ручній зброї. Конопляний ґніт показався невигідний і його перестали вживати. Зате в замок давали кусень кременю (т. зв. кріс) і висушену губку; відповідно сконструований курок ударяв у кремінь, добував іскру, губка починала тліти і від неї запалювався порох. Такі рушниці з губками звали губчастими або бородатими.

У половині XVII. в. поширилися на Україні мушкети. Це були рушниці на 1.60 м. завдовжки, з калібром 20 мм., сильно вироблені. Мушкет був великий і важкий, тимто при стрілянні спирали його на т. зв. форкету. Це був дрючок, вдолині загострений,

щоб можна було його вбити в землю, вгорі роздвоєний у вильця. Набиваючи мушкет, стрілець завішував форкету на ліве рамя; стріляючи, вбивав її в землю, притримував лівою рукою і спирав на вилках рушницю. З мушкетів вистріл був сильніший і дальший ніж із инших рушниць, — куля йшла навіть на 250 м., а це вважали тоді за великий осяг.

В XVI. і XVII. в. вживали в нас також комбінованих риштунків, т. зв. **шмигівниць**. На одному великому возі ставили малу пушку й поруч з нею, або під возом кілька гаківниць, чи півгаківниць. Таку малу батерію обслуговував один пушкар. Чи це робили з ощадности, чи для якої технічної користи — не знати. У західній Европі такі сполучені рушниці звали **орґанами**.

Які роди ручної огнистої зброї вживали в різних часах, про це дізнаємося з описів замків XV-XVII. в. Так для прикладу у Львові на Високому Замку різними роками була така ручна зброя: 1495. р. — 5 гаківниць, з них дві залізні і 3 спижеві, 6 залізних стемплів до виробу гаківниць, 14 ручниць; 1509. р. — 29 кіз, 6 гаківниць; 1537. р. — 6 гаківниць, 6 кіз; 1558. р. — 13 гаківниць, 10 кіз, 5 губчастих рушниць; 1570. р. — 6 гаківниць, 7 півгаківниць, »котрі ховає шмигівниця«, коза, 6 рушниць. У Луцьку 1545. р. згадуються »старосвітські киї« до стріляння. У Винниці 1552. р. було 20 гаківниць, 39 аркебузів. В Черкасах 1552. р. записано 7 київ, 37 гаківниць, 29 аркебузів. В Богуславі 1622. р. було 10 гаківниць і 4 мушкети і т. д.

Ручна огниста зброя в тих часах була тяжка й займала багато місця. Повне знадіббя мушкетера в XVII. в. виглядало так: мушкет, форкета, порохівниця на два фунти пороху, стемпель, яким прибивали порох, крайцар, що ним прочищували цівку мушкету, три звисні пушки або деревяні ладівниці з покришками насипувати звичайні набої, мішок із трицятьма кулями і ґнотом на 15 сяжнів завдовжки, до того ще шабля при боці й сокирка за поясом.

Яке важке і повільне було стріляння з рушниць чи мушкетів, кілько дорогого часу витрачував вояк, заки приготовив і набив зброю та вистрілив із неї, — про це свідчить команда піхоти з половини XVII. в., що її зразки збереглися досі. Отже старшина командував:

»Покласти мушкети на землю! — Маєте досить пороху в пульверсаках? — Шість куль у рот покласти! — Запалити ґноти! — — Взяти мушкети! — Перечистити цівку крайцаром! — Мушкет на вилки! — Переколоти запал! — Підсипай! — Закрий панівку! — Мушкет до набою на лівий бік переклади! — Клади клаки! — Добувай стемпля! — Вкороти стемпель об груди! — Прибий порох стемплем! — Сховай стемпель! — Мушкет на вилки! — Мушкет догори! — Мушкет на рамя! — Мушкет на вилки! — Готовтесь! — Віддуйте ґноти! — Пасуй ґноти в курок! — Придивись до панівки! — Два пальці на панівку! — Наступай трьома кроками! — Відкривай панівку! — Міряй! — Стріляй!«

Стріляли так, що спершу стріляв останній ряд вояків, а всі передні приклякали, щоб зробити місце стріляти; далі стріляв передостанній ряд і так за чергою до перших рядів. Через те, що набивали спрокволу, вогонь не міг бути сильний.

Руїни замку в Зінькові. З праці Сіцінського: »Оборонні замки на Поділлі«.

Деревяні замки. Способи укріплювання змінялися вміру того, як появлялися нові роди зброї. Поки ще існували давні луки й куші та примітивні обложні машини, не було потреби заводити нових фортифікацій. Коли ж поширився стрільний порох і пушки, фортифікаційне мистецтво основно змінилося.

В XV-XVI. в. давні городи приймають назву з а м к і в. Але своїм положенням і виглядом вони мало відрізнялися від укріплень княжої доби. Замок ставили на високій, недоступній горі, що здіймалася над поблизькою околицею, недалеко води. Коли в сусідстві були рівно зависокі гори, то їх знижували; так, нпр., у Києві один із горбів біля замку скопали на »півшоста сяжнів добрих«, щоб не заслоняв виду. Часом знову замкову гору насипали штучно, щоб була вища. Як не було близько води, то перекопували від ріки рови, а як це не вдалося, то переносили замок на инше, вигідніше місце. Так перенесено замок у Винниці, а замок в Острі на Чернигівщині навіть кілька разів зміняв місце, раз тому, що ріка відійшла від замку, а подруге тому, що вода підмивала укріплення. Мали переносити також замок у Черкасах, але цьому спротивилося місцеве населення, що вважало це за небезпеку віддалюватися за далеко від Дніпра.

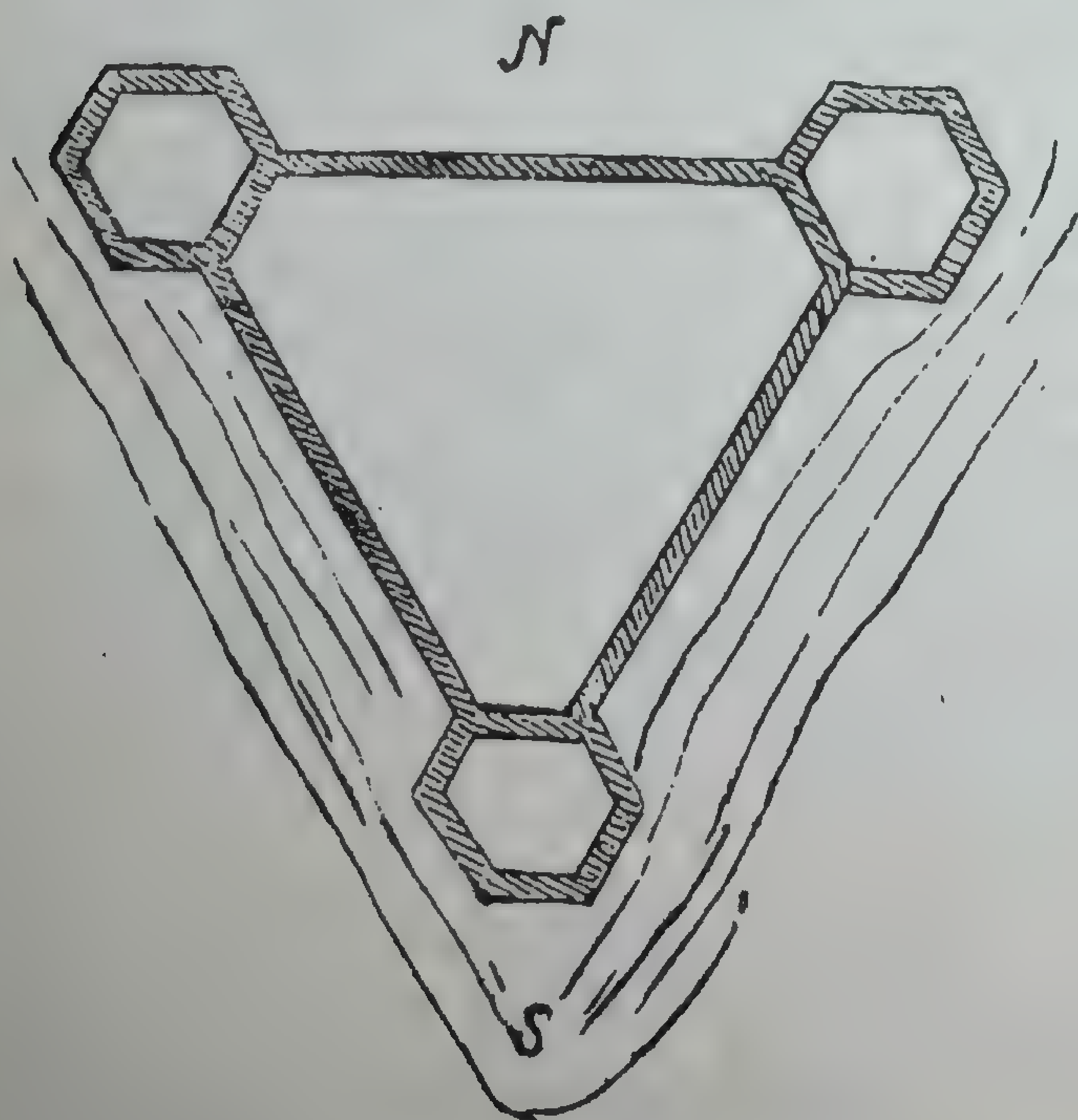
Замки бували різної величини. Найбільший у XVI. в. був житомирський замок, на 130 м. завдовжки і 115 м. завширшки; замок у Винниці мав по 50 м. ширини й довжини; в Каневі був 95 м. завдовжки і 44 завширшки; в Чорнобилі на Поліссі ледви 46 м. завдовжки і 36 м. завширшки. В деяких місцях, окрім головного

замку, був іще укріплений п р и г о р о д о к або о к о л ь н и й з а м о к; він усе мав більші розміри, але був слабше укріплений.

Укріплення замків були спершу деревяні; їх будували такою самою системою, як за княжих часів. Стіни їх складалися з окремих зрубів, із соснових або дубових брусів, що звалися, як і за княжих часів, г о р о д н я м и, — звичайно на яких 6 метрів у шир. Стіни були подвійні, порожній простір між ними виповнювали землею або піском. Внутрішню стіну творили часом не зруби, а плетений тин, обмазаний сильно глиною. Стіни взагалі були грубо обліплені глиною, на дві пяді й більше, для охорони від пожежі. Так побудована стіна давала відповідну охорону від обстрілу тодішньої малорозвиненої артилерії, — їх не могла пробити гарматня куля, це виказав досвід.

Знадвору стіни мали деревяні, криті ґанки, т. зв. б л а н к о в а н н я або о б л а н к и, в яких були п о д с я б и т т я, отвори для зброї; часом бувало і по два ряди таких отворів. По внутрішній стороні стін бували деревяні комори, будовані з тесаного дерева, для переховування майна в часі небезпеки; вони теж звалися городнями. Покрівлі цих комор були водночас помостом для оборонців замку; на той поміст входили драбинами або східцями. На помості лежали різні засоби до оборони, як: колоди, каміння, залізні тризуби, які кидали на ворога; стояли й корита з водою на випадок пожежі. До стін замку часом прибудовували й мешкальні доми.

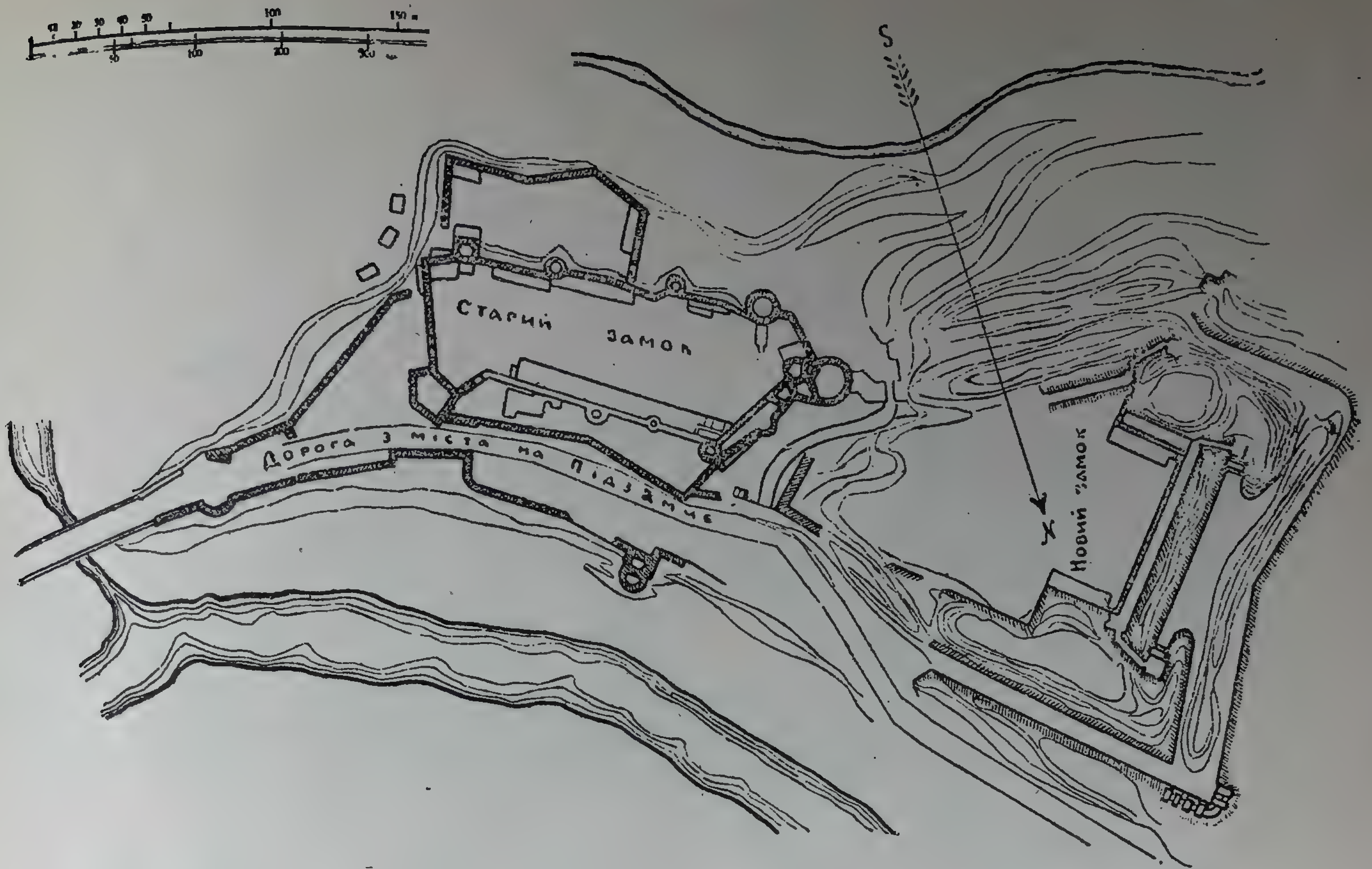
Між стінами замку стояли також в е ж і або б а ш т и, різної величини і різного виду, — чотирикутні, шестикутні, круглі; вони були побудовані з брусів, часом мали подвійні стіни, набиті землею, з »подсябиттями«; для переходу з помостів були двері. У баштах приміщували пушки й инші оборонні засоби, а в нижчому поверсі бував склад зброї і харчів, а то й мешкання для залоги. Дах башт був часом плескатий; на ньому ставили пушки. Число башт бувало різне, найчастіше — чотири до вісім; в Києві було аж пятьнацять башт, у Овручі тільки одна. В е ж а в о р о т н я — назва для башти, де були вїздові ворота до города; частина мосту, що вів до воріт, підіймалася на ланцюгах і це звалося у з в і д.

Плян замку в Зінькові. З праці Є. Сіцінського.

У замках бували також доми урядовців і служби, всякі шпихліри, комори, кухні, льохи; звичайно була й замкова церква. Кожний замок повинен був мати досить води. Нераз великими коштами копали колодязь; у Києві і в Мозирі криниці були на 30 сяжнів завглибшки, в Кремянці вибили 40 сяжнів і води не знайшли. Часом воду треба було брати з ріки, і для того будували потайні переходи. Деколи збирали в більші збірники дощівку.

Муровані замки. Муровані замки появилися у нас уже під кінець

Плян замку в Камянці на Поділлі. З книжки Є. Сіцінського »Оборонні замки на Поділлі«.

княжої доби. Знаємо, що в Холмі й у Камянці Литовському в другій половині XIII. в. були муровані башти, певно також инші укріплення були з муру. В XIV. в. муровані замки повстали у Львові, в Галичі, Перемишлі, Камянці на Поділлі, у дальші століття новий спосіб фортифікування поширювався в найдальші околиці. Деревяні укріплення зберігалися тільки в малозаможних оселях, у дрібної шляхти, по містечках на степовому погряниччі, тощо.

Муровані замки, таксамо як деревяні, будували спершу на недоступних місцях, стрімких виступах гори, на горбах, що здіймалися над околицею, або в місці, що було забезпечене водою, між двома річищами ріки, серед багнів та болот. Своїм недоступним положенням славився особливо Камянець на Поділлі. Річка Смотрич тече тут глибоким річищем, що його береги виглядають як які стрімкі, простовисні стіни; там, де місто, річка робить закрут, наче те кільце й обливає довкола високу гору. Таким чином город творить природну фортецю, яку людською рукою легко було скріпити. Спершу тут був деревяний город, потім виставили муровані укріплення. Другий славний замок в Острозі на Волині стоїть на високій, крутій горі; дикий камінь, що звисав із верхів, підперли штучним муром і таким способом зробили замок ще недоступнішим.

Аж у XVII. в. фортифікаційне мистецтво пішло новими шляхами, — тоді почали будувати земляні укріплення і тоді замок не потребував уже високого положення, міг стояти на рівнині. Так, нпр., замки у Збаражі й у Старому Селі коло Львова побудовані в XVII. в., стоять на рівній площі.

Розміри замків були дуже різні. В Галичині найбільший простір займають замкові укріплення у Старому Селі; вони доходять до двох гектарів. Майже таксамо просторий замок у Черлениці над

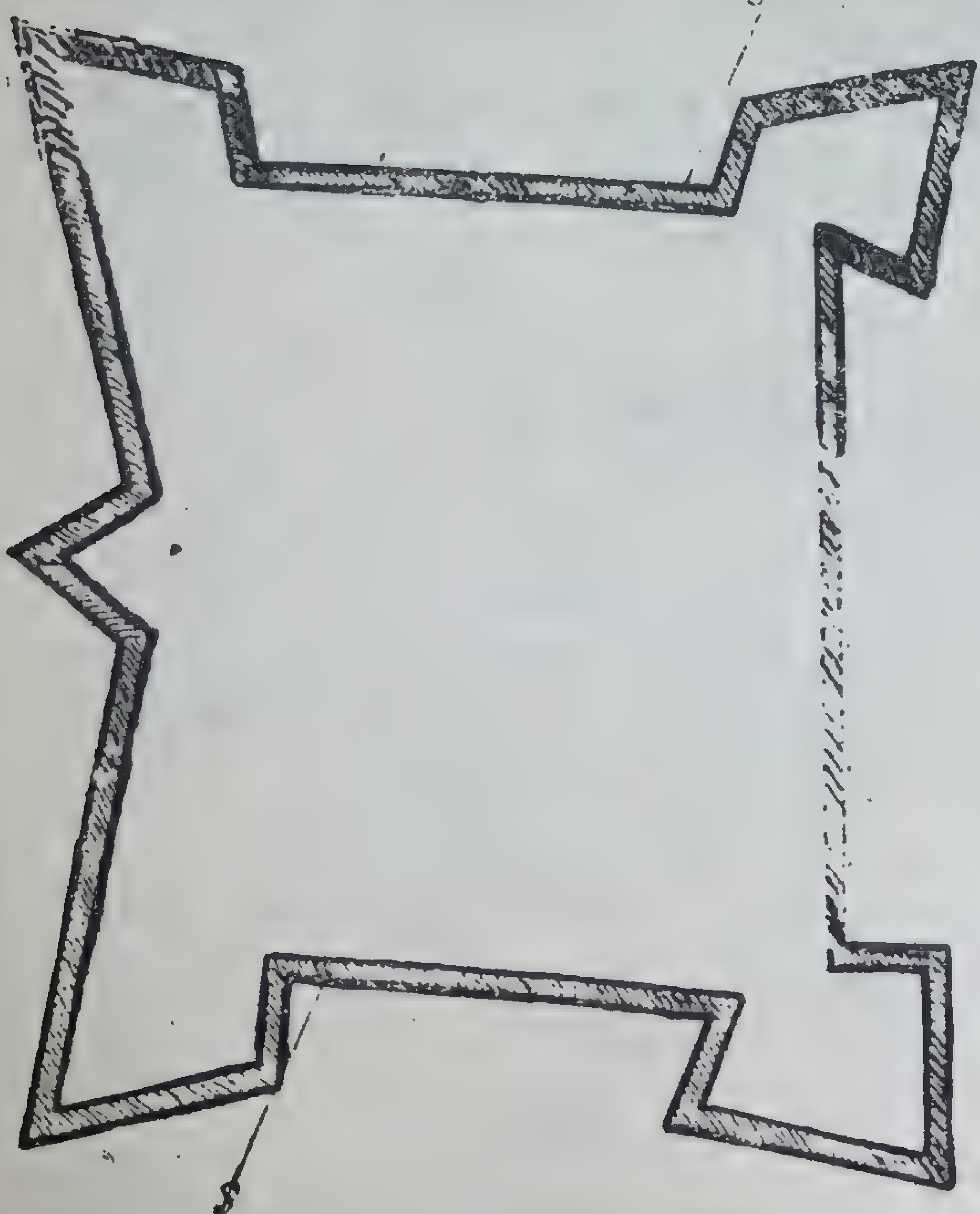
Дністром. Ще більший від них був замок у Барі, що займав понад 2 гектари, а замок у Камянці на Поділлі, старий і новий, має разом 4 і пів гектара. Але инші замки є далеко менші, нпр., Теребовля має 107 на 38 м., Кудринці 70 на 25, на Поділлі бували маленькі замки, що мали розміри 50 на 50 м., нпр., Пилява, Сутківці.

Плян замку в найдавніших часах залежав від площі горба, де ставили укріплення. Тимто різні старі замки, як Камянець н. П., Теребовля, Бучач — мають неправильний плян, таксамо, як деревяні городи з княжих часів. Пізніше будівничі трималися вже ґеометричних форм. Найчастіше замки мають форму видовженого прямокутника, рідше стрічається квадрат (Грималів, Золотий Потік, Кривче, Микулинці, Пилява й ин.).

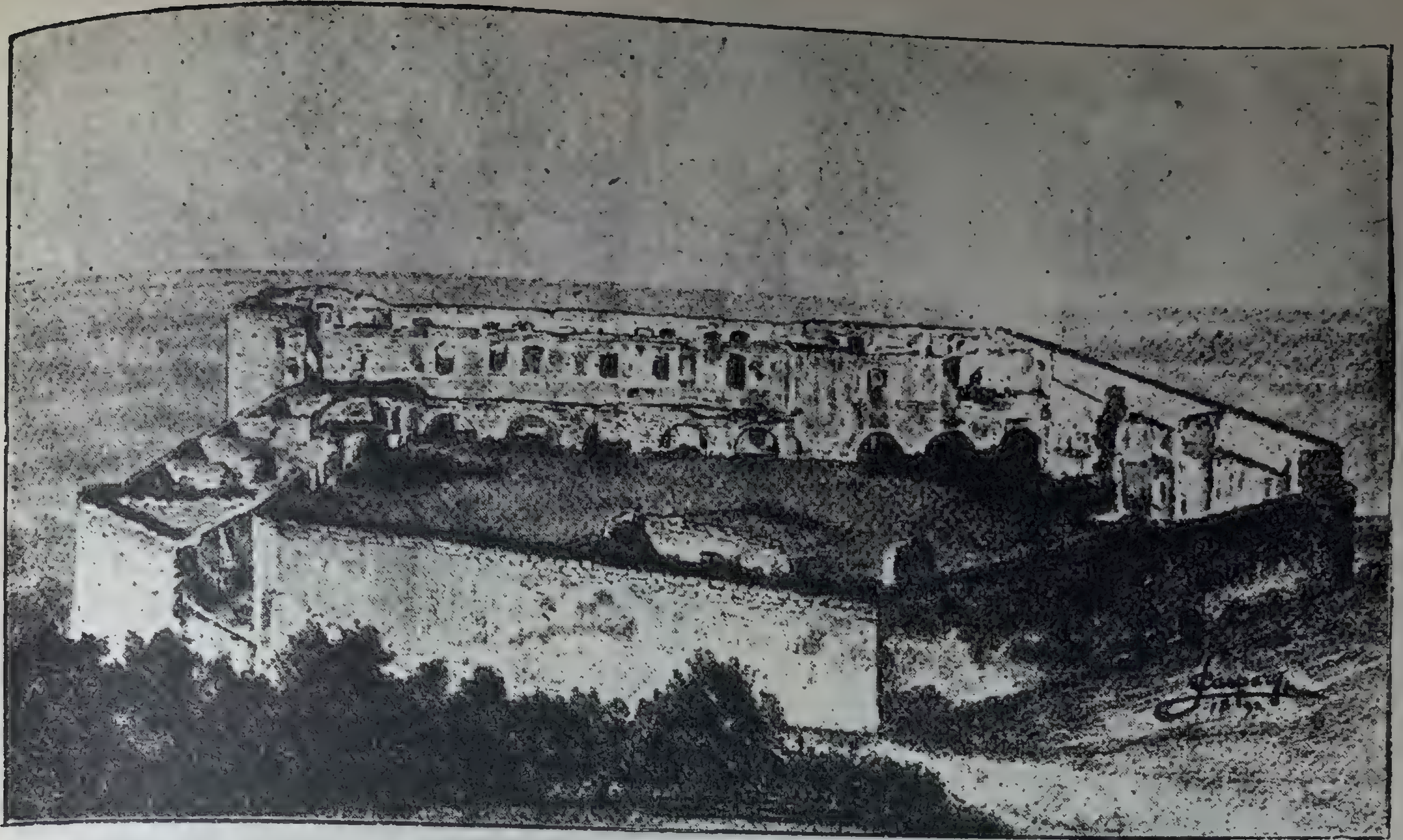
В XVI-XVII. віку появляються замки з формою правильного пятикутника, як у Бережанах, у Бродах, у Ляшках, у Чорткові, в Сатанові, у Жванці, над Дніпром — Кодак. Особливий є плян замку в Зінківцях на Поділлі з XV. в.: він має форму трикутника з боками по 85 м.

Замок складався з надвірніх мурів і башт та внутрішніх будинків. Мури будували з каміння й цегли. Камінь часто був дикий, необроблений, навіть річний ріняк, тільки в маґнатських замках мур бував із тесаного каменю. Грубість мурів звичайно є півтора до двох м.; у теребовельському замку винятково грубі мури — на ч о т и р и метри! Висота муру бувала різна, два і пів, три, чотири метри; найвищий, мабуть, мур зберігся у Старому Селі — на вісім метрів.

В мури вбудовували башти. У старших замках башт було багато, нпр., »старий« замок у Камянці мав їх 11, язлівський замок — 8. Пізніше башти ставили тільки на рогах мурів. Вигляд башт у різних часах був різний. Найдавніші вежі, які збереглися ще з часів галицько-володимирської держави, були чотирокутні (Холм) або круглі (Камянець Лит.). Обидва ці типи стрічаємо й пізніше, аж до XVII. століття. Але фортифікаційне мистецтво XVI.-XVII. стол. вважало такі башти за невигідні до оборони. А то ж, коли ворог обступив бувало башту з усіх сторін і починав її добувати, оборонці з инших місць замку не могли обстрілювати всіх пунктів обводу башти; деякі сторони залишалися поза обстрілом і ворог міг доступити до муру, міг підкласти міну або иншим способом заатакувати башту. Тимто військові інжинери почали ставити на рогах замку пятикутні вежі, й їх стіни були уставлені так, що для обстрілу не було ніякої перешкоди (див. ілюстрація, стор. 159). Такі пятикутні укріплення звалися б а с т і о н и.

Плян замку в Барі. З книжки Є. Сіцінського.

Руїни замку в Чорткові. З праці А. Чоловського.

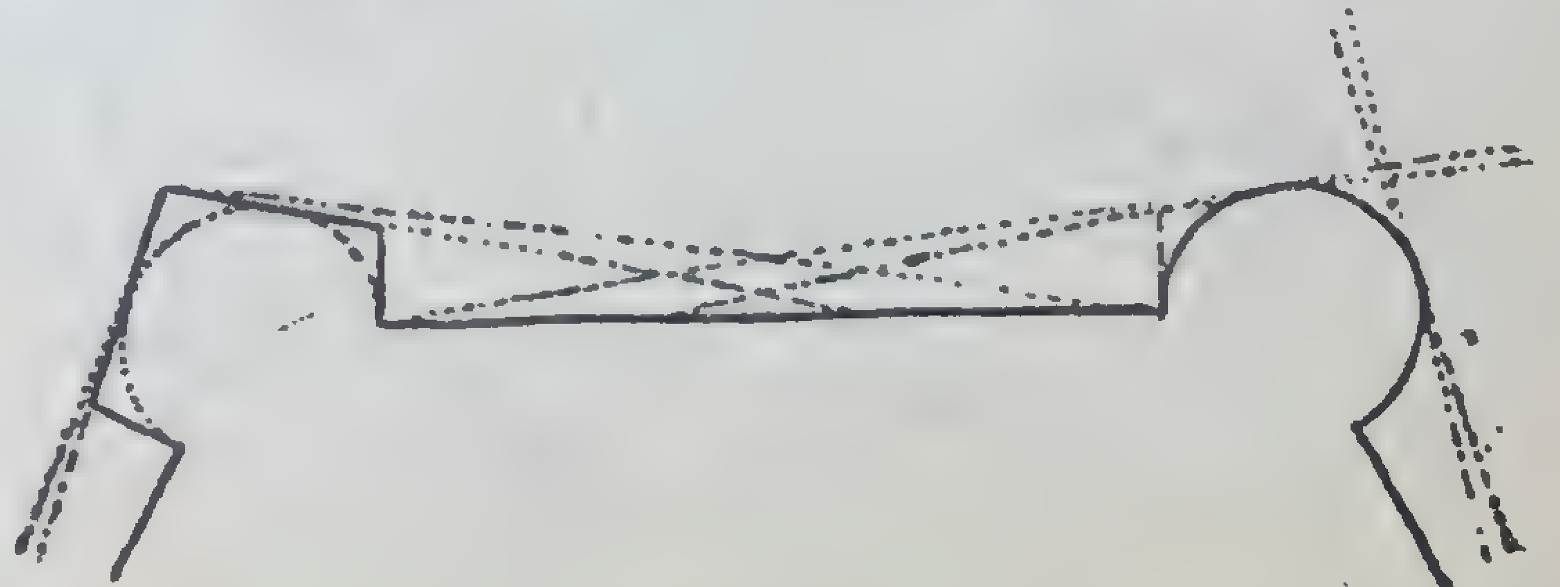
Башти бували високі на два, а то і три поверхи, й на кожному поверсі були плятформи на пушки, а в стінах більші і менші стрільниці. Поверхи лучилися поміж собою внутрішніми сходами. Зверха башти були вкриті деревяним перекриттям різних форм. В XV.-XVI. в. покрівлі мали часто форму гостроверхих шапок.

Вїзд до замку вів через оборонні ворота чи браму, що звичайно містилися в одній із башт, рідше окремо в мурі. Більші замки мали часами другий вїзд та, крім цього, малі хвіртки, якими можна було робити випади на ворога. Самі ворота бували подвійні, були виковані з заліза, або витесані з дубини, обковані, на бігунах і на завісах, з засувами та замками.

Посеред замку було широке подвіря, забудоване тільки в частині. Були тут будинки на помешкання власника, на приміщення для залоги, комори на оборонні засоби, шпихлірі, стайні й ин. Ці будинки або притикали до мурів, або їх ставили замісць мурів; в Жовкві нпр., замок складається з чотирьох великих будинків, до яких на рогах притикають башти. Замки мали все великі підземелля, що йшли нераз двома поверхами. Башти правили й за арсенали на зброю, та за комори на перехов усякого майна.

Середина замкового подвіря була вільна; тут відбувалися перегляди війська, турніри й забави. Тут могло міститися й населення, що ховалося до замку зі своїми статками в часі небезпеки. Замок мав усе колодязь, нераз дуже глибокий; у Підгірцях у Галичині та в Камянці на Поділлі замкові криниці мають по 36 м. глибини.

Плян башти і бастіону. Рисунок вказує, як незручно було боронити круглих бастіонів, за те, які користи давав обороні пятикутний бастіон (до ст. 158).

3. В боротьбі з татарами.

Перемога Литви. Боротьба зі степом, у яку княжа Україна вклала так багато зусиль і енергії, йшла далі й в дальших століттях. Татари після погрому України 1240. р. осіли у степах від Волги по Дністер. Спершу вони творили одну Золоту Орду під владою хана, що мав свій осідок у Сараю над долішньою Волгою. Ханові підлягали чотири орди, що проживали у степах від Волги по Дунай. Але згодом єдність татар стала слабша, поодинокі орди почали відокремлюватися і жити власним життя. Нераз доходило й до завзятої боротьби між татарськими старшинами. Ці незгоди серед татар ослабили дуже татарську владу на Україні та завдяки цьому литовські князі могли легко опанувати значну частину українських земель.

Війну з татарами почав великий князь Ольґерд, син Гедимина. В 1363. р. він пішов великим походом у степи між Дніпром та Богом. Там володіли три татарські »царики«, тобто дрібні хани, а влада їх сягала аж на Поділля. Місцевому населенню вони дозволяли займатися спокійно хліборобством, залишаючи йому власних, виборних отаманів. Тільки час-від-часу приходили татарські урядовці, баскаки, і збирали приписану данину. Ольґерд увійшов у зносини з цими отаманами і притяг їх на свою сторону. У бою над Синьою Водою (тепер Сниводь, лівобічний приплив Богу) литовські війська погромили цих трьох ханів — Хачбея, Котлубуга і Дмитра — й повоювали т. зв. Білобережжя, правий беріг Дніпра. Татари мусіли зректися влади над Поділлям. Тоді Ольґерд посадив тут трьох своїх братаничів, Коріятовичів. Десять років пізніше війна з татарами відновилася, литовські війська 1374. р. ходили ще раз на татар і звели бій із ханом Темірезом.

Ще енерґічнішу війну з татарами вів вел. князь Витовт. Він використав уміло боротьбу, що її вели між собою різні татарські хани і претенденти до влади, мав між татарами своїх союзників і васалів. Як колись половецькі племена переходили під владу українських князів, так і тепер частина татар служила Литві. Витовт кілька разів подавався на орду й сильно погромив татарські кочовища. В 1397-1398. р. він уладив великий похід на Крим, пройшов цілий кримський півострів аж до Кафи, поруйнував оселі й у Криму посадив залежного від себе хана. Тоді таки над долішнім Дніпром Витовт побудував камяний замок і назвав його городом св. Івана. Він свідомо змагав до того, щоб опанувати побережжя Чорного моря й відновити торговельні зносини з Візантією. Укріпив ріку Дністер, поставив замки Караул (коло теп. Рашкова) і Чорний город над Дністровим лиманом. Город Хаджибей, в околиці теперішньої Одеси, мав бути головним чорноморським портом.

Захоплений цими успіхами, Витовт задумав виперти татар і з Лівобережжя. В 1399. р. зорґанізував новий похід, ще більший, ніж попередні. З його наказу в Києві станули всі литовські князі, на підмогу прийшли німці з Прусії, трохи поляків із Поділля та ще й орда Витовтового ставленика, хана Тохтамиша. З Києва військо рушило у степ лівим берегом Дніпра, тим самим шляхом, яким українські князі ходили на половців, перейшло річки Сулу та Псло

Замок у Старім Селі к. Львова. Він побудований князем Домініком Острозьким-Заславським, зі славного роду Острозьких.

і стало недалеко Ворскла, за яким стояла татарська орда. Хан Темир-Кутлук пробував увійти в переговори, не відомо, чи щиро, чи щоб тільки добути час на приготову до бою. Але Витовт гордо відповів на його посольство: »Бог покорив мені всі землі, покорить і тебе. Будь мені сином, я тобі буду батьком, маєш мені щорічно давати данину й чинші. Як не захочеш покоритися добровільно, то знай, що будеш моїм рабом, і всю твою орду я винищу мечем«.

Витовт поділив своє військо на два полки. Татар Тохтамиша і слабші частини залишив при обозі, а сам із передовим полком рушив на татар. Старий татарський полководець Едиґей зневажливими словами розлютив князя і Витовт прискорив наступ. Литовські стрільці зі самострілів обкинули ворога стрілами. Військо мало пушки та пищалі, »але їх сила була слаба у чистому полі«. Спершу Витовтів полк боровся добре, татари уступали, — може навіть умисне, щоб великого князя відбити від обозу. Потім хан вислав один полк на литовський обоз. Тохтамишеві татари не витримали напору, почали втікати, а за ними й инше військо, — орда добула обоз. Тоді вже з двох сторін, і з переду і з задів, татари наперли на Витовта й розбили його військо 14. серпня 1399. р. На полі бою лягло 74 литовсько-українських князів і тисячі війська. Татари здоганяли розбиті полки й загналися аж на Волинь і Поділля.

Але хоч цей бій був для Литви такий нещасливий, татари теж зазнали великих втрат і не мали вже сили вдержати українських земель під своєю владою. Коло 1400. р. орда зреклася своїх прав над Україною на річ Литовського вел. князівства.

Кримська орда. Пів століття після Витовтових перемог на степових окраїнах панував мир. Татари ослабли, вели між собою боротьбу й не нападали на українські землі. Аж у другій половині XV. в. відносини змінилися. На Криму зорґанізувалася нова орда — кримська або перекопська. Татари заняли Крим підчас нападу на Україну 1239-1240. р. Спершу тутешня орда признавала верховну владу Сараю, але згодом збилася в силу й почала змагати до самостійности. Кримський півострів, довкола замкнений морем, давав вигідний захист проти всяких нападів; вузьку шийку, що лучить Крим із суходолом, татари перегородили валами й ровами, побудували тут город Перекоп і так забезпечили свої володіння. Хан Хаджі Ґерай (1440-1466. р.) за допомогою Литви звільнився з залежности від Золотої Орди і проголосив себе самостійним володарем. Його наслідник Менґлі Ґерай приняв протекторат Туреччини 1479. р. Це була для України подія незвичайно важна, — кримські татари, забезпечені допомогою могутньої турецької держави, почали нові напади на українські землі.

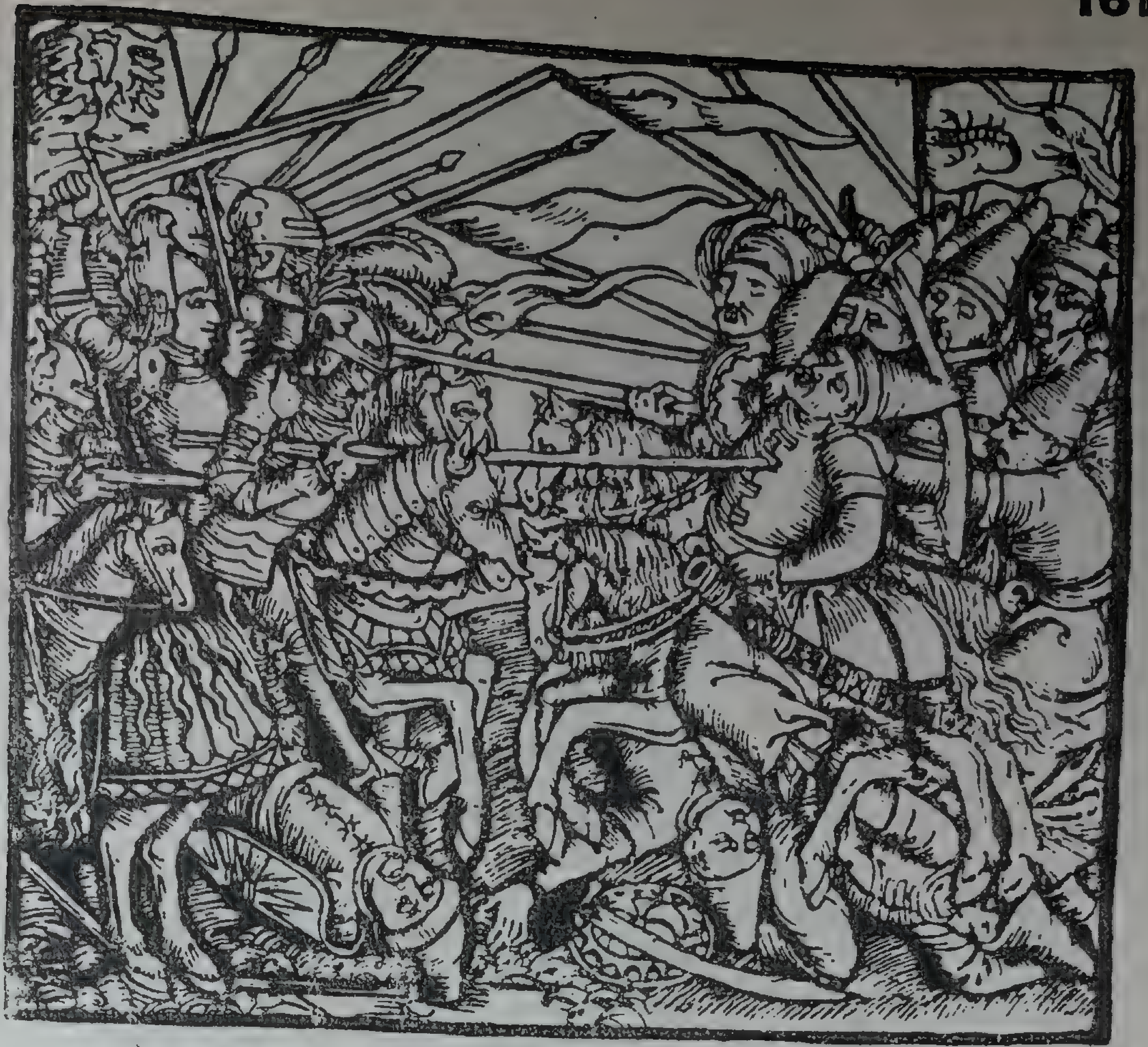
Перший великий похід кримців відбувся восени 1482. р. Менґлі Ґерай із усією ордою вдарив на Київ. Старий київський замок був слабо підготовлений до оборони, 1. вересня татари здобули укріплення, запалили місто, пограбували церкви, позабирали в неволю велику силу людей, навіть воєводу Івана Ходкевича з родиною, і з великою здобиччю вернулися до Криму. Цей погром давньої столиці зробив величезне враження на Україні й у цілому великому князівстві. Великий князь Казимир Ягайлович проголосив на Крим загальний похід із цілої держави, до Київщини вислано 40 тисяч війська. Київський замок почали як-стій відбудовувати, — до праці позганяли все селянство з околиці так, що при будові працювало 20 тисяч сокир. Всі розуміли грозу татарської небезпеки.

Але татари не налякалися цих підготов. Спробувавши раз, вони повторяли наїзди з року на рік, з усе більшим завзяттям. В рр. 1485-1487. вони що року нападали й руйнували Поділля; не помогло й те, що королевич Ян Ольбрахт погромив їх під Копистерином 1487. р. Два роки пізніше ціла орда, з 100.000 коней, знову напала на Київ. В 1490. р. татари поруйнували Волинь, пройшли Галичину й загналися аж під Люблин. Щойно, коли поверталися з великим полоном, литовське військо заступило їм дорогу під Заславом і так їх погромило, що вся орда пішла в розтіч. В рр. 1494-1497. було пять великих татарських походів на Волинь; хоч у деяких місцях їх побито, то проте вони зруйнували більшу частину волинської землі й повиводили силу народу в полон. В 1498. р. ходили кримці тричі на Галичину і знищили багато визначних міст, навіть Перемишль, спалили передмістя Львова. В 1500. р. вони цілу осінь пробували в наших землях, поруйнували Поділля, Волинь, Галичину, Холмщину й сягнули аж по Вислі; з походу привели 50 тисяч невольників!... Такі напади йшли рік-річно, а то й два-три рази на рік, їм не було ніякого кінця, населення наших земель залишалося без захисту, без порятунку...

Татарське військо. Татари звертали увагу своїм виглядом. »Вони відрізняються від інших народів«, писав французький письменник Блез де Віженер 1573. р. »Барва їх шкіри смаглява, ніс

Бій з татарами.

Старинний дереворит з 1521. р. з хроніки Матія з Мєхова. Звертають увагу одяги татар, особливо гостроверхі шапки.

приплесканий, очі невеликі, запалі й палкі, дивляться все скоса, обличчя кругле і плескате, як та тарілка, на бровах і щоках волосся не мають із вийнятком бороди, котру запускають дуже дбайливо, хоч собою огрядні, вони зросту малого«. Подібно описує татар другий француз, інжинер Ґільом Боплян, що довго проживав на Україні: »Вони невеликого зросту, найвищі з них не переходять понад наш середній зріст; більшість їх малого зросту, але вони присадкуваті, поодинокі частини тіла дуже великі, тулуб високий і грубий, вони плечисті, мають коротку шию й велику голову; обличчя їх майже кругле, чоло широке, очі мало відкриті, але цілком чорні й широко прорізані, ніс короткий, рот невеликий із зубами білими, як та слонова кість, шкіра смаглява, волосся чорне і тверде, як грива кінська«.

Життя татар було просте й суворе. »Ці варвари знають, що ні для одного народу немає нічого вартіснішого над хоробрість і воєнну дисципліну та що хоробрість добувають тим, що звикають до недостач; тимто вони цураються розніжнення й роскошів та змалку приготовляються до воєнного діла, живучи суворим життям та звикаючи до їзди верхи. Вони сидять на коні від малого й не перестають їздити до немічної старости«, оповідає Михайло Литвин на початку XVI. в.

»Усі вони хоробрі вояки, сильні й витривалі, легко видержують утому й негоду, бо від сьомого року життя, коли виходять із своїх кантар, тобто двоколісних возів, вони сплять тільки під голим небом і навіть у тому віці не дістають поживи, поки не зібють собі її стрілою; так татари привчають свої діти стріляти з лука до мети і влучати. Коли вони доходять до двацятьох років, їх висилають на війну. Матері день-у-день купають малі діти в соли, щоб шкіру зробити грубшою й менше вражливою на холод, коли доведеться проходити ріки взимі вплав«. (Боплян).

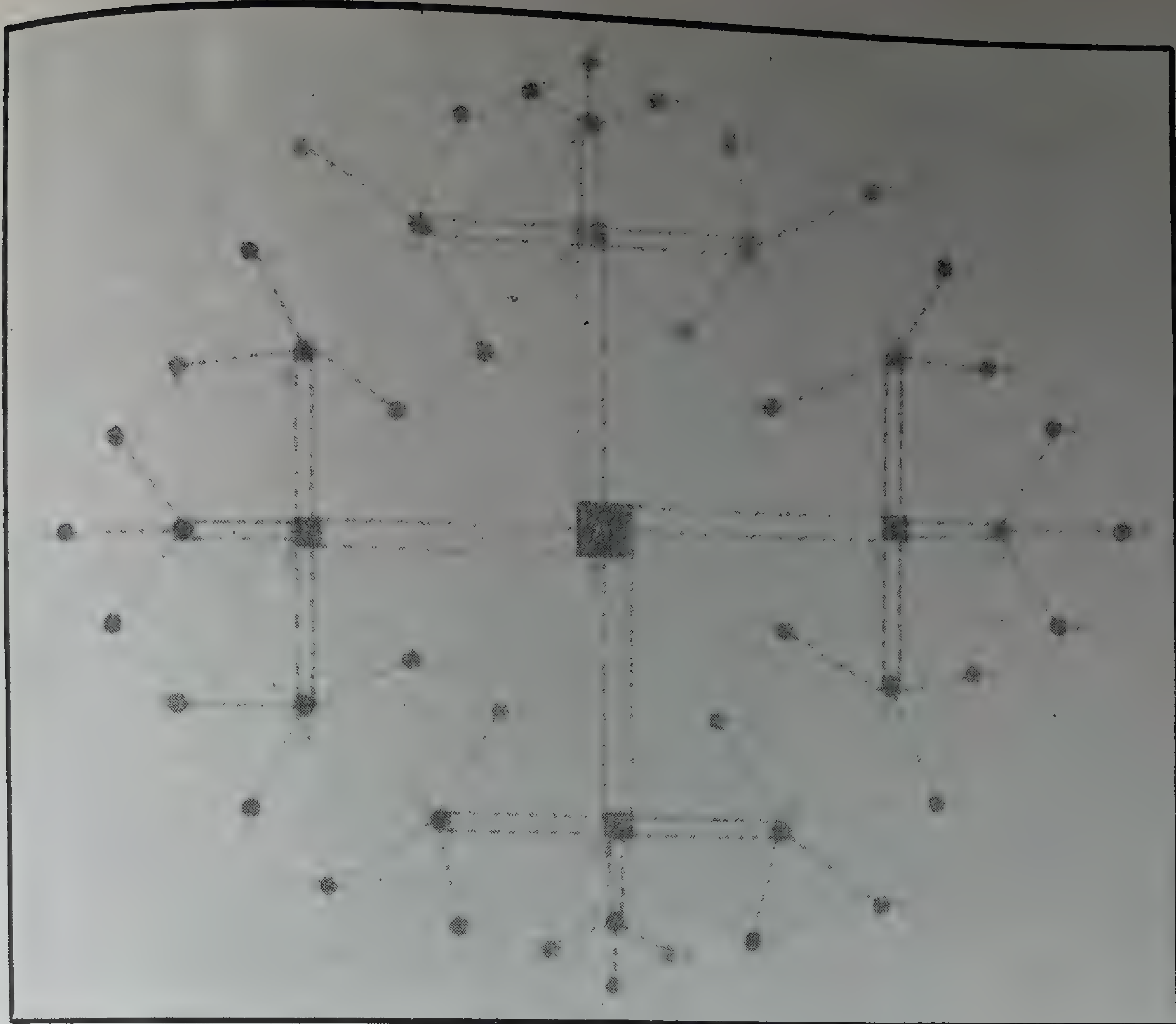
І татарський одяг був дуже простий. »Татари носять довгі каптани, без складок і фалдин, легкі й вигідні до їзди верхи й до бою; шапки їх білі, гостроверхі, зроблені не для оздоби; в часі бою, завдяки висоті шапок і їх блискові, татари мають вигляд величніший і грізніший для ворогів, хоч вони й не мають звичаю надягати шоломи« (Мих. Литвин). »Одяг татар складається з короткої сорочки з бавовняної матерії, що сягає всього пів стопи нижче пояса, із шараварів зі смугастого сукна або частіше з бавовняної тканини, шитої поверху; знатніші носять шитий каптан із бавовняної матерії, а поверха сукняний халат, підбитий футром лисиці або соболя, шапку з такого самого футра й сапянові чоботи без остріг. Звичайні татари накидають на плечі баранячий кожух; у сильну спеку або в дощ одягають його шерстю наверх. Несподівана зустріч із ними на чистому полі може добре налякати, бо в такому одязі легко їх взяти за білих ведмедів, що їдуть верхи на конях; але взимі вони вивертають свої кожухи й шапки, зроблені з такого самого матеріялу, шерстю досередини« (Боплян).

Озброєння татар було нічим незамітне. Михайло Литвин оповідає, що коли татари в 1530. роках пішли походом на Угорщину, вони були майже без зброї: »Хиба який десятий або двацятий був озброєний луком або шаблею, панцирі стрічалися ще рідше; одні мали тільки дрючки кістяні або деревяні, инші були перепоясані пустими піхвами без зброї. Щитів, копій і иншої такої зброї вони не знають цілком«. Таксамо каже де Віженер: »Зброя їх дуже проста, складається тільки зі самого лука та стріл, часом із додатком кинджалу або шаблі«. Боплян пише докладніше: »Зброю їх творить шабля та лук із сагайдаком, де буває 18-20 стріл; у пояса висить ніж, кремінь із кресалом, шило і 5-6 сяжнів ременю вязати бранців, яких сподіваються захопити підчас походу; кожний із них має в кишені нірнберзький годинник (це якесь непорозуміння!!). Тільки найбагатіші носять кольчуги, решта ж, не маючи такого предмету роскоші, йде на війну без панцирів«.

Татари славилися чудовими вершниками. »Вони визначаються меткістю та сміливістю в їзді верхи, але на коні сидять невигідно, бо стремена короткі й ноги в колінах сильно зігнуті; взагалі татарин на коні скидається на малпу, що їде верхи на хорті. А проте вони чудові їздці й визначаються такою зручністю, що і в найсильнішому бігу трюхом перескакують із утомленого коня на другого, свіжого, котрого кожен тримає за поводи, втікаючи від погоні. Не почуваючи на собі їздця, вільний кінь, як-стій переходить на правий бік і біжить рівно з першим, усе готовий, щоб панові вигідно було скочити на нього, як буде треба. Такі вони привчені — служити своїм панам. Автім це особлива порода коней, негарна й не-

Татарин на коні. З малюнку німецького мистця Альбрехта Дюрера.

Плян утечі татар. Рисунок Бопляна. З нього видно, як татарський відділ з 400 людей ділиться на ватаги по 100, потім по 33 і 11 людей. Такі малі гуртки могли легко розлетітися по степу і сховатись перед погонею ворога.

складна, але незвичайно витривала й невтомна, бо ж ніякий кінь не зможе пройти за раз 20 чи 30 миль (французьких) так, як ці бахмати, — так називається ця порода; в них густа грива, що спадає до землі і такий самий довгий хвіст«. (Боплян).

Тактика татар. Боплян дуже докладно описує, як виглядав татарський похід і якої тактики вживали татари, зустрінувшись із нашими військами.

Орда виходила в похід великим військом. Коли на війну йшов сам хан, татар налічували до 80 тисяч; під проводом ханових намісників, мурзів, бувало татар — 40 до 50 тисяч. Перед походом відбувавсь у Криму перегляд війська. Через Дніпро й инші ріки татари переходили вплав, і то особливим способом. Татарські коні були привчені перепливати великі простори — татарин плив поруч із конем, тримаючись лівою рукою поводів і гриви коня, а правою веслуючи; сідло, одяг і зброю складав на оберемок трощі, привязаний до конячого хвоста. Степ татари проходили своїми протертими шляхами, що вели вододілами, минаючи всякі річки. Були три головні шляхи: Чорний — між Дніпром та Богом, Кучманський — між Богом і Дністром та Муравський — між Дніпром та Дінцем. З гирла Дунаю вів до Галичини Покутський шлях, між Прутом та Дністром. Головні шляхи мали багато другорядних відніг та переходів.

Орда йшла широким фронтом, по 100 вершників у одному ряді, тобто 300 коней, бо кожний татарин вів по два вільні коні, щоб як що до чого їх змінювати. У глибину таке військо мало 800 до 1000 рядів коней; коли ряди йшли тісно, то така армія займала 10 до 15 км., а то нераз і більше. »Це дивовижа для того, хто бачить це вперше, бо 80 тисяч вершників має більш ніж 200 тисяч коней, які вкривають степ густіше, ніж дерева у лісі«, оповідає Боплян. »Здалека здається, що це на обрії наче хмара підіймається, росте й росте все більше і водночас ізближається і наводить страх і на найвідважніших«... Татари посувалися вперед дуже скоро, але що години давали коням короткий відпочинок.

У віддалі двох-трьох миль від ворожої гряниці орда спинялася в вигідному, забезпеченому місці й тут відпочивала два або три дні. Тут татари ладилися до бою. Військо ділилося на головний корпус або кіш, що обіймав дві третини боєвих сил та на два менші крила. Так уладжена орда йшла далі дуже швидким походом, день і ніч, доки не ввійшла на 30-40 миль у глибину краю. Там кіш спинявся, а крила йшли на право й на ліво на грабунки. Такий відділ, що мав до 10.000 людей, ділився на менші ватаги по 500-600 татар, і вони розбігалися на всі сторони, нападали на оселі, грабували все, що можна було взяти, і з награбленим верталися до коша. На місце тих, що вернулися, виходили два нові 10-тисячні відділи, і так усе свіжі сили йшли грабувати. Потім кіш починав відворот, звичайно вигинаючи свій шлях у дугу, щоб вертатися иншими околицями; як слід по такому поході залишалася широка витоптана смуга, — »татарський шлях«.

Коли в похід ішло не все військо, а тільки менша ватага, татари силкувалися незамітно ввійти на Україну, висилали наперед сторожу, що ловила »язика«, поділялися на невеликі відділи, що їхали кожний зокрема, продиралися глибокими балками, де їх не можна було доглянути. Коли хотіли у степу заховатися перед ворогом, з незвичайною зручністю і скорістю розпадалися на малі ватаги. Боплян у своїм »Описі України« подає нарис такого відступу (див. рисунок с. 165). Відділ з 400 татар ділився на 4 відділи по 100 людей, що розбігалися на чотири сторони світу на віддаль якої милі; там ізнову сотня розпадалася на три ватаги по 33 людей, які розходилися в різних напрямах; ватага знову ділилася на три десятки, що безслідно пропадали у степових ярах; по якомусь часі вони в означеному місці збиралися разом.

Татари нерадо ставали до отвертого бою з ворогом. На це не дозволяла їм їхня зброя. Воліли здалека обстрілювати противника з луків. »Вони ніколи не вживають копій, тимто не стрічають ворога лице-в-лице, суцільною лавою й у боєвому ладі, а тільки раз-у-раз нападають і відступають. Нараз завзято й нестримно нападають на ворога й потім таксамо нагло кидаються навтікача. Зараз опісля вони знову сполучують свої лави і стараються як-найтісніше окружити й замкнути ворога; але залишають усе вільний прохід для тих, що далі непокоять ворогів своїми атаками. При всьому цьому зберігають як-найкращий лад, і до цього зводиться їх воєнне мистецтво й дисципліна. Але, коли раз поталанить спинити або збентежити їх ряди, то вони вже ніяк не можуть упорядкуватися й біжать настрімголов«. (Б. де Віженер). У такій боротьбі татари

проявлялися першорядними лучниками: »утікаючи повертаються й у повному розгоні випускають стрілу з лука так влучно, що ніколи не схиблять на віддалі 60 до 100 кроків«. (Боплян).

Князь Костянтин Іванович Острозький, переможець татар. Зі сучасного портрету.

Костянтин Острозький. Оборону України від татар у перших десятиліттях XVI. в. зорганізував був князь Костянтин Іванович Острозький, великий литовський гетьман, один із найславніших полководців того часу. Він походив із старовинного маґнатського роду, що вів свій початок із давньої династії українських князів. Острозькі мали великі землі на Волині, тісно були зрослися з долею й недолею України, вважали себе заступниками й оборонцями українського народу. Князь Костянтин народився коло 1460. р., освіту добув на великокняжому дворі у Вильні, там таки вивчився основ воєнного мистецтва. Він ззамолоду звертав на себе увагу як талановитий воївник, діставав від великих князів щораз відповідальніші доручення та 1497. р. осяг найвищий уряд великого гетьмана, начальника всіх воєнних сил Литовського вел. князівства. Визначився сильно в війні Литви з Московщиною, кілька років пробував у московському полоні, а 1512. р. погромив московські війська у славній битві під Оршею.

Але особливу увагу Острозький присвячував боротьбі з татарами й поклав на неї багато енерґії. Для України така боротьба було питанням життя. Князь Костянтин і сам на собі відчував грозу татарських набігів, бо ж татари безнастанно руйнували його окраїнні землі і за традицією свого роду уважав за свій обовязок боронити своєї батьківщини та її бездольного населення. Він один із перших почав розсліджувати тактику татар, яких усі вважали за непереможного ворога та шукав способів, як стримати татарські наїзди. Як начальний вожд усіх військ вел. князівства, він поставив справу оборони України як одну з найважливіших державних справ, стягав усі військові сили Литви на південний фронт, пильнував будови замків, своїм коштом утримував військо на погряниччі. Боротьба з татарами йшла з різним щастям, Острозький і його співробітники не все ще дорівнювали силам орди; у кількох битвах татари здобували ще перемогу; але початок зроблено і дальша війна йшла з чимраз більшим успіхом.

Сучасники оповідають, що Костянтин Острозький звів ш і с д е с я т ь битв із татарами; але ми маємо відомости тільки про головніші походи.

Вже 1495. р., підчас набігу орди на Волинь, Острозький був між тими вельможами, що вийшли назустріч ворогові; але їх сили показалися малі й українські пани мусіли шукати захисту в замку в Рівному. В 1511. р. на вістку про похід татар Острозький приїхав до Київщини й під Мозирем зібрав значне військо. Це й спинило орду та вона пішла не на Україну, а на Волощину. В 1512. р. татари з великим військом напали на Галичину. Коли вони, обвантажені великою здобиччю, верталися назад, Острозький спільно з польським гетьманом Каменецьким заступив їм дорогу під Вишневцем на Волині і тут 26. квітня розбив татарський кіш; на полі бою впало, як оповідали, 5000 татар, визволено 15000 бранців і добуто 10000 коней. В 1518. р. Острозький погромив знову татарську ватагу у Київщині. В 1519. р. він брав участь у нещасливому бою під Сокалем; поляки відкинули були його раду, щоб не виходити проти переважних татарських сил, вдалися в бій у незручному, тісному місці, й татари здобули перемогу. В 1520. р. Острозький знову зорганізував оборону від татар між Олеськом та Залізцями. В 1524. р. ходив у погоню за ордою, що верталася з Галичини. Так майже що року ішов проти татарських військ і сам особисто кермував обороною степового погряниччя.

Найславніший бій із татарами Острозький звів 1527. р. під Ольшаницею в Київщині (над річкою Гороховаткою, припливом Росі). Татари серед зими пішли на Полісся і добилися аж до Пинська. Коли ж верталися з ясиром, князь Костянтин несподівано вдарив на них досвіта так, що вони не мали часу повсідати на коні; бій ішов у глибоких снігах. Тоді лягло тут 24000 татар, кількасот дісталося в полон, з полону визволено 40 тисяч бранців. За цю славну перемогу Острозького величали найвищим вождом, „summus cum Tataris belli gerendi imperator“, а король Жиґмонт уладив йому у Кракові тріюмфальний вїзд, »приймав його з найбільшими почестями у прияві всього двору; коли він вїздив у місто й на замок, перед ним несли воєнні знаки, здобуті на ворогові у цій війні і вели забраних у неволю татар«.

Князь Костянтин Острозький умер 1532. р. Похоронили його у Києві, в Печерській Лаврі і його надгробний памятник залишився до наших часів. В історії боротьби зі степом його імя належить до найславніших: це він показав, що з татарами можна боротися та що їх можна перемагати.

Боротьба з татарами в XVI. в. Не сам Острозький воював із татарами. Татарські напади несли руїну всім і все погряничне населення мусіло дбати про свій захист і оборону. У першій мірі організацією оборони займалися українські пани, власники великих земель на степовому погряниччі, що також займали вищі уряди на Україні, — особливо київські воєводи та старости погряничних замків. Ці замки це й був єдиний захист, куди населення могло заховатися перед ордою. В тих часах укріплення скрізь обновлено й перебудовано так, що замок міг ставити опір і найбільшим татарським силам. Скрізь збільшено залоги, що складалися з найманих рот або »драбів«. Зорганізовано також розвідчу службу т. зв. польову сторожу. Це були невеликі кінні відділи, що стояли на татарських шляхах, особливо на вищих місцях, на старих валах і могилах,

та розглядали околицю, чи не наближається ворог. Сторожа спершу не була постійна, а тільки »на час потреби, коли вистерігаються людей неприятельських« і також у часі польових робіт, щоб забезпечити селян, що працювали в полі.

Легко озброєний вершник.
З картини перемоги Костянтина Острозького під Оршею 1512. р.

Замки поробилися базами, звідкіль почалася зачіпна боротьба з татарами. У погоні за татарськими чамбулами замкові залоги заганялися нераз далеко у степи, нападали на кочовища орди та поверталися з багатою здобиччю. З малими татарськими ватагами легко було йти на боротьбу, а перемога давала великі користи. Пізніш метою походів ставали татарські й турецькі замки, що стерегли переходів на річках: Аслан - городок над долішнім Дніпром, Очаків при Дніпровому лимані, Акерман або Білгород над Дністром та инші. На такі виправи йшло і правильне військо з артилерією й усякі охотники. Боротьба зі степом розгорялася все більше, вона стала улюбленим »промислом« погряничного населення, що шукало в ній і пімсти на татарах і проживку для себе.

Зпоміж учасників цієї боротьби деякі здобули собі широку славу та імена їх були на устах усіх. На самому початку XVI. в. найславнішим таким воїнником був Сенько Полозович, управитель черкаського староства. Він один із перших ходив у походи аж на низ Дніпра і громив татар на переправах. Звали його »Полоз русак, славний вояк«. Трохи пізніше добув собі голосне імя другий черкаський намісник, Остафій Дашкович. У боротьбі зі степом він цілком переняв татарські звичаї. »Хитрий, відважний і щасливий воїнник, він був правдивим пострахом для татар. Його обличчя, ввесь вигляд тіла й одяг, все було чисто татарське. Він знав їх мову й часто буваючи на розвідах, залишався непізнаний у їх таборі; його вважали за татарина, тимто він міг довідатися про їх справи, розбивав їх геть чисто; післанців татарських, що їх посилали до нього, виставляв на страшну ганьбу, тіла їх прибивав на палях у степах, в тих місцях, кудою проходили татари«. Славним вояком був барський староста Бернард Претвич. Коли татари 1541. р. пограбували околиці Винниці, він пустився в погоню за ними й загнався аж під Очаків. Але не мав уже змоги визволити бранців. »Позабирані в неволю люди були вже на кораблях, їх везли

в Кафу на продаж. Він плакав, дивлячися на їх біду, і казав: Який я радий був би, коли б міг вас вирятувати! Зате здорово пімстився за бранців, порубав дітей татарських і жінок їх, або потопив, коли вони втікали на воду і його черемиси стріляли їх як тих качок«... Таких походів уладжував він безліч і все з дикою ненавистю до татар. Завдяки цим походам, писали історики, татарські шляхи почали заростати травою, а про Претивича склали приповідку: »За пана Претвича вільна від татар границя«.

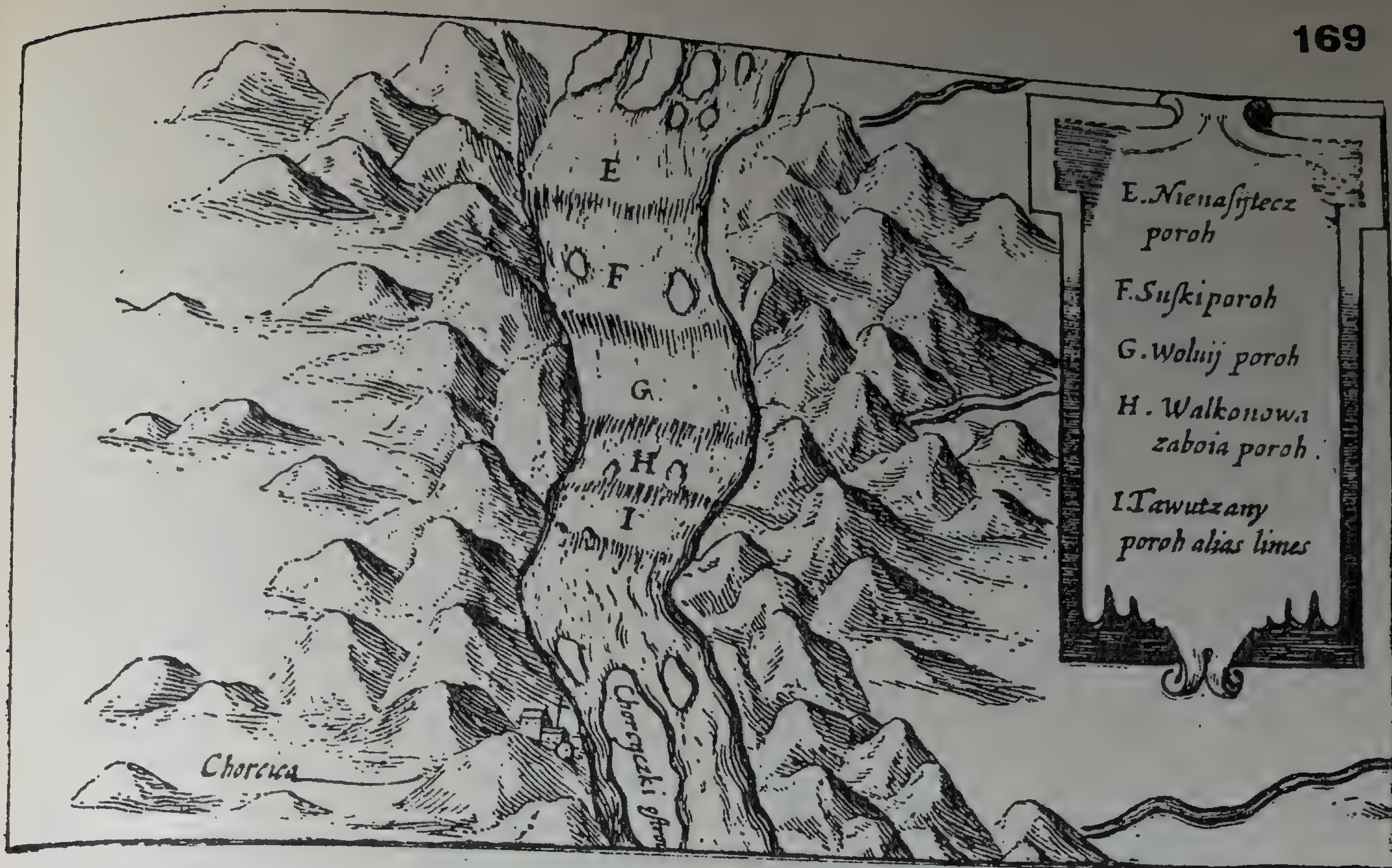
Таких степових лицарів і добичників було тоді дуже багато, як нпр. Предслав Ланцкоронський, Яків Сецигинівський, Юрій Язловецький, Семен Пронський, Федір Сангушко, Богуш Корецький і ин. Деяких із них, як Дашковича й Ланцкоронського, пізніші літописці зарахували навіть між козацьких гетьманів; але насправді вони не мали нічого спільного з запорозьким військом, це тільки їх походи на татар причинилися до того, що козаччина могла свобідно розвиватися.

4. Початки козацького війська.

Доба козаччини. З появою козаків починається нова доба в історії українського війська. Всі наші давніші військові формації орґанізувалися з почину держави й мали характер державного війська; Козаччина повстала иншим способом, вона вийшла з суспільних низів, була від початку народнім військом. Перші козацькі ватаги складалися з людей різного походження, різних станів і навіть різних народів; їх лучила разом тільки охота до воячки, потреба пережевань, охота погуляти у степах, добути собі здобичу і як скоро добути, так скоро її протратити. »Доки жита, доти бита«, — була приповідка цих добичників. Але боротьбу з татарами вони вели з завзяттям і ненавистю, готові були на найсміливіші і найрисковніші походи, не жалували свого труду й крови та цим добували собі славу і любов усього громадянства.

Та це буйне, нестримне козацтво легко могло піти на бездоріжжя самоволі та пропасти у нетрях анархії. Але найшлися талановиті, ідейні проводарі, такі як Дмитро Вишневецький, Сагайдачний, Михайло Дорошенко, що зуміли опанувати небезпечну течію й перетворили козацькі ватаги у правильне, здисципліноване військо. Вони очистили козацькі ряди від усякого шумовиння й анархічних елементів, до війська втягнули людей осілих, звязаних із землею та хліборобством, кинули між козацьке військо нові гасла й дали йому нові завдання. Козаччина почала прислухуватися до змагань усієї України, пронялася ідеєю оборони віри й народу, зрозуміла необхідність політичної орґанізації, зацікавилася культурою — почула себе частиною громадянства та його представником. Запорозьке військо стало — українським національним військом.

Повстання Богдана Хмельницького ввело козаччину на ще ширшу арену. Запорозьке військо опанувало цілу Наддніпрянщину, завело тут свій військовий лад, перетворило соціяльні відносини, добуло признання для козацької влади, — стало творцем нової української держави. Під запорозький прапор перейшли всі живі елементи укра-

Дніпрові пороги та острів Хортиця, з мапи Бопляна к. 1640. р.

їнського громадянства, кожний уважав за честь належати до »козацької нації«. До війська вливається широкою рікою міщанство й селянство; українська шляхта вміщує свої амбіції в державній службі, в орґанізації країни, в широких політичних та дипльоматичних змаганнях. В обороні своїх надбань, в обороні держави, козаччина зводить героїчні бої з польською шляхтою та з царською Москвою. Епопея воєн Хмельницького зробила відомим імя України в цілому світі, Полтава виявила, що Україна все змагатиме до волі. У цих війнах безнастанно розвивається й перетворюється саме військо; Хмельницький, Виговський, Дорошенко, Сірко, Мазепа творять усе нові й нові формації; українська піхота добуває собі признання всіх знавців воєнної справи.

А потім приходить спровола занепад. Українська державність залишається тільки на Лівобережжі і з кожним десятиліттям стає слабша й більш обмежена. В міру того, як вужчають політичні цілі, затіснюється й завмирає військо. Правда, існує ще вироблена, здисциплінована армія, з цілим військовим апаратом, із характеристичним побутом, з добрим воєнним духом, але вона ні не має місця й нагоди виявити свою силу і боєздатність. Завмирає Гетьманщина, та її буйне Запорожжя затрачує мету свого існування. І врешті залишається тільки одне — традиція визвольних змагань, алеж традиція така сильна й така живуча, що покоління за поколіннями живуть нею, вони в ній обновлюються та починають на ній будувати своє нове життя...

Перші козаки. Слово »козак« турецького походження, означає тільки, що відважна, вольна людина, юнак, воївник. На Україні ця назва згадується вперше 1492. р. Козаки спершу не означали українського національного війська. До другої половини XVI. в. коза-

ками називали людей, що ходили в степи, на влови й битися з татарами.

В тих часах великі простори над долішнім Дніпром, Богом і Дністром були безлюдні, останні оселі ішли недалеко поза Камянець, Брацлав, Черкаси. Далі аж до Чорного Моря простягалися »дикі поля«, околиці пусті, вкриті буйними травами, з островами лісів. Багата ростинність і велике багатство тварин притягали до себе людей із пограничних осель, що йшли туди залюбки на влови та на рибальство по »уходах«, тобто в гирлах річок. Ці »уходники« на весну й у літку жили у степу, у шатрах, у землянках чи хатинах з хворосту, полювали на звірину, вялили й солили мясо й рибу, прилаjували шкіри, пасічникували та на зиму верталися до своїх осель перепродувати добуте.

Степові »промисли« давали багато користи, але були дуже небезпечні, бо у степу кочували зі своїми стадами татари. Нераз вони нападали на уходників, забирали їм їх засоби, ще й побивали та брали в полон. Але уходники приспособлювалися до степових небезпек, уміли найти собі безпечний захист та як що до чого зі зброєю в руках відбивалися від ворога. Нераз і самі йшли на татарські кочовища, розганяли степовиків, захоплювали зі собою їх стада і брали всяку добич. Таких відважних добичників називали козаками та їх походи в степи мали назву **козакування.**

Перші козаки-уходники були здебільша міщани з пограничних замків та містечок. Вони не мали ніякої вищої військової орґанізації. Зброя їх була проста: луки, списи, сокири, шаблі, а то й рушниці звичайної роботи. Охочі козакувати збиралися в одну ватагу, по кількадесять і більше людей. Самі вибирали собі старшого або отамана. Старшинами бували найбільш ті, що підучилися були трохи военного життя в замках, належали до замкових »рот«, або панських »почотів«. Але старшували й такі, що до війни заправлялися щойно у степу серед татар. Ватаги звичайно промишляли у степах окремо одна від одної, рідко коли лучилися разом до спільного походу. Тимто не могли вони й вести війни на ширшу міру, вдоволялися партизанткою або »шарпаниною«, як тоді казали.

Нагробник Костянтина Ів. Острозького в Печерському монастирі в Києві.

Зі сильнішим ворогом до бою не ставали, а шукали слабшого необережного противника. Найрадніше засідали на татарських шляхах або Дніпрових перевозах і там чекали переїжих татарських купців, послів і инших подорожніх. У дальші сторони, на татарські

оселі коло Перекопу, або на турецькі замки над долішнім Дніпром козаки вибиралися зрідка, — хиба як зібралися більші ватаги під проводом досвідних воївників, що мали зброю й підмогу із погряничних замків. Тимто часто стрічаємо козаків у військах погряничних панів, що ходили на татар, як Дашкевича, Ланцкоронського, Претвича й інших. Але пани-шляхта ходили в такі походи тільки час-до-часу, а козаки вважали степове добичництво і війну з татарами за своє постійне заняття.

Князь Дмитро Вишневецький, основник Запорозької Січі.

Початки Січі. Сильніший розвиток козаччини почався тоді, коли козаки опанували простори нижче Дніпрових порогів, т. зв. Низ або Запорожжя. Дніпро плив тут низовиною, розливався широко, ділився на багато річищ і рукавів і творив безліч великих та малих островів. На цих островах козаки знаходили для себе безпечний захист від татар, бо доступ був тяжкий, найти дорогу серед лябіринту річок було нелегко. Деякі острови заросли лісом, можна було найти добре місце оселитися, дотогож було досить звірят та риби. Козаки пробували тут не тільки в літі, але частина з них залишалася тут на зиму, живучи по землянках та зимовниках. Їх почали звати низовими або запорозькими козаками.

На Запорожжі повстали також козацькі укріплення, січі. Цю назву виводять від слова »сікти«, »рубати«; запорожці забезпечувалися засіками, фортифікаціями з дерева. Від Січі пішла назва — січові козаки, січовики.

Першу Січ чи власне городок на Запорожжі збудував князь Дмитро Вишневецький. Це був заможний пан із Волині, мав значні маєтки, але кинув спокійне життя й цілою душею приляг до »козакування« і боротьби з татарами. В 1553. р. Вишневецький зібрав »роту« козаків із погряничних осель, більш ніж 300 людей, озброїв їх і пішов за Дніпрові пороги. Там на острові Мала Хортиця побудувати замок і почав ізвідтіль воювати з татарами. Виправлявся далеко у степи, нищив татарські оселі і став дуже небезпечний для Криму. Маючи опору у своїм замочку, він міг татарам шкодити більш ніж дотеперішні козаки-уходники. Тимто татари рішили його замок зруйнувати. У січні 1557. р. кримський хан із великим військом підплив човнами під Хортицю, 24 дні облягав замок, але не добув його й мусів відступити. Аж у літку вдруге із ще більшою силою прийшов на Запорожжя й таки переміг Вишневецького.

Козацькій залозі не стало харчів, козаки почали розбігатися і князь Дмитро мусів покинути Хортицю. — Татари укріплення зруйнували.

Дмитро Вишневецький вів і пізніше на чолі козаків боротьбу з татарами. В 1562. р. він пробував на острові Монастирськім, вище Хортиці, — може й тут закладав укріплення. До боротьби з Кримом старався приєднати й Московщину. В 1563. р. підчас походу на Молдаву попав у турецьку неволю й погиб у Царгороді страшною смертю: його завісили на гак на одній вежі над морем.

Вишневецький полишив по собі славу великого лицаря, у піснях оспівували його під імям Байда. В історії козацького війська він займає важне місце. Він перший побудував на Запорожжі замок на такий зразок, як бували тоді замки скрізь на Україні. Утримував там сторожу цілий рік, не тільки в літі, як це робили звичайні уходники. Кілька літ він мав під своїм проводом відділ козаків і міг завести між ними кращий військовий лад. Від того часу козаки почали вважати себе за окреме запорозьке військо.

Від Вишневецького на Запорожжі вже постійно стояла козацька залога. Січ не мала ще означеного місця; козацький кіш, тобто табор, переносився з одного острова на другий, — але всі признавали Січ осередком усього запорозького війська. Серед січових укріплень стояли курені для залоги, тут мала захист артилерія, тут резидувала старшина. На Січі збиралсся військо на походи.

В запорозькому війську витворився своєрідний демократичний устрій. Усі важні справи вирішала військова рада, що в ній брали участь усі козаки. Рада вибирала старшого, судила більші провини, укладала умови з державами, що бажали наймати козаків на службу, подавала пляни воєнних походів. Військові ради відбувалися в міру потреби, часом і щодня; голосування відбувалося окликами (акламацією), — нерідко доходило й до фізичної боротьби між партіями. Більшість погрозами й терором примушувала меншість до послуху.

Козацьке військо мало свої окремі уряди. Старший або гетьман проводив усім військом і підчас війни мав необмежену владу над козаками; але після походу в усьому відповідав перед радою. Писар вів канцелярію й рахунки війська. Осавули заступали гетьмана і служили йому за адютантів. Обозний кермував табором і артилерією. Судді судили козаків. Хоч запорозьке військо зростало під впливом литовського й польського воєнного устрою, то вся його організація, побут і звичаї приняли зовсім окремий самобутній характер.

Реєстрові козаки. Боротьба козаків із татарами, хоч і розмірами невелика, була дуже завзята і принесла Україні поважні користи. Татарські напади почали рідшати. Татарам тяжче було пробиратися крізь козацькі засідки на шляхах, менші загони боялися запускатися в ті небезпечні місця, більші чамбули йшли дуже обережно. Литовський уряд — Наддніпрянщина до 1569. р. належала до Литовського великого князівства, — бачив користи з цих походів погряничного населення й почав задумуватись над тим, щоб козаків зорганізувати у правильне військо.

1524. р. з наказу вел. князя Жиґмонта, два погряничні урядовці, Сенько Полозович і Криштоф Кмитич, що самі брали участь у степових походах, почали збирати в Києві більший козацький відділ;

Мапа Криму Якова Сандрарта з 1687 р., на основі карти Бопляна.

козаки мали діставати плату грішми й сукном. Але гроші на час не прийшли і козаки порозходились. У 1533. р. той сам плян відновив Остафій Дашкович, славний черкаський намісник, теж учасник боротьби з татарами; він радив тримати на Дніпрі дві тисячі людей, щоб на човнах боронили перевозів від татар, — а на Дніпрових островах побудувати замки й обсадити при них місто. В 1541. р. знову литовський уряд приготовляв організацію козаків, наказав по містечках списати в реєстр усіх тих, що ходять у степи, — але і з цього не вийшло нічого. Всі відчували, що козаків треба ввести у правильний військовий лад, але не було досить енергії, щоб цю думку перевести в життя.

Дальша спроба організації козаків належиться великому князеві литовському й королеві польському Жигмонтові Августові. В 1568. р. він вислав універсал до козаків, »тих, що з замків і міст українних зїхавши, на Низу перемешкують« і завізвав їх, щоб перестали своввільно нападати на татар, повернулися з Низу до замків і тут ввійшли до військової служби за грошевою платнею. Організація цього війська велася під проводом коронного гетьмана Юрія Язловецького. Зібрався »почот« козаків числом 300 людей; — їх називали урядово »низовими козаками«. Платня їх або »юргелт« (з німецького Jahrgeld — річна плата) була по $2^1/_2$ злотих за »квартал« (чверть року), себто 10 зл. річно; крім цього, вони діставали сукно. В 1572. р. Язловецький вилучив козаків від влади і присуду всяких

урядів і поставив над ними »старшого й суддю«, шляхтича Івана Бадовського; він мав судити козацькі справи, коли козаки повернуться з Низу до замків і міст. Цей відділ козаків був на службі 1568—1576. р.

Новий король, Стефан Баторій, приняв знову 1578. р. на службу відділ 500 козаків. Через те, що козаки мали йти зараз на війну з Московщиною, їм визначили більшу платню — по 6 литовських кіп (себто 15 злотих) річно і сукно на »ґермак« — кафтан; — по війні мали діставати меншу плату. Найвищим начальником козаків мав бути черкаський і канівський староста Михайло Вишневецький. Старшим над козацьким відділом став шляхтич Іван Оришевський; він називав себе »поручником«, цебто заступником ґоловного начальника, деколи його називали ще й »гетьманом«; він мав платню 400 зл. річно. Далі був уряд писаря, що укладав реєстер козаків, вів касу й займався інтендантурою. Козацький відділ або полк ділився на десятки; на чолі 9 людей стояв отаман. При особі самого гетьмана був відділ із 30 людей. На знак того, що це військо королівське, козаки дістали велику королівську корогву, шовкову, з польським орлом. Уся орґанізація козацького відділу вказує на те, що він був утворений на зразок инших тодішніх польських та чужоземних рот та найбільш нагадує угорську піхоту. І навіть першим писарем цього козацького полку був мадяр Янча Беґер; це він, мабуть, познайомив козаків з орґанізацією угорських відділів.

Козаки, що належали до королівського відділу, мали свої окремі права або »вольности«. Вони не підлягали судові звичайних урядовців, їх судив власний старший; тільки у випадках убивства й насили міг перебрати справу звичайний суд. Далі вони, як військові люди, були звільнені від усяких податків і оплат. Також було застережено, що майно по вмершому козакові або т. зв. »відумерщина«, має перейти до того, кому її козак подарує, уряди не мали права її забирати. На шпиталь для ранених козаків король призначив містечко Терехтемирів над Дніпром; тут, здається, був теж козацький арсенал і головний осідок козацького старшого.

У пізнішій традиції ці »реформи« Баторія дуже перебільшували. Говорили, що король був першим засновником козацького війська, що він дав козакам Терехтемирів не на шпиталь, а на столицю, що зрівняв їх у правах зі шляхтою та заповідав, що козаки колись утворять вільну республіку.

Але насправді Баторієва орґанізація була не тривкіша, як за його попередників. Оришевський із козацьким відділом ходив у московський похід, потім засів на Низу й улаштовував походи на татар. Але незабаром його козаки порозбридалися. В 1583. р. на королівську службу затягли знову 600 людей — вони брали вже вищу плату, по 20 злотих річно і по 5 ліктів сукна. В 1588. р. на державній службі було 988 козаків. Та орґанізації козацького війська ніколи не доводили до кінця, головно через те, що у польському скарбі не було грошей на заплату.

Державна орґанізація козаччини, хоч і не була дуже тривка, мала проте велике значіння для орґанізації козацького війська. Частина козаків була списана в реєстер, творила реєстрове військо, тобто справжні, правильні відділи. Орґанізація відбувалася під наглядом найвищої військової влади в державі, гетьмана: полковод-

цями козаків ставали визначні воївники, обізнані з військовою справою. Це підносило військове значіння козаків, що до того часу творили тільки нереґулярні ватаги. Реєстрові козаки діставали плату, не потребували журитися проживком, могли геть-чисто віддавати себе військовій службі. Вони мали однаковий одяг, однакову зброю, може й відбували які вправи, — почувалися правильним військом. Права чи вольности, якими вони користувалися, підносили їх вагу; в них самих виробляли почуття солідарности і спільности інтересів. На зразок реєстрових козаків почала перетворюватися й решта козацького війська.

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Із портретів Київської Духовної Академії.

Козацькі охотники. Реґулярні відділи, що їх орґанізував уряд, не могли вмістити в собі всеї української козаччини. У королівському війську було місце ледви на кількасот людей, найбільш на дві-три тисячі; тимчасом усіх »козакуючих« нарахували кільканацять тисяч і число їх безнастанно зростало. А ці й не думали кидати воєнних промислів і, коли не вдалося проскочити в реґулярні частини, шукали собі инших шляхів для військового прожитку. Безнастанні війни, що йшли на границях України, давали до цього добру нагоду.

І так багато козаків-охотників, поруч із реєстровим полком брало участь у московській війні. Поважніші відділи ходили на Молдаву й на Волощину. У цих краях раз-по-раз приходило до революцій та до зміни володарів, що звалися господарами або воєводами. Тамошні різні партії й одиниці потребували для себе помічного війська і користувалися людським матеріялом із України. Так 1574. р. на Молдаву ходило кілька шляхетських відділів із околиць Бару і Браслава, під проводом Івана Сверчовського. Зараз після цього претендент до молдавського господарства Іван Підкова наняв собі відділ козаків під проводом якогось Шаха й ходив із ним двічі походом на Молдаву 1577. і 1578. р.; перший раз відділ мав 330 вояків »людей правдиво одборних«, удруге 600 людей. Підкову зловили поляки і покарали у Львові на горло. Сверчовського й Підкову згодом козацькі історики зачислили до перших запорозьких гетьманів, — насправді вони не були навіть козаками, а тільки користувалися козацькими відділами.

На самій Україні раз-у-раз появлялися нові козацькі ватаги під різними старшими. В 1575—1576. р. »гетьманом низових козаків« звали кн. Богдана Ружинського. Він був родом із Волині, але кинув свої маєтки й за прикладом Дмитра Вишневецького кинувся на боротьбу з татарами. При ньому було яких 3000 козаків знад Дніпра, з Брацлава і Винниці. В 1576. р. він ходив під татарський замок на

Низу Дніпра, Аслан-городок, добував укріплення, але нещасливо погиб від підкладеної міни.

В 1581. р. на Запорожжі »гетьманував« короткий час шляхтич Самійло Зборовський. При ньому зібралося було коло 2500 козаків та мав він ще коло себе трохи шляхти і своїх гайдуків. — Король Степан Баторій покарав його потім смертю. В 1585. р. »гетьманом запорозьких козаків« звав себе князь Михайло Ружинський; в 1586. р. ту саму назву мав Богдан Микошинський; 1587. р. на море під Козлів на Криму водив козаків Кулага.

У цих охотничих відділах знаходили для себе захист усякі безпритульні люди, часто й фахові вояки, що не могли знайти собі місця в королівських військах. Хто не мав з чого жити, шукав собі хліба як вільний козак. Ці охотники брали собі за зразок реєстрових козаків і домагалися для себе всяких військових »вольностей«, — звільнення від податків, безплатного проживку в королівських і шляхетських добрах та всяких инших полегкостей, які діставало реґулярне військо. Коли ж влада не хотіла признати цих їх претендій, цей военний нарід кинувся до боротьби, потягаючи за собою й реєстрових козаків.

Перші війни з козаками. Перший козацький старший, що мав відвагу стати проти польських військ, був Криштоф Косинський. З роду він був шляхтич, служив на Запорожжі й в нагороду за військові заслуги дістав від короля маєток. Але один із князів Острозьких, білоцерківський староста, не допустив Косинського до цієї землі. Тоді Косинський зірвав боротьбу проти Острозьких, проти польської влади і взагалі проти панів. Військо його числили на 5000. У склад його входили реєстрові козаки, що повстали через те, що не діставали плати, утікачі з панських маєтків і всяка шляхетська челядь. Косинський позагарбував із різних замків і міст доволі пушок, дрібної огнистої зброї й амуніції та укріпився у Трипіллі над Дніпром. Але потім подався проти польських військ, але під Пяткою на Волині шляхта його сили в лютім 1593. р. розбила; Косинський мусів віддати всі пушки й иншу зброю та добич, розпустити свої ватаги і зректися гетьманства. Він поляг у новому поході під Черкасами у травні 1593. р.

Два роки пізніше новий збройний рух підняли два ватажки Лобода й Наливайко. Історія звязала їх імена, але насправді це були люди з двох різних таборів, з різними поглядами і з різними змаганнями.

Григорій Лобода належав до »старинних« козаків, до справжніх запорожців, що вік свій прожили на Низу, вели степові »промисли« в боротьбі з татарами і так доробилися майна та слави. Він бажав удержати провід на Запорожжі в руках статечніших, поважніших елементів і неохоче допускав до війська людей неосілих, безземельних, утікачів із різних сторін. Як старший над військом мав добре імя і його двічі вибирали гетьманом.

Семерій Наливайко служив спершу у війську кн. Острозького і навіть боровся проти Косинського під Пяткою, але потім назвав себе козаком і з відділом охотників почав ходити на турецькі краї. До своїх відділів приймав кожного, навіть злочинців, що втікали від кари, але з цього збираного народа встиг зорґанізувати відважне

Типи запорожців з мап Бопляна.

військо, що було готове йти на всяку небезпеку. Його люди скрізь одержували перемоги й верталися з великою добиччю, але при тому страшно нищили краї, куди переходили. Наливайко сам був прегарний пушкар і дуже дбав про добру артилерію у свойому війську. Мав теж багато коней зі здобичі так, що його відділи все були кінні. Він старався навязати добрі зносини з Запорожжям, але запорожці дивилися на нього згори і з недовірям. Аж у війні з поляками обидві сторони подали одна одній руку до згоди.

Обидва ватажки 1594. р. ходили в похід на турків у наддунайські землі на поклик Австрії. Потім повернулися на Україну, Лобода осів у Київщині, Наливайко спершу на Білій Руси, потім на Волині. Їх війська, особливо Наливайкові ватаги, безоглядно нищили шляхетські землі і проти них виступило польське військо під проводом коронного гетьмана Жолкевського. Перший зустрівся з поляками Наливайко. А що не був до оборони готовий, почав у лютім 1596. р. відворот. Відступав нашвидку, хоч і у великому порядку, — ішов табором із 20 пушками, мав багато гаківниць і доволі пороху; до кожної гармати казав приковувати пушкаря... Але відворот коштував багато утрат у людях і запасах: частину гармат треба було залишити по дорозі, їх позатоплювали в ріці, порох позакопували в землю. Під Білою Церквою Наливайко злучився з запорожцями Лободи. Всіх козаків було тепер до 7 тисяч, але добірного війська рахували не більше, як на 3 тисячі. Артилерія складалася з 20—30 легких пушок. Великим тягарем для війська були козацькі жінки й діти, що теж шукали для себе захисту серед війська. Гетьманом обрано спершу Матвія Шаулу, з заможного шляхетсько-козацького роду, доброго вояка; потім почав гетьманувати Лобода. Але козаки бачили, що не зможуть дати ради добре озброєному польському війську й рішили перейти на лівий бік Дніпра. Під Гострим Каменем, недалеко Трипілля, ударив на них Жолкевський. Козаки зазнали

Петро Конашевич-Сагайдачний з польським королем Жиґмонтом III. і гетьманом Любомирським у воєнному таборі. Плоскоріз з XVII. в.

значних утрат, але дійшли до Дніпра, переправилися човнами і стали в Переяславі. Тут пробували укріпитися, але, коли польські війська перейшли Дніпро, козацька рада порішила дальший відворот на південний схід, у степи; була надія, що польський полководець не схоче запускатися в небезпечні, бездорожні місця. Але поляки завзялись знищити козаків донащаду і вели дальше погоню. Нарешті під Лубнями, над Солоницею, козаки мусіли спинитися і скріпилися на високому місці, з виглядом на всі боки. Почалася облога, що тривала два тижні. Козаки боронилися хоробро, при помочі артилерії, й часто робили вилазки. Але поляки окружили їх тісним чолом, теж обстрілювали з гармат і робили наступи. В козацькому таборі не стало паші для коней. В тісному місці приназбиралося багато трупів із людей і худоби, кинулися пошести. Серед війська вибухла незгода; партія Наливайка повстала проти запорожців. В боротьбі на раді убили Лободу, гетьманом став Кремпський. Все це використали поляки і завізвали козаків до переговорів. Умови здачі були дуже важкі: козаки мусіли видати старшину, між иншими Шаулу й Наливайка, (поляки потім засудили їх на смерть), віддати всі гармати, рушниці й амуніцію, також корогви і срібні труби. Поляки не дотримали перемиря, військо кинулося на безборонних і вибило велике число; казали, що з 10.000 людей, що тоді були в таборі, втекло ледви 1500. Це було в червні 1596. р.

Польський сойм наклав на козаків баніцію, себто проголосив їх за винятих зпід права, запорядив конфіскату козацьких маєтків, між иншими Терехтемирова і наказав винищити козаччину до нащаду.

5. В мирі та у війні з Польщею

Петро Конашевич Сагайдачний. Невдачна боротьба з поляками дуже ослабила козаччину, але знищити її не змогла. Частина козаків покинула зброю й вернулася до міст. Запорожці ж пішли на Ниж, у запорозькі степи. Там вони знову кинулись до боротьби з татарами, засідаючись на ворога на Дніпрових перевозах. Гетьманували

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Рисунок на основі ритовини в нагробних віршах Саковича.

в тих часах: Гнат Василевич 1596—1597. р., Тихон Байбуза, представник поміркованої партії, що хотіла утримати військо в ладі, 1598. р.; противником його був Федір Полоус, з партії »наливайківців«.

Але незабаром на Польщу впали знову війни з усіх боків і козацьке військо найшло собі новий проживок. Гетьман Самійло Кішка ходив 1600. р. з 4000 козаків на Молдаву й під Плоєштами добув ворожі становища. Потім знову, 1601—1602. р. Кішка з 2000 запорожців подався аж на Лівонію, проти шведів. Там служба була дуже важка, бо край був зруйнований, села попалені, за харчі було тяжко, і дерева навіть не було; козаки не мали з чого ставити куренів, дуже гинули козацькі коні. В бою під Феліном 1602. р. від кулі поляг сам Самійло Кішка.

В 1604—1612. рр. козаки найшли »воєнний хліб« у Московщині. Із Димитрієм Самозванцем 1604. р. ходило під Москву 12.000 козаків. Пізніше на поклик короля Жиґмонта в московський похід зявилося 40.000 запорожців, — »трохи, що не з усім кошем із Запорожжя вийшли«. Гетьманував тоді Олевченко, а визначними старшинами були: Андрій Наливайко, Боришполець, Пісоцький, Старинський, Топига, Сидорко, Яцко й ин.

Під імям козаків виступали тоді люди різного стану й походження: безземельні селяни, малі міщани, панська челядь, дрібна шляхта; поруч із українцями були білоруси, поляки, волохи, серби, москалі. В цій великій різношерстій масі, справжні »старовинні« запорожці творили тільки невелику частину. Як війна скінчилася, ці тисячі війська залишились без ніякого утримання, без засобів прожитку. Тоді вони всі кинулися добувати собі хліба грабіжництвом і розбоєм. Розбещені ватаги всяких своєвільників проходили Литву, Білу Русь, Україну, нападали на міста, нищили села, поводилися скрізь як у ворожій землі. Місцеве населення пробувало від них відбиватися, але тяжко було собі дати з ними раду. Самоволя зростала все більше.

Всі ті розбої і насили відбувалися під знаком козаччини, »під заслоною й назвиськом лицарства низового козацького«. Хоч як відхрищувалися запорожці від компанії всяких свавольців, ці самозванчі ватаги не переставали зватися козаками. Це, ясна річ, козацькій славі незвичайно шкодило.

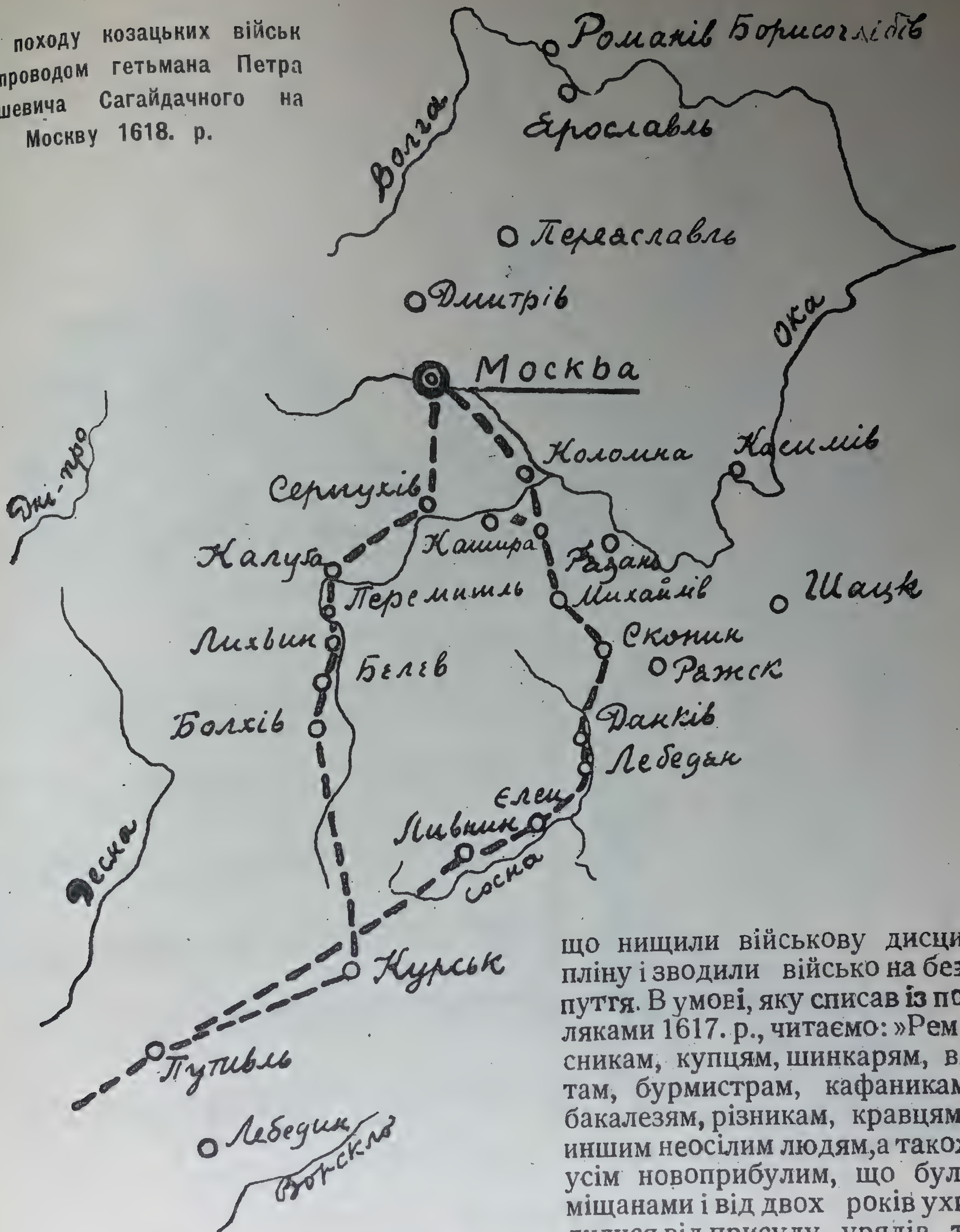
Що ця анархія та самоволя не опанувала й запорозького війська, в тому була заслуга гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, одного з найбільших організаторів українського війська.

Петро Конашевич Сагайдачний був з дрібного шляхотську роду в Галичині (з під Самбора). Вчився у славній на той час острозькій академії, потім пішов до запорозького війська. Брав участь у походах на Молдаву 1600. р. й на Лівонію 1601. р. — отже пройшов военну школу під рукою Самійла Кішки. »Змалку привчився натягати лук, зброї та коня з рук не випускати, з негодою боротися не покрівцями, а витривалістю; легко переносити всяку тяготу, голод, труд; не боятися ворога і в небезпеці проявляти мужність«, так пише про Сагайдачного один сучасник (Петрицій). А другий додає: »І взагалі це був чоловік великого духа, що шукав небезпеки, легковажив життям, у бій ішов перший, відходив останній, усе меткий, усе діяльний. У таборі був сторожкий, мало спав і не запивався як воно водилося в козаків. На нарадах був обережний і в усяких балачках дуже маломовний« (Яків Собеський). Ці лицарські прикмети звернули на нього увагу запорожців. Сагайдачного вибрали гетьманом. Коли це сталося, не знаємо. Вперше як гетьмана його згадують 1616. р., але його діяльність сягає ще попередніх років.

Козак із жінкою. Рисунок з мапи України Боплана.

На гетьманському уряді, який він держав десять років, Сагайдачний спровола і систематично переводив реорганізацію війська. Почав з тим, що очищував військо від всяких захожих елементів,

Мапа походу козацьких військ під проводом гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного на Москву 1618. р.

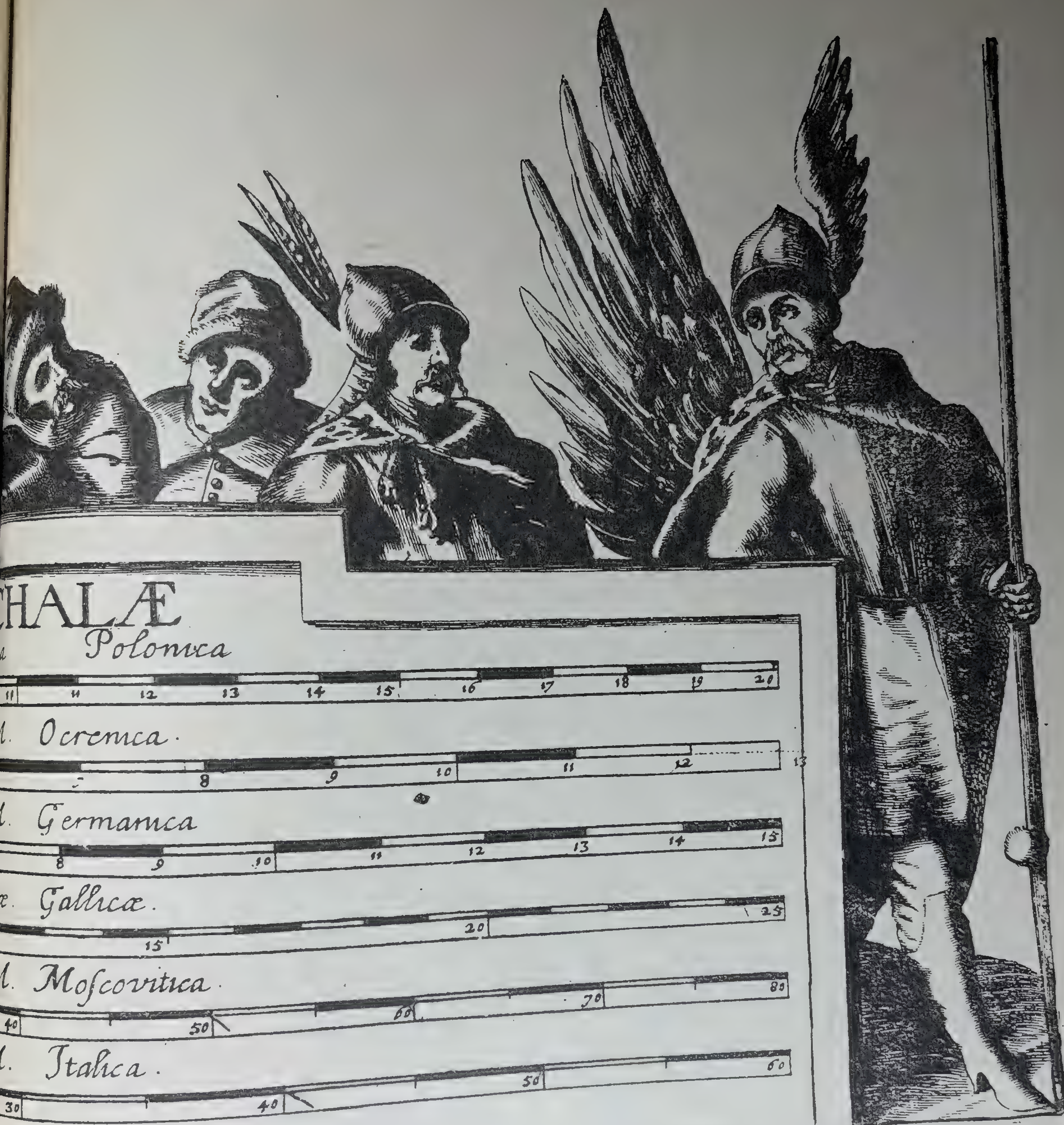
що нищили військову дисципліну і зводили військо на безпуття. В умові, яку списав із поляками 1617. р., читаємо: »Ремісникам, купцям, шинкарям, вітам, бурмистрам, кафаникам, бакалезям, різникам, кравцям і иншим неосілим людям, а також усім новоприбулим, що були міщанами і від двох років ухилилися від присуду урядів та прилучилися до нашого війська, — наказуємо, щоб не називалися козаками, й вилучаємо їх від себе і на майбутнє таких до нашого війська приймати не будемо«. Цей наказ він повторив і 1619. р. Саме військо мало бути списане в реєстер, його мали вести по військовому. Сагайдачний подбав про те, щоб усі козаки мали рушниці, не старосвітські луки; кожний козак мав теж свого коня. Заведено також тоді, здається, муштру і час-від-часу відбувався перегляд усього війська.

Дисципліну в козацьких полках Сагайдачний удержував дуже строгу, неслухняних карав на горло: »він був такий суворий, стри-

Типи вояків з України в половині XVII. в. Поруч мірило давніх польських, українських, німец…

муючи козацьке своєвільства, що з найменшої причини проливав щедро їх кров«. Ці реформи, очевидячки сильно зменчили число козаків. З тих 50—60.000 людей, що звалися козаками, у війську Сагайдачного залишилася невелика тільки частина. І так підчас перегляду війська 1619. р. в реєстрі було всього 10.600 козаків. Сагайдачний не легковажив собі тої козацької маси, що залишилася поза реєстром. Як що до чого, користувався й тими неправильними відділами, тимто в московській війні 1618. р. міг поставити 20.000 людей, в турецькій 1621. р. — аж 40.000. Але ядром армії були реєстрові полки, здисципліновані, вимушрувані по-військовому, — вони надавали

...французьких, московських та італійських одиниць віддалі (миль). З мапи України Боплана.

всьому війську тон і удержували його на вищому рівні орґанізації та боєвої здатности.

Сагайдачний знав, що без війни козаки не зможуть жити; плата була невелика і тільки воєнна здобич давала змогу прожити. Але він і розумів, що війна може бути успішна тільки тоді, коли її вести доцільно, з доброю орґанізацією. Так він старався її особливо звернути козацькі сили до енерґічної боротьби з татарами і турками. Для цього було потрібно більшої фльоти і Сагайдачний збільшив число козацьких чайок аж до 300. Під його особистим проводом ішли славні походи Чорним Морем на Крим, Малу Азію, а то й Царгород

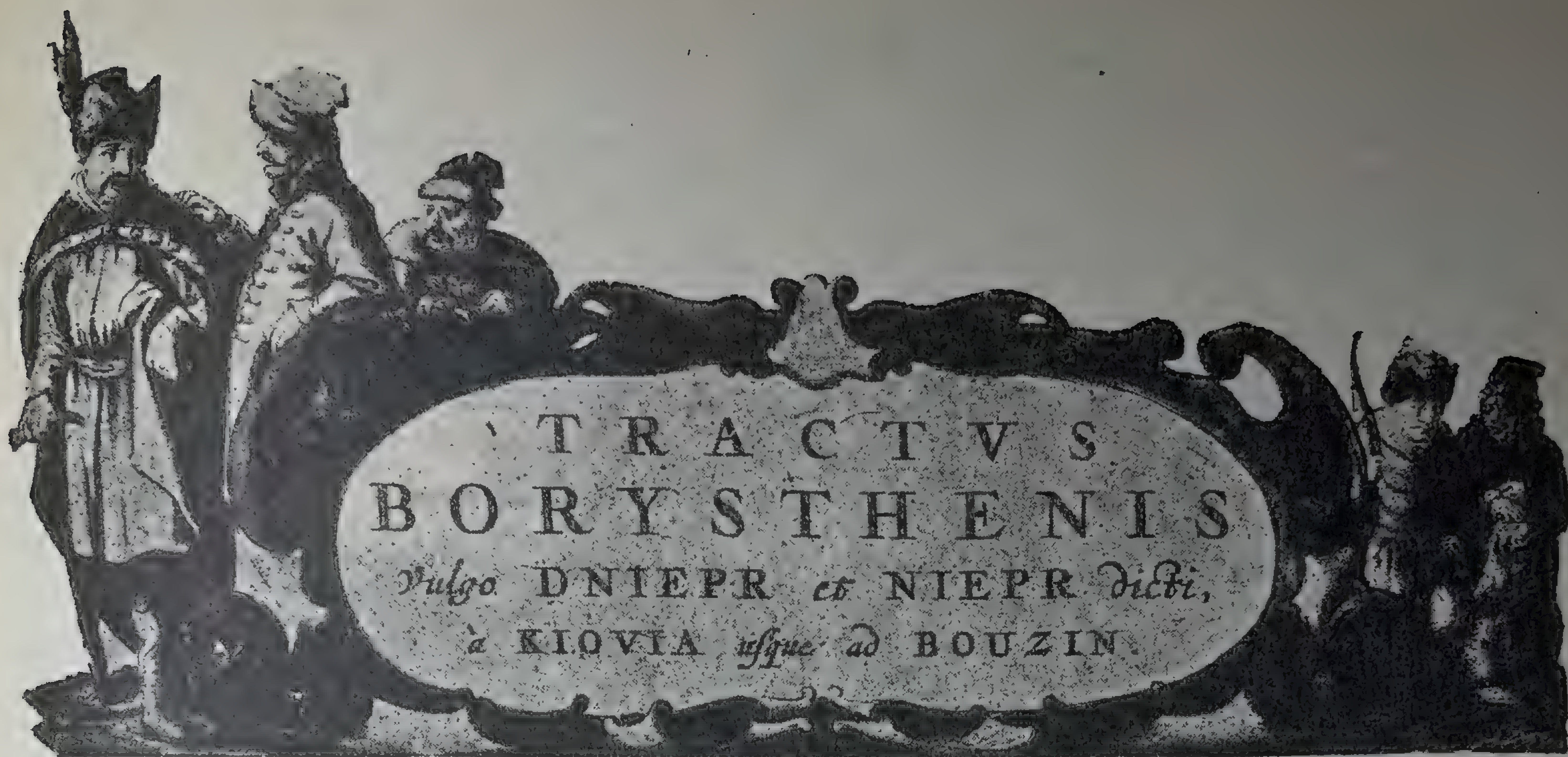
і ці походи розголосили козацьке імя по всьому світі. Війна з музулманами (»бусурманами«) дала козаччині й моральні користи: козаки почували, що боротьба йде не тільки для здобичі, але і в обороні рідньої країни, для її добра та слави. Це підіймало лицарського духа в війську, збільшало патріотизм і свідомість.

Зате ж Сагайдачний здержував козаків від війни з поляками. Сумний досвід рухів 1590. р. був осторогою, що козаччина ще до того не доросла, щоб повалити Польщу. Гетьман старався мирним способом полагодити всі непорозуміння з Річипосполитою і, як що до чого, йшов із військом на поміч королеві. Та це не була зрада інтересів козаччини й України. Сагайдачний за свої прислуги добував усе різні користи для війська. Переговорами довів до того, що поляки скасували наслідки баніції, що тяжила над козаччиною, дозволили, щоб козаки осідали по городах, признали окремий козацький присуд, привернули війську Терехтемирів і згодилися давати постійну плату. Таксамо й на політичному полі, Сагайдачний боронив прав українського народу і зумів добути для православних великі уступки (віднова православної єрархії, що її король хотів скасувати). Аж під кінець життя, бачучи віроломність шляхти, гетьман зневірився у своїй політиці; розійшлись чутки, що він задумує якусь акцію проти Польщі. Але йому не стало вже життя, — він умер 1622. р. від рани, котру дістав від турецького пострілу під Хотином.

Десятилітнє гетьманство Сагайдачного, це час, коли козаччина остаточно стала українським національним військом.

Під Москвою та під Хотином. Сагайдачний добув собі славу великого полководця у двох походах, у московському 1618. р. і в турецькому 1621. р.

В 1617. р. Польща почала нову війну з Московщиною і звернулася до запорожців по підмогу. Для Сагайдачного це не був відповідний момент: саме тоді він вів переговори з французьким послом Марконетом про утворення христіянського союзу проти турків. Але, що на Москву вибирався сам королевич Володислав, він не міг відмовитися від походу й дав свою згоду. Раннім літом 1618. р., як просохли вже степові дороги, козаки »нічого не чекаючи, приготовили собі поживу зі своїх нужденних худоб, забезпечилися воєнними риштунками« та пустими околицями рушили на московське погряниччя. Без труднощів добули город Ливні, тамошній воєвода попав у козацький полон. Кілька днів добували Єлець, сильний замок і аж приступом, що тривав кілька годин, добули укріплення й вибили цілу залогу. Тут узяли в полон татарське посольство, що саме верталося з Москви, з великими гостинцями від царя для хана. Дуже завзяті бої йшли коло города Михайлова. Сагайдачний почав тут облогу якслід. Військо стало в сусідніх слободах і з трьох сторін брало мури, засипуючи фоси; місцями приходилося до завзятої боротьби рукопаш, — противники кололи одні одних копями й різали ножами. Козаків полягло до тисячі та город таки оборонився. Не вдався приступ і на Зарайськ. Зате козацькі ватаги запускалися далеко на всі сторони і знищили цілу околицю ріки Оки. Під Коломною козацьке військо добуло перехід через Оку й під Москвою сполучилося з полками королевича Володислава. Запорозькі посли, під проводом Михайла Дорошенка, передали королевичеві добуті трофеї, а він за те

Типи запорожців. З мапи Україна Боплана к. 1640. р.

переслав військy новv корогву й гетьманську булаву для Сагайдачкого. Під самою Москвою прийшло до сутички запорожців із царською ґвардією; у бій ходив і сам Сагайдачний. У боротьбі московському воєводі Бутурлинові видер із рук копя, ударив його булавою і звалив із коня. Але головному наступові на Москву 11. жовтня 1618. р. не поталанило; запорожці й так не брали у ньому участи, бо стояли в запасі й мали завдання пізніше заатакувати відкриті брами петардами й добувати вулиці. При повороті Сагайдачний добув іще Калуґу, а козацькі загони знищили всю сусідню околицю. Ця кампанія немало спричинилася до того, що Московщина мусіла скласти з Польщею мир.

В 1620. р. знову почалася війна з Туреччиною. Польський гетьман Жолкевський рушив проти турків на Молдаву, але програв бій під Цецорою і сам поляг у бою. Загиб там і батько Богдана Хмельницького Михайло, що вийшов був на війну з відділом »українців«, а сам Богдан дістався в турецький полон. Король покликав тоді на підмогу запорожців. Під Хотин над Дністром надійшла велика козацька армія, — 41520 козаків, як записано у докладному реєстрі під проводом Сагайдачного. Все це була кіннота з рушницями. Артилерія складалася з 22 пушок. Запорожці укріпилися в оборонному таборі. Турки обстрілювали їх артилерію й кілька разів робили дуже сильні наступи, але табору добути не могли. Запорожці знов робили випади зі своїх укріплень, доходили аж до турецьких шатер, знищили туркам пушки й придбали добич і забрали бранців. Боротьба тривала 39 днів. Війна не довела до нічиєї перемоги. Обидві сторони помирилися; у мирі турки обіцяли спиняти татар від нападів на Україну, зате поляки пообіцяли, що запорожці понехають походів на Чорне море.

Хотинська кампанія придбала нову славу запорозькому війську. Козаки визначилися в ній такою відвагою й погордою смерти, що поляки не могли всьому цьому надивуватися. Один із сучасників, описуючи боротьбу малого відділу запорожців із турками, каже: »Ці люди значно перевищили славою спартан, тамтих було триста під

Термопілями, козаки ж числом тільки шістьдесять, у чистому полі стримали військо силою рівне Ксерксовому«.

Куруківська війна 1625. р. Після війни виринуло питання, що робити з великою масою людей, які брали участь у поході. Демобілізація не була легка, могла знову поширити самоволю. Сагайдачний старався зарадити цьому й подав польській владі виказ найконечніших потреб запорозького війська. Передусім жадав він, щоб уряд визначив війську постійну плату 100.000 зл. річно. З цієї суми можна було утримати понад 20.000 козаків, отже половину учасників хотинського походу. Щоб спинити козаків від насили й реквізицій, він домагався, щоб влада визначила війську становища і »приставства« для відпочинку й дальшого еквіпування полків. При тому Сагайдачний жадав, щоб козакам вільно було пробувати не тільки в державних маєтках, але й у приватних. Для калік і нездатних до війни потрібна була окрема забезпека; гетьман просив, щоб побільшили козацькі маєтности в Терехтимирові, де був козацький шпиталь. Врешті домагався дозволу, щоб козаки могли найматися на службу чужим державам. Це був час трицятьлітньої війни, і з різних сторін, особливо з Австрії, йшли поклики до запорожців на воєнну службу; можна було пустити туди всяких охотників, що найлекше йшли на самоволю. Нарешті, щоб заспокоїти всіх, Сагайдачний жадав, щоб уряд полагодив українські релігійно-національні справи.

Але польський уряд відкинув майже всі домагання. Запорозьке військо мало бути зменшене на 2—3000 і пробувати тільки на Низу; не дозволено козакам пробувати по городах; король не згодився на висилку охотників за граніцю. Цілий демобілізаційний плян Сагайдачного відкинено.

Це мало дуже погубні наслідки. Не було вже способу спинити козацьке військо від дезорґанізації. Сагайдачний умер зневірений. По ньому гетьмани змінялися безнастанно: Олифер Голуб 1622—1623. р., Михайло Дорошенко 1623. р., Каленик Андрієвич, знову Дорошенко, потім Пирський і Марко Жмайло, 1625. р. Це були кандидати різних партій, зі »старинних« запорожців і зі своєвільних, але всі вели справу по тій самій лінії, шукали змоги утримати військо давніми його »промислами«, а всі розпорядки влади обминали. Миру з турками й татарами ніхто не старався вдержати. »Знаємо, що король уклав згоду з турецьким султаном, але не ми!« — таку різьку відповідь дістав від запорожців королівський висланник. Походи на татар і турків, полем і морем ішли з іще більшим завзяттям, ніж давніше.

Це привело знову до гострого напруження між Туреччиною й Польщею. Турки загрожували війною. Польща мусіла вирішити козацьке питання. Цим разом польський уряд рішив збройною рукою приборкати козаків. Гетьман Конєцпольський вирушив із військом у Наддніпрянщину 1625. р.

Козаки до війни не були готові. Всього запорозького війська рахували тоді на 30 тисяч, але воно було порозкидане по різних місцях. Тільки частина була по городах: так у Каневі — коло 3000. в Черкасах — 2000; трохи запорожців пішло було на море, инші були на засідках на Низу. На вістку про польський похід, гетьман

Мапа долішнього Дніпра з порогами. З мапи України Якова Сандрарта 1687. р., на основі карти Бопляна.

Марко Жмайло рушив із Запорожжя з артилерією, щоб зустріти поляків на »волости«, серед городів, де козаччина була численіша. До нього поспішали городові полки у воєнному порядку, під охороною таборів. Козацька армія укріпилася спершу над рікою Цибульником — досі залишилася там назва Табурище, в місці, де стояв козацький табор. Поляки почали обстрілювати з гармат козацькі позиції. Козаки пробували відбити наступ і самі почали атаку; спершу рушила кіннота, за нею піхотинці. Але поляки показалися сильніші, запорозьке військо мусіло уступати і вночі перейшло далі на південь, на урочище Медвежі Лози, над Куруковим Озером (тепер Круків, напроти Кремінчука). Тут козаки зайняли старе городище й укріпили його табором із возів, ровами й шанцями. Приступу до цього становища боронили три застави, чи шанці на шляху, яким ішло польське військо. Поляки добули ці передні укріплення й почали наступ на козацький табор 31. жовтня. Але козацьке військо зпоза шанців відкрило сильну стрільбу; багато польської кінноти лягло на місці, навіть кілька старшин, військо мусіло відступати. Не вдалася і друга атака. Польське військо було в тяжкому становищі, в степу не було харчів, починалася зима й Конецпольський рішився піти з козаками на переговори. Запорожці також зазнали значних утрат (коло 8 тисяч людей) і погодилися на мир. У куруківських переговорах постановлено, що козацький реєстер буде мати тільки 6 тисяч козаків, що старшого буде затверджувати коронний гетьман, що без

дозволу польської влади, козаки не ходитимуть на татар і турків, що будуть стримувати самоволю і т. ин.

Реєстрові й випищики. Куруківська війна принесла основну зміну в орґанізації козаччини: козаки погодилися на 6-тисячний реєстр. Польський уряд здавна змагав до того, шоб козацьке військо списати у реєстр і щоб мати над ним контролю. Але козаки ніколи не хотіли допустити до такого обмеження, раз-у-раз домагалися щоб військо залишилося в повному числі. Особливо Сагайдачний своєю зручною політикою все вмів оберегти військо перед урядовим списом. Але тепер, у скруті й небезпеці, козаки мусіли погодитися на реєстр.

На Курукові козаки обрали за гетьмана Михайла Дорошенка (діда гетьмана Петра Дорошенка). Це був козак зі школи Сагайдачного, чоловік відважний, хоробрий, залюбки сам ходив у бої, добрий старшина й орґанізатор. У хотинській кампанії був полковником, потім двічі його вибирали гетьманом, тепер утретє держав гетьманську булаву, 1625—1628 р. Дорошенко відразу взявся складати приписовий реєстр. Не було воно легке з 30—40 тисяч війська вибрати шість тисяч реєстрових. Він пішов слідами Сагайдачного й до реєстру брав передусім заможних »статечних« козаків, що мали свої землі й не рвалися до »своєволі«. Це заможне козацтво не бажало боротьки з поляками, бо така війна у своїх наслідках найбільш дошкулювала осілим хліборобам; вони воліли поладнувати непорозуміння з урядом у мировий спосіб і тільки в крайній потребі повставали в обороні своїх вольностей.

Реєстрове військо дістало осідок на »волости«, тобто у замешканих околицях, а саме в королівських маєтностях, городах Чигирині, Черкасах, Каневі, Корсуні, Білій Церкві, Переяславі. Тимто їх звали городовими козаками. На Запорожжі, на коші, мала пробувати тільки залога 1000 людей з усіх полків. Дорошенко старався всіма силами, щоб поставити реєстрові полки на вищому рівні, зорґанізувати їх та вирядити як-найкраще. Його листування з польською владою відноситься тільки до військових справ. Він пише про більшу плату для козаків, про добрі становища для полків, про те, щоб реєстрові могли проживати у приватних маєтках, про сукно на вбрання, зброю, коні; дуже дбає про артилерію, домагається доброго місця для неї, просить о порох, кулі, ґноти, шори; жадає вищої платні для писаря, хоружих, довбушів, пушкарів, фірманів, усяких ремісників військових; не забуває і про козацькі вдовиці, силкується оборонити їх перед утиском урядовців і дати їм забезпеку. Та притім він дбав про дисципліну в війську й рішуче виступав проти всякої самоволі.

Але утворення 6-тисячного реєстру не заспокоїло запорозького війська, навпаки — внесло між козаччину велике роздратування. Поза реєстром залишилося більше ніж 20 тисяч козаків. Ці в и п и щ и к и (виписані з війська) залишилися без прав і без засобів до життя. Їм не вільно було зватися козаками, вони не мали права творити військових відділів, вибирати собі старшини, вони не підлягали козацькому присудові, їм не можна було навіть проживати на »волости«. До того ж між ними була не сама тільки »голота«, пройдисвіти з різних сторін, »своєвольці«. Між випищиками було

Типи запорозьких старшин і давні знакування на мапах. З мапи України Боплана.

немало людей, що довго служили у війську, відбували різні воєнні походи, мали свої заслуги. Вони в нічому не стояли позад реєстрових. А проте до реєстру не могли ввійти, бо реєстр був замалий. А часто й тому, що поміркувані й статечні реєстровці неохоче допускали до себе буйних і неспокійних людей. Для випищиків залишалися тепер два шляхи: або кинути шаблю, осісти на місці й піддатися під панську, чи міську владу, або покинути все та іти на Запорожжя, шукати прожитку в запорозьких степах і лугах. Більша частина вибрала другий шлях. Запорожжя знову зароїлося від людей, Січ вбилася в силу, набрала значіння, стала осередком незалежного козацтва. Невелика залога реєстрових, що стояла на коші, не могла дати їм ради. Автім і реєстрові співчували своїм недавнім товаришам. Військовий лад на Січі не занепадав, а підіймався, бо й людський матеріял був добрий і траплялася талановита старшина. Жили тут і розвивалися й національно-політичні думки, бо запорожці не потрібували ховатися з ними перед владою. Головне бажання запорозьких козаків було — скасувати реєстрову ординацію, привернути військові вольности всій козаччині й осередок козацької орґанізації перенести з волости на Запорожжя.

Походи на Крим. Михайло Дорошенко старався відвернути козаків від боротьби з Польщею, зате звернув їх увагу на воєнний хліб, який можна було добути в походах на татар. Боротьба з татарами йшла від початку, як тільки зорґанізувалося запорозьке військо. Але

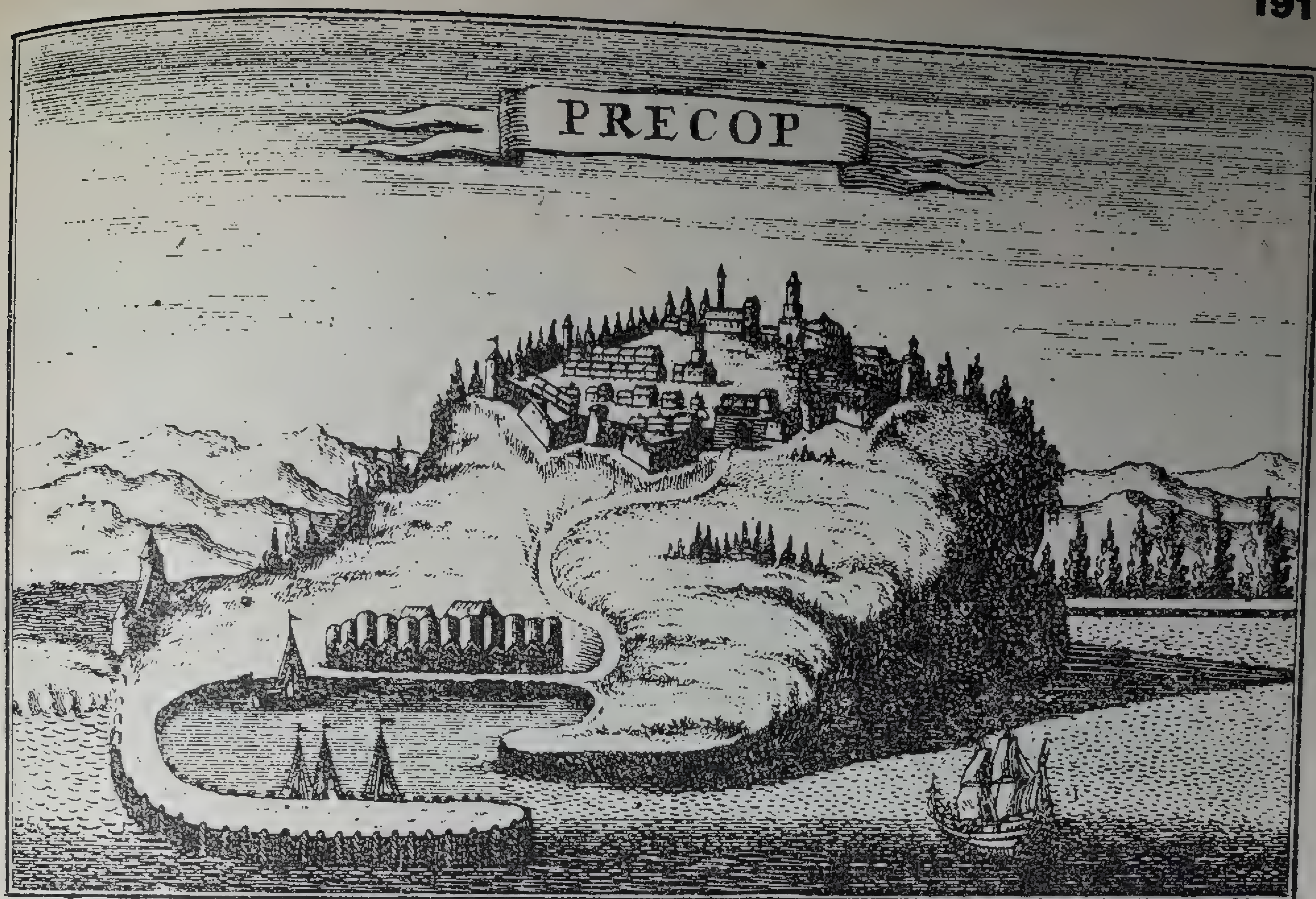
звичайно це була тільки дрібна погранична »шарпанина«: набіги на татарські стада, грабування улусів, рідко коли наступи на турецькі замки. На Перекоп, головну татарську фортецю, що запирала шлях у Крим, запорожці ходили досі тільки двічі: 1606. р. »дивною хитрістю здобули, розгромили й спалили« це місто; 1619. р. під проводом Сагайдачного 5000 козаків приступом узяло мури Перекопу й визволило багато християнських невольників. Дорошенко почав організувати нові походи на татар; — він мріяв про те, щоб здобути цілий край.

В 1626. р. всі реєстрові полки разом із польським військом заступили татарам дорогу під Білою Церквою й 9. жовтня сильно погромили орду. Козаки добули собі воєнне признання за свою хоробрість. Про самого Дорошенка оповідали, що він ішов у бій посереду війська, та як ударив на татар, то сімох убив списом, а одного так сильно пробив, що не було сили списа витягнути. Побитих татар нарахували на 10 тисяч.

Рік пізніше цілу Україну занепокоїли вісти, що долішнім Дніпром турки будують нові замки, щоб спинити козацькі походи. Дорошенко чим-дуж рішився використати цю нагоду. Навесну 1628. р. він рушив на Запорожжя з реєстровими козаками, дібрав собі ще випищиків і з великим військом пішов на татар і турків. Козаки облягли Аслан-городок, здобули замок, поруйнували нові турецькі укріплення, забрали кількадесять пушок і з великою славою вернулися на Січ.

Дорошенко, заохочений цим успіхом, почав приготовляти похід на сам Крим. Виконати це було неважко, бо у Криму йшла саме боротьба між двома татарськими партіями та один з ханів, Шагин Ґерай, сам запросив запорожців собі на підмогу. Тимто козаки свобідно пройшли Перекоп і ввійшли у глиб татарської держави. Але тут рушив на них проводир другої партії, Кантемир. Серед безнастанних боїв козаки, під охороною табору, йшли уперед цілих шість днів і дійшли до ханської столиці, Бахчисараю. Тут звели вирішний бій із Кантемиром і геть чисто розбили його військо. Але в бою поляг лицарською смертю Михайло Дорошенко, — він знову йшов попереду свого війська і його поцілила турецька куля. Запорожці ходили ще добувати Кафу, де сховався Кантемир, а потім з великою добиччю і 20 здобутими гарматами вернулися на Запорожжя.

На місце Дорошенка гетьманом став Грицько Савич Чорний (1628—1630. р.), кандидат реєстрових. Він умів утримувати добрі відносини з поляками й далі вів війну з татарами. Восени 1628. р. козаки знову подалися на Крим, але з невеликим військом, всього з 2000 кінноти й 2000 піхоти, але добути Перекопу не змогли. Навесну 1629. р. рушило вже все військо, 23 тисячі, під проводом Тараса Федоровича й Черняти. Але під Перекопом їм заступив дорогу хан Кантемир. Татари мали артилерію й так сильно почали обстрілювати козацький табор, що запорожці не могли встоятися й мусіли почати відворот. Чотири дні відступали »оборонною рукою«, але в боях лягло їх пять тисяч, багато ж погинуло від безвіддя... Так нещасливо закінчилися кримські походи.

Перекоп. Татарська кріпость на вузині, що лучить Херсонщину з кримським півостровом. Ґравюра з XVIII. в.

Морські походи. Велику воєнну славу здобули собі козаки морськими походами. Козацькі чайки появлялися на Чорному морі від кінця XVI. в., але найбільші походи відбулися у трьох перших десятиліттях XVII. в. В 1606. р. козацька фльота пограбувала Акерман (Білгород) над гирлом Дністра, Килію над Дунаєм і болгарську Варну. Це був перший набіг запорожців, що звернув на себе загальну увагу. В 1609. р. запорозькі човни знову понищили наддунайські міста Килію й Ізмаїл.

Ще гучніші походи припадають на час, коли на Запорожжі дійшов до значіння Сагайдачний.

В 1613. р. козаки двічі подавалися на море й повоювали кримські міста. Турки вислали були проти них значну фльоту й заступили їм дорогу під Очаковом у гирлі Дніпра. Але запорожці вночі напали на турецькі кораблі, розгромили їх, добули 6 ґалер і немало човнів.

Навесну 1614. р. козаки знову були на морі, та похід не вдався: буря порозносила чайки по морі, багато війська потонуло. Та в серпні того самого року 2000 козаків (коло 40 чайок) наново вибралося на море. Плили просто на південь, переплили ціле море й підплили під багате малоазійське місто Трапезунт і знищили його околицю, що кілька сот літ не знала ніякої війни. Після того поплили під Синопу, здобули старовинний замок, забрали багато здобичі й пустили з димом роскішне місто і пристань, де були турецькі ґалери.

Навесну 1615. р. запорожці зібралися на ще більший похід. З 80 чайками поплили аж під Царгород, спалили прибережні осади й забрали велику здобич. Турецька фльота заступила їм дорогу

коло гирла Дунаю, але козаки погромили турків, забрали кілька ґалєр і захопили в полон турецького адмірала. Здобуті ґалєри вони під Очаковом підпалили, потім кинулися на очаківський замок, пробували його добути й позаймали турецькі стада.

В 1616. р. турки вислали в гирло Дніпра свою фльоту, щоб не допустити козацького походу. Але козацька фльотиля вдарила на турків і знову погромила турецьку фльоту: козаки забрали кільканацять ґалєр і до 100 човнів. Потім козацькі чайки пішли на кримське побережжя, здобули й спалили Кафу, головний торг невольниками й висвободили велику силу бранців. Восени того самого року знову 2000 козаків подалося на Малу Азію; вони заняли Мінер і Трапезунт, розбили турецьку фльоту, зложену з 6 ґалєр і багато човнів; потім пустилися на Босфор, понищили прибережні оселі й через Озівське море повернулися на Україну.

В 1617. р. запорожці наново ходили на море, погромили турецьку фльоту й убили султанського адмірала. Навесну 1618. р. наші козаки виправлялися на море разом із донськими. В 1619. р. козацькі чайки приходили під Бендери на Дністрі. В 1620. р. козаки готовилися до походу з 300 чайками; і справді фльота, зложена з 150 чайок, була під Царгородом та Варною. В 1621. р. запорожці знову були на морі. Один відділ козацької фльоти, 16 чайок, був під Царгородом і нагнав на турків великого страху.

Влітку 1622. р. ходило під Царгород 30 чайок. В 1623. р. запорожці були двічі на морі. В 1624. р. були три походи; перший раз 70-80 чайок, удруге більше, ніж 100, втретє — 150 чайок. Другий похід турки пробували спинити під Очаковом фльотою з 25 ґалєр і 300 човнів, але козаки погромили їх, прийшли під Царгород і попалили його околиці. В 1625. р. велика козацька фльота, зложена з 300-380 чайок, тричі ходила на море. Запорожці знищили безліч міст на малоазійському побережжі, ходили під Царгород і, вертаючись, під Очаковом пробилися крізь турецьку фльоту, що мала 20 ґалєр і багато човнів.

Гетьман Михайло Дорошенко під Куруковом 1625. р. дістав наказ від польського уряду понищити всі човни. Він погодився на око цей наказ виконати, спалив навіть на Запорожжі кільканацять човнів, що були над берегом, але решту козаки поховали і фльота щасливо заціліла. В 1626. р. були чутки, що на море вибирається аж тисяча човнів. Але насправді ходило тільки 60 човнів, вони загналися аж до устя Ріону на Закавказзі, але турки половину човнів захопили в полон. В 1627. р. були знову малі набіги, по 60 і 80 чайок. І 1629. р. відбувся невеликий похід. У 1630. р. коло Монастирського острова випищики підготовили 300 човнів; козаки пограбували сильно ціле болгарське побережжя, аж до передмість Царгороду.

Запорозькі походи на море мали нераз назверх розбишацький характер; козаки нарівні з иншими морськими добичниками нищили багаті міста, замки й села, забирали та вивозили зі собою всі дорогоцінні речі, що тільки можна було перевезти на чайках. Але ці походи спровокували такі самі, а то й ще гірші напади татар, що рік-річно нищили українські землі й виводили безліч людей у полон. Запорожці виступали тільки месниками свого народу, відплачувалися ворогам їх власною міркою. А кілько тисяч

Кафа. Татарський порт і торговельне місто на Криму. Ґравюра з XVIII. в.

народу визволили вони з татарської й турецької неволі!... Морські походи дали козакам славу оборонців України й цим імям запорозьке військо незвичайно дорожило.

Для розвитку українського війська чорноморські походи дали дуже багато. Знову повстала українська фльота, — після кількох століть неіснування. Зацікавлення морем від того часу на Україні вже ніколи не заникало, а зростало все більше і більше. Український народ почув, що з морем вяжеться його майбутнє. Витворився тип українця-моряка, таксамо, як у княжих часах. На морі, ще більше, ніж у полі, козацьке військо набиралося добрих воєнних прикмет — сміливости, здисциплінованости, солідарности. Віч-на-віч із новим ворогом козаки придбали новий досвід, привчилися нових способів боротьби й орґанізації. Турецьке військо з деяких поглядів стояло високо: турки мали значну фльоту, знамениту артилєрію, добру піхоту (яничар). Запорожці могли перебрати від них багато подробиць із мореплавства, озброєння й тактики.

Війни з поляками 1630—1638. р. Походи на татар і турків принесли великі зміни в уґрупованню сил серед козаччини. Реєстрові козаки, що в 1620. рр. мали провід у своїх руках, почали тратити значіння. Вони були залежні від польського уряду, не мали свободи рухів і при свойому невеликому числі не могли ні проявити ширшої ініціятиви, ні виказатися більшими успіхами. До того ж вони занадто замикалися самі в собі, затрачували звязок із цілою козаччиною. Провід і впливи переходили все більше на Запорожжя. Тут, на вільних просторах, козаччина проявляла своє повне, буйне життя. Тут приготовлялися напади на Крим, тут творилася козацька фльота, звідсіля йшли великі походи на море, тут збирали добич, забрану туркам, тут було все багатство й майно козацького війська. Хоч у цих походах брали нераз участь і городові козаки, то вирішною силою були таки самі запорожці, недавні »випищики«, виклю-

чені з реєстрового війська, непризнавані урядом. Але вони були свобідні від урядової опіки й контролі, вільно творили свою організацію й на власну руку творили ті великі воєнні пляни, яким щиро спочувала Україна, яким дивувалася Европа. Запорожжя стало серцем і душею всієї козаччини, до нього в козацьких справах перейшов провід і авторитет.

З кінцем 1629. р. прийшло до гострої боротьби між запорожцями й реєстровими. Запорожці вбили гетьмана реєстрових Григорія Савича-Чорного. Це дало почин до нової війни з поляками, бо польська влада стала по стороні реєстрових. Запорозький гетьман Тарас Федорович виступив зі своїми полками на волость і укріпився в Переяславі 1630. р. На Дніпрі він понищив усі перевози, порозставляв сторожі здовж ріки. В Переяславі зібралося до 37.000 козаків, в інших місцевинах повстали міщани й селяни. Польські війська з трудом перейшли Дніпро й почали боротьбу з козаками. Війна тривала три тижні. Поляки не змогли добути козацького табору, — зате козаки зручним випадом дібралися до польських шанців і захопили кілька гармат та инші воєнні засоби. Потім почалися переговори: прийшло до нової т. зв. переяславської умови. Польський уряд погодився на те, щоб реєстр підвищити до 8000. Доповнення реєстру мала перевести мішана комісія, складена з реєстрових і випищиків. Правда, поляки жадали, щоб їм видати Тараса Федоровича, але військо рішуче відкинуло цю вимогу. Всі повстанці дістали амнестію.

Тепер знову прийшли до впливу провідники реєстрових. Вони старались утримати добрі відносини з Польщею, добути матеріяльні користи для війська. Гетьман Іван Кулага-Петражицький (1631-1632 р.), товариш Михайла Дорошенка, придумав сміливий плян добути для козаків голос при виборі польського короля; досі короля вибирала тільки шляхта і, коли б і козаки були дістали таке право, то їх значіння, як військового стану, дуже піднеслося б. Але поляки відкинули ці жадання. Цю невдачу на політичному полі козаки приписували Петражицькому: його скинули з гетьманства й покарали на горло. Його наслідник Тиміш Орендаренко 1633. р. водив 20.000 козаків під Смоленськ на підмогу полякам проти Москви.

Але Запорожжя незабаром знову підняло голову. В 1635. р. Іван Сулима, славний зі своїх походів на море, зруйнував Кодак, польський замок над Дніпровими порогами, що мав заступати козакам шлях на Запорожжя. Але реєстрові зрадою його спіймали і він віддав голову під сокиру ката.

В 1637. р. запорожці знову захопили артилерію й рушили на волость під проводом Павла Михновича Бута, якого звали Павлюком.

В грудні 1637. р. надтягнули з Запорожжя головні сили під проводом Павлюка. Це військо налічувало 23.000 людей, було вміло поділене на полки й сотні, але ж не мало доброї зброї; частина була зі самопалами, инші ж мали тільки рогатини, коси, сокири. Артилерія складалася з 10 пушок. Дух між козаками був добрий, військо йшло з охотою, сміливо, з веселими окликами. До першого бою прийшло 16. грудня під Кумейками над р. Россю. Козаки привитали ворога з гармат і бігцем пустилися до наступу. Але

Кодак. Польська фортеця коло Дніпрових порогів, що мала здержувати козацькі походи на море.

поляки вислали на них кінну драґонію й за нею піші полки. Павлюк необережно відслонив лівий бік табору; туди вдарили поляки, розірвали лінію возів, підпалили порох, що лежав на них, у козацьких рядах прийшло до сполоху і в метушні полягло багато війська.

Павлюк уважав битву за програну. Залишив оборону табору Дмитрові Гуні та сам з артилерією повернувся взад, щоб підготовитися зустріти поляків. Він спинився під Боровицею й заклав табор та укріплення до оборони. Але вести дальшу боротьбу й йому не судилося. Козацьке військо, прибите невдачею, завело переговори з поляками й видало їм старшину. Павлюка й давнішого гетьмана Томиленка постигла смерть.

Але козацьке повстання ще не вщухло. Частина старшини врятувалася від польської неволі й на Лівобережжі почала орґанізувати наново боротьбу.

Гетьманом був спершу Яцко Острянин. Він укріпився в Голтві, тут 5-6 травня 1638. р. видержав наступ польських сил, погромив їх і присилував до втечі. Але друга битва, під Лубнями, не повелася; Острянин пробував ще боротися, але не мав щастя, знеохочений уступив з гетьманства й переселився за московську границю, у Слобідщину.

Новим гетьманом вибрало Дмитра Гуню. Він почав відворот до Дніпра, щоб бути ближче Запорожжя, і укріпився на урочищі Старець при усті Сули до Дніпра. Місце для оборони було дуже добре, високе й недоступне: з двох сторін річка, з третьої болота й луги; доволі було дерева, паші для коней і води. Тут було

здавна якесь городище, вали й рови. Гуня скріпив цю позицію ще всякими шанцями, батеріями, заслонами з землі та дерева. Козацьке військо видержало тут 6-тижневу облогу, від 22. червня до 7. вересня 1638. р. Всі наступи поляків були безуспішні, козаки відбивали їх, а то й часто робили випади на польський табор. Їх завзяття піддержували все надії, що прийде поміч Дніпром з Запорожжя. Але полковник Филоненко, що йшов із підмогою, попав у польську засідку і прорвався до Старця лише з невеликим відділом і частиною харчів. Козаки були приневолені завести переговори з поляками і приняти нову, важку ординацію.

Польський уряд порішив відібрати козацькому війську всі його дотеперішні »вольности« і привілеї. Козаки мусіли передати полякам артилерію, корогви, булави й усі військові відзнаки. Реєстрове військо утратило свою самоуправу. На його чолі мав стояти не виборний гетьман, а комісар, назначений королем. Полковниками мали бути не козаки, а польські офіцери. Реєстр зменшено знову до 6000 і до війська допущено тільки тих, що не брали участи в повстанні. Це був такий тяжкий погром, що козаки не могли прочуняти з нього цілих десять років.

Місцевости козацьких боїв в рр. 1620—1630.

6 Повстання Богдана Хмельницького.

Богдан Хмельницький. Козаччина за півтора століття свого існування розвивалася безнастанно й обхоплювала все ширші ділянки своєї діяльности. Не пропали даремне зусилля Сагайдачного, Дорошенка, Павлюка й инших великих орґанізаторів та провідників. Козаки все краще почували, що вони національне військо та, що їх орґанізація повинна служити цілому народові. Але невдачі 1630. рр. знову спинили зріст козацьких змагань. Козацьке військо зійшло

Гетьман Богдан Хмельницький.

знову на плятформу своїх станових інтересів, відокремилося в замкнену верству, думало тільки про обнову й зріст своїх »вольностей«, не мало відваги вийти поза межі, визначені урядом, не зважувалося утримувати звязків із громадянством, що чекало від козаків підмоги і визволу. Десятиліття 1638-1647 рр. це час найбільшого занепаду козаччини, коли здавалося, що запорозьке військо вже ніколи не зможе піднятися до давнього значіння. Аж повстання Богдана Хмельницького піднесло наново козаччину, повернуло її на широке поле праці для власної держави.

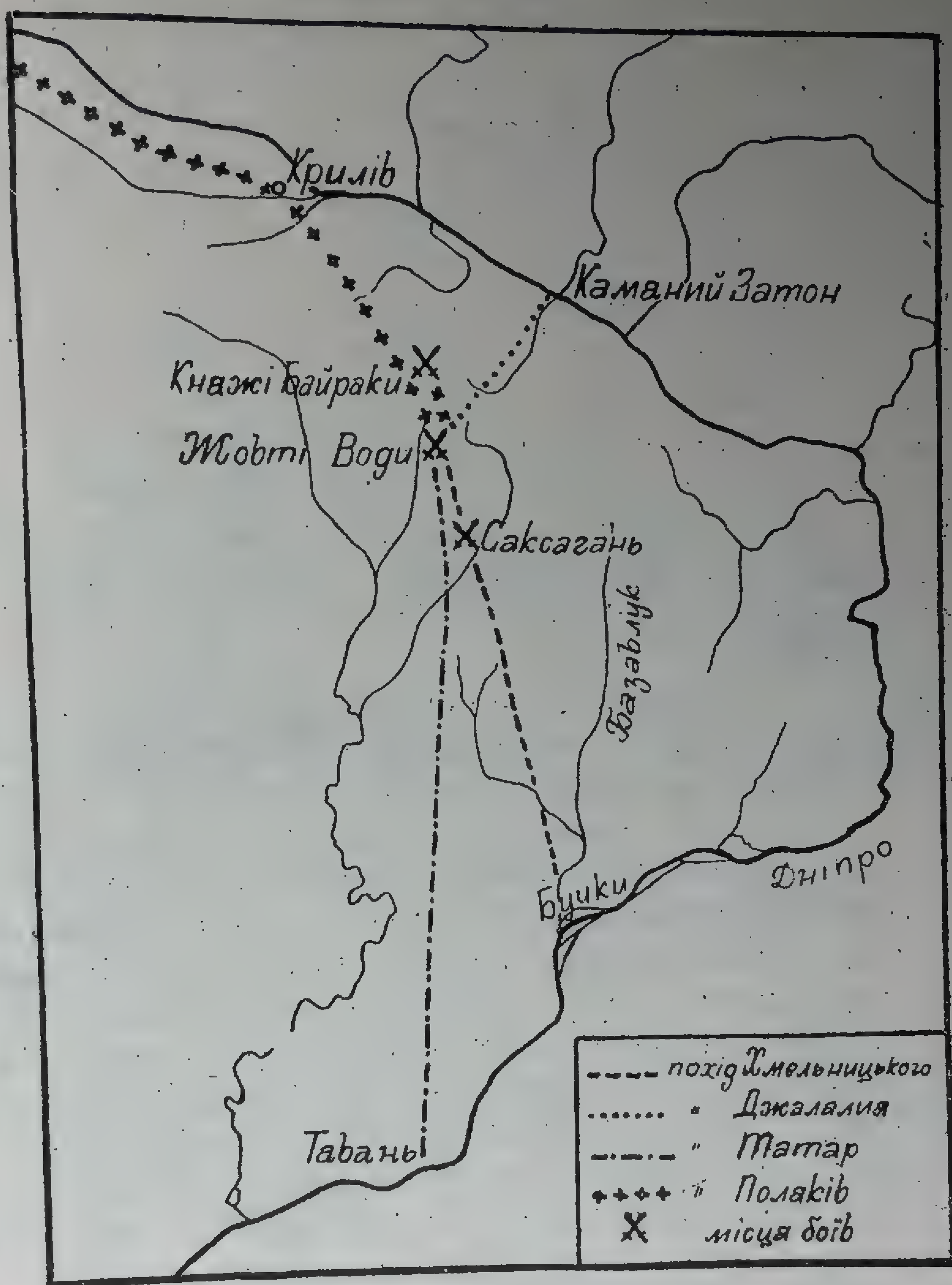
Богдан Хмельницький був воякою ззамолоду. В 1620. р., як 25-літній юнак, був під Цецорою в охотничому відділі »українців« свого батька Михайла і попав у турецький полон. Потім вступив до реєстрового козацького війська, служив у ньому двацять кілька років, дослужився ступня чигиринського сотника. Жив у Суботові, на самому краю Диких піль, у безнастанній небезпеці від татар, у постійних підїздах, сторожах і походах у степ і на Запорожжя. Війна була живлом, у якому він прожив ціле своє життя. У своїй далекій глуші не цікавився ширшим світом, не брав навіть участи у козацьких повстаннях, — може, був би й покінчив життя незамітним, сірим старшиною. Але болючі особисті переживання, вже під старість, вивели його на історичну арену, — він став на чолі повстання, повів запорозьке військо до перемог, підняв усю Україну, почав будувати українську державу.

Хмельницький виявився незвичайною індивідуальністю, людиною великого ума й залізної волі, орґанізатор зроду й володар. Він визначався поривчастою вдачею, нагальністю, безоглядністю й енерґією, умів опановувати маси, поробити їх своїм знаряддям, знав, як наказати послух і дисципліну, умів свої полки навіяти духом відваги й завзяття. До війська притягав широкі народні маси, але не дозволяв їм на безумну самоволю, всякий непослух карав гостро, нерідко й на горло. З юрби охотників він умів вибрати найкращі елементи і з них творив дібрані реєстрові полки. Мав незвичайне знання людей, відкривав непомічені таланти, нарівні цінував козака, шляхтича чи селянина, у своїх штабах позбиравши ввесь квіт тодішнього українського громадянства. Радо брав до війська чужих офіцирів, творив наймані відділи з німців, сербів, татар. Але з тієї різношерстої маси зумів витворити одноцільне українське військо, що з завзяттям і вірою служило своїй молодій державі й потоками крови боронило її незалежности.

Хмельницький був полководцем на велику міру. У способах ведення війни був безоглядний, не признавав ніяких вагань, ні пересудів, кожний шлях, що вів до перемоги, був для нього однаково добрий. Він умів опанувати широкі простори й вів боротьбу широкими лініями. Не спинявся на малих перешкодах, не любив облягати замків чи »курників«, як їх називав, — а йшов просто на головні сили ворога. Його війська посувалися з незвичайною швидкістю, залишаючи нераз далеко позаду обози. Ворога вмів зайти несподівано й відразу бив на нього всією силою. Перемогу осягав скомбінованим наступом кінноти й піхоти: кіннота починала бій і витягала вороже військо в поле, піхота, обкопана в шанцях, сильним обстрілом нищила ворогів донащаду.

Хмельницький міг провести свої задуми, бо за ним ішли маси. Де тільки появилося козацьке військо, як-стій підіймався нарід, виступав проти шляхти, проганяв панів та їх урядовців, піддавався козацькій владі. Чим-duж повставали уряди на козацький зразок, орґанізувалися сотні, полки, творилося військо. Так було на Правобережжі, на Поділлі, в Галичині, на Волині, на Поліссі, навіть на Білій Руси. Це обєднання воєнних дій із соціяльними й національними давало козацькій державі незрушну основу. »Як далеко козацька шабля засягла, так далеко й козацька влада мусить бути«, — говорив Ів.Виговський, військовий писар і Хмельницького співробітник.

Початки повстання. Всенароднє українське повстання, що почалося 1648. р., мало різний підклад; на нього склалися причини соціяльні, економічні, релігійні, національні. Але безпосередній почин до нього дала козаччина, і то реєстрове військо. Ординацію 1638. р. проведено в життя з незвичайною суворістю. Хоч реєстрові козаки були цілком льояльні, немало заслужилися в боротьбі з татарами, то їм ані крихітки не попущено з драконських постанов, які впали на них після невдалого повстання. Козаки не відзискали давньої самоуправи, ні вибору старшини, ані навіть шпиталю у Терхтемирові; на всі прохання та посольства діставали тільки порожні обіцянки. На короткий час козацькі шанси поправилися тоді, коли король Володислав IV. придумав плян війни з Туреччиною при співучасти Венеції й Риму: козаки мали рушити на Чорне море й спинити тут турецьку фльоту. В 1646. р. до Варшави їздили в посольстві від реєстрових військові осавули Іван Барабаш і Ілляш Караїмович та сотники Максим Нестеренко й Богдан Хмельницький. Король обговорив із ними плян походу, пообіцяв привернути давні вольности й побільшити число реєстрового війська. Але польський сойм відмовився від війни з Туреччиною й усі королівські пляни пішли нінащо. Козаки не то що не дістали ніяких полегкостей, а й попали під іще гостріший режім.

Мапа походу Хмельницького проти поляків. Місце битви під Жовтими Водами.

»Жалуємося на панів державців і уряди українні, що, хоч ми в усьому їм послушні, вони поводяться з нами не так, як годилося б поступати з лицарськими людьми, а гірше збиткуються над нами й роблять нам кривди, ніж своїм невільникам. Не тільки в майні свойому, а й у самих собі ми невільні. Хутори, сіножаті, луки,

ниви, ріллі, стави, млини, аби йно вони у нас козаків панові-урядовцеві сподобались, — силоміць відбирають, нас самих без ніякої вини обдирають, бють, мордують, до вязниць саджають, на смерть убивають, і так силу товаришів поранили та покалічили. Десятину бджільну й поволовщину беруть у козаків нарівні з міщанами. Синам козацьким не тримати при собі старих матерей, ані батьків своїх, і так неборака-козак мусить за них давати чинш і всяку повинність міську. Жінкам козацьким, що залишились по смерти чоловіків, не то що трьох років, а то й одного року не вільно прожити — хоч би яка стара була, її зараз підтягають під податки панські нарівні з міщанами і без милосердя грабують.

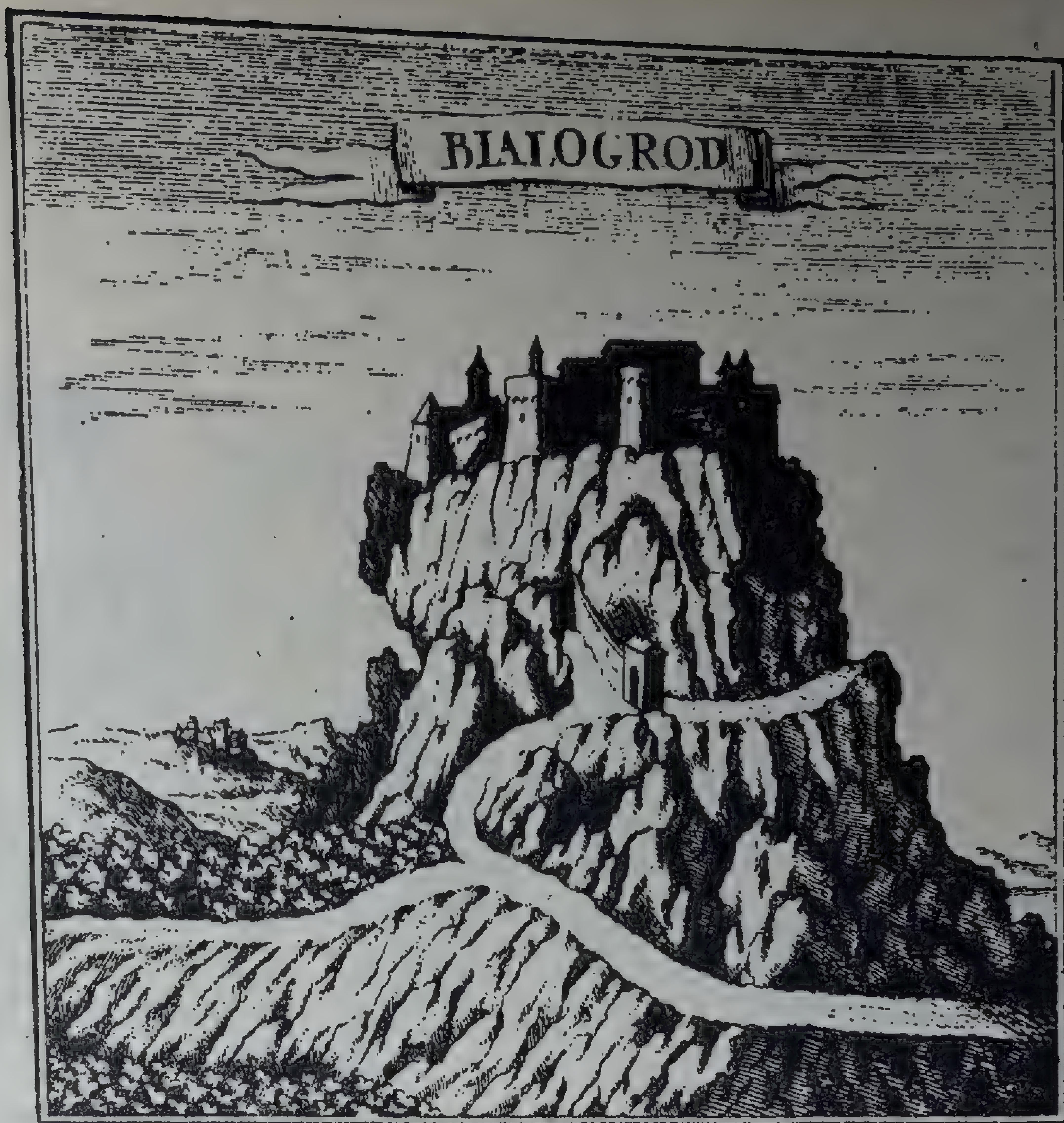
»Панове-полковники теж поводяться з нами не так, як обіцяють і присягають; щоб мали боронити нас у наших кривдах від панів-урядовців, вони ще їм помагають проти нас і вояками і драгонами, що їх при собі мають. Аби котрому що сподобалося в нас, — який кінь добрий, чи зброя, чи щось инше відступай йому, ніби продажем, а то за пів-дурно; а не відступив, тоді журись, небораче-козаче, собою! Віл чи ялівка челяді вояцькій на очі не попадайся: сіно у стогах і збіжжя зжате в полях забирають силоміць, як своє власне.

»Коли ми йдемо на звичайну залогу на Запорожжя, то й там, на Дністрі, панове-полковники чинять нам неволю в дозвіллі нашому. З тих, що лиси ловлять, беруть по лисові з кожної голови, а як не спіймав лиса, відбирають за лиса від козаків самопали. Хто рибу ловить, зловлене для пана полковника; а не має коня, щоб його відставити, тоді водою — підводою, плечима своїми вивози. З добичі, як Бог часом пощастить, беруть половину, не кажучи про ясир, — усе від нас повідбирали, так, що нема за що й працювати. Щоб вирвати від козака, що в нього побачать, якстій до тюрми, до вязниці, за якунебудь притичину: викупайся тоді, козаче-небораче, роздягайся догола, давай своє в нагороду«...

Так писали козаки у своїм листі до короля. Реєстрове військо хвилювалося, бурилося та чекало нагоди, щоб повстати проти такої неволі.

Богдан Хмельницький переходив те саме, що всі козаки. Чигиринський підстароста Чаплинський напосівся на нього, почав стягати з нього безправні податки, потім напав на його хутір, забрав збіжжя й худобу та так побив малого сина, що хлопець умер. Хмельницький, доведений до одчаю, почав змовлятися з иншими козаками. За те його увязнили й тільки на поруку чигиринського полковника Кричевського випустили з вязниці. Тоді Хмельницький рішився на повстання і при кінці 1647. р. разом із сином Тимошем і довіреними товаришами подався на Запорожжя.

Жовті Води і Корсунь. На Низу до Хмельницкого пристали різні добичники, »пластуни, луковники, лисичники«, здебільша, давні випищики, що перед владою ховалися по Дніпрових островах. Спершу всього війська не було більше, ніж 500 людей. Дня 2. лютого 1648. р. Хмельницький напав на Січ, де стояв залогою черкаський реєстровий полк, захопив харчі й позабирав усі човни. Дня 9. лютого, вопівночі, ударив удруге на Січ і тоді реєстрові козаки перейшли до нього; полковники з драгонами вирятувалися втечею.

Білґород (Акерман).

Турецька кріпость над гирлом Дністра

Сподіваючись нападу поляків, Хмельницький почав готовитися до війни. На острові Бучках, у сусідстві Січі, побудував сильні фортифікації й почав закликати до себе охотників. Рівночасно ввійшов у переговори з татарами й запевнив собі допомогу мурзи Тогай-бея.

Польський гетьман Микола Потоцький задумав не допустити повстанців на »волость« і вислав на Хмельницького збройну експедицію. Головні сили пішли з Корсуня правим берегом Дніпра, під проводом козацького комісаря Шемберґа, відомого з гострої поведінки з козаками та молодого Степана Потоцького. При них було до 2500 реєстрових і 1500 польського війська. Друга половина реєстрових поплила човнами, Дніпром і мала десь у степу зустрітися з головним військом.

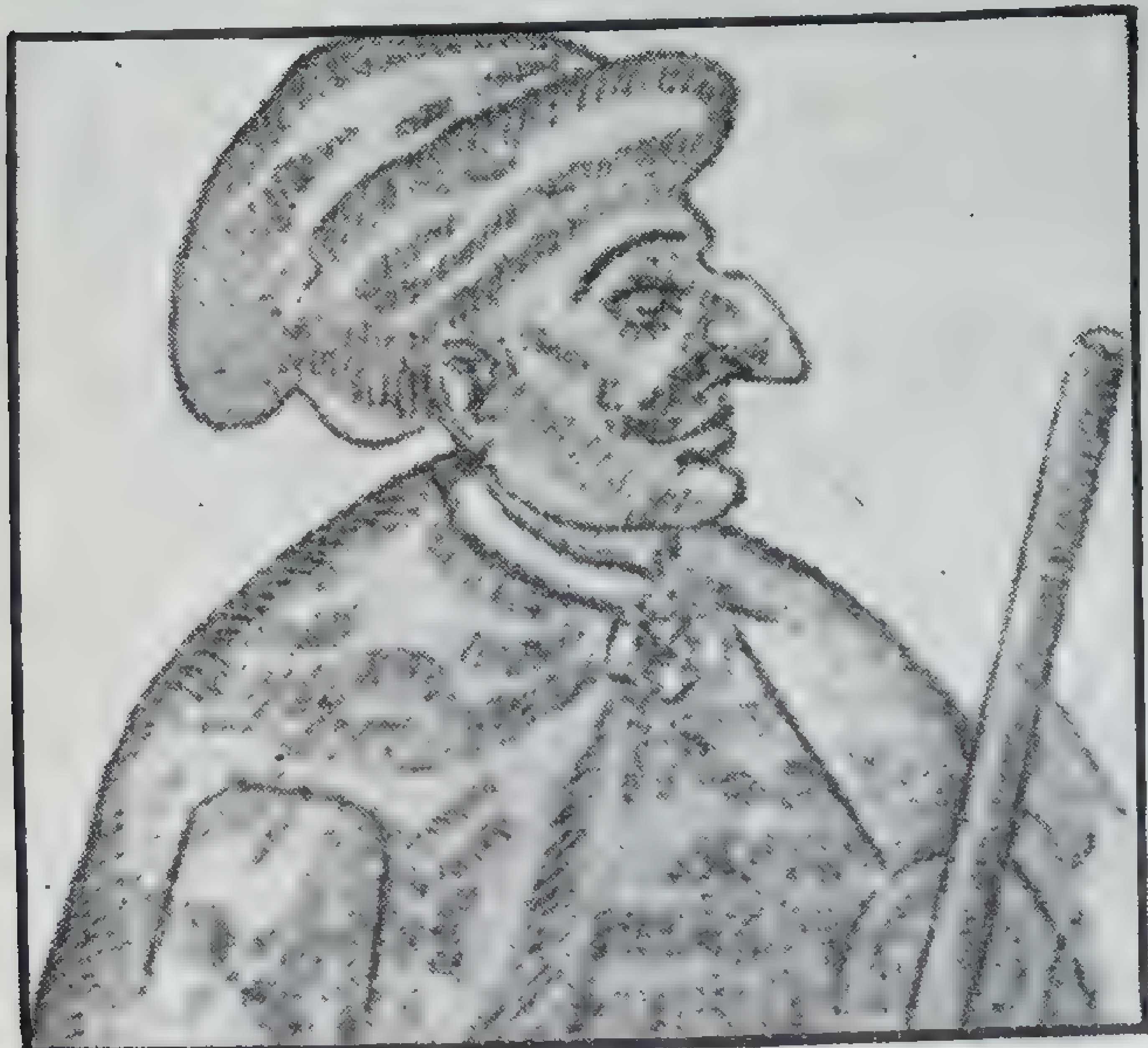
Хмельницький рішився не чекати на Запорожжі, а вийти назустріч противникам у степи. Військо його рахували на 3000 козаків і парусот татар; але в підмогу мав іще прийти Тогай-бей. Козацьке військо йшло здовж річки Базавлука й увійшло на Чорний шлях, дорогу, протерту татарськими походами. На верхівях річки Саксагані 29. травня 1648. р. повстанці зустріли переяславський реєстровий полк, що йшов у передній сторожі королівського війська. Прийшло до сутички й татари розбили цей »кошик« (малий табор). Трохи далі, над Жовтими Водами, дійшло до стрічі з військом Шемберґа. Шемберґ із реєстрованими полками виїхав назустріч, але татари так сильно вдарили на нього, що він мусів повернутися до табору. Поляки чимдуж почали окопувати табор валами й шанцями. Другого дня бою не було. Військо Хмельницького впорядковувалося, »презентувалося з корогвами«, і тільки здалека накликувало, щоб реєстрові пристали до нього. Аж у ночі на 1. травня підготовлено наступ. Козаки тайком підійшли під самі польські шанці, підкопалися, попідвозили пушки, гаківниці, порох та почали приступ. Але поляки мали сильнішу артилерію й відбили їх. Тоді поча-

лася позиційна боротьба. Повстанці замкнули звідусіль польський табор, почали його обстрілювати та вряди-годи йшли приступом: »день і ніч боротьба з ними була, і по кілька разів на день«. Так минуло два тижні.

Хмельницький тимчасом перетягнув на свою сторону ті реєстрові полки, що плили на човнах Дніпром. Дня 4. травня 1648. р. між тим військом зчинився розрух; якийсь козак ухопив корогву й почав скликати »чернецьку раду«. Старшина кинулася до зброї, але козаки пішли на неї, схопила її живцем і потім засудили на смерть. Повстанці обрали собі за старшого Филона Джалалія й під його проводом пішли до Хмельницького. Дня 12. травня вони були вже над Жовтими Водами, демонстративно пройшли повз польський табор, вистрілили з рушниць і подалися до Хмельницького. Другого дня за їх прикладом пішли й реєстрові Шемберґа, — всі попереходили до повстанців.

Шемберґові не було вже що й думати про перемогу, він почав переговори з Хмельницьким, погодився віддати козакам пушки й порох, коли йому дозволять відійти з польським військом до Крилова. Але на ці умови не погодився Тогай-бей — йому хотілося пограбувати польський обоз. Тоді Шемберґ рішився йти пробоєм. Упорядкував свій табор і під його охороною почав відворот. Татари пустилися за поляками, але добути табору не могли; бій тривав цілий день. Другого дня, 15. травня, поляки минули урочище Княжі Байраки, але козаки наздогонили їх у якійсь балці. Тут прийшло до вирішної розправи, »вступним боєм бралися, що з обох сторін немало трупа упало«. Козаки розірвали польський табор, розбили військо і забрали в полон усю старшину. Зненавидженого Шемберґа вони на місці вбили, инших віддали татарам, до татарської неволі дістався й син Потоцького, Степан.

По перемозі Хмельницький разом із татарами рушив далі, щоб розправитися з головним польським військом. Швидким походом він подався на Чигирин, де стояв Потоцький. Але польський гетьмач на вістку про погром передових військ рішився уступити в безпечніші місця. Він перейшов річку Рось і за Корсунем на якомусь старому валі заклав оборонний табор. Але козаки наздігнали його тут, перейшли Рось у инших місцях і загатили річку, що вода почала нараз спадати. Тоді Потоцький рішився уступити далі й під охороною табору подався здовж Росі на Богуслав. Але козаки й татари встигли вже випередити його і замкнули шлях під Гороховою Діброваю. Тут була глибока, болотяна долина між двома кручами. Козаки перекопали й зарубали дорогу, заставили воду й побудували шанці. Як тільки поляки ввійшли сюди, козаки й та-

Максим Кривоніс.
Зі сучасної ґравюри. Це правдоподібно карикатура козацького полковника, зненавидженого шляхтою.

Замок в Пилявцях. Західно-північний бік замку з р. 1900.

тари почали з усіх боків їх обстрілювати. Польський табор не міг розвинутися в тісному місці, вози й пушки застрягли в болоті. Почалася завзята боротьба. Козаки підступали так близько, що рушницями »трохи не до боку діставали«. В одну мить розірвали лінію табору й ввірвалися між польське військо. Потоцький, що був попереду, якось видобувся з юрби, але козаки його обскочили й він, ранений, попався в полон, таксамо й польний гетьман Каліновський. Середина табору боронилася найдовше, але остаточно й вона пішла врозтіч. Мало хто найшов спасення в утечі, — багато війська погинуло, ще більше дісталося в татарську неволю. Це було 26. травня 1648. р.

Народнє повстання. Зпід Корсуня Хмельницький перейшов під Білу Церкву. Це було останнє місто, де стояв реєстровий козацький полк, і козаки вважали Білу Церкву за »стару границю« своїх земель. Тут гетьман відсвяткував свою перемогу: »тріюмф по виграній відправував, усіх трубачів та сурмачів ізвівши докупи, з гуком великим«, оповідав очевидець. Тут він свій похід спинив. Він осягнув те, до чого козаччина змагала, визволив реєстрове військо з неволі, уможливив широкий доступ до війська всім давнім випищикам, привернув козацькі вольности, усунув із козацької території польські воєнні сили. І здобув навіть куди більше, ніж думав, бо польська армія була розгромлена доостанку й королівська влада уступила з Наддніпрянщини. Тепер треба було дати війську відпочинок, занятися внутрішньою організацією, опанувати ті великі маси, що кинулися були до повстання.

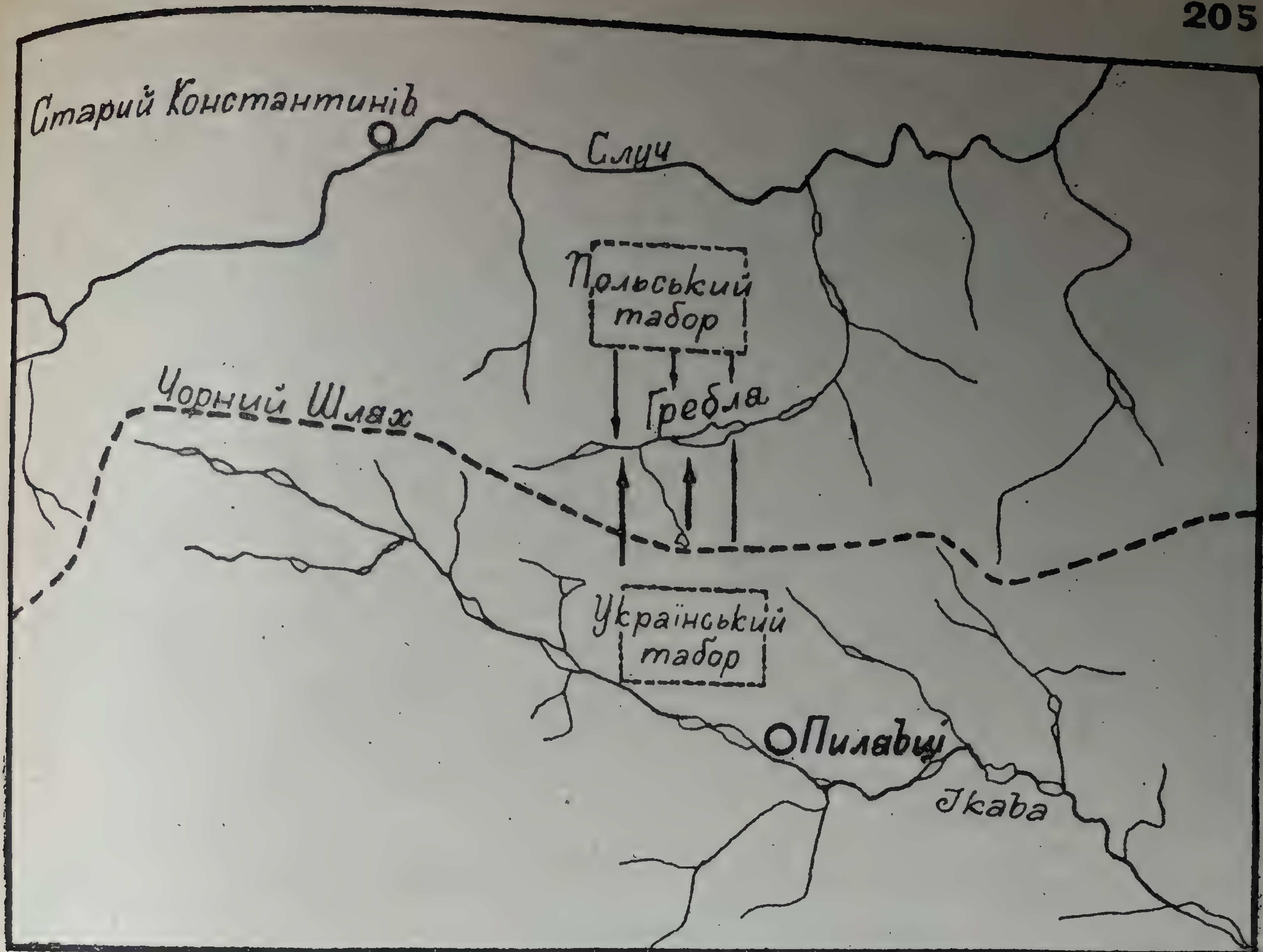
Повстанчий рух із незвичайною швидкістю поширився в цілій Наддніпрянщині. Соціяльні й національні відносини на Україні були

такі напняті, що як тільки козаки почали війну, до зброї кинулося все населення, — селяни, міщани, дрібна шляхта, а то й духовенство. Найраніш розвинулася боротьба на Лівобережжі. Князь Ярема Вишневецький, власник Лубенщини, сильно утискав там своїх підданих, і нарід, звиклий до свободи, здавна готовився до розправи. Як тільки прийшли вістки про перемоги Хмельницького, повстання вибухло так нагло й так сильно, що Вишневецький з шістьтисячним військом ледви встиг утекти через Дніпро на Полісся. Повстанці здобули всі лівобережні міста й замки: Лубні, Пирятин, Переяслав, Ніжень, Остер і багато инших. Народній рух посувався лявіною все далі на північ. Не оперлися навіть сильні замки в Чернигові, Новгороді Сіверському і Стародубі, хоч місцева шляхта сильно боронилася — повстанчі відділи вдерлися аж у границі великого князівства Литовського. Скрізь творилися полки, на зразок козацьких; як провідники визначилися Мартин Небаба, Максим Гладкий, Петро Головацький і ин.; вони всі піддавалися під владу Хмельницького.

На Правобережжі війна обгорнула відразу Київщину і Брацлавщину. Тут появилося кількох талановитих ватажків, що збирали довкола себе великі маси народу, йшли походом усе далі, добуваючи місто за містом, замок за замком. Голосне імя добули собі Іван Ганжа, відомий здавна »польовий вожд«, піп Степан, Трифон з Бершаді і ин. Але славою перейшов усіх Максим Кривоніс. Якого він був роду, про це різно говорили; одні називали його міщанином із Острога, инші з Могилева, ще инші казали, що він чужинець, шотляндець, який брав участь у трицятьлітній війні, плавав багато по Середземному морі й потім замандрував на Україну. Він зводив завзяті бої зі шляхтою й визначився особливо в боротьбі з Вишневецьким. Гордий маґнат перейшов на Волинь і звідтіль намагався спинити повстання, жорстоко караючи повстанців. Кривоніс 17. липня зайшов йому дорогу під Махнівкою, погромив княже військо й переслідував князя аж під Заслав. Тут на лицарський спосіб визвав Вишневецького на бій у чистому полі: пятиднева битва 27—31. липня 1648. р. покінчилася перемогою повстанців. Повстанчі ватаги добули всі великі замки на Правобережжі, Умань, Брацлав, Винницю, Красне, Немирів, Тульчин і багато инших; 9. серпня упав і Бар, який уважали нездобутною твердинею.

Пилявці. За той час Хмельницький пробував у Чигирині, — займався орґанізацією козацького війська. До нього напливали великі маси охотників, яких треба було порозділяти в полки та сотні, озброїти, випробувати, ввести у військову дисципліну. Дотого ж гетьман мусів увійти в переговори з Кримом, із Туреччиною, з Молдавою, з Москвою, щоб приєднати собі їх допомогу, чи невтральність у дальшій війні. Він вислав посольство й до Варшави, але польський сойм проголосив війну з козаками і польське військо вже збиралося на Волині.

З незвичайною енерґією гетьман змобілізував свої сили; головний табор був над Масловим Ставом над річкою Росавою, де козаки здавна збиралися в походи. Коло 25. липня 1648. р. українська армія подалася на захід. Попереду пішов Кривоніс, за ним Ганжа з уманським полком і Іван Гиря з білоцерківським, за ними

Місце битви під Пилявцями.

спровола йшов сам Хмельницький із головними силами, шляхом на Паволоч, Янушпіль, в околиці Хмільника. Тут у Пилявцях заклав обоз під замком, тут і прийшло до вирішного бою з поляками.

Козацький табор стояв над річкою Іковою в оборонному місці, серед річок, ставів і болот; його укріплено окопом і возами, що стояли в шістьох рядах. Довкола був нерівний терен, простягалися яри та балки. На північ, над малою річкою, йшла переправа в напрямі на Констянтинів; тут на греблі козаки повисипали шанці.

Дня 19. вересня коло Констянтинова появилося польське військо, дуже велике, добре озброєне, з величезним обозом. Але одноцільного проводу не було, командували три »реґіментарі«, Заславський, Конєцпольський і Остророґ — (Хмельницький з погордою прозвав їх »перина, дитина, латина«). Вони не змогли утримати дисципліни й ладу у війську. Заки ще укріплено табор, передові полки кинулися на козаків. Розгорілася боротьба біля греблі. Тричі наступали поляки, тричі брали греблю, спершу піхота і драґони, потім кінні полки, але козаки все новими силами відбивали атаки. Так пройшли три дні. Хмельницький спершу тільки відбивався, казали, що чекав більшої татарської підмоги. Аж 23. вересня 1648. р. він дав наказ до головного наступу. Наперед пустив татар. Їх було небагато, всього 3000. Польська кіннота, не слухаючи команди, кинулася на орду. Почалася безладна боротьба по ярах та балках. Все нові й нові польські корогви летіли в бій, і не можна було їх стримати. Хмельницький використав цю метушню, і козацька артилерія по-

чала сильно обстрілювати греблю. Польське військо не витримало обстрілу й чим-дуж лишило шанці. Тоді до наступу рушила козацька піхота. Під її напором поляки почали уступати до свого табору. Але виявилося, що цей табор закладено в такому невигідному місці, що з нього боронитися буде годі. Тоді польські полководці наказали відворот на Костянтинів. Козаки й татари напирали далі, і тоді серед поляків зчинилася така паніка, що ніяк не можна було утримати війська в ладі. »Як прийшов вечір«, писав польський офіцир, »панове реґіментарі й полковники зїхалися тихцем і, ховаючись у темній ночі, зі всієї сили почали втікати. І покинули корогви, знаки, гармати, табори і вози численні, що рахуються на многокроть сто тисяч. Як кінне військо побачило, що нема старшини, покидало на землю зброю, панцирі, копії, і все пішло врозтіч, видавши на різню піхоту... Всі наші біжать потомлені на всі боки, инші й пішки ідуть, ведучи за собою коні... Бо такий страх, така морока обхопила наших, що втікали чвалом, поки коні могли, казали, що за ними татари йдуть!...« »Взяв ворог табор; у ньому ґребагато воєнного і столового знадібя, що його з усієї корони понавозили найзнаменитіші панове, вибираючись на війну не так з залізом, як зі сріблом і золотом. Вічний сором, незабутня втрата для поляків«.

Зпід Пилявець Хмельницький рушив на Галичину. Тут відразу вибухло всенароднє повстання, почалася боротьба по всіх містечках і селах. Особливо вславився шляхтич із Покуття Семен Височан, що під Отинією зібрав був 15.000 війська. Хмельницький спинився підо Львовом (9—23. жовтня 1648. р.), але добувати міста не думав, відразу почавши переговори з міщанами за окуп. Дрібну боротьбу підо Львовом вели тільки ватаги черні. Дня 15. жовтня 1648. р. Максим Кривоніс добув львівську фортецю, Високий Замок. Зпідо Львова гетьман швидким походом пішов під Замостя, йому хотілося бути ближче Варшави, де вирішувався вибір польського короля. Коли ж королем обрано Яна Казимира, за яким заявлялися козаки, Хмельницький уклав тимчасове перемирря, приняв демаркаційну лінію на Горині і вернувся в Наддніпрянщину. В день Свят-вечора перед Різдвом він відбув тріюмфальний вїзд до Києва.

Козацькі типи. З карти Боплана.

Високий Замок у Львові, здобутий М. Кривоносом 1648 р.

7. Війни Хмельницького.

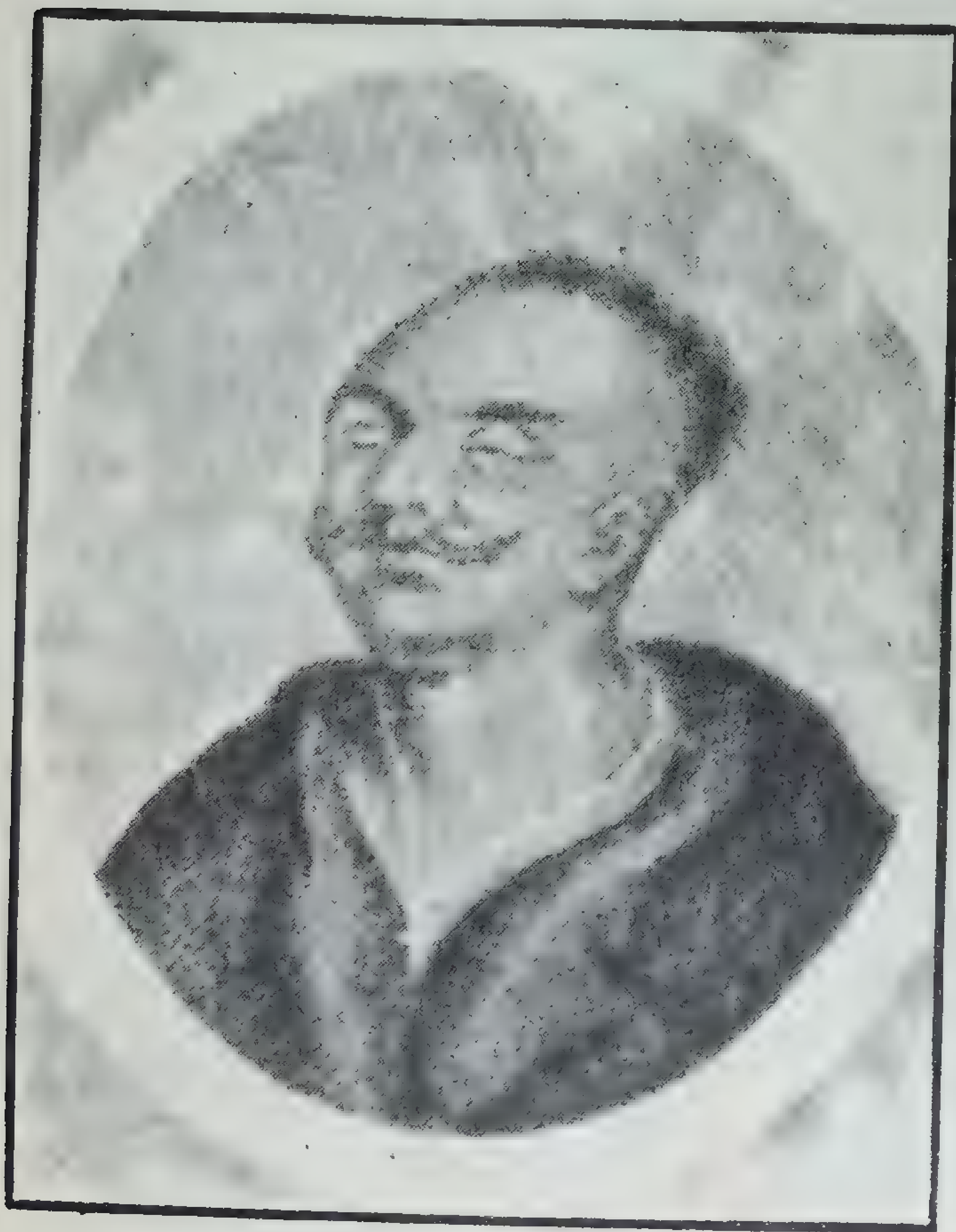
Зборівська перемога. Хмельницький мав надію, що з новим королем зможе вдержати добрі відносини й забезпечити те, що здобув для козаччини і для всієї України. Але між Україною та Польщею було так багато суперечностей, що без збройної боротьби не можна було їх вирішити. В червні 1649. р. польські війська перейшли Горинь і почали наступи на селянські відділи, що стояли тут залогами. Під Шульжинцями вони розбили полки Івана Донця й Табоненка. В цьому бою брали участь з українського боку й жінки, одна з них, Солохна Донцівна, попала в польський полон і поляки покарали її на горло як чарівницю. З Острополя уступив Кривоносенко, піддався і Звягель. Та за той час Хмельницький змобілізував козацькі полки й рушив на поляків. Брацлавський полковник Данило Ничай розбив польське військо під Межибоджем, сам Хмельницький ударив на Старий Констянтинів. По польському війську пішов сполох. »Панове ґеґіментарі«, оповідав польський офіцир, »поки мали діло з мужиками, давали собі раду нечайгірше; тепер, як прийшло до самих козаків і татар, зовсім потратили голови, один до одного їздять, військо ж вуха наставляє«. Порішили повернутися 26. червня 1649. р. »Цей наш відворот рівнявся втечі, — я вдавати не вмію«, призпався польський полководець Фірлей.

Польське військо уступило до Збаража й обкопалося в оборонному таборі під охороною замку. Провід над обороною перебрав Ярема Вишневецький. Українські й татарські війська обступили Збараж і почали облогу. Козаки пробували спершу перемогти поляків приступом; у боротьбі полягли полковники Бурлюй, славний із морських походів на Синопу, і шляхтич Морозовицький, що за ним »чернь дуже жалувала«; полковник Богун дістав рану. Та пізніш замкнули Збараж тісною бльокадою, що ніхто не міг »ані пташкою перелетіти«.

Частину війська під проводом Михайла Кричевського гетьман вислав на Білу Русь проти литовських військ. Але гетьман Януш Радивил переміг козаків у битві під Лоєвом. Кричевський дістався в полон і від рани вмер.

На підмогу Збаражеві зібрався король Ян Казимир, шляхом на Сокаль і Добротвір. Хмельницький непомітно забрав більшу частину війська зпід Збаража й виступив назустріч королеві під Зборів. Поляки не мали добрих відомостей про рухи українських військ, для них цей наступ був несподіванкою. Дня 15. серпня 1649. р., коли польське військо зближалося до Зборова і стало над багнистою річкою Гнізною, вдарила на нього козацька й татарська кіннота (між Метеневом та Зборовом). Заскочені поляки заметушилися, без ніякого ладу пішли в бій, знайшлися як у пастці, довкола замкнені військом, що наступало. Полягло тут до 4000 людей, — »увесь квіт польської шляхти стерла рука ворога«. Половина табору з усякими запасами дісталася в руки татар.

Тимчасом передові польські полки, де був і Ян Казимир, заняли Зборів і спинилися на другому боці Гнізни. Але тут виступили головні сили Хмельницького й наперли на них. Поляки замкнулися в оборонному таборі, окопалися і пробували звести бій. Але татарська кіннота разом із українською піхотою так сильно наперли на польські полки, що вони мусіли уступити до табору. Другого дня козаки добули містечко Зборів і з усіх боків замкнули польський табор. Козацька артилерія сильно обстрілювала шанці, а піхота рушила до наступу. Серед польського війська повстала метушня — поширилася чутка, що старшина втікає. У цій критичній хвилині король почав із Хмельницьким і ханом переговори й довів до відомого зборівського миру, дня 18. серпня 1649. р.

Полковник Михайло Кричевський.

Цей мир дав правні основи козацькій державі. Три наддніпрянські воєвідства, київське, брацлавське й чернигівське стали окремою козацькою територією. Західня границя йшла здовж Случу, це була т. зв. козацька лінія; польські війська не мали права її переходити. Козацьке реєстрове військо мало налічувати 40.000. Козаки стали упривілейованим станом, у їх руки перейшла вся управа країни.

Берестечко й Батіг. Але мир з Польщею був нетривкий. З українського боку було невдоволення, що не вдалося удержати під козацькою владою всіх просторів, занятих запорозьким військом; а польські маґнати й шляхта не думали зрікатися України. Незабаром прийшло до нової боротьби.

Війна почалася з того, що польний гетьман Мартин Каліновський із початком лютого 1651. р. рушив на козацьку »лінію«. Брацлавський полковник Данило Нечай вийшов проти поляків до містечка Красного, але тут поляки обступили його і в завзятому бою 20. лютого 1651. р. Нечай поляг. Польські війська заняли погряничні козацькі замки Мурахву, Шаргород, Чернівці, Стіну, Ямпіль. Каліновський почав облогу Винниці. Кальницький полковник Іван Богун цілий тиждень боронив міста дуже завзято й відбив усі польські наступи. Тимчасом надійшли передові полки армії Хмельницького й під Липівцем 19. березня так сильно вдарили на поляків, що польське військо почало у сполоху тікати. »Була справа подібна до пилявецької«, писав очевидець-поляк. Один козацький корпус, під проводом ґенерального осавула Демка Михайловича, з допомогою Богуна, загнав військо Каліновського аж до Камянця.

Хмельницький пішов далі й у травні став із головними силами під Зборовом, чекаючи тут головного польського війська, що вийшло в похід під проводом Яна Казимира. Але король вибрав инший шлях — на Сокаль і Дубно. Тоді Хмельницький завернув назад і подався на Берестечко.

Король перейшов тут річку Стир і укріпився на рівній площині між Стиром та Пляшівкою. Козацький табор став напроти польського, на милю, над Пляшівкою. Але це місце не було вигідне, бо терен був горбковатий, а над річкою тяглися широкі багна. Під Берестечко прийшов і хан Іслам Ґерей із ордою і став одалік

за козацьким табором. Українське військо рахували на 100.000 і більше, татар на 80.000, поляків до 160.000; але це цифри непевні, справжнього боевого війська було значно менше. А все ж це була найбільша битва за Хмельниччини.

Дня 28. червня 1651. р. почалися бої гарцівників, на нерівному терені, що відділяв обидва табори. Другого дня, 29. червня, поляки значною силою виступили на козацький табор, що не був іще упорядкований. Але Хмельницький ударив на них з боку і відтяв польське військо від його табору; тоді лягло біля 7000 поляків, козаки добули 28 корогов, між иншим і прапор гетьмана Потоцького. Це незвичайно підняло настрій українського війська. Але третього дня, 30. червня, поляки ще більшою силою пішли на козаків. З допомогою артилерії польська кіннота переламала козацькі лави й дійшла аж до таборових возів. Поляки перемогли й татар і так сильно їх погромили, що орда серед панічного сполоху почала втікати.

Щоб заспокоїти татар, Хмельницький із Виговським подалися до ханського табору. Але тут сталася нечувана річ — хан захопив гетьмана зі собою і з цілим військом відійшов зпід Берестечка. Козаки залишилися в таборі без проводу. Серед війська прийшло до розрухів, зчинилася метушня. Старшина з великим трудом привернула лад. Гетьманом обрано спершу кропивенського полковника Филона Джалалия, що добув собі славу ще під Жовтими Водами, потім Матвія Гладкого. Козаки укріпили сильніше табор і успішно відбивали польські наступи. Зроблено також кілька випадів на польські шанці. Але поляки знали про відхід татар і події серед козаків та сильним перстнем фортифікацій почали замикати український табор. Із Бродів спровадили тяжку артилерію, що сильно била в козацькі вали. Частина польського війська перейшла на правий бік Пляшівки, щоб і звідтіль атакувати козаків. Там загатили греблею річку і вона широко розлилася. Супроти тяжкого становища старшина рішила вивести табор із невигідного місця й почати відворот. Козаки побудували мости на річках, — не шкодуючи

Битва під Зборовом.
Ситуація 17 серпня 1649.

Плян бою під Берестечком. П — поляки, Х — військо Хмельницького, Т — татари.

ні возів ні всякого военного знадібя, щоб загатити болота. Богун із кількома тисячами перейшов за Пляшівку, вдарив на поляків і захопив їх позиції. Але народні ватаги, що були в козацькому таборі, не зрозуміли цих заходів. Нараз поширилася чутка, що старшина тікає...

Наново зчинилася метушня 10. липня 1651. р., — чернь кинулася тікати наосліп. Все позбивалося на вузьких переправах. Багато людей потонуло в багнищах та озерах. Серед стиску не можна було вивезти табору, — залишилася й частина пушок. Це була страшна катастрофа.

Хмельницький, добувшись із татарської неволі, кинувся рятувати становище. З незвичайною енерґією взявся орґанізувати оборону на лінії Білої Церкви. Польське військо, що ввійшло в Київщину, застало тут могутні фортифікації. Під Таборівкою 13. серпня козаки бій виграли й польський похід спинили. Але за той час литовське військо під проводом Януша Радивила добуло Київ і з півночі почало наступ на козаків. Тоді Хмельницький був примушений приняти некорисний мир, підписаний під Білою Церквою 28. вересня 1651. р. Число реєстрового війська зменшено до 20.000, козацьку територію обмежено тільки до київського воєвідства, шляхті привернуто її давні маєтности, а селяни мали повернутися до панщини.

Але білоцерківський договір не протривав і року. Влітку 1652. р. несподівано прийшло до нової боротьби з поляками. Хмельницький висилав тоді до Молдави свого сина Тимоша. Він повідомив про це польного гетьмана Каліновського і прохав, щоб поляки не пере-

шкаджали цьому походові. Але Каліновський зібрав військо і став під Батогом, на правому боці ріки Богу, на шляху, яким мав іти Хмельниченко. Він уставив табор на просторій, гладкій рівнині, яку тяжко було боронити; дотого ж таборові укріплення розтягнув на цілу милю. Хмельницький чим-дуж вислав проти нього татар а сам із козаками швидко рушив за ордою. На початку битви, 1. червня 1652. р., поляки відбили передовий татарський полк і досить побили орду. Але потім надійшли більші татарські сили й загнали польську кінноту до табору. Другого дня надійшли козацькі полки й окружили табор. Німецька піхота сильно боронилася, але козаки перемогли її своїм обстрілом, перервали лінію табору й увійшли до середини. Серед польського війська почалася метушня, зчинився бунт, хотіли Каліновського звязати й видати татарам. Кіннота пішла врозтіч і трохи її вирятувалося від татар. Каліновський боронився ще якийсь час із піхотою, але козаки добули його позицію, і він поляг разом зі старшиною, 2. червня 1652. р.

По цій перемозі українські війська знову заняли цілу давню свою територію, до гряниць Волині й Поділля.

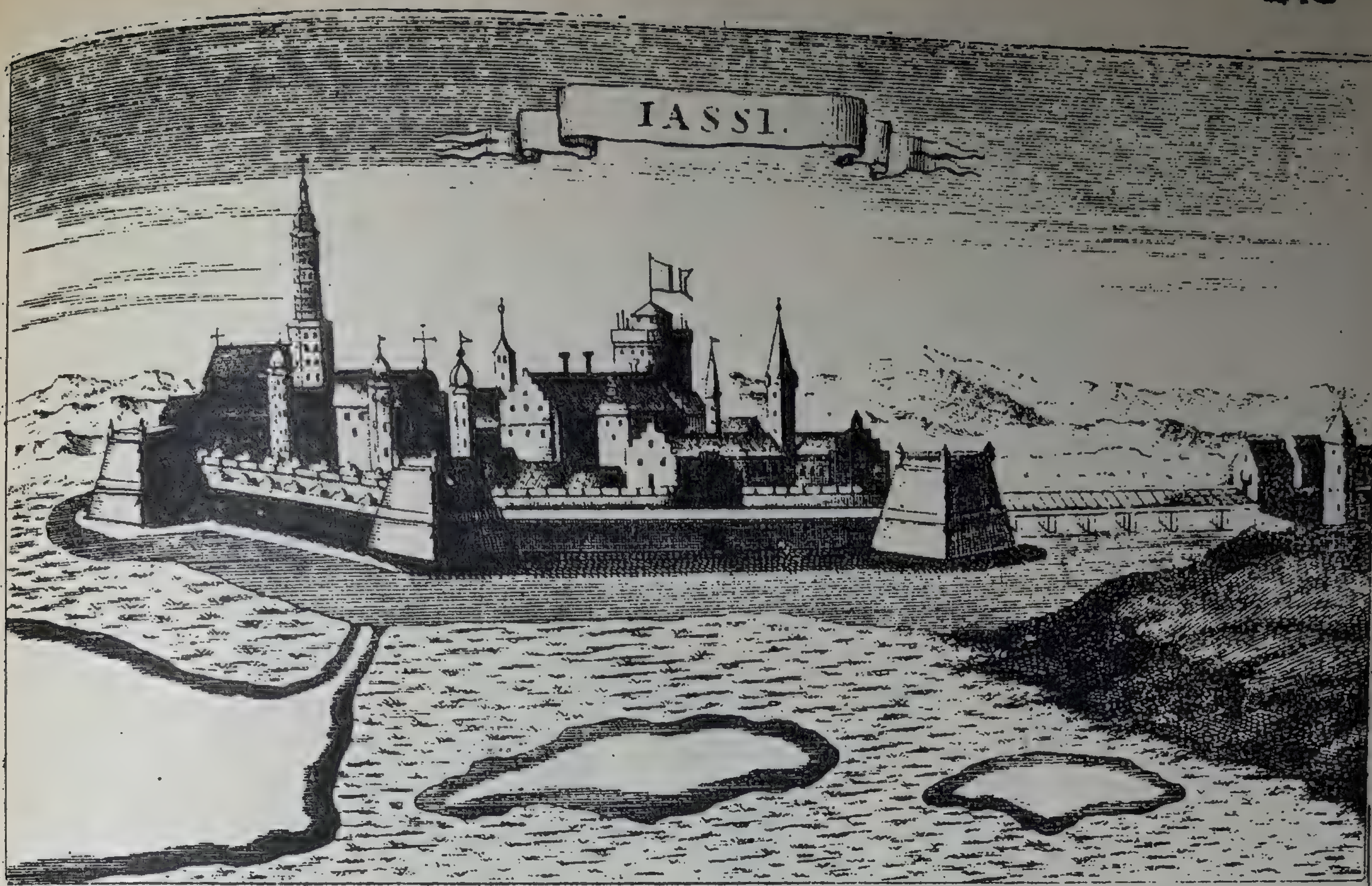
Молдавські походи. В цьому часі Хмельницький старався загріпити козацьку державу союзом із балканськими державами, що були під зверхністю Туреччини. Особливо важні були для нього близькі звязки з сусідньою Молдавою, бо тудою йшла торговля з України й у війні з Польщею він потребував забезпеки з цього боку. Він задумав одружити свого старшого сина Тимоша з Розандою, донькою молдавського воєводи Василя Лупула. Для цієї справи він уладив аж чотири походи на Молдаву.

Перший похід був приготований у великій тайні й відбувся так швидко, що для всіх був несподіванкою. З кінцем серпня 1650. р. Хмельницький рушив із Гуманя з 40.000 козаків і 20.000 татар, у напрямі на Поділля, але несподівано в Ямполі перейшов Дністер, заняв Сороки й пустив татар на Молдаву. Потім із козацьким військом перейшов Прут і станув під Ясами. Лупул утік до Сучави і звідтіль навязав переговори, — погодився дати свою доньку Хмельниченкові за дружину.

Але берестецька невдача відсунула гетьманські пляни на два роки. Та після щасливої битви під Батогом, у червні 1652. р., Хмельницький вислав знову збройну експедицію на Молдаву нагадати воєводі його обіцянку. І справді, 30. серпня відбулося весілля Тимоша з Розандою.

Звязки з українським гетьманом стягнули на Лупула несподівану війну: проти нього виступили волоський воєвода Степан Басараб і семигородський князь Юрій Ракоці і прогнали його з Молдави. Лупул удався за підмогою до Хмельницького. І хоч загрожувала війна з Польщею, гетьман рішився помогти сватові. Тиміш із 10.000 кінноти незвичайно скорим походом, за 7 днів, пробіг дорогу з Чигирина до Молдави, погромив волоські й семигородські війська, 2. травня 1653. р. добув Яси й разом із Лупулом пішов у Волощину, переслідувати воєводу Степана. Але під Торговищем (Тирговішше) 27. травня потерпів сильний погром — війська противників знову ввійшли до Молдави.

Тиміш зараз після того виїхав на Україну, але незабаром ізнову

Яси. Фортеця і столиця Молдавії над Прутом. Ґравюра з XVIII. в.

появився в Молдаві з новим 20-тисячним військом, нанятим за гроші Лупула. Він пішов на Сучаву, яку облягали волохи з семигородцями, пробився крізь ворожу заставу й визволив замкнену в Сучаві молдавську залогу. Але тут ізнову облягли його вороги. Козаки сильно окопалися під сучавським замком, відбивалися дуже хоробро, часто роблячи випади під ворожий табор. Сам Тиміш теж нераз із незвичайною відвагою виступав проти ворога. Але одного разу куля, що заблукалася, влучила його в ногу, й від рани він умер 15. вересня 1653. р. Козацьке військо боронилося в Сучаві ще три тижні, але остаточно мусіло капітулювати.

Так нещасливо покінчилися молдавські пляни Хмельницького, за які поплило багато крови.

Війна з Польщею 1653—1655. р. Війна з Польщею почалася на ново навесну 1653. р. Коронний обозний Степан Чарнецький, що відгрожувався »на лік не лишити русина«, ввійшов у березні у Брацлавщину й добув і зруйнував Прилуки, Липовець, Погребище, Ілинці. Потім поляки облягли М о н а с т и р и щ е. Але тут був сам Богун і він так сильно укріпив був місто валами, ровами й палісадами, що поляки тричі робили безуспішно приступ і втратили 600 найкращого свого війська. І хоч нарешті здобули і підпалили місто, замку здобути не могли. Богун у бою дістав рану в плече, але вів далі боротьбу, видобувся з замку і з полком кінноти несподівано з боку заскочив поляків так, що польське військо у сполосі відбігло, залишаючи на місці всю добич.

Вліті вибрався в похід сам Ян Казимир, відгрожуючись, що буде зимувати в Києві. Але під напором українських і татарських військ мусів завернутися й окопався під Ж в а н ц е м. Польське військо

Мапа України в половині XVII. в. Напрямки походів Хмельницького зазначені крискованою лінією

знайшлося тут знову у безвихідному місці. Але хан Іслам Герай дав перекупитися королеві і проти волі Хмельницького склав 15. грудня 1653. р. мир із поляками, при чому Ян Казимир дозволив йому брати з українських земель ясир...

Боротьба ставала щораз завзятіша й жорстокіша. Навесну 1654. р. поляки знову рушили на Поділля й на Брацлавщину. Всі містечка, слободи й села пішли з димом. Населення боронилося з одчаєм. У Немирові у якімось льоху замкнулося кількасот людей, але польське військо видушило їх димом. У містечку Ягубці лягло на валах 4000 народу. Оборонилися тільки Брацлав і Гумань. Гуманя боронив ізнову Богун. Він уладив такі сильні фортифікації, що крізь них пробитися сили не було. Козацька піхота з усіх сторін почала обстрілювати польську кавалерію і драгонів так, що військо Чарнецького серед метушні відступило (4. квітня 1654. р.).

Такий сам наступ повторився восени 1654. р. Хороброю обороною уславилося містечко Буша над Дністром. Міщани не хотіли піддатися навіть тоді, як місто вже горіло звідусіль, а жінка сотника Зависного підпалила бочку пороху, щоб знищити замок. Всі менші містечка й замки спалено і знищено донащаду. Польське військо дійшло знову до Гуманя. На підмогу полякам прийшли татари.

Хмельницький не мав достатньої сили, щоб ці польські походи спинити. Козацьке військо значно потерпіло в молдавських походах, народні сили не були здисципліновані й нераз у боротьбі не витримували, на татар також не можна було покладатися, бо у вирішних хвилинах вони мирилися з поляками. Тимто Хмельницький рішився звернутися до Московщини і в Переяславі в січні 1654. р. умовився про союз із царем. Одним із головних пунктів договору була московська поміч проти поляків. Московське військо, з 3000 людей, прийшло до Києва в березні 1654. р. Але протягом цілого року Хмельницькому не повелося вжити його до боротьби з поляками. Московські воєводи занялися будовою кріпости в Києві та переписом населення, а до бою не спішились. Аж тепер, коли Гумань знайшовся в небезпеці, воєвода Бутурлін рушив із Хмельницьким на поляків. Війська зустрілися на Дрижиполі коло Охматова. Бій тривав пять днів, від 29. січня до 2. лютого 1655. р. й був незвичайно завзятий. Полякам спершу повелося розірвати московський табор; москалі показалися маловартним військом, відразу хотіли піддаватися. Але козаки сильним ударом відперли польський наступ. Бій не покінчився нічиєю перемогою, але поляки все ж мусіли уступити на захід. Знову поруйнували Брацлавщину, а татари вивели з України великий ясир.

Тимчасом цар проголосив Польщі війну. Українські й московські війська мали вдарити рівночасно на Вильно й на Львів. На північний фронт, на допомогу цареві, пішов полковник Іван Золотаренко; він спершу добував литовські замки над Дніпром (Гомель, Новий Бихів і ин.), потім брав участь у поході на Минськ і Вильно. На добутій білоруській території утворено козацький полк, званий могилівським або чавським (від міста Чавсів). Сам Хмельницький із Бутурліном рушив на Галичину. Українське військо на три тижні спинилося під Камянцем, потім подалося на Львів. Польські війська уступили на захід. Під Городком 28. вересня 1655. р. погромив

їх сильно миргородський полковник Григорій Лесницький. Українські й московські війська обступили **Львів**. Але облогу вели самі москалі, від 25. вересня до 8. листопаду 1655. р. Між українцями й москалями раз-у-раз приходило до непорозумінь і Хмельницький сам остерігав львовян, щоб не піддавалися на царське імя. Один козацький полк, під проводом Данила Виговського, ходив походом на Холмщину і здобував **Люблин** 15. жовтня 1655. р.; в умові з містом забезпечено участь у міській раді тамошній українській кольонії. Але тимчасом прийшли сюди вістки про напад татар на Наддніпрянщину. Хмельницький вдоволився окупом і Львів покинув. При відвороті татари заступили йому шлях під **Озірною** 18. листопаду 1655. р. У боротьбі сильно потерпіло московське військо, а Хмельницький мусів задобрити хана окупом.

Рейд Антона Ждановича. У 1656. р. Хмельницький склав союзний договір із семигородським князем Юрієм Ракоцієм і обіцявся допомогти йому добути польську корону. На підмогу Ракоцієві гетьман вислав помічний корпус 20.000 війська під проводом полковника Антона Ждановича. Серед старшин були Іван Богун. Ференц Рац, з роду сербин, чи якийсь инший балканець, Сулименко, з роду турчин Сулейман; військо було мішане, складалося з різних охотників, було між ним навіть 50 турецьких яничарів.

Жданович у лютому 1657. р. зійшовся з Ракоцієм під Стриєм, і разом із уграми рушив за Сян, у Малопольщу. Польські війська швидко уступали, й вояки Ракоція тільки й тим займалися, що по дорозі грабували всі міста й села. Попри Ланцут, Тарнів, Бохню вони дібралися аж до Кракова, взяли Краків без труду — і так козацьке військо знайшлося в мурах давньої польської столиці.

Потім Ракоцій перейшов на лівий беріг Висли. Тут уже було більше польського війська й бої були завзяті. У Ракові козаки попали в засідку — 400 людей поляки вирубали доноги, два тижні по вулицях лежали непохоронені трупи. Зате козаки знищили сусіднє містечко Іваниська. Під Сандомиром Ракоцій зустрівся зі шведським королем Карлом Ґуставом. Від козаків витав короля Жданович та хоч при ньому було »дуже скромне товариство«, Карло прихильно приняв козаків і обдарував їх. Короля вразила недостача дисципліни в військах Ракоція — тимто він радив князеві приняти шведський спосіб таборування і шведську тактику.

Під Завихостом Ракоцій перейшов на правий беріг Висли й через Замостя, Люблин, Луків і Венґрів добився до Берестя. Жданович використав побут у Берестї на те, щоб приєднати Полісся для козацької влади; під його впливом пинський повіт приняв протекторат Хмельницького.

Звідси угорські й українські війська подалися знову в корінну Польщу. Ішли на Нарву й Буг і під Закрочимом переправилися через Вислу. Ця переправа зображена на сучасній картині (див. побіч). Дня 19. червня 1657. р. обєднана угорсько-шведсько-українська армія добула **Варшаву**. »Козаки геть чисто розграбили місто; рядовики-шведи також посваволили в місті«, оповідає очевидець. Таким чином козаки побували і в другій польській столиці.

Але тріюмф Ракоція був короткий: звідусіль почало надтягати польське військо, й він мусів уступати з Варшави. До того ж швед-

ський король старався перетягнути на свій бік козаків, особливо Ференца Раца. Князь почав відворот здовж лівого берега Висли аж під Сандомир. У війську цілком упала дисципліна; переправа через ріку під Завихостом коштувала багато труду і втрат. Козаки показали тут своє знання, переправлялися через Вислу чайками, човнами, поромами і всякими іншими способами.

З походів Ждановича. Перехід військ козацьких, шведських і семигородських через Віслу під Закрочином 1657 р.

Дальше відворот вів на Замость, Томашів, Раву руську, Жовкву. Тут знову прийшло до боїв з поляками. Під Равою поляг полковник Ференц Рац; під Маґеровом уславилася обороною сотня козаків; під Жовквою Ракоцій утратив частину таборів. Щасливо перейшли попри Львів і далі на Зборів, Тернопіль, Залізці до Чорного

Острова — на краю козацької території. Але тут Ракоція облягли поляки, і він мусів заплатити великий окуп.

Так скінчився славний рейд полковника Ждановича. Перевів він своє військо уздовж і впоперек Польщі, побував у двох столицях і зі здобиччю повернувся додому. Але політичної мети похід не осягнув, — козаки не змогли посадити Ракоція на польському престолі, чого так бажалося Хмельницькому. Ця невдача добила гетьмана. Він уже лежав хворий і, як дізнався про поразку Ракоція, так схвилювався, що дістав удар і за кілька день, 6. серпня 1657. р. покінчив життя.

8. Гетьманщина

Іван Виговський. За гетьманства Богдана Хмельницького козацьке військо дійшло до найвищого рівня і що до чисельности, й боєвої готовости, й воєнної експанзії. Але як тільки не стало великого орґанізатора й полководця, військова орґанізація відразу почала розстроюватися.

Виговський мав фахове знання військових справ. Заки ще перейшов до повстання, служив у польському квартяному війську й дослужився там ступня поручника. Пізніше повнив якісь функції у козацькому реєстровому війську, в канівськім полку; брав участь у бою над Жовтими Водами й дістався до татарської неволі, але Хмельницький викупив його і притягнув до української державної служби. При боці старого гетьмана Виговський мав змогу пізнати як-найкраще всі державні справи й увійти в потреби й завдання війська. Він докладно здавав собі справу, що молода козацька держава має ще слабі й неустатковані основи; навіть під сильною рукою Богдана прокидалася тут і там анархія і треба було великих зусиль, щоб у свіжо зорґанізованому війську утримати лад і порядок. Виговський розумів, яке значіння має авторитет влади і всіма силами старався цей авторитет підтримувати і в громадянстві й у війську.

При орґанізації війська Виговський підносив передусім завсіди потребу суворої дисципліни. Приймаючи гетьманський уряд, він зазначив із притиском: »Ця булава буде доброму на ласку, поганцеві на кару; нікому в війську підлещуватися не буду; військо запорозьке не може не знати страху«. Змагав він до того, щоб установити точний реєстр козацького війська й виключити з військових рядів »гультяїв і неправдивих козаків«. У війську бажав мати заможних козаків, а то й шляхту, щоб добути противагу проти »черні«. Дуже гостро виступав проти всякої самоволі. Коли полтавський полковник Мартин Пушкар, визначний і заслужений воївник, став на чолі невдоволених »дейнек«, Виговський не завагався вислати на нього реєстрових полків і в потопі крови загасив бунт: у бою під Полтавою 11. червня 1658. р. лягло 15.000 пушкарівців. Але у своїй соціяльній політиці Виговський не вмів знайти тієї міри й того такту, яким відзначався Хмельницький; це зготовило скорий кінець його гетьманству.

Реєстрове військо у своїй масі не піддавалося гетьманській кермі,

Гетьман Іван Виговський.
Портрет з Літопису Величка.

тимто Виговський залюбки користувався найманими військовими відділами. Під його прапорами служили серби, волохи, німці, а то й поляки. Вони жили на гетьманському утриманні, мали своїх окремих полковників і иншу старшину й були залежні тільки від гетьмана. Вони творили часом гетьманську прибічну ґвардію, то знову їх висилали на небезпечні позиції, де гетьман не дуже міг покладатися на звичайні козацькі війська. Виговський намагався з цих найманих частин утворити постійні військові сили України; у гадяцькій умові 1658. р. він перевів постанову, що військо Великого Руського Князівства буде складатися з 30.000 козаків і 10.000 найманого війська.

Що Виговський дбав про піднесення рівня війська, про те свідчить його договір із Швецією 1657. р. В договорі він застеріг собі, що український уряд має право затягати собі у шведських провінціях військо й офіцирів, спроваджувати ремісників і механіків та купувати зброю й амуніцію. Для лекшої комунікації Україна мала дістати границю з Прусією на Березині.

Переговори Виговського зі Швецією й Польщею мали за головну мету одне — зірвати звязки з Московщиною. У святочному маніфесті до европейських держав він виказав причини війни з Москвою й почав воєнні кроки в серпні 1658. р. Частину війська, 20.000 люда, він, під проводом Данила Виговського, вислав на Київ, щоб прогнати звідтіль московську залогу; знову київський полковник Павло Яненко-Хмельницький мав рівночасно вдарити на москалів із міста. Але цей плян не вдався. Передня козацька сторожа необережно зрушила московську залогу. Заки козаки вспіли висипати шанці, москалі вже виступили на них і відперли їх від Києва 3. вересня 1658. р.

Сам Виговський вибрався на Лівобережжя проти воєводи Ромодановського, що зі свіжим військом увійшов у границі України і став під Лохвицею. Під охороною Москви повстали проти Виговського невдоволені елементи й обрали собі за гетьмана Івана Безпалого. Війська Виговського почали з ними боротьбу, але покищо безуспішно. З початком 1659. р. прийшло нове царське військо під воєводою Трубецьким і почало облягати Конотіп. Ніженський полковник Григорій Гуляницький завзято боронив міста, витримавши облогу цілих 70 днів (від 29. квітня до 7. липня 1659. р.). Рятувати Конотіп прийшов сам Виговський, ударив несподівано на московське військо і примусив його відступити від міста. Але не-

забаром московські полки впорядкувалися наново й напали на Виговського над річкою Соснівкою. Прийшло до завзятого бою. Московська кіннота зміpилася тут із українською піхотою. Москалі нагально кинулися до атаки, але попали під обстріл козаків, що поперекопували дорогу шанцями. Московська кіннота пішла в розтіч, але на инших місцях наскочила знову на козацькі застави над річкою, яку козаки загатили. Решту доконали татари. День 8. липня 1659. р. покінчився страшною поразкою московського війська. На місці полягло кілька, чи кільканацять тисяч, решта пішла в полон, навіть воєводи Пожарський і Львов. На Московщину пішов сполох, що козаки підуть аж на царську столицю.

Але Виговський не зміг використати цієї світлої перемоги: народнє повстання присилувало його уступити з гетьманства.

Початки Руїни. Коли Виговський зрікся булави, внутрішня кріза на Україні ще поширилася. Козацька держава почала ділитися на дві частини, правобічну й лівобічну; з великими труднощами доводилося утримувати єдність. А до того ще Московщина й Польща підсилювали боротьбу козацьких партій, змагаючи до поділу України. У тих відносинах й козацьке військо занепадає.

Молодий Юрій Хмельницький, за першого свого гетьманування (1659—1663. р.) не зміг проявити ні організаційного хисту, ні взагалі ніякого иншого таланту. Коли він мав які успіхи, то тільки тому, що: »тая слава була, що Хмельницький гетьманом«, — а то ще мав добрих співробітників, ґенеральних старшин і полковників, таких, як Носач, Лісницький, Дорошенко, Лизогуб, Одинець, що жили ще традиціями Богдана. Становище гетьмана підупало незвичайно через невдачу переяславського договору 1659. р.: гетьман не мав права йти в похід без дозволу царя, не міг звільняти з уряду, чи назначати полковників, карати на горло бунтівників і под. Юрій Хмельницький сам не був військової вдачі, в походах його виручали полковники.

В 1660. р. цар почав війну з Польщею і вислав воєводу Шереметєва у напрямку на Волинь. З москалями пішов переяславський полковник Цицюра з 20.000 козаків. Юрій Хмельницький з правобічними полками обсадив південну гряницю, щоб не пустити татар на поміч полякам. Але татари таки переслизнулися й тоді Юрій рушив за ними на підмогу Шереметєву, якого під Чудновом облягли поляки. Але польське військо заступило йому дорогу під Слободищем і примусило до бою 7. жовтня 1660. р. Хоч боротьба не дала переваги ні одній, ні другій стороні, Ю. Хмельницький вже не мав сили й охоти до війни, склав із поляками мир, зобовязуючись виступити проти Московщини. Але лівобічні полки не хотіли йти в союз із Польщею й почалася домашня війна. Юрій Хмельницький під Каневом 25. липня 1661. р. потерпів значну поразку, але у другій битві, під Бужином, 13. серпня, разом із татарами, так погромив Москву, що на полі залишилося 10.000 трупів; артилерія, табор, прапори дісталися в його руки. Але ж татари почали грабувати й козацькі землі й вивели у Крим велику силу бранців. Юрій Хмельницький утратив усякий авторитет і зрікся булави 1663. р.

Ще меншу повагу в державі й у війську мав Павло Тетеря

(1663-1665. р.), наступник Ю. Хмельницького на Правобережжі. Хоч змолоду був козаком і потім переяславським полковником, то військовими справами займався мало; ні в чому не підняв козацького війська. Не вмів він втихомирити і громадянської війни, а ще заохотив Яна Казимира виправитися на Лівобережжя, влітку 1663 р. Але лівобічні козаки, при допомозі Москви, боронилися завзято і король не міг добути більших міст таких, як Переяслав, Ніжень, Батурин і ин. У цьому поході поляки увязнили старого полковника Івана Богуна, підозріваючи його у зраді, й розстріляли його під Новгородом сіверським 27. лютого 1664. р. Коли польське військо з невдалого походу верталося в Польщу, на Правобережжі вибухло повстання, особливо в полудневих полках. Перед у всьому вів запорозький кошовий Сірко, а при ньому різні ватажки, як Іван Сербин, Василь Дрозд, Остап Гоголь, Семен Височан, галицький повстанець із 1648. р. і инші. »Що козак, то був полковник, що сотник, то гетьман«. Поляки намагалися придушити цей рух, але народні ватажки боронилися завзято. Найбільш уславилося містечко Ставище, що витримало тримісячну польську облогу. Серед підозрених в орґанізації повстання був також Іван Виговський; з наказу військового суду його розстріляли під Ольхівцем 16. березня 1664. р. Тетеря втратив тоді всякий вплив і остаточно зрікся гетьманства 1665. р.

Гетьман Юрій Хмельницький.
Зі сучасної ґравюри.

Петро Дорошенко. До нової орґанізації держави і водночас переформування козацького війська забрався Петро Дорошенко (1665 - 1676. р.). Був він онуком гетьмана Михайла Дорошенка, з гордістю згадував свого лицарського предка і чванився своїм козацьким родом. Військову карієру починав у Чигирині, при боці Богдана Хмельницького, як гарматній писар, тут добув собі широкий політичний світогляд і глибоке зрозуміння державних справ України. З повною свідомістю зазначував він усе, що український нарід творить одну цілість на цілій території, від Перемишля і Ярослава по Сівськ та Путивль, що колись на цих землях була одна держава, та що ввесь народ повинен змагати до обєднання під одною владою. В першу міру старався він злучити разом розєднану Придніпрянщину, тимто гостро виступав і проти московського »хлопа« Брю-

ховецького і проти польського ставленика Ханенка і проти »покутного гетьманчика« Многогрішного. Не завагався він приняти протекторат Туреччини, щоб найти опору проти инших сусідів, що хотіли Україну поділити між себе. Але шлях до обєднання народніх сил він бачив не у примусі й насилі, а більше в освідомленні й моральному впливі. »Для цього непостійного народу більше значить ласкавість, як суворість«. І справді цим способом він добув собі незвичайну симпатію і прихильність, як ніхто инший із його сучасників. Витворив він при собі завзяте прибічне військо, т. зв. серденят і з їх допомогою старався опанувати анархію, що заливала Україну та усунути з українських земель чужі війська.

Найкращі успіхи Дорошенко осягнув у боротьбі з Польщею. Вже на початку гетьманства старався звільнити Правобережжя від польських залог, які туди повводив Тетеря. Дня 19. грудня 1666. р. під Браїловом, недалеко Брацлава, розбив він значне польське військо, з допомогою татар; у татарський полон дістався тоді полковник Маховський, виновник смерти Виговського у вересні 1667. р.; разом із татарами виправився до Галичини і брав участь в облозі поляків під Підгайцями. Підчас турецького походу на Польщу 18. липня 1672. р. Дорошенко погромив польське військо під Четвертинівкою, недалеко Батога; »не памятаю більшої втрати і збентеження«, писав польський офіцир, що був у цій битві. Потім, разом із турками, ходив під Львів і брав участь в облозі міста.

Але, хоч у різних походах виявив він талант полководця, то не зміг перебороти безладдя на Україні. На короткий час опанував був Лівобережжя, але не знайшов там тривкого признання. На правобічній Україні пошкодили йому сильно турки своєю нелюдяною поведінкою. У завзятій, розпучливій боротьбі він тратив ґород за ґородом, врешті опинився в самому Чигирині й остаточно мусів скласти булаву 1676. р.

Занепад козаччини на Правобережжі. Після Дорошенка козацьке військо на правому боці Дніпра не могло вже піднятися до вищого розвитку. Турки видвигнули на гетьмана знову Юрія Хмельницького (1677-1681), що приняв титул »сарматського князя Малої Росії - України«. Він двічі виправлявся на Чигирин, 1677. і 1678. р., але добути батьківської столиці не зміг і — мусів резидувати в містечку Немирові. Не вмів він зєднати собі українського населення та його військо складалося здебільша з найманих ватаг — волохів, татар і турків.

Ще менше значіння мали гетьмани з польської руки. Остап Гоголь (1674-1679. р.), колись полковник Богдана Хмельницького, здобув собі признання тільки на Поліссі. Степан Куницький (1683-1684. р.), галицький шляхтич, уславився сміливим походом проти турків на Дунай 1683. р., але утратив багато війська й козаки засудили його на смерть.

В 1685. р. польський уряд, приготовляючи війну з турками, дозволив на віднову козаччини. Новий гетьман, Андрій Могила (1684-1686), не мав ніяких кваліфікацій і значіння, але між його полковниками знайшлося кількох добрих орґанізаторів і полководців, що занялися новою орґанізацією військових сил. У Богуславі пробував наказний гетьман Самусь Іванович, відомий із походів на тур-

Гетьман Петро Дорошенко.

З тогочасної італійської ґравюри.

ків, у Корсуні — Захар Іскра; у Брацлавщині — Абазин, у Хвастові — найбільш заслужений із усіх Семен Гурко-Палій. Козаччина за кілька років зросла в силу і почала займати щораз більші простори. Почалися перепалки з польською шляхтою, а коли Польща захотіла цілком покасувати козаччину, вибухло повстання 1702. р. і отверта війна з поляками. Козаки добули Білу Церкву, де польська залога була ще від часів Тетері, Бердичів, Немирів і инші фортеці. Повстанці змагали до того, щоб опанувати цілу давню козацьку територію аж по Случ, а потім сполучитися з лівобічною Україною. Палій здавна вів переговори з Мазепою і 1704. р. правобічна козаччина признала владу Мазепи як гетьмана всієї України. Але Москва вважала Палія для себе небезпечним. Мазепа мусів його увязнити й цар Петро заслав його на Сибір. Правобічні полки утрималися в єдности з Гетьманщиною аж до 1711. р., коли у прутському мирі Петро зрікся правого боку Дніпра. Тоді правобічне військо перенесено на Лівобережжя, а правобічну Україну опанували поляки.

Нові спроби відновити козацьке військо на правобічній Україні проявлялися підчас гайдамацьких рухів. В 1734. р., підчас походу лівобічних козацьких військ проти польських конфедератів, на Брацлавщині й на східньому Поділлі зірвалося народнє повстання, в якому визначився особливо полковник Верлан; скрізь творилися на козацький лад сотні. В 1750. і 1760. р. гайдамаччина зривалася кілька разів, а до найбільшого вибуху прийшло 1767. р. Народні ватаги опанували тоді значну частину Київщини, особливо ж околиці Гуманя, Чигирина, Білої Церкви й Радомишля. Повстанців рахували на кілька тисяч, але вони рідко коли творили більші загони як 300-400 людей. Значніші сили зібрав тільки Максим Залізняк, який і уживав титулу гетьмана. Востаннє гайдамацький рух проявився 1788. р. підчас т. зв. »волинської тривоги«.

Розвиток війська на Лівобережжі. Коли на Правобережжі козаччина все більше занепадала, лівобічна Україна досить скоро перемогла безладдя й дійшла до кращої орґанізації. Дніпро заслоню-

вав її від заходу, на цій межі стримувалися польські походи. Татари забігали тут рідше, ніж на Правобережжя, турки ніколи не сягнули сюди у своїх завоюваннях. Населення було густе, бо і з правого боку тиснулися туди втікачі; тут розвинулося високо господарство, і настав добробут. Лівобережна Україна була залежна від Московщини, але в перші десятиліття московська влада трималася ще правних форм і не мішалася занадто у внутрішнє життя країни. Серед таких відносин і козацьке військо не занепадало, а поступало вперед у своїм розвитку.

Рівночасно з Тетерою гетьманував на Лівобережжі Іван Брюховецький (1663-1668. р.). Він добув булаву завдяки черні, яку вмів зєднати собі своєю красномовністю й демагоґією. У політиці був дуже необережний, довіряв цілком Московщині й погодився на те, щоб на Україні стояло залогами 11500 московського війська, і то на утриманні українського скарбу. Позитивною стороною його діяльности було те, що він упорядкував військовий скарб, покасував усякі самовільні реквізиції й установив постійні податки на утримання війська. В боротьбі з Тетерою й польським військом 1663. р. показався добрим полководцем, очистив остаточно Лівобережжя від ворожих військ і заняв частину Правобічної України. У лютому 1668. р. він несподівано повернувся проти московських залог і присилував їх уступити з України. Повстання було переведене так зручно і так складно, і так заскочило москалів, що вони майже без опору покинули Україну; це також доказ талановитости Брюховецького. Але загинув він марно, убитий юрбою.

Його наслідники Дамян Многогрішний (1668-1689) та Іван Самійлович (1672-1689) мусіли наново приняти московський протекторат, хоч на лекших умовинах, бо московські залоги на Україні зменшено й гетьманський уряд мав більшу свободу рухів. Многогрішний, хоч без ширшої освіти, був дуже енерґійний і консеквентний, старався високо поставити авторитет гетьмана так, що старшина закидала йому абсолютизм. Також прикладав він велику вагу до дисципліни у війську, гостро карав і рядових козаків і таксамо старшину. »Поки я гетьманом, поти буду усмирювати самовільників, кілько в мене сили«, заявив він полковникам. Він тримав при собі відділ чужоземного війська, а на раді у Глухові 1669. р. утворив окремий полк війська, що мав повнити службу безпеки т. зв. компанійців. Для розвитку війська мало значіння й те, що тоді вперше утворено на Гетьманщині почти.

Самійлович дійшов до булави як проводир старшинської оліґархії, що усунула Многогрішнього. Але у своїй політиці він ішов шляхом свого попередника, а власне змагав до сильної влади гетьмана над військом. І хоч у соціяльних справах годився зі старшиною, то, як керманич держави, був неуступчивий і переводив на свою руку те, що вважав за конечне з державного погляду. Так, проти рішень ради, він утримав дальше найманe, »охотне« військо; таксамо завів нові податки на військові потреби. Він утворив також формацію бунчукових товаришів, почесний відділ при боці гетьмана, де військову службу повнили сини старшин, що згодом займали вищі військові уряди. Самійлович змагав до обєднання цілої Придніпрянщини під своєю булавою, успішно ривалізував з Дорошен-

Гетьман Іван Самійлович.
З давнього портрету.

ком, остаточно перетягнув на свою сторону правобічні полки і приняв титул гетьмана обидвох сторін Дніпра. Сильно уфортифікував Чигирин, двічі обороняв його перед турками, яких привів Юрій Хмельницький. А потім, як довелося, внаслідок мирових умов, залишити Правобережжя, він уміло перевів тамошнє військо й населення на свою сторону. Поборював сильно автономні змагання Запорозької Січі, обсадив своєю залогою Кодак і старався утримати Запорожжя під своїм наглядом.

У травні 1687. р., з наказу царя, Самійлович виправився разом із московським військом на Крим. Козацького війська було 20.000, наказним гетьманом назначено гетьманого сина, Григорія. Війська пішли на низ Дніпра, перейшли Кінські Води й увійшли у Великий Луг. Але татари запалили степ і через те треба було вертатися назад. Московський воєвода, князь Ґоліцин, зробив виновником невдачі обох Самійловичів; гетьмана з сином увязнили й заслали на Сибір.

9. Занепад козацького війська

Іван Мазепа. За Многогрішного й Самійловича Гетьманщина розвивалася без більших перешкод та й козацьке військо приняло закінчені, тривкі форми. Іван Мазепа (1689-1709) в першому десятилітті свого гетьманування продовжав цю добу спокійного розвитку і зросту української воєнної сили. Сам він був більш політик і дипльомат, ніж військова людина. Але мав теоретичну військову освіту, може й вищу, ніж инші козацькі діячі. Замолоду ж учився на заході, зокрема в Голяндії студіював артилерійське мистецтво. Пройшов він і практичну воєнну школу, бо був ротмістром надворної корогви при боці Дорошенка, у найбурхливіших і найнеспокійніших часах на Правобережжі. За Самійловича мав відповідальний уряд ґенерального осавула.

На свому гетьманстві Мазепа не проводив ніяких основних змін в організації війська. Тільки ще більше, ніж його попередники, протегував наймані відділи, компанійців і сердюків; хотів мати залежне від себе військо, яке можна було сильніше тримати в руках і краще вишколювати. Але устрій реєстрового війська залишив без ніяких змін. Хоч цар Петро вперто виступав із жаданням, щоб козацькі

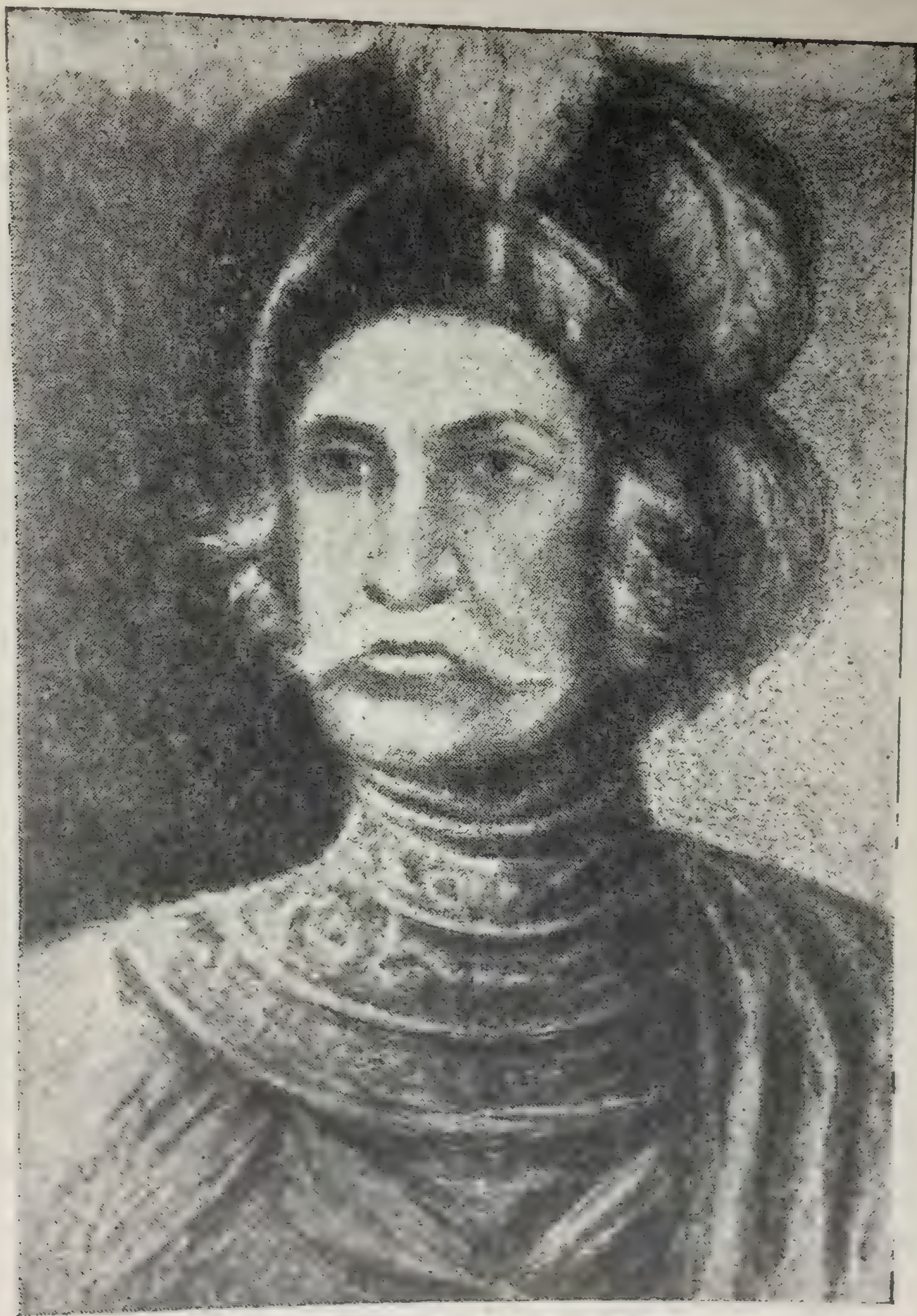
полки перетворити на реґулярне військо, Мазепа опирався цим намірам і не допустив до ніяких реформ. Він робив це з політичних причин, — щоб не допустити до більшого зросту московських впливів на Україні, а то ж реґулярні полки стали б були цілком залежні від царя. Мазепа цікавився й уліпшенням зброї; сам мав на своєму дворі колекцію зброї, таку дібрану, що один із чужинців, французький дипльомат Балюз, називає її одною з найкращих, яку він бачив у своєму житті. Зокрема гетьман опікувався артилєрією, може хотів використати своє фахове знаття, добуте замолоду; в Батурині він оснував відливню гармат, що вироблювала пушки з його імям.

Мазепа виступав рішуче проти самостійности Запорожжя, він був противником того, щоб Січ творила окрему військову республику, незалежну від гетьманської влади. Він нераз щедро запомагав запорожців воєнними засобами і грішми, але жадав за це послуху. Коли ж січовики йому противилися, він не вагався погряничною бльокадою приневолювати їх до покірности. А часом навіть у пересерді падали з його уст слова, що треба зруйнувати це »прокляте кубло«.

Воєнні пляни Мазепи зверталися спершу проти Криму й Туреччини. Це була здорова політика, бо ж від опанування берегів Чорного моря залежало майбутнє України. До того ж тут Московщина проявляла велику ініціятиву, що змагала до того, щоб забезпечити собі доступ до моря. Приготовою до війни служила будова погряничних фортифікацій над річкою Самарою; вони мали забезпечити Гетьманщину від татарських нападів. В 1689. р. українські війська, разом із московськими, рушили в перший похід на Крим. Дійшли під Перекоп, але твердині добути не могли. В 1695. р. Мазепа вдруге з москалями ходив на долішній Дніпро, і там добув і знищив форти Кизикермен, Тавань і ин. В 1696. р. козацьке військо під проводом Якова Лизогуба брало участь у здобуванні Азова. В 1697. і 1698. р. знову повторено походи на долішній Дніпро, і ті місця укріплено фортами. Але ця довга боротьба не дала Україні раз-на-все користи, бо в карловицькому мирі 1699. р. цар зрікся чорноморського побережжя на користь Туреччини.

Війна з Московщиною. Полтава. Від початку царювання Петра І. Україна відчувала на собі все більше тягар залежности від Московщини. Особливо українське військо ставало щораз більше залежне від московського командування. Цар використовував усі свої права суверена, розпоряджався українськими збройними силами нарівні з московськими, посилав козацькі полки, куди йому було треба, встрявав у військову управу й безнастанно думав над тим, щоб українське військо влучити до російської армії. Ще гірші відносини настали, коли 1700. р. почалася російсько-шведська війна, т. зв. північна. Петро потребував маси військ на широких фронтах у Польщі, Литві, Лівонії, Естонії і безоглядно, на найдальші позиції, висилав козаків. Так 1700. р. під Ригою був полковник Іскра з 3000 козаків, під Новгородом — Обидовський з 15.000. В 1701. р. Данило Апостол із 17.000 козаків брав участь у бою під Ерестфером і взяв у полон 2000 шведів; в 1704. р. він, спільно з росіянами, добув Варшаву з рук шведів. В 1706. р. козацькі полки були

на Білій Руси, 1707. р. під Люблином. Сам Мазепа виправлявся 1704. р. у Київщину і взяв під свою владу правобічні полки, а над Случем, під Любаром, на давній »козацькій лінії«, наказав висипати на памятку високу могилу. В 1705. р. ходив з військом шляхом Хмельницького під Львів та Замостя, але — сповняючи лише царські доручення.

Гетьман Іван Мазепа. З ґравюри Ґалаховського.

Мазепа довгий час терпів ці відносини, але побачивши, що й військо йде на загин, і основи української держави валяться, рішився ввійти в союз зі шведським королем Карлом XII. й повернутися проти Московщини. Сталося це раніш, ніж гетьман задумував. З початком 1708. р. Карло пішов походом на Литву й через Смоленськ узяв дорогу на Москву. Але, що ціла країна була знищена московськими військами він рішився перезимувати на Україні. В останніх днях вересня 1708. р. шведи ввійшли в Чернигівщину. Карло зробив це, не порозумівшись із Мазепою, в часі, коли Україна не була ще підготовлена до повстання. Більша частина українських полків була

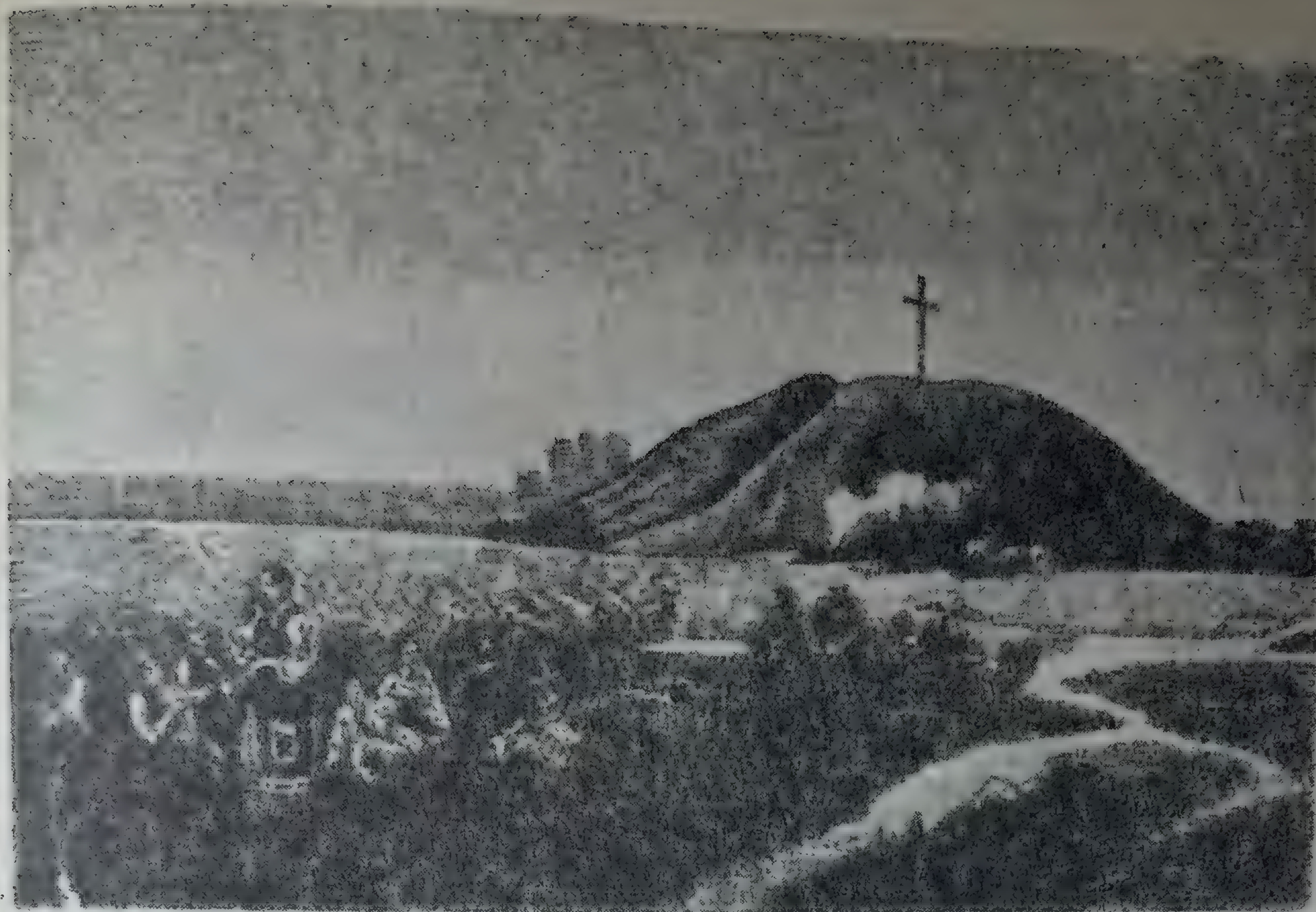
тоді на різних фронтах, Мазепа мав при собі всього 10-12.000 війська. Але йому треба було рішитися на боротьбу, тимто він переїхав до головної кватири Карла в Гірці коло Новгороду сіверського і склав зі шведами військову конвенцію.

Цар Петро звелів на місце Мазепи обрати гетьманом Івана Скоропадського, приєднав собі частину козацьких військ і почав наступ проти Карла й Мазепи. В січні й лютому 1709. р. московські війська виперли шведів з Ромна, Прилуки й Лохвиці. Тоді Карло почав посуватися на південь, добув укріплені міста Зіньків і Опішню та пішов на гряницю Слобідщини. Між Красним Кутом і Городнею прийшло до більшої битви 22. лютого 1709. року; обидві сторони приписували собі перемогу. Шведські війська розклалися по правому боці Ворскла, від Опішні й Решетилівки по Полтаву.

Мазепа всіма силами старався підтримати шведів, нашвидку стягав війська, в універсалах підносив вагу боротьби за волю України. Але терен був неприготовлений. Через те, що гетьман мусів свої наміри провадити конспіративно, громадянство й військо було несвідомлене, та недовірчиво, а то й вороже ставилося до союзу зі шведами. Єдиним здобутком Мазепи було те, що на його заклик, прийшли запорожці з 5-7000 людей, заняли позиції на Орелі і долішньому Ворсклі і так забезпечили сполуку з Дніпром.

Плян бою коло Полтави. I — уставлення противників перед боєм, II — остання стадія битви.

Шведська могила, висипана на памятку битви під Полтавою.

До головних боїв між шведами та Москвою прийшло під Полтавою. В Полтаві стояла сильна московська залога, під проводом полковника Келліна, добре забезпечена воєнним знадібям і харчами. Карло за всяку ціну старався добути цю фортецю, що замикала йому шлях від півдня. При допомозі козаків шведи висипали шанці довкола міста, почали місто обстрілювати й кілька разів ішли приступом на міські вали. Але залога відбила всі атаки. Тимчасом російська армія від півночі і сходу обступила шведів і почала на них сильно натискати. Петро перейшов на правий беріг Ворскла, заклав укріплений табор, побудував редути і приготовлявся до наступу. Карло рішився його попередити й дав наказ 7. липня 1709. р. атакувати росіян. Начальним вождом шведської армії був фельдмаршал Реншільд, бо сам король, ранений у ногу попереднього дня, не міг проводити в битві. Шведська піхота вдарила так сильно що добула відразу передові московські редути й московська кіннота мусіла уступати. На росіян спав такий переполох, що бій міг закінчитися катастрофою. Але шведське командування не вміло використати доброї ситуації. Петро впорядкував наново свої сили й пішов у протинаступ. Тепер уже шведи не мали сил опертися й на полях села Будищ шведська армія потерпіла остаточний погром.

Мазепа не брав особисто участи в бою, козацькі полки теж не відіграли визначнішої ролі. Шведські й українські війська після бою мусіли уступити зпід Полтави й перейшли до Дніпрової переправи коло Переволочної. Але через недостачу поромів і човнів більша частина війська не могла переправитися. Тут заскочили їх москалі, вислані в погоню; шведи пробували боронитися, але 12. липня мусіли капітулювати. Кільканацять тисяч шведів і 3000 козаків дісталося в московський полон. Карло й Мазепа з останками армії безлюдними степами дійшли до Очакова і звідтіля двома дорогами до Бендер у Молдавії. Тут Мазепа закінчив своє життя.

Війну з Московщиною продовжав новий гетьман, Пилип Орлик, обраний на гетьмана в Молдавії. Він поновив союз із Карлом, склав новий договір із Кримом та з Туреччиною; навесну 1711. р. рушив на правобічну Україну і разом із ним пішов Гордієнко з запорожцями, буджацькі татари й відділ поляків. Під Лисянкою він переміг військо Скоропадського, що було під проводом ґенерального осавула Бутовича. У правобічних полках зірвався повстанчий рух проти Московщини. Орлик намагався добути Білу Церкву, але татари не тільки не підпомогли його, але кинулися грабувати, — і він мусів уступати на Дністер. У погоню за ним пішла московська армія. Але над Прутом, коло Нового Станилища, турки окружили військо царя Петра і примусили його до капітуляції, 22. липня 1711. р. У договорі з Туреччиною Петро зрікся прав до Правобічної України. Орлик старався поновити козацьку владу на Правобережжі, але тимчасом сюди ввійшли польські війська і він, знеохочений, виїхав на еміґрацію.

Занепад Гетьманщини. По полтавській катастрофі козацька держава та з нею й козацьке військо, знайшлося в повній залежности від Московщини. Цар Петро ніколи не вибачив козакам, що пристали до Мазепиної »зради«, недовіряв українському війську й усіма способами старався його знищити. А коли не виконав геть чисто всіх своїх плянів, то лише тому, що на перешкоді ставало йому не тільки непевне загряничне положення, а ще більше те, що і в найгірших хвилинах козаччина таки виявляла велику відпорність і не дала себе знищити. Гетьман Іван Скоропадський (1708 - 1722), хоч завдячував свою булаву ласці царя, сміливо боронив військо перед задумами царя й докладав усіх сил, щоб забезпечити козаччині дальше існування й розвиток. Він усе виступав проти зазіхань російських командантів, що вмішувалися у справи Гетьманщини, жадав пошани для гетьманських наказів, домагався звороту артилерії, забраної в Батурині й Гадячі, виказував цареві, що треба шанувати військо, яке »служить тільки за вольности«. І справді йому поталанило добути різні бажані полегкости. Але цар розпоряджався українським військом ще більш безоглядно, як за Мазепи, висилав козацькі полки й на воєнні походи, й на ще тяжчі

Павло Полуботок,
полковник чернигівський, наказний гетьман.

Мапа частини України між Полтавою і Бендерами з часу полтавського бою.

роботи при нових укріпленнях, нпр., на »лінії« між Доном і Волгою, або при Ладозькому каналі. Наказний гетьман Павло Полуботок (1722-1724) виступив з рішучим протестом проти царської політики та за те цар наказав його увязнити в Петербурзі і Полуботок умер у Петропавловській кріпости.

Данило Апостол (1727-1734) багато причинився до піднесення Гетьманщини й її війська. Сам він був — за словами Мазепи — »від батька заслужений у війську, добрий воїн, із усіх полковників найдавніший«; проводив військом у різних походах, був наказним гетьманом у поході на Персію, знав і любив воєнну справу. Він упорядкував військову адміністрацію, скарб і судівництво, унормував податки й добився в Москві того, що число російських військ, стаціонованих на Україні, зменшено до 6 полків. Але звільнити війська від важких фортифікаційних робіт йому не вдалося. Апостол дбав дуже про традицію війська, його вигляд і побут. За його часів утривалилися зверхні форми й обичаї запорозького війська.

У помазепинських часах козацьке військо добувало собі лаври в різних далеких походах, що їх ведено в інтересах Росії. В 1722. р. Апостол ходив з 10.000 козаків на перську гряницю, на Закавказзя. В дальших роках козацькі полки постійно стояли над Каспієм, коло твердині св. Хреста над рікою Сулаком. В 1725. р. відбувся похід на Ґілян, перську провінцію на південному побережжі Каспія. Брали тут участь полковники Лизогуб, Горленко й Кандиба. В 1729. р. козацьке військо було під Дербентом. В 1733. р. в поході на Польщу визначилися полковники Лизогуб і Галаган. В 1735. р. у кримському поході поляг геройською смертю ґенеральний бунчужний Семен Галецький. В 1737. р. козаки брали участь у облозі Очакова, 1738. р. в молдавському поході. В 1756. р. вислано кілька тисяч козаків, під

проводом ґенерального осавула Якубовича, у пруський похід. В 1757. р. в бою під Єґерсдорфом поляг славний компанійський полковник Капніст. І все це за славу й на славу російської імперії...

За останнього гетьмана Кирила Розумовського (1750-1764) військо Гетьманщини мало все ще давній устрій й ненарушні звичаї і все вважало себе за представництво »малоросійської нації«. І навіть коли 1764. р. цариця Катерина скасувала гетьманство, козацьке військо залишилося ще двацять літ довше. Остаточно 1783. р. указом цариці козацькі полки перемінено на реґулярне російське військо.

Запорожжя. Найдавніше огнище козацького війська, Запорожжя, що так буйно процвітало в першій половині XVII. в., затратило своє значіння за Хмельниччини. Козаччина великою масою пересунулася на »волость«, де мала змогу свобідно розвиватися, а на Низу залишилися тільки вперті добичники, що ходили туди на лови і на риболовство. На самій Січі стояла невелика лише залога, під проводом кошового, якого назначував гетьман. Запорожжя віджило наново аж тоді, як на »городовій« Україні верх узяла старшина й коли почалася громадянська боротьба на соціяльнім тлі. Тоді на Низу почали орґанізуватися невдоволені елементи, »голота«, »чорняки« і звідсіль вели свої виступи проти Гетьманщини. Так проти Виговського виступав кошовий Яків Барабаш; він закидав гетьманові на чорній раді, що неправно гетьманує, бо не дістав булави на Запоріжжі. Барабаш брав участь у виступі Пушкаря і був покараний на горло. Коло 1660. р., на Запорожжі добув собі велику популярність Брюховецький; він розвивав далі демаґоґічну ідеольоґію про права старшинства Запорозької Січі і з допомогою запорожців добув гетьманський уряд. Своєю участю у домашній війні Запорожжя немало причинилося до розбиття політичного життя України.

Найвизначнішим представником запорозької козаччини в 1660. і 1670. р. був кошовий Іван Сірко. Він мав бути родом зі Слобожанщини, з Мерехви, там мав наче свою землю. Не мав освіти, був навіть неграмотний, не добув собі ширшого політичного світогляду, перекидався від партії до партії і нераз необдуманими починами шкодив найкращим задумам гетьманів. Так 1659. року, коли Виговський вів війну з Московщиною, Сірко уладив напад на татарські кочовища так, що татари покинули Виговського й через те гетьман не міг використати перемоги під Конотопом. Таксамо пізніше похо-

Данило Апостол.
З тогочасного портрету.

Очаків. Турецька твердиня і пристань над Чорним Морем.

дами на турків він підірвав українсько-турецький союз, який склав Дорошенко. Сірко признавав тільки єдину політику, — завзятої, безпощадної боротьби з турками. »Бог свідок моєї душі«, сповідався він, »що я ніколи не ходив на Україну з тим, щоб руйнувати мою батьківщину; не хвалюся, а правду кажу, що всі мої заходи і змагання були спрямовані на те, щоб робити шкоду нашим ворогам-бусурманам«.

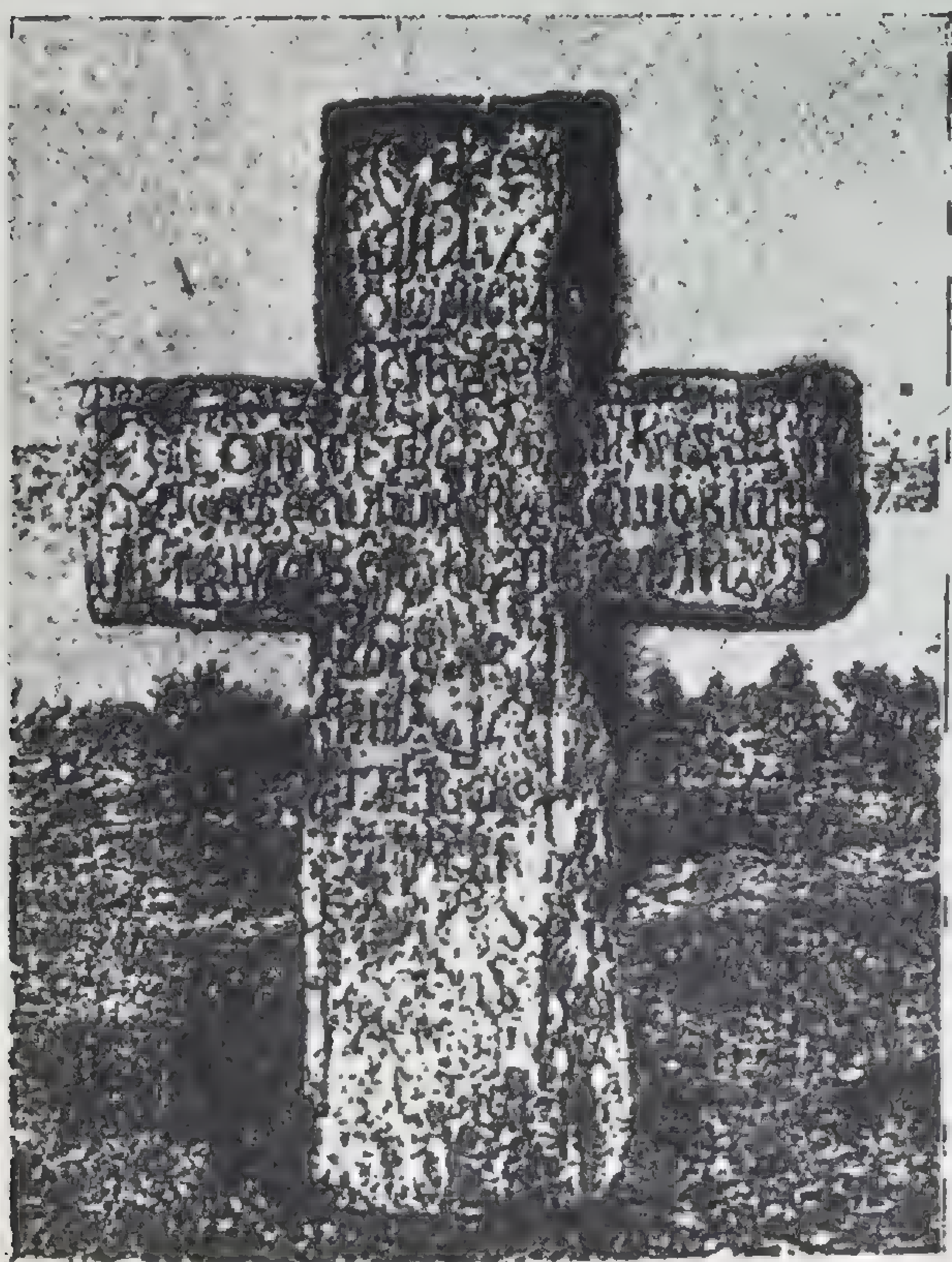
У цій боротьбі Сірко уславився, як незрівняний вояка й полководець. Знаємо поверх двацять більших походів, які він вів проти татар і турків; менших нападів і набігів і полічити важко. Сіркові походи йшли в різні сторони: на кримських татар під Перекоп, на татарські замки Тавань, Аслан-городок і Кизикермен над долішнім Дніпром, на буджацьких татар, на турецькі замки Очаків, Білгород і Бендери, на татарські кочовища на Чорному й Кучманському шляху. Походи відбувалися різним способом: човнами Дніпром, верхи степами, деколи з табором і пушками. Сірко виправлявся нераз із дуже незначними силами; так, нпр., у набігу під Перекоп 1663. р. брало участь усього 90 запорожців, 30 донців і 60 союзних калмиків, — вони розбили впятеро більше татарське військо. Своєю ініціятивою, енерґією й воєнним талантом Сірко добув собі небувале значіння й пошану між запорожцями: »Всі його боялися незвичайно; що, бувало, задумає, те і зробить, а якби хто хотів його не послухати, того зараз убили б«. Він помер 11. серпня 1680. р. до наших часів збереглася його могила, коло Чортомлицької Січі, в селі Капулівці.

У боротьбі з Москвою. В пізніших часах Запорожжя змінило свою орієнтацію, — почало змагати до миру з татарами й турками, а повернулося проти Московщини. Запорожці сильно непокоїлися

тим, що Москва вмішувалась у внутрішні справи України, обмежувала вольности Гетьманщини й навіть намагалася покласти свою тяжку руку на Січ. Так 1667. р., коли розійшлася чутка, що московські залоги мають заняти Кодак і Кременчук, ціле Запорожжя піднялося: царського посла Ладиженського, що їхав у посольстві до татар, козаки по дорозі вбили, а кошовий Петро Суховієнко склав із Кримом умову проти Московщини. Таксамо гостро протестували запорожці проти будови московських фортів над Самарою 1687—1689 року. »Від віку ніяких городів у пущі нашій військовій ніхто не ставив, — так і тепер ми, все військо запорозьке низове, верхове, дніпрове, кошове й те, що пробуває на лугах, на полях, на паланках і в усіх урочищах Дніпрових і польових, — я, кошовий отаман, із усім поспільством, старшим і меншим, ніяким чином у пущі нашій і державі віковічній військовій, над Самарою ніяких городів ставити не дозволяємо і дозволити нам цього не доведеться«, — писали запорожці до Мазепи. Коли ж самозванчий гетьман Петрик Іваненко виступив із гаслом боротьби з московською навалою, Запорожжя охотно пішло за ним. Таксамо запорожці протестували проти будови замку на Камяному Затоні 1700. р. і проти некорисної границі з Туреччиною 1705. р.

Хоч відносини Січі до Мазепи часто бували напружені, то, коли гетьман почав війну з Москвою, Січ радо відгукнулася на його заклик. Кошовий Кость Гордієнко, полтавець із роду, вихованець Київської Академії, з цілим кошем рушив у похід і відразу почав боротьбу з московськими залогами, що стояли надОреллю і Ворсклом. Потім запорожці визначилися в бою під Сокілкою 23. квітня 1709. р., та помагали шведам в операціях під Полтавою.

Участь у повстанні навела на Запорожжя гнів і ненависть царя Петра. Заки ще вирішився бій під Полтавою, Петро задумав зруйнувати »кубло бунтівників«. З кінцем квітня 1709. р. з Києва рушили човнами три московські полки під проводом полковника Петра Яковлєва. По дорозі вони подобували городи, де стояли запорозькі залоги; Келеберлу, Переволочну, Новий і Старий Кодак і жорстоко розправилися з повстанцями. Потім підплили під Січ, що була на Чортомлику. На Січі не було кошового Петра Сорочинського, — він виправився був саме на Крим, до татар, за військовою допомогою; провід над обороною обняв козак Яким Богуш. Він наказав перекопати рови довкола Січі, а що це був час весняної повені, то вода облила довкола козацьку твердиню. Яковлєв пробував переговорів, але, коли січовики відмовилися, почав обстрілювати Січ артилерією. Але успіху не було ніякого, бо москов-

Могила кошового Гордієнка, недалеко Олешок в с. Камінка.

Замостє, твердиня на Холмщині, її облягав Богдан Хмельницький 1648. р.

ські пушки не доносили стрілен до Січі. Потім москалі пробували владити наступ на човнах; Запорожці допустили їх на близьку віддаль, але нараз ударили з пушок і рушниць, московське військо втратило 300 вояків, кількох офіцирів і полковника, що вів наступ. Яковлев був у важкому становищі. Але тоді прийшов йому з допомогою охочекомонний полковник Гнат Галаган, людина без чести, що недавно ще служив Мазепі і зрадив гетьмана. Він почав переговори з січовиками, обіцяв їм помилування, навіть присягав їм, що воно буде, але рівночасно провів москалів під Січ. Коли запорожці вже почали складати зброю, москалі кинулися на безборонних і почали 25. травня 1709. р. різню. Частина запорожців щасливо добулася з облоги, на чайках пустилася втікати і знайшла захист у безвісти Дніпрових рукавів. Але у полон попало 26 курінних отаманів і 250 козаків; з них 156 покарано на горло, решта ж пішла на Сибір. Москалі забрали 40 пушок, 12 гаківниць, 62 рушниці, 13 прапорів і всяке військове знадібя. Наостанок зруйнували укріплення і спалили курені; Чортомлицька Січ перестала існувати.

Кінець запорозького війська. Частина запорожців, що встигла врятуватися з облоги, перенеслася нижче на Дніпро і заснувала наново Січ, зразу на р. Камінці. пізніше в Олешках на турецькій

території. Але тут запорожці не почувалися добре і зараз почали заходи, щоб вернутися на давні місця. Але аж у 1734. р. дістали дозвіл від російського уряду й поселилися над річкою Підпільною. Ця »Нова Січ« не відіграла вже важнішої військової ролі. Запорожжя було у всьому залежне від Росії і не могло вести ніяких самостійних походів. Запорожці брали участь як помічне військо у війнах з Туреччиною 1735-1739 і 1768-1773 р.; визначилися в партизанських набігах на татарські кочовища, також обновили свою фльотилю, що вела операції на Дніпрі. Але вільне запорозьке товариство все таки було перешкодою для військових і політичних цілей Росії і цариця Катерина II. рішилася остаточно розвязати січову орґанізацію. Ґенерал Текелій з початком літа 1775. р. виправився на Запорожжя, зайняв по дорозі всі оборонні пункти, наблизився до Січі і обставив її довкола військом. Січова рада, разом з кошовим атаманом Петром Кальнишевським, рішила не боронитися перед цим »атакуванням« і 16. червня 1775. р. російське військо заняло Січ. Так перестало існувати серце козацького війська.

Останки запорожців розбрилися по різних місцях. Кілька тисяч перейшло на турецьку територію, в околиці Очакова і Акерману. 1778. р. Туреччина приняла їх у своє підданство й вони осіли кошем при гирлі Дунаю, над Юріївським рукавом. Потім турки перенесли їх на урочище Сеймени; звали їх »буткальськими« козаками. У першому десятиліттю XIX. в. ці запорожці перенеслися знову над Юріївський рукав і заложили кіш коло Дунавця. »Задунайська Січ« перетривала тут до 1828. р.

Частина запорожців зневірилася в турецьку владу й 1785. р. випросила собі місце на Угорщині, в Банаті, над долішньою Тисою; було їх 7000. Що з ними пізніше сталося, дотепер не прослідженo.

Росія вважала небезпечним для себе відродини запорозького війська й старалася козаків знову притягнути до себе. 1783. р. Антін Головатий, Харко Чепига і инші старшини приняли російське підданство й почали творити охотничі відділи під назвою Чорноморського війська. В 1792. р. вони дістали на поселення землі над р. Кубанню й так дали початок кубанським козакам. В 1828. р. козаки, що сиділи коло Акерману, приняли російське підданство й утворили Дунайське військо. Того самого року частина задунайських козаків, під проводом Осипа Гладкого, вернулася на Україну. В 1831. р. вони дістали дозвіл осісти над Озівським морем, між

Драґон з XVII. в. Драґони »з одягу німці, вірою греки, нацією українці«, підчас повстання 1648. р. перейшли до українського війська.

Козацький табор підчас бою. З картини бою під Лоєвом 1649. р. З німецької ґравюри.

Бердянськом та Маріюполем, під назвою Озівського війська; в 1860-их роках вони злучилися з кубанцями.

Слобідщина. Окрему військову козацьку орґанізацію мала Слобідщина (теперішня Харківщина). Українське військо почало творитися тут підчас козацьких повстань у 1630-их роках, коли то втікачі й політичні еміґранти шукали захисту на московській території. Так 1638. р. переселився туди гетьман Яцко Острянин з 800 козаками; він осів в околицях Чугуєва й почав орґанізувати козацький полк. Але 1641. р. прийшло між козаками до незгоди й Острянина вбила. Нова еміґрація появилася на Слобідщині після перших невдач Хмельниччини, по берестецькій битві і в дальші роки, як татари й поляки почали руйнувати Правобережжя. Тоді, 1652. р. повстав перший зорґанізований слобідський полк, острогозький, під проводом полковника Івана Зіньківського. Потім нові поселенці наплили в часи Руїни 1660 - 1680 років і так повстали ще чотири полки, — харківський, охтирський, сумський та ізюмський.

Слобідські козаки мали свою автономію, могли вибирати собі полковників і иншу старшину і взагалі їх внутрішній лад майже не відрізнявся від устрою запорозького війська. Але в політичних справах вони були цілком залежні від московського уряду й ніякої самостійности не мали. Таксамо всякі воєнні справи вирішувалися за згодою московських воєвод, що стояли у важніших містах Слобідщини. Слобідські полки були осаджені на південь від т. зв. білгородської лінії, — гряничних фортифікацій, які московські царі побудували для оборони від татарських наїздів; їх головний обовязок був повнити сторожеву службу на степовому погряниччі. У боротьбі з татарами слобідські козаки визначилися нераз великою хоробрістю і відвагою; так на своїх грудях стримали великі та-

Типи козаків. Частини заставки з мапи України Бопляна.

тарські наїзди 1680. 1691. 1711. 1736 і в інші роки. Але ніяких самостійних походів, з національним характером, Слобідщина не вела й не могла вести й тому її роля в історії козацького війська залишилася другорядна.

10. Організація козацького війська

Запорозьке військо. Ідея окремого самостійного козацького війська зродилася на Запорожжі. Там, далеко поза межами людських осель, серед степів і диких піль, на недоступних Дніпрових островах добичники і вояки з України зорґанізувалися у вільне, незалежне військо. Там повстав своєрідний козацький побут, витворилися нові способи воювання, повстала козацька ідеольоґія й козацькі змагання. Цим окремим, ориґінальним життям козаччини жила поверх трьох століть.

З Запорожжя поширилася також назва козаччини — запорозьке військо. Цього імени козаки вживали у всіх своїх внутрішніх і зовнішніх виступах, таксамо у XVI. в., як при кінці VIII. в.. Вже перші козацькі гетьмани в 1590-их роках уживають цеї назви: »Хведір Полоус, гетьман війська запорозького«, »Григорій Лобода, старший над військом запорозьким«, »Ігнат Василевич, гетьман, з усім військом запорозьким« і ин. Таке саме імя стрічаємо всюди в урядових актах Гетьманщини: »Богдан Хмельницький, гетьман, з військом запорозьким«, »Іван Мазепа з військом його царського величества запорозьким«, — аж до останнього гетьмана Кирила Розумовського. Та сама назва є на всіх печатях козацького війська.

Від другої половини XVII. в., як Гетьманщина і Запорожжя

Козацькі посли у стоянці гетьмана Януша Радивила 1651. р. З тогочасної картини.

почали творити окремі територіяльні і військові орґанізації, заведено також деякі різниці в титулятурі. А саме військо на Гетьманщині уживає назви малоросійського запорозького війська, бо офіціяльна назва Гетьманщини, заведена російським урядом, була »Мала Росія«.

Ця назва не була популярна між народом; замість неї залюбки звали Гетьманщину Україною і військо україно-козацьким, або українським; але в урядових документах цю народню назву стрічаємо дуже рідко. Тоді, на ознаку війська, що перебувало на Запорожжі, на Січі, прийнялася назва запорозького низового війська, бо Низом називали землі, положені над долішнім Дніпром.

Деколи запорозькі писарі, що любувалися у красномовних висловах, звали своє військо »славним низовим товариством«, або й поширювали титул на такий штиб: »військо запорозьке низове, верхове, Дніпрове, кошове й те, що пробуває на лугах, на полях, на паланках й у всіх урочищах Дніпрових і польових«, — але це вже були тільки стилістичні доповнення основної назви.

Суцільність козаччини спиралася на тому, що козаки були не тільки військом, але й суспільною верствою, зі своїми соціяльними аспіраціями. Всі козацькі права й привілеї були відомі під назвою вольностей запорозького війська. За ці вольности, »кровю добуті предками нашими«, »належні лицарським людям«, »надані князями руськими й королями«, козаччина вела вперту боротьбу ввесь той час, як була під польською владою. Ці домагання зводилися до таких пунктів: вільно вибирати військову старшину; мати власний незалежний суд; не платити ніяких податків; проживати в усіх державних і приватних землях; користуватися безплатним утриманням підчас походів і постоїв війська; вести лови й риболовство на

Низу; виробляти пиво й горілку без державних оплат; свобідно дідичити »відумерщину«, тобто спадщину по померших козаках; ходити в походи »на полі й на морі«; найматися на службу чужоземним володарям. За ці »вольности« козаки вели вперту боротьбу з Польщею і в цих змаганнях розвинулося козацьке братерство й солідарність, витворились спільні ідеольоґічні основи запорозького війська. Повстання з 1648. р. дало козаччині широкі простори Наддніпрянщини, аж по »лінію« на Случі. На цій території зорґанізувалася держава, яка цілком забезпечувала всі »вольности« козацького стану. Пізніше витворилася старшинська аристократія, що почала використовувати козацькі вольности виключно для себе, а козацька »чернь« попала в залежність від неї. Але навіть і тоді запорозьке військо у своїх виступах назверх, особливо супроти Московщини, виходить як одноцільна, солідарна орґанізація.

Козацька рада. Козаччина витворила в себе своєрідний демократичний устрій: всі важливі орґанізаційні й політичні справи вирішувало все військо, зібране на р а д у. Козацька загальна рада мала різні назви: в і й с ь к о в а рада, ґ е н е р а л ь н а, п о в н а (»зуполна«), ч о р н а або ч е р н е ц ь к а. Всі ці назви означали більш-менш те саме, а власне, що право участи в раді мають усі козаки, таксамо старшина, як і »чернь«, тобто рядове військо. На раду зявлялися всі козаки, що тільки мали охоту чи змогу прийти на місце зборів. Так нпр., у славній ніженській раді 1663. р. мало бути 40.000 учасників. Розуміється, що тоді на раді мали перевагу козаки з тих полків, де рада відбувалася. Виговський думав перевести реформу, дати рівне представництво всім полкам і наказав, щоб на раду зявлялися тільки старшина і по 10 козаків із кожного полку. Але ця спроба репрезентаційної системи не повелася і козаки вважали це за нарушення своїх прав.

У перших часах військова рада відбувалася там, де було зібране військо, на Запорожжі, або в »полі«, підчас походу. На »волости« улюблене місце зборів було над річкою Росавою, особливо над Масловим Ставом, в околиці Корсуня, а на Лівобережжі — в Переяславі. Раду скликували в міру потреби, найчастіше навесну або восени. На Січі в XVIII. в. був звичай збирати раду на Новий Рік, на Великдень і на Покрову. Раду скликав гетьман, а як гетьмана не було, старшина, на Січі — кошовий. Були також у полках ради п о л к о в і, по сотнях с о т е н н і, а на Запорожжі к у р е н н і й п а л а н к о в і — для місцевих потреб різних відділів війська, чи округ.

Рада відбувалася за давніми військовими звичаями. На раду скликали, бючи в бубни, чи літаври. На Січі перший знак давав пушкар, стріляючи з найбільшої пушки. Тоді довбуш із свого куреня виносив палочки до літаврів, ішов до церкви, забирав звідтіля літаври, ставив на їх майдані й бив спершу дрібненько один раз. На це гасло виходив військовий осавул, виносив з церкви корогву і ставив її на майдані. Тоді вже довбуш бив далі в бубни і на майдані збиралося військо, полками чи куренями. На Січі був у XVI. в. звичай, що неохочих до ради силою зганяли на майдан. Пізніше нераз гетьмани давали наказ являтися на раду »під горлом«, тобто під загрозою смерти... Військо уставлялося у велике коло або півколо, відповідно до місця. Накінець приходив гетьман зі старшиною (або

кошовий на Січі), з відзнаками влади в руках, з відкритими головами на знак пошани для війська, а довбуші віддавали їм честь, бючи в літаври.

На раді проводив гетьман (чи кошовий), а допомагала йому старшина. Особливу важливу ролю мали осавули, що були посередниками між старшиною й радою. Вони обходили »коло« козаків, вияснювали справу й питалися їх, які їх погляди. Деколи старшина добирала собі визначніших козаків і спільно з ними обговорювали спірні питання. Формального голосування на раді не було. Козаки виявляли свою раду »гучком«, голосними окликами, кидаючи шапки догори. Перемагала сторона, що мала безсумнівну більшість. Коли партії були рівні, то нераз доходило й до гострої боротьби, просто на шаблі.

Козацький полковник.
З літопису Рітельмана.

Військова рада мала широкі права. Вона вирішувала напрямні державної політики, укладала умови з иншими державами, вибирала й скидала гетьмана й старшину, давала згоду на воєнні походи, рішала про те, які військові формації творити, деколи виконувала теж військове судівництво. Це був найвищий законодатний й орґанізаційний орґан, йому мусіли коритися всі инші установи запорозького війська.

Аж під кінець XVII. в., коли на Гетьманщині добилася вирішального впливу старшина, ґенеральна рада втратила значіння. Її скликали рідко, для полагоди найважніших справ, головно для вибору гетьмана, чи щоб затвердити договорні »статті« з Московщиною. Всі инші справи вирішала рада старшини, до якої належала ґенеральна старшина, полковники, деколи ще й представники полкової й сотенної старшини. Ця рада збиралася в XVII. в. двічі, на Різдво або на Водохрещі та на Великдень, в XVIII. в. неперіодично. Ця рада, між иншими справами, укладала також пляни воєнних походів, — час походу, число війська, співпраці різних частин,— а також рішала про утримання деяких формацій, про будову фортець і ин. Отже рада старшини мала деколи характер воєнної ради.

Військова старшина. Командування над військом виконувала військова старшина різних ступнів. Головні козацькі уряди витворилися вже під кінець XVI. в., як тільки козаччина зорґанізувалася

в постійне військо. Пізніше загальна схема тільки ще поширювалася та розросталася в подробицях.

На чолі війська стояв гетьман. Він був головою й представником держави, мав повну адміністраційну владу, широку участь у законодавстві й судівництві, — але передусім він був найвищий полководець і орґанізатор війська. Підчас війни його влада над військом була необмежена, він орудував усіма військовими силами й непослушних мав право карати на горло. В орґанізаційних справах гетьман мусів рахуватися з думкою ради старшини, в основних державних питаннях — також із ґенеральною радою, якій завдячував свій уряд. Підчас походу гетьмана міг заступити наказний гетьман, звичайно хтось із ґенеральної старшини або полковників.

При гетьмані помічні функції мала військова або ґенеральна старшина, до якої належали ґенеральні — обозний судді, підскарбій, писар, осавули, хорунжий і бунчучний.

Ґенеральний обозний, як указує назва, мав передусім нагляд над військовим обозом. До нього, мабуть, належало й уставляти оборонний табор підчас военного походу. Ґенеральний обозний заправляв також військовою артилерією, особливо ж тою, що була при гетьмані. Йому підлягали теж полкові обозні з полковою артилерією. Ґенеральний обозний мав перше місце по гетьмані; у неприяві гетьмана головував на раді старшини, в поході бував наказним гетьманом. За Б. Хмельницького ґенеральний обозний Чернята списував козаків у реєстр.

Козацький сотник.

Ґенеральні судді числом два, проводили в найвищому, ґенеральному суді.

Ґенеральний підскарбій кермував державним скарбом.

Ґенеральний писар був канцлером козацької держави, вів найважніші внутрішні й закордонні справи, кермував ґенеральною військовою канцелярією.

Ґенеральні осавули, числом два, мали передусім військові функції: обіймали командування над окремими частинами української армії підчас походу, переводили перегляд війська, мали провід над охотничими полками. На ґенеральній раді, як уже було згадано, стежили за ходом нарад та розвідувалися, яка думка у приявних. На гетьманському дворі осавули в імени гетьмана витали чужосторонніх послів.

Ґенеральний хоружий (рідше »хорунжий«) доглядав військові корогви та мав провід над

відділом надвірного гетьманського війська.

Ґенеральний бунчучний або бунчужний носив перед гетьманом бунчук і товаришив гетьманові підчас походу. Під його проводом стояли бунчукові товариші.

У полку була полкова старшина: полковник, полкові — обозний, осавули, хоружий, суддя та належні до них нижчі урядовці.

Полковник мав подвійну функцію: адміністраційну й військову. Він стояв на чолі території полку, мав під своєю рукою всі уряди, виконував гетьманські доручення, мав нагляд над фінансами, вів суд, одне слово — сполучував у свойому уряді всі адміністраційні справи своєї округи. З військового погляду він був полководцем і орґанізатором полку, дбав про добрий стан війська, його боєздатність і дисципліну, старався за воєнні засоби, доглядав фортифікацій, а в часі війни вів полк у похід і командував ним. Полковника заступав наказний полковник, з полкової старшини, або зі знатних козаків.

Писар запорозького війська.
З літопису А. Рітельмана.

Полковий обозний управляв полковим обозом і артилерією, а в неприяві полковника командував полком. При ньому були: полковий артилерійний осавул, полковий артилерійний писар, хоружий полкової артилерії та отамани.

Два полкові осавули доглядали ладу й дисципліни в полку, мали деякі поліційні обовязки, опікувалися полковою музикою. Осавула заступав підосавулій.

Полковий хоружий мав під своїм доглядом полковий прапор. Деколи бувало двох полкових хоружих, один із них доглядав полкової »корогви«, другий — малого прапору, т. зв. значка. Під проводом хоружого стояли значкові товариші.

Полковий суддя вів полковий суд, мав свою канцелярію і урядовців.

Полковий писар вів полкове діловодство.

Сотенні уряди були: сотник, сотенний осавул, хоружий і писар. Їх функції в сотні були анальоґічні до функцій полкової старшини в полку.

Над частиною сотні, куренем, командував курінний отаман. Коли він мав іще й адміністраційну владу у своїм городі чи місті, тоді його звали городовим отаманом. По селах бували сільські отамани.

На Січі старшим над цілим військом був кошовий отаман, а при ньому старшинські уряди мали суддя, осавул, писар. Над відділом війська з паланки стояв полковник. осавул і писар.

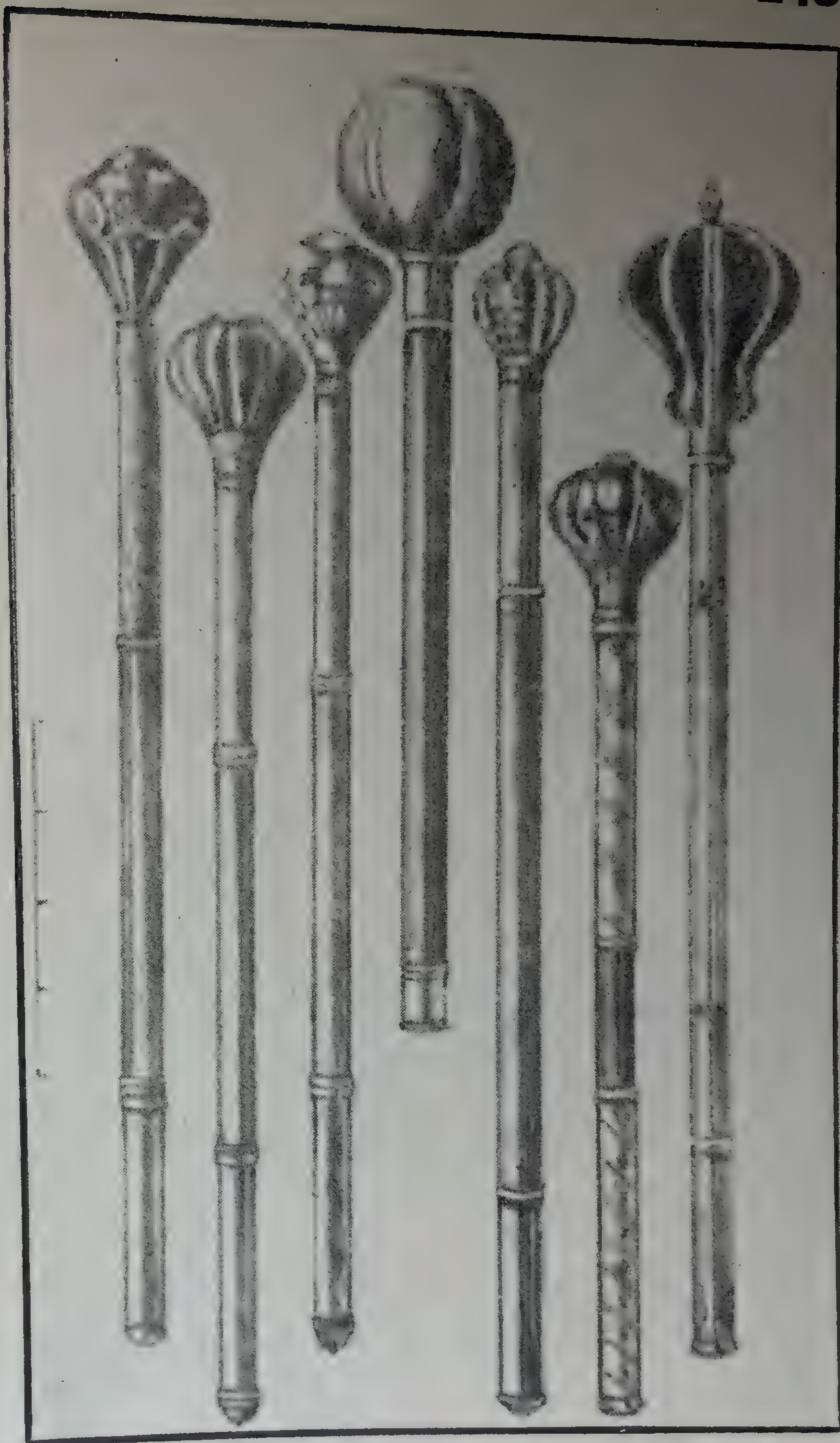
Вибори старшини. Характеристичною ознакою козацької демократії було те, що військова старшина була виборна: вибирала її козацька рада. Рада могла таксамо й відібрати кожний уряд; старшина виконувала свої обовязки »до військової ласки«, тобто поки дозволяло на це військо.

Гетьмана вибирала ґенеральна рада. Вибори відбувалися особливо врочисто. Коли рада вже зібралася, посередині радного кола, де стояла старшина, клали »клейноти«, відзнаки гетьманської влади, — булаву і бунчук. Був давній звичай, що гетьман, що уступав, клав булаву просто на землю, наче на знак, що гетьманська влада повинна коритися перед військом аж до землі. У пізніших часах клейноти клали на стіл, укритий роскішним килимом. Старшина ставила кандидатури, починалася нарада, осавули обходили військо, питаючись, за кого козаки стоять. Вибір відбувався не голосуванням, а криком, нераз доходило й до борні. Самовидець описує такий вибір на Чорній раді під Ніженем 1663. р.: »Зараз крик зчинився з обох сторін за гетьманство, — одні кричать: »Брюховецького на гетьмана!«, а другі кричать: »Сомка на гетьмана!«... а далі взяли між собою битися«. Пізніше, в XVIII. в., кандидатура на гетьмана була вже між старшиною умовлена заздалегідь, і вибори проходили спокійно. За давнім звичаєм козаки проявляли свою згоду так, що кидали вгору шапки. Навіть іще при виборі Апостола »шапками на нього махали«. Вибраного гетьмана ставили на стіл посеред ради, щоб усе військо його бачило. Але найважніша була та хвилина, коли нововибраному вручали до рук булаву й укривали його бунчуком і корогвою, — це було символічне передання влади.

Ґенеральну старшину обирала деколи ґенеральна рада, але частіше — рада старшини. Величко у свойому Літописі описує, як це 1700. р. Василь Кочубей зрікався уряду ґенерального писаря: »здав із себе той уряд писарський, поклавши публично перед гетьманом, на очах усієї старшини, в гетьманській столовій кімнаті, печать військову, подякував гетьманові і всій старшині«. Старшина приняла відмову до відома, але поклала собі відзначити Кочубея иншим урядом: »По його від'їзді з гетьманського дому, полковники і вся старшина врадили, що не бути йому нараз без уряду, й постановили передати йому уряд ґенерального судді. До цього й гетьман легко прихилився й наказав пошукати в скарбівниці ліску суддівську, чорну, гебанову, просто у срібло оправлену; другого, чи третього дня, коли полковники і вся старшина перед службою божою до гетьмана на Гончарівку зїхалися, і Кочубей теж туди прибув, тоді несподівано дістав суддівський уряд від гетьмана і всієї старшини«.

Полковника вибирала полкова рада. Так 1658. р. миргородський полковник Довгаль писав про свій вибір: »сотники й отамани і вся

чернь миргородського полку подали мені шестопер, корогву, бубни, всі клейноти — і старшинство в полку миргородському мені вручили«. На подібний спосіб полкова рада вибирала й иншу полкову старшину, а сотенна рада вибирала своїх старшин.

Булави і пірначі з Катеринодару.
З »Історії запорозьких козаків« Яворницького.

Але принцип виборности не все зберігали у повній чистоті.

Гетьмани нераз старалися зміцнити свою владу, занехували вибори й просто усували полковників, а на їх місце назначали нових. Перший Богдан Хмельницький дійшов до такого авторитету, що назначував полковників, яких сам хотів, не скликаючи на вибори ради. Пізніше наслідували його в цьому Петро Дорошенко, Многогрішний, Самойлович. Це й було в інтересі суцільности війська, щоб нижчі військові ранґи були безпосередньо залежні від вищих і щоб старшина все могла усунути з уряду невідповідних людей.

Назначеному полковникові врочисто вручали відзнаки його уряду. Полк збирався на просторому майдані з усіма полковими й сотенними прапорами. Приїздив гетьманський делеґат із новим полковником, їх витали хлібом-сіллю, грала полкова музика, похилялися прапори. Делеґат повідомляв про назначення, полковий писар відчитував гетьманський універсал. Потім делеґат вручав полковникові пірнач, полкову корогву і значок та літаври; старшини укривали свого команданта шапками.

На Запорожжі найдовше зберігалися різні старовинні звичаї, яких допильновувала при виборах старшина. Так напр. обовязок обраного був — двічі відмовлятися від уряду й аж за третім разом

приймати вибір. Старі січові діди сипали на голову кошового пісок і обмазували його болотом, на те, щоб не забував про своє низьке походження й не вивищувався понад товариство.

Військові ранґи. Військові ступні, чи ранґи були спершу невпорядковані: раз мав вище значіння один уряд, то знову — инший. Що воно так було, на це вказує висота платень старшин в різних часах.

Найстарший виказ зберігся з 1601. р. Тоді гетьман діставав 120 чи 200 поль. злотих, обозний і полковники по 30, осавули по 25, сотники по 15, пушкар 12, писар 10, десятник 9, хоружий і музика по 8, рядові козаки по 7, фірмани по 3 злоті.

В 1625. р. порядок платень був инший: гетьман брав 600 злотих, військовий осавул 150, обозний, писар, суддя і полковник по 100, полковий осавул і сотник по 50 зл.; про нижчі ступні не знаємо нічого.

В 1638. р., на основі нової польської ординації, військові осавули діставали 600 зл., полкові осавули 250, сотники 200, отамани 50.

Підчас переговорів із царем 1654. р. козацькі посли жадали, щоб за давніми звичаями їм давали: військовому писареві 1000 зл. (на утримання канцелярії), військовому обозному і осавулам по 400, військовим суддям і полковникам по 300, полковим осавулам 200, сотникам і суддівському писареві 100, бунчужному гетьманському, полковому писареві, полковому хоружому й гарматньому хоружому по 50, хоружому сотницькому і рядовим козакам по 30. На цій основі можна б скласти таку табличку військових ранґ:

Ступінь	Платня	Військова старшина	Полкова старшина	Сотенна старшина
I	—	Гетьман	—	—
II	1000	Писар	—	—
III	400	Обозний	—	—
	„	Осавул	—	—
IV	300	Суддя	Полковник	—
V	200	—	Осавул полк.	—
VI	100	Писар судівський	—	Сотник
VII	50	Бунчужний	Писар полк.	—
	„	Хоружий гарматній	Хоружий полк.	—
VIII	30	—	—	Хоружий сотенний
	„	—	—	Козак рядовий

З останніх років Гетьманщини зберігся повний поділ старшини на такі ранґи:

Ранґа	Військові уряди	Артилерія	Цивільні уряди	Охочекомонні полки
I	1. Ґен. обозний			
II			2. Ґен. суддя 3. Ґен. підскарбій	
III	5. Ґен. осавул 6. Ґен. хоружий 7. Ґен. бунчучний		4. Ґен. писар	
IV	8. Полковник			
V	9. Бунчуковий товариш	10. Осавул ґен. артилерії 13. Полк. обозний	11. Писар ґен. суду 14. Старший військ. канцелярист	12. Полковник
VI		15. Хоружий ґен. артил.	16. Полк. суддя	17. Обознпй
VII	19. Полк. осавул 20. Полк. хоружий		18. Полк. писар 21. Військ. перекладач	
VIII	22. Сотник	24. Писар ґен. артилерії 27. Отаман ґен. артилерії	25. Військ. канцелярист	23. Полк. писар 26. Полк. осавул 28. Полк. хоружий
IX	29. Значковий товариш	30. Осавул полк. артилерії	31. Городовий отаман 33. Писар полк. суду	32. Сотник або ротмистр 34. Жолдацький капітан
X	38. Сот. осавул 40. Сот. хоружий	36. Писар полк. артил. 39. Хоружий полк. артил. 41. Отаман полк. артил.	35. Сот. писар 37. Полк. канцелярист	42. Сот. компанійський старшина 43. Жолдацький отаман
XI	44. Курінний отаман		45. Городничий 46. Сільський отаман	
XII	47. Виборний козак			48. Жолдак

Військові відзнаки. Відзнаки козацького війська звалися клейноти. За клейноти цілого війська уважали гетьманську булаву й бунчук, печать, корогви, бубни і труби, деколи також і козацьку »гармату«, тобто артилерію. Ці ознаки своєї влади запорозьке військо незвичайно цінило і ховало їх з великою пошаною. Назву »військових клейнотів« стрічаємо від 1630. років аж до кінця козаччини. В 1637. р. гетьман Павлюк писав до козаків: »Зволите писати до нас, товаришів своїх, відказуючи за військові клейноти, цебто за гармату... Взяли ми її як свій власний клейнот і скарб військовий, і поставили на звичайному місці, там, звідкіль і пішла вона за предків наших, славної памяті старинних, добрих молодців війська запорозького«. Як козаки 1638. р. програли битву під Боровицею, »в бою стратили, гармату, корогви, комишини, печать, — клейноти всі королями надані«. В 1727. р., коли мав відбутися вибір гетьмана, старшина несла врочисто »клейноти гетьманські« — булаву, бунчук, корогву, значок і печать«, — несли з великою пошаною »на подушках, тафтою червоною укритих«. Таксамо й нижча старшина мала свої відзнаки: полковник — пірнач, корогву і значок, сотник — корогву.

Булава була відзнака гетьмана від найдавніших часів. Вже 1581. р. запорожці віддають новому гетьманові Самійлові Зборовському до рук булаву зі словами: »Подаємо тобі цю відзнаку перших гетьманів цього місця, що нам щасливо, з доброю славою наказували«. Гетьмани діставали булави від війська й від різних володарів, що хотіли собі приєднати козаків. Так нпр. Богданові Хмельницькому король Ян Казимир прислав був булаву, висаджувану туркусами; другу булаву надіслав цар Олексій. Як виглядала булава, це бачимо з портретів гетьманів від Сагайдачного до Розумовського. На врочистих виступах гетьман тримав булаву в руці; а так булава лежала перед ним на столі, або за гетьманом тримав її в руках гетьманський чура.

Бунчук це також відзнака гетьмана. Це був дрючок більш, ніж 3 метри завдовжки, закінчений металевим »яблуком«, зпід якого звисало кінське волосіння. Бунчук носив бунчучний над гетьманом, особливо, коли гетьман був між військом. Також ставили бунчук на майдані серед ради.

Комишина, палиця з комишу, правила також за відзнаку гетьмана, в часах перед Хмельниччиною. Яків Собеський, що добре приглянувся козацькому війську під Хотином 1621. р., каже, що »гетьман замісць якихнебудь відзнак носить палицю з комишу«. В 1637. р., коли гетьман зрікався гетьманства, перед радою »поклав булаву й комишину«.

Це була відзнака й суддівської влади. Коли 1638. р. провинився був полковник Филоненко, його »скарали явно комишиною і ланцюг на шию заклали«. Пізніше палиця судді звалася ліска. В XVIII. в. палиця була відзнакою кошового на Січі. Був це простий грубий ціпок, з обох кінців оправлений сріблом, з тупим залізцем на кінці.

Відзнакою полковника була спершу теж булава. Підо Львовом 1648. р. всі полковники мали »золотисті булави, висаджувані камінням«. Пізніше полковнича відзнака зветься пірнач або шестопер. Це теж щось наче булава, але не з круглим »яблуком«, а з шестигранним наконечником, штудерно вирізьбленим. Дехто думає, що

Козацька корогва домонтівської сотні з 1762. р.
З »Історії України« Грушевського.

назва »шестопер« походить від шістьох пер, які насаджували деколи на пірнач.

Печать запорозького війська була округла, спершу меншого, пізніше більшого розміру. Печаті Б. Хмельницького мали у промірі 32-37 мм., одна печать Розумовського аж 87 мм. Посередині був герб: козак у кунтуші, підперезаний поясом, у шапці; ліва рука підтримує рушницю, оперту на рамя, права спирається о бік; по лівому боці висить шабля. Тільки на печатях Брюховецького та Ханенка козак у правій руці тримає спис. Довкола печаті йде напис. На найстарших печатях, до половини XVII. в., був напис »Копия Войска Запорозкого«; під польською владою — »Печать Войска Єго Королевскої Милости Запорозкого«; під московською владою — »Печать Царского Величества Малои Росіи Войска Запорозкого« (деколи в иншому порядку).

Окремі печаті мали деякі військові уряди, нпр. військова канцелярія та суд. Свою печать мав теж кожний полк, а деколи й сотня.

Запорожжя мало свою печать, теж із козаком на гербі, з тією різницею, що, побіч козака, стоїть спис, котрий »воїна знаменує, який сторожить«. Напис був: »Печать Славного Войска Запорозкого Низового«. Різні запорозькі паланки мали свої печаті, з різними знаками, такими, як: коні, олені, льви, птахи, шаблі, списи, стріли і ин.

Корогви. Були три роди корогов у козацькому війську: 1) корогва всього війська або гетьманська, 2) корогви полкові, 3) сотенні. Окрім цього, були ще значки, менші короговки, яких уживали нащодень.

У давніших часах козацьке військо вживало прапорів тих держав, що брали його на служби. Перший полк реєстрових козаків 1578. р. мав шовкову корогву з польським орлом. В 1594. р. запорожці були на цісарській службі й дістали австрійські прапори. Від польського короля Володислава IV. запорозьке військо мало блакитну корогву з орлом — наполовину білим, наполовину червоним. Богдан Хмельницький 1649. р. дістав від Яна Казимира польський червоний прапор із білим орлом. Знову ж цар Олексій прислав гетьманові московський прапор, де були образи Спаса, Богородиці, Антонія й Теодосія печерських і св. Варвари. Сирійський подорожник Павло Алейський 1654. р. оповідає, що в Богуславі, де була кватира Хмельницького, »військо мало корогву христолюбивого й хороброго гетьмана Зиновія: з чорного і жовтого шовку, у смуги, з хрестом на ратищі«.

Дуже різнородні були прапори різних полковників Хмельницького. Кривоніс, казали, мав корогву білу з червоним хрестом і такою самою обвідкою. Полковник Нечай мав корогву шовкову, »щирим золотом вигаптовану черницями київськими«.

Під Гомлем 1651. р. козацькі прапори були: один червоний із білим хрестом і білою обвідкою, один червоний, три білі, два чорні, два жовто-блакитні. Підо Львовом 1655. р. за Хмельницьким несли червону корогву, й другу — з образом св. Михайла, що пробиває змия. »За цими корогвами«, писав польський міщанин, »ішли инші корогви, більш-менш 34, на них видко було герби майже всіх дальших воєвідств і повітів — окрім нашого білого орла в короні«...

З цих різних згадок видко, що в козацькому війську довго не було одного типу козацьких корогов, а панувала повна довільність, і щодо барв прапорів, так і щодо знаків, що на них були. Цю справу унормували щойно після Руїни, тоді, як уже козацька держава приняла постійніші орґанізаційні форми. У XVIII. в. вже на всіх військових корогвах був той самий знак, а саме »національний герб«: козак із шаблею й самопалом. З 1758. р. маємо рисунок цього гербу на прапорі лубенського полку, а з 1765. р. збереглася корогва домонтівської сотні переяславського полку з таким самим гербом. По другому боці корогви кожний полк чи сотня давала свій власний знак. Ось нпр., на домонтівській корогві була змальована рука, що тримає золотий хрест, а при хресті стоять дві постаті з пальмовим гиллям. На жаль, ми не маємо певної відомости, як виглядала гетьманська корогва, або »перший прапор, який все носили перед гетьманом«.

Знак або значок — звалася менша корогва, якої вживали нащодень замісць »великої« корогви. В 1649. р. під Збаражем один козацький відділ появився з таким гетьманським значком: »не державу два прапорці гусарські, один білий, другий червоний«. В 1727. р. на вибір нового гетьмана один старшина ніс — корогву, другий — значок. І в полках були значки поруч із корогвами. Від значків пішла назва »значкові товариші«.

11. Зброя і формації

Число війська. Чисельність козацького війська дуже змінялася протягом століть. З кінцем XVI. в., коли козаччина вперше виступила як окреме, зорґанізоване військо, рахували її від 2000 до 10.000. Так нпр., Косинський у 1593. р. мав коло 4000; на австрійську службу 1594. р. запорожці обіцяли дати до 6000 добірного війська; сили Наливайка нараховували на 12.000; у боях під Лубнями було 6.000 учасників, але між ними тільки 2.000 доброго війська.

Число війська зросло сильно в московських війнах, у двох перших десятиліттях XVII. в. З Дмитром Самозванцем ходило 12-13.000 козаків, під Смоленськом 1609-1611. р. мало бути 30.000, чи навіть 40.000, під Хотином 1621. р. — понад 40.000. Але серед війська було багато челяді, джурів і всякої помічної служби. Один із тодішніх знавців воєнної справи, Старовольський, замічує 1628. р.: »Самих козаків буває 15.000, але з новиками виходить сороктисячне військо«.

В 1620 - 1630. рр. число козаків уже не збільшалося, а власне — меншало. В повстанні 1625. р. рахували козаків на 30.000, а з них у боях мало накласти головами 8.000; у переяславській кампанії 1630. р. налічували 37.000 повстанців; у московському поході 1633. р. було яких 30.000 козаків; у повстанні 1637. р. Павлюк мав 23.000.

Для тих часів замітне те, як поволі збільшалося число реєстрових козаків на королівській службі. В рр. 1575 - 1576. було реєстрових тільки 300, в 1580. рр. — 600, в 1590-1591 р. — 1000 козаків; у 1622-1623. р. пропоновано 2000 до 4000; у 1625. р. установлено реєстер — 6000; 1630. р. збільшено число реєстрових до 8000; у 1635. р. зменшено до 7000; у новій ординації 1638. р. залишено тільки 6000. Коли почалося повстання 1648. р., сам Хмельницький жадав тільки 12.000 реєстрового війська.

Хмельниччина дала зброю великим масам народу так, що число козацького війська зросло до нечуваної досі кількости. У пилявецькому поході військо Хмельницького налічували на 100.000, підо Львовом 1648. р. на 200.000, у зборівській кампанії на 300.000; а й сам Хмельницький говорив московським послам, що під Зборовом його військо доходило до 360.000 людей. Але в цій великій масі справжнього війська була тільки невелика частина. Це видко з того, що у зборівському мирі Хмельницький погодився на 40.000 реєстрового війська, а в переяславських переговорах із царем, де він міг

Національний герб на прапорі лубенського полку. (ліворуч)

Військова печатка гетьмана Мазепи.

свобідно ставити свої жадання — не поставив вищого числа, як — 60.000. Але й це військо, в порівнянні з арміями, якими розпоряджали на заході різні сильні держави, було вже дуже велике.

По смерти Хмельницького зачинається сильний занепад козацького війська, головно через те, що від Гетьманщини відпала правобережна Україна. Виговський хотів спершу вдержати реєстер 60.000, але в гадяцькій умові погодився на 30.000 реєстрового і 10.000 найманого війська. Юрій Хмельницький і Брюховецький, у переговорах з Московщиною, стояли за 60.000 реєстрового війська. Але Многогрішний у глухівській умові 1668. р. вдоволився 30.000 війська, і це число збереглося в пізніших умовах Самойловича 1672. р. й Мазепи 1687. р. Але ж насправді козаків, що повнили військову службу, було куди більше; у XVIII. в. українська армія знову чисельно зростає. В 1723. р. нараховували 55.241 козаків і до 1000 охотничого війська. В описі 1777. р. нараховували аж 179.128 козаків, та не знати, чи все це були справді озброєні люди, чи тільки належні до козацького стану. В 1783. р., тобто останнього року перед скасуванням козацького війська, числили 176.886 виборних козаків і 198.295 козаків-підпомішників.

Реєстрові козаки. На Запорожжі доступ до війська мав у теорії кожний, хто хотів козакувати; а проте до війська добирали здатніших. Доповнення війська звалося п р и п и с, а як справа йшла про найманe військо, то — з а т я г або н а б і р. Дозвіл на це давала рада, набір проводив гетьман із полковниками, а на Січі кошовий. Польський письменник Старовольський 1628. р. пише про це так: »Ранньою весною, коли сніги починають сходити зі степів, кожний охочий до воєнної справи, спорядивши човен і припас, їде Дніпром до козацьких островів, а там їх старший вибирає військо з цих приходнів: здатних каже писареві вписати у реєстер, а нездатних відправляє до дому, забравши принесені ними припаси. Принятих роздає під око десятників; їх вони слухають, доки не зміниться їх заняття або становище«. Новики не беруть участи в раді й виборах старшини, аж до трьох років; »за той час вони повнять службу слуг і коли що вистроять, зазнають від своїх старших тяжких кар«. »Таких новиків десятник, окрім девятьох старих вояків, має під собою 30, иноді і 50, і ними розпоряджається, як їх повний хазяїн, особливо в битвах; коли хто з них з битви утече, то не сміє повернутися, а то покарали б його на горло; хиба десь дома, як розходяться на зиму, може їх перепросити«. Старовольський запевняє, як це вже було згадано, що в сороктисячному війську було тільки 15.000 справжнього війська, а решта були новики. Боплян в »Описі України« згадує, що новобранці брали участь і в морських походах.

На Запорожжі в XVIII. в. молодих козаків звали х л о п ц я м и, ч у р а м и, а найбільше м о л о д и к а м и. На Січ приймали нераз навіть десятилітніх хлопців, але до війська, до »товариства«, записували щойно таких, що покінчили 20 років. У переказах про побут давніх запорожців є згадки про те, що молодики повинні були добре володіти зброєю, кермувати човном, виявляти орієнтацію й дотеп, — але тут не було ніяких постійних приписів, а тільки різні місцеві звичаї. Мало ймовірне те, що каже Боплян, немов до запорозького

війська приймали тільки такого, що переплив Дніпрові пороги і то проти води. Кошовий на Січі мав почесну сторожу, що складалася з 30-50 молодиків.

Молодики, чи чури були також у козацьких полках на Гетьманщині. Коли зборівський мир обмежив число реєстрових козаків до 40.000, багато »випищиків« пристало до козаків за чурів. Але пізніше, в XVIII. в., вже молодиків, ні чурів при полках не стрічаємо.

Військо було списане з реєстер. Перші такі переписи запорозького війська зроблено на жадання польської влади, що хотіла мати контролю над козаками. Але пізніше реєстри ведено для власного порядку, і так навіть полковник Скидан, підчас повстання 1637. р., вів реєстер свого війська. Перепису доглядав спершу гетьман особисто, пізніше цей обовязок перейшов до генерального обозного. Ревізія реєстру, т. зв. попис, відбувалася так, що козаки ставали у військовому порядку і старшина контролювала, чи кожний вписаний у реєстр, та чи хто инший часом не став на його місце. Коли в реєстрі була »діра«, тобто число козаків було неповне, відбувався припис нових козаків. У часах, коли реєстр обіймав ледви кілька тисяч людей, до війська приймали найбільше заслужених, що вже відзначилися були в боях як охотники; першенство мали також сини козаків, — місце небіщика-батька мав право в полку заняти син. Багато значило те, коли когось поручила старшина. Тимто згодом стало звичаєм, що кандидат приєднував собі дарунками впливових старшин.

Виборний козак з XVIII. в.
З літопису Рітельмана.

Коли треба було зменшити військо, відбувався випис. Такий випис переводив, нпр., Богдан Хмельницький після зборівської й білоцерківської умови; це викликало велике невдоволення і »випищики« легко пускалися на всяку самоволю. У XVIII. в. на Гетьманщині часто проводили основні перевіри козацького війська для військових і податкових потреб. Упорядкований реєстер називався також компутом.

Всі козаки, що належали до запорозького війська, уважалися за рівних і звали себе товаришами. Але при цій теоретичній рівности все між військовим товариством були одиниці й ґрупи, що вище ставали понад чернь, тобто рядове військо. Вже при кінці XVI. в. виринають старинні козаки — ті, що довгі літа служили у війську або походили з козацького роду. В XVII. в. є знову знатні козаки, що мали за собою особливі військові заслуги і решту товариства перевищали своїм значінням. Військовий товариш, це титул козака, що мав уже старшинський уряд. Самійлович утворив окрему катеґорію бунчукових товаришів, що служили під гетьманським бунчуком; звичайно це були сини старшини. Значкові товариші це знову козаки, що служать під полковою корогвою, »значком«. Рядових козаків 1739. р. поділено на дві ґрупи: виборні козаки мали бути все готові до війни й ходили у походи, підпомішники мали старатися за воєнні засоби і харчі для виборних. Військова служба мала різні назви, як осавульці, стійчики, курінчики. Дейнеками в половині XVII. в. називали народнє військо, що йшло у похід зі самими палками, що саме звалися дейнеки.

»Охотне« військо. Реєстрового війська, обмеженого числом, не все вистачало на потреби української держави. Коли приходила війна, виринала потреба збільшити кадри, й тоді гетьман покликував до війська всіх, хто міг носити зброю, закликав, »щоб поспішали не тільки реєстрові, але й нереєстрові: »аби добрі молодці, з доброю зброєю він рад приняти за товаришів«. Таким способом військо Хмельницького могло доходити й до 200, а то й 300 тисяч. Деякі відділи охотників, що зголошувалися до війська, залишалися у службі довший час як т. зв. затяжне або охотне військо, за відповідною річною платою. Таке військо мало особливу ціну тоді, коли це були фахові вояки, з доброю зброєю, належно виправлені в воєнній тактиці. Так Богдан Хмельницький під Замостям 1648. р. старався притягнути до своєї служби німецьку піхоту, що була в польському війську. До старшини німців він писав: »Просимо ваші милости до себе в компанію, в одне товариство вірне, під присягою Бога всемогучого. Не лише жадної погуби, але й найменшої кривди від нас не сподівайтеся; хто тепер старшина, той і при нас на свойому становищі і при своїй чести залишиться. Не будете ані голодні, ані голі, ані босі, а навпаки — будете вдоволені і мною і обопільним товариством. Думаємо, що ви радо зволите пристати на це, як християни і з роду браття наші, як ті люди, що звикли своїм трудом і шаблею заробляти на шматок хліба, таксамо, як і ми на цьому світі живимося«. І Хмельницькому дійсно повелося зорґанізувати деякі німецькі відділи. Так напр., служили в нього драґони, на німецький лад зорґанізовані, — »одягом німці, вірою греки, з нації українці«. У великому числі напливали на Україну молдавани, що творили волоську кінноту, а також серби, що втікали зпід турецької влади. Хмельницький мав теж дібраний відділ татар.

Пізніші гетьмани ще збільшили наймане військо. Виговський у гадяцькій умові 1658. р. застеріг собі право тримати 10.000 затяжного війська. Дорошенко мав найманих турецьких сейменів.

Він зорганізував і власну формацію серденят. Назва (з турецької мови) означала очайдухів; таке імя у турецькім війську мали найхоробріші, найзавзятіші охотники; Дорошенко брав собі за зразок таке військо. Серденята складалися найбільше з молдаван, але було

Козак - підпомішник. З літопису Ріґельмана.

між ними немало й місцевих людей. Вони наймалися для плати й утримання: »тілько з них користи, що пють та їдять, одяг і зброю і коні добрі мають, за це й умирають«. Козаки були невдоволені з цих охотничих військ, і рада 1669. р. рішила була розпустити серденяцькі полки: »нехай ідуть, хто звідки прийшов, братися до господарських робіт«. Але Дорошенко ради не послухав, збільшав число серденят, аж воно дійшло до 12.000.

Коли Дорошенко уступав із гетьманства, серденята або сердюки перейшли на Лівобережжя. Самойлович умів оцінити вар-

тість цього війська — ужив його до погряничної служби за сторожу проти татар. З того часу сердюки залишилися на лівобічній Україні, до кінця гетьманства і служили як піхота.

Рівночасно повстала ще друга подібна формація, компанійці. Охотники виступали здавна в відділах, що звалися »компаніями«. Многогрішний 1668. р. утворив під цією назвою окремий полк, що мав пильнувати публичної безпеки. Це були кінні полки. Конотопська рада 1672. р. ухвалила покасувати і серденят і компанійців, але 1687. р. порішено »охочекомонні« і охочепіхотні« частини зорґанізувати наново. За Мазепи було 5 полків »охочепіхотних« і 5 »охочекомонних« полків. У 1728. р. обмежено їх до трьох полків. Охотничі полки в XVIII. в. були невеликі, налічували по 500-600 людей кожний. Старшина їх була: полковник, обозний, писар, осавул, хоружий; над сотнями старшували ротмистри або сотники. Компанійців і сердюків уживали й до поліційної служби, сотні їх були поприділювані до різних полків, але підлягали гетьманові, не — полковникам. При боці гетьмана в XVIII. в. була надвірна корогва, а при ґенеральній канцелярії й инших установах служила жолдацька рота під проводом капітана.

Поділ війська. Козацьке військо ділилося на полки, сотні й курені.

Полк означав і відділ війська і округу, де цей відділ мав осідок. В 1620-1630. pp. було 6 реєстрових полків: білоцерківський, канівський, корсунський, переяславський, черкаський, чигиринський і короткий час іще — миргородський й лубенський. За Богдана Хмельницького було 17 полків: білоцерківський, браславський, кальницький або винницький, канівський, київський, корсунський, кропивенський, миргородський, ніженський, паволоцький, переяславський, полтавський, прилуцький, гуманський, черкаський, чернигівський, чигиринський, а деякий час ще й бихівський або білоруський, подільський і инші. В XVIII. в. залишилося козацьке військо тільки на Лівобережжі (й у Києві); тоді полків було 10: гадяцький, київський, лубенський, миргородський, ніженський, переяславський, полтавський, прилуцький, стародубський, чернигівський.

Величина козацького полку за ці два століття безнастанно зростала.

На переломі XVI-XVII. в. козацький полк складався пересічно з 500 людей. Так відділ козаків, набраних за Баторія, мав 530 люда; в 1601. р. козацьке військо числом 2000, мало 4 полковників; австрійський висланець до козаків 1594. р. Ерих Ляссота каже, що на Запорожжі полковник це старший над 500 людьми. В 1620-1630. pp. козацький полк був уже удвоє більший, мав 1000 людей. Таку величину полку принято в орґанізації реєстрових козаків того часу. Деколи полк був іще більший; у війську Сагайдачного під Хотинем 1621. р. бачимо полки по 3000, а то й 4000 коней.

За Хмельниччини ця висока чисельність козацького полку збереглася. Так під Збаражем 1649. р., »було 23 полковники, а в кожному полку від 5.000 до 20.000; менше 5.000 в полку не було. В 1651. р. козацькі полковники оповідали московським послам, що у війську то прибуває, то убуває людей: »в таких полках, де раніше було по 1000 і 2000, тепер буває й по 5000«. Але при орґа

Бандурист і запорозький козак. З літопису Ріґельмана.

нізації реєстрового війська, після зборівської умови 1649. р., принято величину полків від 2000 до 3000 і тільки єдиний ніженський полк доходив до 1000 люда.

У XVIII. в. полк став іще чисельніший. В 1723. р. полки мали, здебільша, яких 5000 козаків, але ніженський полк мав майже 10.000 людей. В 1782. р. полки містили по 10.000 до 20.000, а ніженський доходив до 40.000 виборних козаків.

Полк ділився на с о т н і. Первісний, невеликий полк мав справжні сотні по 100 людей; так у полку з 500 людей було 5 сотень, у полку з 1000 людей — 10 сотень. У реєстровому війську Хмельницького полки мали різне число сотень, від 11 до 22, залежно від величини полку. Сотні стали більші, звичайно мали вони по 200 до 250 людей, але й по 100 і по 300. У XVIII. в. полки теж ділилися на нерівне число сотень, а сотні чисельно дуже зросли. Так 1723. р. сотня має пересічно коло 400 людей, в 1782. р. поза 1000.

Сотню ділили спершу на д е с я т к и, пізніше на к у р е н і. В 1581. р. у реєстровому війську десяток складався з отамана й 9 козаків. В 1601. р. сотня мала 8 десятників і на одного десятника припадало 12 »чорних« вояків. Поділ війська на десятки стрічаємо ще й за Хмельниччини. Так на поміч ханові 1650. р. Хмельницький вислав козаків »одвуконь, з оружжям добрим, огнистим, один віз на десяток чоловіка«; у поході на Польщу 1651. р. козаки мали по 2-3 бочки сухарів на десяток.

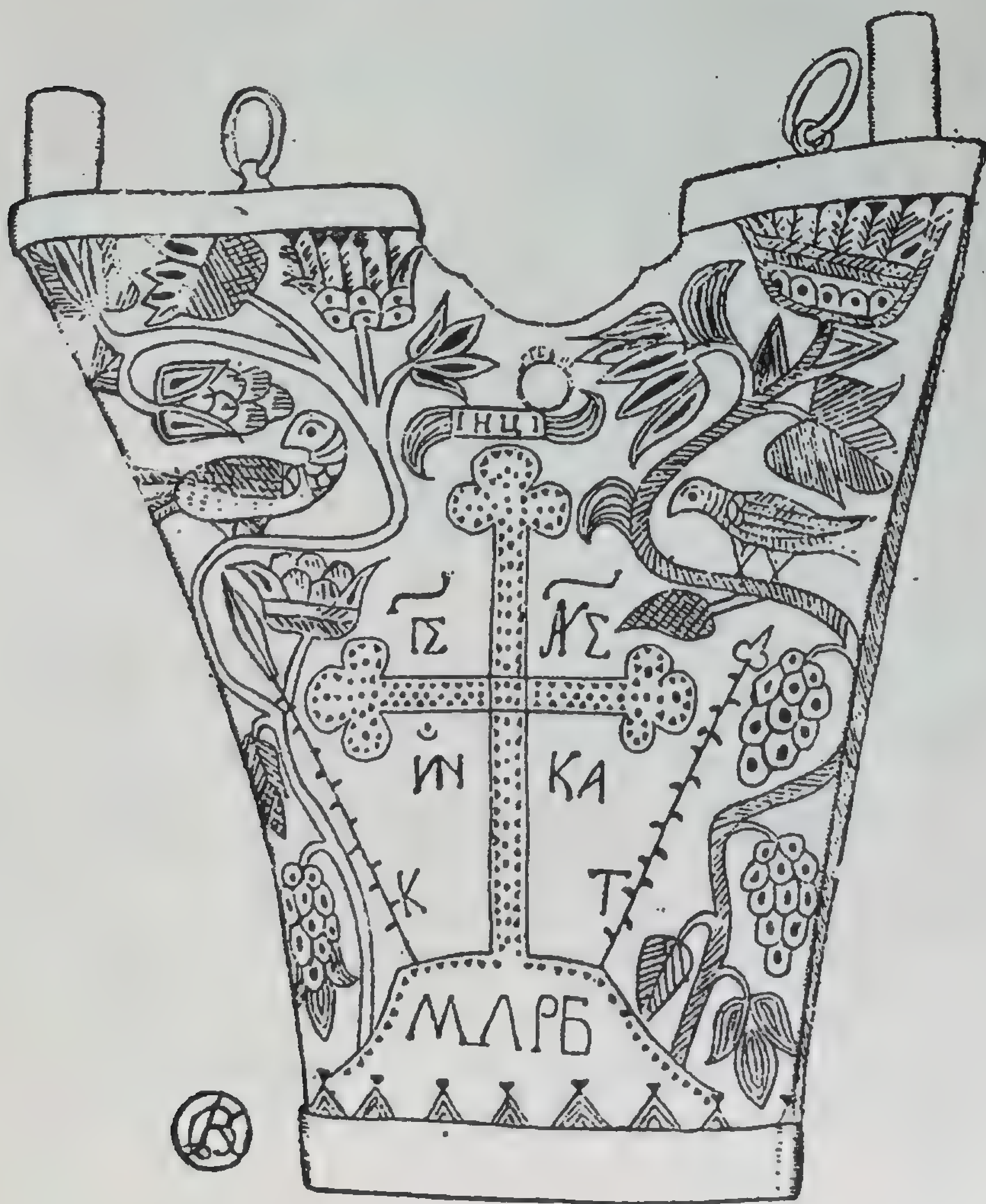
Зброя. »Зброя їх — рушниця і шабля, инші мають короткий спис і стріли, але рідше; залізної зброї ніхто не носить, навіть

гетьман«, писав про козаків Старовольський 1628. р. Подібно характеризують козацьку зброю й інші мемуаристи. Папський посол Ґамберіні 1584. р. пише: »Зброя їх шаблі і кілька рушниць, із яких вони ніколи не хиблять«. Боплян розказує, що в похід на море козак бере дві рушниці та шаблю.

Найважнішою козацькою зброєю була безперечно рушниця. Під Хотином 1621. р. »було 30.000 рушничних козаків, що могли ставати пішо, бо шаблі не всі мали«. В 1651. р. під Берестечком: »шабля рідка, самопал у кожного«. Тимто козаків називали »рушничним військом«. Ще більше — сучасники стверджують, що козаки в поході мали нераз і по дві рушниці, а то й більше. Козацькі рушниці мають звичайні назви: самопал, рушниця, мушкет. Рушниці й самопали згадують нераз одні поруч одних, отже ці назви не були ідентичні, але як їх відрізняли, не знаємо. Німець Вайнбер оповідає, що козаки під Смоленськом мали довгі рушниці »на зразок шотляндських«. В 1637. р. є перша згадка про мушкети у козацькім війську.

З инших родів рушниць згадується яничарки (вперше 1638. р.). В 1720. рр. »чудові« яничарки вироблювали в селі Кубиче коло Башлі на Слобожанщині. Рідше чуємо про булдинки чи ґульдинки. Запорожці свої рушниці звали фузіями. У XVIII. в. часто стрічаються пистолєти або пистолі, нераз чудово прикрашені сріблом. Пістолі носили за поясом або у шкіряних кобурах.

Кулі козак носив у чересі або в ладівниці, чи лядунці, порох у звичайному розі або в порошниці.

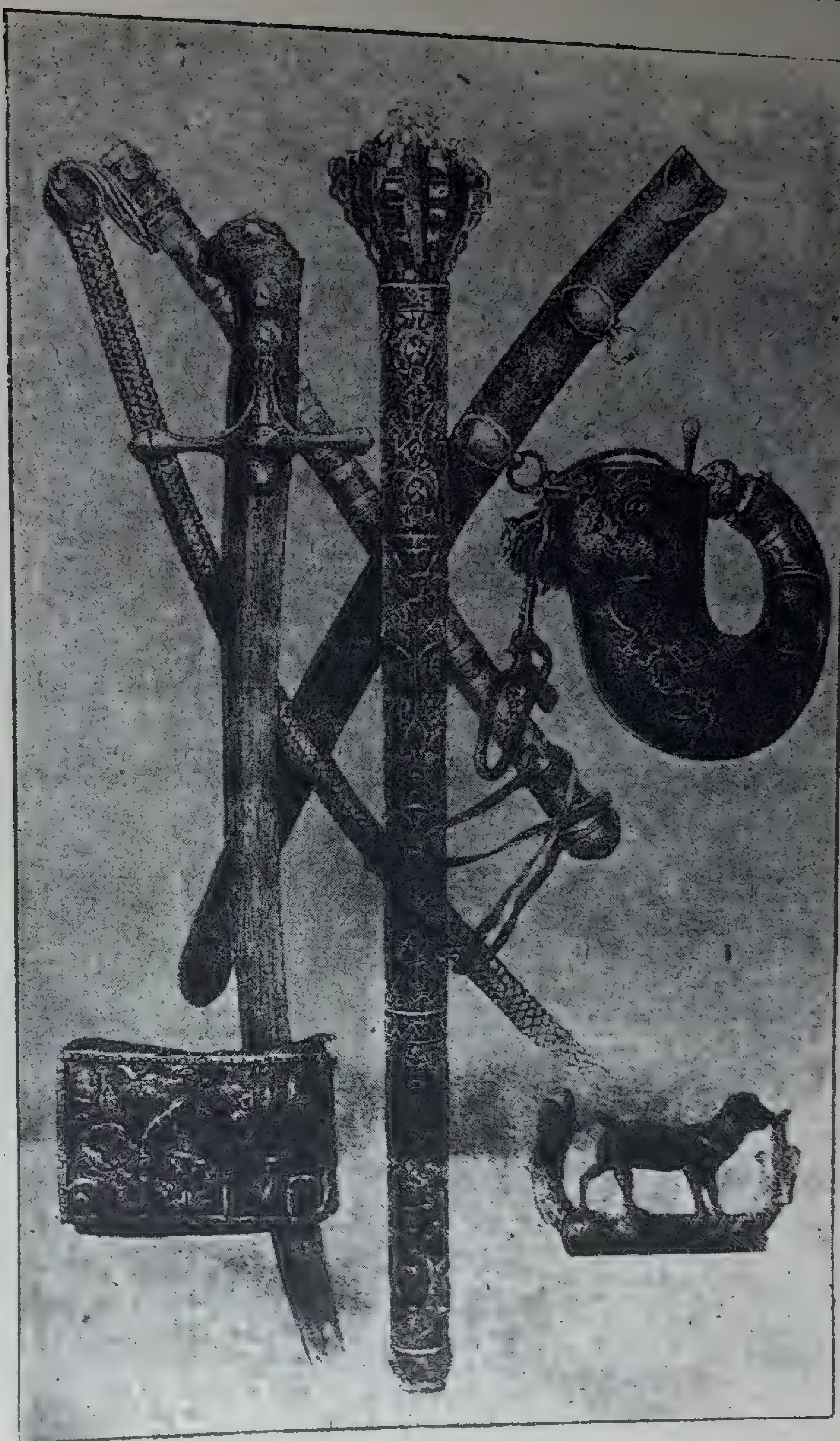

Козацька порошниця з 1726. р.
З »Історії« Грушевського.

Рушниця зробила непотрібним старосвітський лук. Вже 1619. р. при перегляді війська »майже всі були з вогненою зброєю, мало хто з луком«. А що гетьмана Петра Конашевича прозивали Сагайдачним, і на відомій картині він змальований із луком та сагайдаком, — то це тільки лицарська прикраса. Козацьких лучників стрічаємо ще за Хмельниччини, але й тоді вже їх менше. »Це вже справа не з тою давньою Руссю, що тільки з луками та рогатинами ставала, але з грізним огнистим військом«, писав воєвода Кисіль про армію Хмельницького. Тільки на Запорожжі лук тримався був іще до

половини XVIII. в, й запорожці славилися як чудові стрільці-лучники.

Шабля до половини VIII. в була в козаків майже поширена як рушниця, але пізніше стала почесною лицарською зброєю, улюбленою »нeнькою рідненькою, панночкою молоденькою«. Хоч шаблі на Україні були спершу різного роду й походження, то пізніше витворився український тип »козацької« шаблі, на жаль, досі основно не прослідженений. Навіть найславніший дослідник запорозької старовини, Дмитро Яворницький, не вміє сказати більше, як те, що »шаблі вживали не особливо криві і не особливо довгі, середньої довжини 5 чвертей« (цебто 1.30 м.). Зразки шабель, які бачимо на ілюстраціях, вказують, що козацькі шаблі були доволі тонкі та легкі, ручку мали оздобну, похви прикрашені різьбою.

Узброєння козацького старшини.
Пірнач, шабля, порохівниця, кресала і нагайка.
З »Історії« Яворницького.

Досить поширений був у козаків спис (списа). В 1628. р. гетьман Михайло Дорошенко в бою під Білою Церквою »сімох татар убив списом, одного так сильно вдарив, що не міг списа витягнути«. У повстанні 1637-1638. р. значна частина козаків ішла у бій із рогатинами і козацький табор був »рогатинами добре обострожений«. У XVIII. в. списів уживала козацька кіннота, особливо запорожці; була навіть приповідка: »козакові без ратища, як дівчині без намиста«. Запорозькі списи, що збереглися до нашого часу, є з тонкого й легкого дерева, $3^1/_2$ м. завдовжки, з залізним наконечником на одному кінці та з дірками на ремінну петлю на другому; цю петлю закладали на ногу, щоб лекше було спис тримати. Деколи

на вістрі списа була ще перекладина, щоб деревце не входило за далеко в тіло пробитого ворога.

Рідше стрічаємо боєві сокири й молотки, чекани й келепи: »козак козачий звичай знає, келепом по ребрах торкає«.

Охоронної зброї, а саме панцирів, шоломів і под., уживала тільки козацька старшина, і то більше в репрезентаційних виступах, ніж у боях.

Одяг. Козацький одяг до половини XVII. в. був дуже різноманітний: таксамо як рябе було саме козацьке військо. Козаки-рядовики одягалися дуже просто, їх одяг не відрізнявся мабуть, нічим від селянського. Боплян в »Описі України« оповідає, що підчас походу на море козаки вдягають сорочки, штани, поганенькі свитки й шапки; тільки як добудуть добичу на ворогах, перебираються, бо »люблять гарно вдягатися«. Австрійський посол Лясота 1594. р. каже, що козаки носили поверх плащі, які звалися кобеняками. Старовольський згадує 1628. р. ґрубі сорочки й киреї. Один німець, що бачив козацьке військо під Смоленськом 1633. р., описує: »хлопи всі однакові, в сірім одягу, рідко котрий в синім або червонім«. Під Корсунем 1648. р. козацьке військо показалося здалека в білих сермягах. Таксамо козаки стародубського полку 1651. р. були »всі на добрих конях, у білих сермягах«.

Різнородність убрань бачимо й на картинах козацького війська з 1620-1640 рр. Але вже тоді починає творитися типовий козацький одяг, вперше, мабуть, у реєстровому війську, що діставало однородне сукно на убрання. Як видко з одної картини Бопляна (див. стор. 182), козак носив каптан (жупан), довгий нижче колін, без ковніра, застебнутий ґусто ґудзиками, перепоясаний мягким поясом, до якого з лівого боку була причеплена шабля. Шапка була обшита футром, а дно у ній дещо звисало. У старшини футряна »околиця« при шапці була попереду розрізана дещо і шапку прикрашували пера, засаджені з боку. Знатний козак поверх жупана носив теж широку керею, підбиту футром, деколи з багатим ковніром (див. стор. 191).

У XVIII. в. козацький одяг складався з двох головних частин, спіднього каптана і верхньої черкески або кунтуша. Але відрізняли вже одяг військовий від цивільного.

Каптан у війську був із сукна, короткий, сягав тільки дещо нижче колін, щоб лекше було вскочити на коня й марширувати вигідно; військові вправи відбували козаки у самих каптанах. Жупан був досить обтислий, поли заходили добре на себе; застібали його на гаплик або ґудзик при комнірі і перепоясували поясом. Щодо краски, то виборні козаки носили зразу червоні каптани, потім білі, компанійці червоні, пушкарі і жолдаки жовті. Старшина і цивільні люди носили жупани довільної довжини, різних красок і з різних матерій.

Поверх каптана військові носили черкеску, одяг досить обтислий, з фалдами позаду, з вирізаним комніром, підперезаний поясом; черкеска сягала нижче колін. Це був одяг, приписаний для війська нижчих ступнів. Старшина й цивільні урядовці носили кунтуш, значно довший від черкески з різноманітних матерій, з розрізаними рукавами, без пояса. Простим козакам аж до військового товариша взагалі не дозволяли вживати кунтушів.

Докладніші приписи про одяг »виборних« козаків видав гетьман Розумовський 1763. р.: каптан мав бути суконний, темносиній, з червоними вилогами, переперезаний червоним поясом; під ним білий півжупанок і білі штани; шапка з чорною, смушевою околицею й низьким дном, в кожному полку иншої барви, плащ сичій. Чоботи бували різної барви. Компанійці носили зелену черкеску з червоними вилогами, під нею червоний жупан; шаравари їх були вузькі, а деколи штани, звані голянцями, чоботи короткі, шапки круглі.

Збірка козацьких порохівниць.
З »Історії« Яворницького.

Військові вправи. »Ці вояки були давніше прості селяни, без ніякого военного досвіду, але поволі вивчилися; вони від дитини вчаться їздити верхи, стріляти з рушниць і луків та бути відважними« — так характеризує козаків Павло Алепський з часів Хмельниччини. У козацькому війську не було звичаю проводити систематичну муштру. А все ж потрібні були хоч деякі військові вправи, щоб утримати порядок у поодиноких відділах та вможливити спільні виступи. Вже за Сагайдачного чуємо, що військо відбуває т. зв. попис. Так один із сучасників описує, як 1619. р. козацькі полки порядкувалися в таборі над річкою Узенем: »Довго полки пересували на гору й за гору, довго мішалися... Дальше полки за порядком давали вистріли. Потім полки обернули до табору, показуючи їх нам, і кожний полк ішов до свого становища«. Такий »ґенеральний попис« був 1637. р. перед королівським послом: »Вивели все військо в поле, казали їм презентуватися й дати сальву за здоровля короля. І виконали вони це так порядно, що кожний міг переконатися, як добре приготовані вони до морського походу«. За Хмельницького 1649. р. був попис війська під Києвом над річкою Либеддю. Московський

посол 1658. р. оглядав попис війська Виговського: »За табором козацькі полки нам настрічу вишикувалися в порядку з корогвами по лівому боці дороги, і між ними піхота... Полковники й сотники поздоровляли, а піхота з рушниць стріляла, — але стрільба була слаба і без ладу, а піхотинці нужденні, незодягнені як-слід«.

Московський уряд, від часу, коли Україна ввійшла в союз із Московщиною, нераз звертав увагу гетьманам, щоб старалися піднести рівень козацького війська і зближили його до »реґулярних« полків. Так уже 1655. р. царський посол Матвєєв подав Богданові Хмельницькому проєкт, утворити 10.000 війська »салдатським ладом«: цар обіцяв прислати відповідних інструкторів, як полковників, підполковників, майорів, капітанів, що могли б були розпочати науку. Гетьман відповів, що розгляне цей проєкт, коли настане мир із поляками. Пізніше цар Петро задумував іще основнішу реформу: він хотів скасувати козацькі вольности взагалі й перетворити козаків у реґулярне військо. Чутки про це незвичайно схвилювали старшину і примусили Мазепу шукати порозуміння зі шведами. Але деякі частини, підо впливом російських військ, таки переймали дещо з »реґулярного порядку«; нпр., 1725. р. Андрій Маркович записує, що »козаки й товариство бунчукове рушили з обозу й ішли за реґулярними зараз, по 4 людей у шеренках«. Пізніше, 1734. р., знову прийшов із Москви наказ до козаків »учиться реґулярству«, — але й тепер основної реформи не переведено. Останній гетьман Розумовський зробив для цеї справи тілько, що завів одноцільне умундурування виборних козаків. Але хоч правильної муштри не було, серед козацького війська було досить внутрішньої дисципліни, і в прилюдних виступах козацькі полки вміли утримати добрий порядок. Як про це згадував Іван Котляревський: Так вічной памяти бувало у нас в Гетьманщині колись: Так просто військо шикувало, не знавши просто »стой, не шевелісь!« (не рухайся). Так славнії полки козацькі — лубенський, гадяцький, полтавський в шапках, було, як мак цвітуть. Як грянуть, сотнями ударять, перед себе списи наставлять, то мов мітлою все метуть!

До доброї постави козацьких полків причинялася безперечно військова музика. Вже з кінцем XVI. в. козаки на Січі мали бубни і труби, — навіть срібні труби, даровані цісарем. В 1601. р. в полку з 500 людей був 1 трубач, 1 сурмач і 1 довбуш. У бубни або літаври били, як скликали раду, на бубнах вибивали гасло, трубами давали знак, що треба готовитися до походу. Музика пригравала також у поході війська: »Полковники, старшина полкова й сотники з усіма козаками, при військовій музиці, зі знаками (корогвами) йшли пішкома в город« — на вибір гетьмана 1734. р.

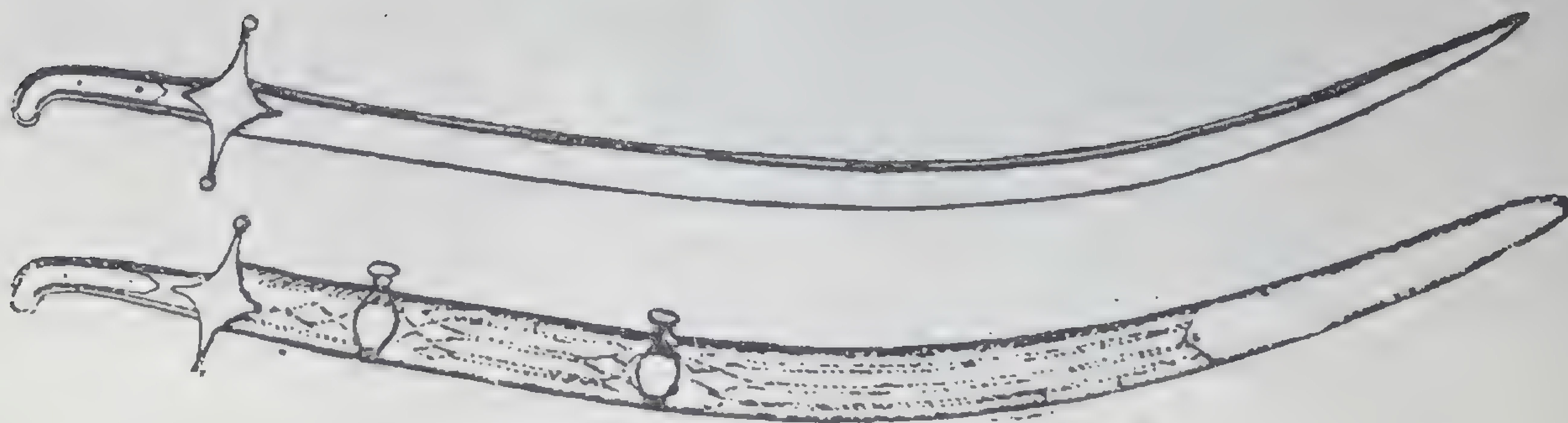
Утримання війська. За польської влади реєстрове військо діставало плату з державного скарбу так, як і инші наймані частини. Коли ж зорґанізувалася козацька держава, військова служба стала безплатна. Козаки позаймали великі простори давніх королівських і панських земель, порозводили на цих »займанщинах« свої господарства і мали з них достатній прожиток; маючи ці землі, вони були обовязані повнити службу безплатно. Частину державних земель залишено на загальні військові потреби, так нпр. »ранґові« маєтности діставала старшина, що займала вищі уряди, деякі землі

були призначені на утримання артилерії і т. д. Державний скарб визначав теж на військо деякі податки й доходи, нпр., »третю військову мірку« з млинів, доходи з аренд і ин. З державних доходів оплачували наймані частини, компанійців, сердюків і ин., а підчас дальших походів і реєстрові козаки діставали деколи плату. Найтяжче й найдошкульніше було те, що український уряд мусів утримувати своїм коштом на Україні російські полки, що від переяславської умови 1654. р. стояли залогами по головніших городах.

Плата, яку діставало військо, в різних часах була різна. За польських часів у 1570-1580. рр. козак-рядовик діставав 10 до 20 злотих річно, в часі миру менше, у війні більше; на початку XVII. в. плата доходила до 28 зол., в 1630. рр. знову спала до 10 зол. Окрім грошей, козак діставав каптан або сукно (5 ліктів). Коли козаки наймалися на чужу службу, то деколи могли добути й більше, нпр. татарський хан Шагін-Ґерай 1628-1629. р. платив »на шаблю« по 10 червінців і давав по кожухові. За Хмельниччини 1651. р. семигородський князь Ракоцій хотів наняти сотню виборних козаків і обіцявся платити по 4-5 угорських золотих. У XVIII. в. компанійцям платили по 4 карбованці річно, »а хто з молодиком служить«, то 6 карбованців і, крім цього, »місячне« в натурі або грішми.

Наймані війська, а й московські залоги, діставали натурою т. зв. порції й рації, тобто харчі для людей і поживу для коней. У XVIII. в. на »порцію« йшла чвертка муки, 2 фунти круп, 30 фунтів мяса і 15 фунтів сала, — на »рацію« — 2 вози сіна, 60 гарнців вівса, 30 кулів соломи, 2 вози дров і 75 копійок грішми.

Військовими доходами орудувала ґенеральна скарбова канцелярія під проводом ґенерального підскарбія. Інтендантурою в полках завідували комісарі, що їх не приraховували до старшини; вони діставали окремі доручення на час потреби; доставляли харчі, дбали про кватири для війська, а й займалися збором податків. До помочі їм ставали комісарські десятники.

Козацька шабля.
Зі збірки Укр. Наукового Товариства в Києві.

12. Військо у бою

Похід. На похід покликав військо гетьман своїм універсалом:

»Богдан Хмельницький, гетьман війська й Його королівської милости запорозького панові полковникові київському з усім товариством полку — здоровля від Господа Бога вашій милости жичимо! Жадали ми від вас узимі й наказували, щоб ви йшли на услугу його милости цареві кримському. Але що в тому часі ще ми сподівалися непевности покою від панів поляків, тимто як ми, так і цар кримський, того походу торік занехали й услугу, на котру ми мали йти, ми відклали. Тепер певний покій став, тимто й. м. цар кримський прислав до нас, щоб ми йому кілька тисяч товариства придали, по 300 з полку, а одного сотника на наше місце. Отож маєте одвуконь, із оружжям добрим, вогнистим, один віз на десяток людей, не чекаючи другого універсалу, на день 26. травня до Полтави ставитися на цю дорогу, тобто на услугу визначену й. м. цареві кримському, що замишляє на черкесів — на призначене місце, без вимови, під ласкою нашою й військовою, инакше не чинячи. В Чигирині, 24. травня, 1650. р.«

Але частіше гетьман висилав не тільки один універсал, але й другий і третій, назначуючи на кожний речинець частину приготови. Полковники від себе передавали той наказ до сотень, а по сотнях давали ще знак трубами або літаврами. Початок походу звався в и х і д або в и г і н, бо нераз військо неохоче вибиралося в далекі походи, особливо з наказу царя. Андрій Маркович пише у своїм дневнику 1724. р.: »Післав я указ у всі сотні про скорий вигін козаків у низовий похід«.

Коли військо зібралося в означеному місці, відбувався »попис«. для контролі, чи кожний козак як-слід озброєний і приготований. Звичайно вимагали, щоб козак мав два сильні, добре відгодовані коні, добру рушницю, відповідну кількість пороху (2-5 фунтів) і куль (до 300), харчі та инше воєнне знадібя. Старовольський пише: »Кожний козак, окрім рушниці і припасу, мусить мати ще сокиру, косу, лопату, мотуззя і все потрібне то того, щоб насипати вали або звязувати вози, коли цілим військом треба збройною рукою відбиватися від ворога«. Боплян оповідає про харчі, які козаки мали підчас походу на море: »У бочці, на 10 стіп завдовжки і 4 стопи завширшки, добре звязаній обручами, тримають сухарі й дістають їх крізь діру. Мають також варене пшоно й розпущене з водою тісто, їдять його, мішаючи з пшоном, і воно править їм за їжу й напиток; смак має квасний, а називають його »саламахою«. Під Берестечком козаки мали по 2-3 бочки сухарів на десяток людей. У пізніших часах, у XVIII. в., до звичайних харчів належало борошно, пшоно або крупи, сало й ин.

Деколи, у ближчі походи, військо виступало »налегко«, з малим вантажем, з самими »юками і саквами«, як казав Хмельницький. У дальшу дорогу йшов важкий обоз, що мав часом і кілька тисяч возів. У поході Юрія Хмельницького на Волинь 1657. р. нараховували 35.000 козаків, — але це число, здається, прибільшене. Козацькі похідні вози були легкі й невеликі. »Коли йдуть походом

Кінний козак з XVIII. в. З літопису Ріґельмана.

у инші краї, то кожний має віз, запряжений одним конем; на них везуть теж мосяжні гармати«, оповідає Старовольський, сучасник Сагайдачного. Подібне каже семигородець Кравс, що бачив козаків Хмельницького в Молдаві: »У козаків такий звичай на війні, що кожний їде верхи на коні й має припряжений малий візок із харчами, в поході ці вози йдуть з двох боків, а посередині піше військо і в потребі ці вози правлять їм за шанці«. Старшина влаштовувалася вигідніше. Андрій Маркович пише у свойому деннику про похід на Підкавказзя 1726. р.: »У цей похід я взяв коней верхових два, а возових 6, волів 3, овець 4, будку, віз і однокінний палубець (повізок)«.

Військо рушало в похід впорядковане на полки та сотні, що йшли під своїми корогвами, зі своїм обозом і артилерією. На ворожій території військо попереджували *сторожі* або *чати*. Ціла армія розтягалася на великий простір, за Хмельницького навіть у лінію на 10 миль завдовжки. На відпочинок чи попас військо ставало там, де була вода і паша для коней. Тоді козацькі *кашевари* приготовляли їжу для своїх відділів. Коли військо залишалося довше на одному місці, ставили для пробутку *намети* або *курені*. Як виглядало козацьке шатро, вказує рисунок Бопляна (див. стор. 278). Коли обоз по довгому постою залишав *обозовище*, козаки підпалювали те, що залишалося.

В війні панувала у війську сувора дисципліна. За давнім звичаєм козакам заборонено було пити горілку підчас походу. Але пізніше цей звичай, мабуть, не вдержався. Сторожі довкола обозу пильнували, щоб неохочі не втікали з війська і втікачів ловили.

В таборі відбувався нераз суд і винуватих карали військовими карами: приковували до пушки, карали киями, а за більші злочини присуджували й кару смерти.

Окремі санітарні установи в ці часи ще не існували. У козацькім війську бували лікарі і цилюрники, але тільки принагідно, не на постійному військовому утриманні. Похідних шпиталів не було; раненими опікувалися тільки люди доброї волі, або церковні братства по містах. Славний козацький шпиталь у Трехтемирові був не справжнім шпиталем, а захистом для калік та інвалідів. Тільки як появилася денебудь яка пошесть, військо ставило застави і не пропускало людей з загрожених околиць.

Військо у поході мало своїх священиків-капелянів, а деколи й похідну церкву.

Бій. Табор. Козацьке командування старалося звести бій на місці, що заздалегідь було приготовлене на зустріч, щоб ворога відразу поставити у некорисну ситуацію. Це видно особливо у боях Хмельницького, під Корсунем чи під Зборовом, де гетьман заскочив поляків, неприготовлених до битви.

Базою для війська, що виходило у бій, був табор. Боротьба й оборона з табору була характерною особливістю козацької тактики.

Табором називали поукладані разом обозові вози, за якими ставало військо. Такий спосіб оборони був відомий в українських степах уже за княжих часів; наше військо на безлюдному місці, де не можна було знайти захисту в терені, заставлялося від половців возами. Табор уславився був у XV. в. в чеських гуситів, яких звали навіть таборитами, знали його й литовські й польські війська в XVI. в. Але спопуляризували цей спосіб оборони козаки, довівши його до незвичайної вмілости.

Табор починали порядкувати тоді, коли військо сподівалося зустрічі з ворогом. Обозові вози ставали тоді по одному і другому боці війська, простою лінією, один за другим, у кілька рядів. В 1596. р. Лобода під Білою Церквою мав табор з пятьох рядів возів, Павлюк 1637. р. ішов табором у шість рядів. Посередині ставало військо, піхота і кіннота. Перед і зад був теж забезпечений возами, там приміщували також артилерію.

Коли ворог надійшов близько, піхота зпоза возів починала стрільбу з рушниць, таксамо відзивалася й артилерія. Чи треба було йти вперед, чи відступати, військо під охороною табору, за кількома рядами возів, було добре забезпечене від наступу. В 1628. р. під заслоною табору запорожці перейшли були цілий Крим, від Перекопу до Бахчисараю, хоч татари їх сильно обстрілювали. І таксамо пізніш верталися тим самим шляхом, теж »оборонною рукою«. А коли в одній сутичці утратили були одну пушку, то другого дня пішли знову табором на те саме місце й гармату забрали. Під Дрижиполем 1655. р. козаки кілька днів відбивалися від польських військ, що їх переслідували, — »а табор мали такий міцний і вогнистий, як який Мальборґ« (славна пруська твердиня).

Ворог старався все в якомусь місці табор розірвати і крізь цю діру вдертися до середини, між військо. Щоб утримати в порядку лінію табору, козаки привязували віз до воза, — хоч воно не було

легко й вигідно. А коли ворог табор »розірвав«, або »урвав« його частину, старалася наново лінію возів замкнути. І тоді нераз мусіли залишати частину возів, а то й людей, щоб рятувати цілість, і табор наново справити, впорядкувати.

Козацький маяк - гляда.
З »Історії слобідської України« Батаглії.

Нераз треба було спинитися на якомусь місці і тут готовитися до бою. Тоді випрягали коні і пускали їх самопаш, — запорозькі коні були привчені ходити табунами, — а з возів будували кращий, оборонний табор. Плян такого табору бував різний. Нпр., 1625. р. на Цибульнику козацький табор мав вигляд півмісяця; в 1638. р. табор полковника Путивельця був овальний. Табор бував деколи дуже просторий. Під Берестечком 1651. р. табор Хмельницького мав мати по сім верстов уздовж і вшир. В оборонному таборі вози ставили близько один біля одного і звязували одне до одного їх колеса. Деколи звертали вози оглоблями до ворога. Так зробив був Путивлець: »вози густо сполучив, оглоблі на подобу списів обернув, щоб і до возів самих приступу не було«. Острянин обезпечив табор наїженими рогатинами. До возів насипували землі, а то й цілком обкопували їх валом, копали ще рови, шанці і всякі засідки. Добути таку земляну фортецю було дуже важко; завдяки таборові козаки оперлися туркам під Хотином 1626. р. і часто успішно боронилися від поляків. Боплян каже: »У чому проявляють найбільше зручности та вмілости, то це битися табором, заслоняючися возами. Можна сказати, що під охороною табору 100 козаків не боїться 1000 поляків і таксамо 1000 татар«. А Старовольський додає: »Їх табор у злуці з польською кіннотою має величезну вагу, як це ми переконалися у війні з турками«.

Бій кінноти. Табор служив не тільки для оборони, але й як опора для зачіпної акції. При своїй легкости й рухливости табор міг підійти близько під позиції ворога й військо могло в догідній хвилині почати бій.

До бою рушала наперед кіннота, а саме невеликі відділи, що викликали ворога на герць. »Зпід полковничої корогви вискочило 40 коней«, читаємо в описі бою під Гомлем 1651. р. »Один із них виїхав на герць, викрикуючи по татарськи »гала-гала«, але один із залоги влучив його коня в голову«. Звичайно, з боку противника виїздили теж герцівники, і бій розгорався на цілій лінії. Пер-

шого дня в бою під Берестечком у таких герцях козаки побили багато поляків.

Коли на поле бою виступили вже більші ворожі сили, тоді козацька кіннота насувала до наступу л а в о ю, тобто впорядкованими відділами. Тиміш Хмельницький під Ясами »велів свойому війську йти лавою, наче на неприятеля«. У кримському поході 1628. р. запорожці »ввесь час билися хоч герцями, хоч лавою«. Як виглядала козацька »лава«, це видко з картини битви під Лоєвом 1649. р.

З якою зброєю виступала кіннота до атаки, про це докладно не знаємо. У давніших часах козаки трималися татарської тактики. здалека обстрілювали ворога з луків, зблизька вдаряли списами. За Хмельниччини деякі козацькі відділи мали вже пистолі. Компанійці в XVIII. в. мали короткі рушниці або пістолєти. Але в остаточній зустрічі з ворогом вирішальною зброєю вершника була шабля і бій на шаблі акцію кінчав.

Козацька кіннота не була найліпша. Боплян каже: »На коні вони не найліпші; мені траплялося бачити, як 200 польських кавалєристів примушувало втікати 2000 найкращого козацького війська«. Подібно висловлюється один поляк перед боєм під Берестечком: »Пішє військо буде битися добре, але на комонник слаба надія: один добрий юнак може відігнати 10 кінних козаків«. Тимто Хмельницький був примушений користуватися татарською кіннотою у битвах з поляками. Та пізніше козацька кіннота розвинулася досить сильно.

Тактика піхоти. Вирішну ролю в козацькому війську мала піхота. З початком битви піхотинне військо пробувало в таборі, під охороною таборових возів. Коли кіннота почала вже герці й увага ворога звернулася на неї, виходила піхота, стараючись непомітно підійти до ворожих позицій. Під Хотином 1621. р. наперед вибігла кіннота, а потім піхотинці »лізуть по землі під турецький табор«. Таксамо в бою з поляками під Куруковом 1625. р. козаки зробили вилаз із табору: спершу пустилася кіннота, а піші »на черевах лізли по землі«.

На догідному місці піхота насипала шанці. В тому козаків уважали за незвичайних майстрів. »Про них кажуть, що нема на світі війська зручнішого закладати шанці, як козаки«, свідчить семигородець Кравс. Козаки вміли чудово використовувати характер терену, особливо горбки, яри, річки, болота, багна. »Для козака, що живе над Дніпром, вся надія й відвага в воді, ріці, болоті«, пише учасник козацької війни 1637-38. р. »Коли козак не має води, болота або яру, то пропав. З цим багато може, багато вміє, багато доказує, — без цього »глухий німець«, нічого не вміє й як та муха гине. Тимто зима, коли вже копати не можна, коли ніяк водою не втечеш — для нього суворий неприятель; але весна, літо, а почасти й осінь, це його хліб, скарб, достатки і всяка фортуна«...

До шанців козаки вживали лопат і мотик. »Козак має ці обидва прилади на одному держаку, завсіди привязані до пояса, ними він сипле землю й робить укріплення проти кінноти серед безмежних рівнин своєї країни«, оповідає папський нунцій. У німецькому описі битви під Лоєвом 1651. р. є згадка про те, що й кожний кінний козак мав лопатку при сідлі. Козацькі шанці складалися з окопів, ровів і ям, де ховалися козаки від обстрілу. »Кожний має свій захист,

яму в землі. Ставши на ноги, вони стріляють із рушниць, а коли стріляє ворог, ховаються по ямах, і жадна куля їх не влучить«, описує Павло Алепський.

Запорозький козак в повному озброєні.
З »Історії запорозьких козаків« Яворницького.

Копаючи шанці, піхота підступала все ближче до ворога. До ворожих позицій заходили не тільки з фронту, а й з боків; нераз і близько свого табору владжували засідки і старалися приманити туди ворога. Нераз і кіннота під напором ворога наслідувала піхоту: зсідала з коней або »спішувалася«, обкопувалася шанцями й так боронилася.

Зпоза шанців козаки обстрілювали безнастанно ворога. Козацька стрільба бувала незвичайно густа та сильна. Очевидець поляк запевняє, що в бою під Кумейками козаки вистріляли 50.000 куль. Сильний вогонь піхоти звичайно вирішував битву, — так було в боях під Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Конотопом. Під обстрілом із мушкетів ворожа кіннота не могла довго витримати й утікала з утратами, — тоді й козацька кіннота могла владити нову атаку.

Деколи й сама піхота робила наступ на ворога. Під Гомлем 1651. р. козаки-піхотинці, під охороною шанців, підійшли аж під міський паркан, »пішли на приступ по четверо, підійшли так щільно під паркан, що обухами вибивали з рук мушкети, що виставали зі стрільниць«.

Добра піхота була силою козацького війська, але водночас вона була й його слабою стороною. Тактики піхоти можна було вжити тільки тоді, коли ворог спинився на місці, й коли була догідна позиція, щоб звести бій. Але до боротьби на широких просторах, до погоні й до вирішної атаки необхідна була кіннота. Тимто Богдан

Хмельницький остерігав своє військо: »Як прийде до битви, не спускайтеся на ваші лопати та ями, — вже там добре доведеться оганатися, щоб слави і душ наших не втратити!«

Артилєрія. Перші пушки в козацькому війську стрічаємо в 1580. роках; вони походили зі здобичі, понавожуваної з турецьких замків. В 1590. рр. запорожці дістали кілька пушок із Австрії, коли були на цісарській службі проти турків. Як почалася боротьба з поляками, козаки позабирали немало гармат із погряничних замків. Косинський 1593. р. мав їх уже 23, але утратив їх усі в бою під Пяткою. Наливайко, сам »чудовий пушкар«, мав ізнову 20 пушок й дуже пильно ними опікувався. У боях під Лубнями 1596. р. козаки втратили до 30 пушок. Реєстрове військо 1601. р. мало знову 12 пушок. Під Хотином у козацькому таборі було 22 пушки; в 1628. р. в поході на Крим запорожці добули 20 пушок.

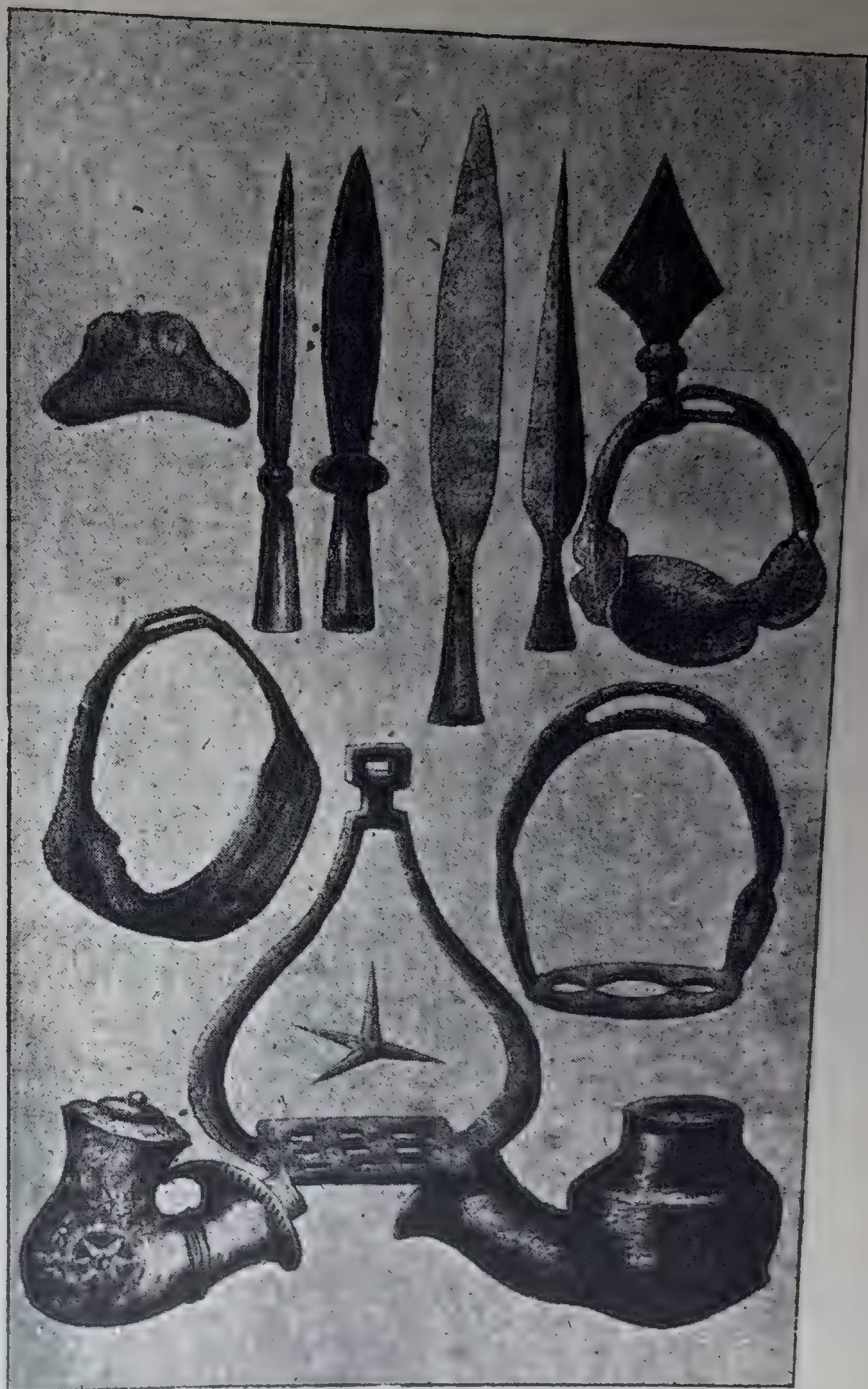
Головне пристановище козацької гармати, тобто артилерії, було на Запорожжі в військовій скарбівниці, що містилася на якомусь невідомому острові; деколи бувало там до 100 пушок різного роду. На »волости« козацька артилєрія спершу не мала постійного місця, бувала по різних місцях, як у Корсуні, в Каневі, в Чигирині, у Крилові. Козаччина мала свою »гармату« в великій пошані, прилічувала її до військових »клейнотів«. В 1632. р. посвятив козацькі пушки сам митрополит Петро Могила...

За Хмельниччини військова артилєрія незвичайно зросла. Вже після перших перемог під Жовтими водами і Корсунем козаки мали 74 пушки. Як повстання поширилося далі, козаки добули великі артилерійські запаси з різних замків, нпр., у самому Полонному 60 пушок. У берестецькому поході 1651. р. в козацькій армії було понад 100 пушок. З того числа при гетьмані було 30 пушок, при полках по 5-6. Значна частина артилерії стояла по замках, нпр. у городах білоцерківського полку було понад 50 пушок. Головне місце постою військової гармати за Богдана Хмельницького був Переяслав, за Юрія Хмельницького — Корсунь.

Артилерією кермував ґенеральний обозний, а при ньому були гарматний осавул, писар і хоружий. В 1659. р. »на послузі при гарматі« було 80 пушкарів, 80 гармашів, 4 шипошників, 12 ремісників, 6 стадників, 2 довбиші, 1 цилюрик, 2 коновали. Бував теж відділ козаків для оборони артилерії, 200-300 людей.

Пізніше головний осідок артилерії перенесено на Лівобережжя. Брюховецький на утримання ґенеральної артилерії призначив Лохвицю й Ромен. За Самойловича на »гармату« віддано Короп і це містечко утримувало артилерію до часів Апостола і, мабуть, до кінця Гетьманщини.

Коли на Гетьманщині почали відливати свої пушки — того певно не знаємо. Між пушкарями траплялися певно кращі майстри, що не тільки направляли, але й пробували виробляти нові. Є звістка з 1663. р., що Золотаренко й Сомко переливали дзвони на пушки. В артилєрійному музеї в Петербурзі переховувалася одна пушка з імям Мазепи, — можливо, що вона походила з гетьманської відливарні. Мазепа сам замолоду студіював артилерійське мистецтво й, може, своє знання використав для української артилерії. Начальником гетьманської артилерії в Батурині був німець Фридрих Кеніґ-

Копія, стремена і люльки запорозьких козаків. З »Історії« Яворницького.

сек. Можливо, що тоді виробляли мідяні пушки, яких тоді багато появилося було в різних полках; платили за них по 100 талярів.

Розвиткові української артилерії поклав кінець цар Петро після своєї перемоги під Полтавою. Він позабирав усі пушки з Батурина, Гадячого та з полкових міст. Лише сам полтавський полк утратив тоді 20 пушок. Даремне Скоропадський домагався, щоб цар повернув козакам їх артилерію. Пізніше Апостол із трудом наново обновлював ґенеральну й полкову артилерію, але про результати його заходів знаємо небагато.

У половині XVIII. в. зорґанізовано при ґенеральнім обознім артилерійську канцелярію, що мала догляд над полковою й сотенною артилерією, виробом пушок і пороху, добуванням і доставою салітри, а також над будовою валів і фортець. Артилерійна старшина залишилася та сама, що й перше. В 1729. р. при військовій артилерії служили: отаман, писар, 2 канцеляристи, »префект або мастер над пушкарями«, ключник артилерійної скарбниці, 10 пушкарів, 20 гармашів, столяр, 2 стельмахи, коновал, шлюсар, 2 римарі, 9 різних слуг і сторожів, 4 стадників, 2 скотарів; на час походу мало прийти ще 10 пушкарів, довбуш, цилюрик, 2 ковалі, 2 шевці й рибалка. Утримання цеї служби мало коштувати 541 карбованців, а підчас походу ще 113 карб. Пушкарі діставали плату по 6 карбованців річно, гармаші та шлюсарі по 8, »мастер над пушкарями« 80 карбованців. Уся артилерійна служба діставала й харчі в натурі: борошно, пшоно, сало та сіль.

З пушкарського знадібя згадують бочки салітри й пороху, мішки на порох, мідяні шухлі, залізні ґрейцари (затички), шори »з лійцями і кантарами«, скрині з кулями, оливо, залізо, »скалове і в прутах« або залізо у штабах та шинах, линви, ґноти, скорострільні свічки, дріб (шріт); з ковальського »начиння«: ковальський міх,

ковало, кліщі, молотки, гвоздяниці, шрублі, шпарог, друшляк...

У похід ґенеральна артилєрія виходила під своєю корогвою та зі своїми літаврами.

У бою козацька артилєрія мала другорядне значіння. Пушки відзивалися тільки з початком бою, і то доволі рідко, і могли щонайбільше поширити переполох серед ворожого війська, а мало завдавали шкоди. Підчас самої битви артилєрія тільки у виїмкових моментах доходила до голосу. Також при облогах рідко де козацькі пушки добули успіх. Козацька гармата все була більше »клейнотом і оздобою« запорозького війська, як проявом його справжньої сили.

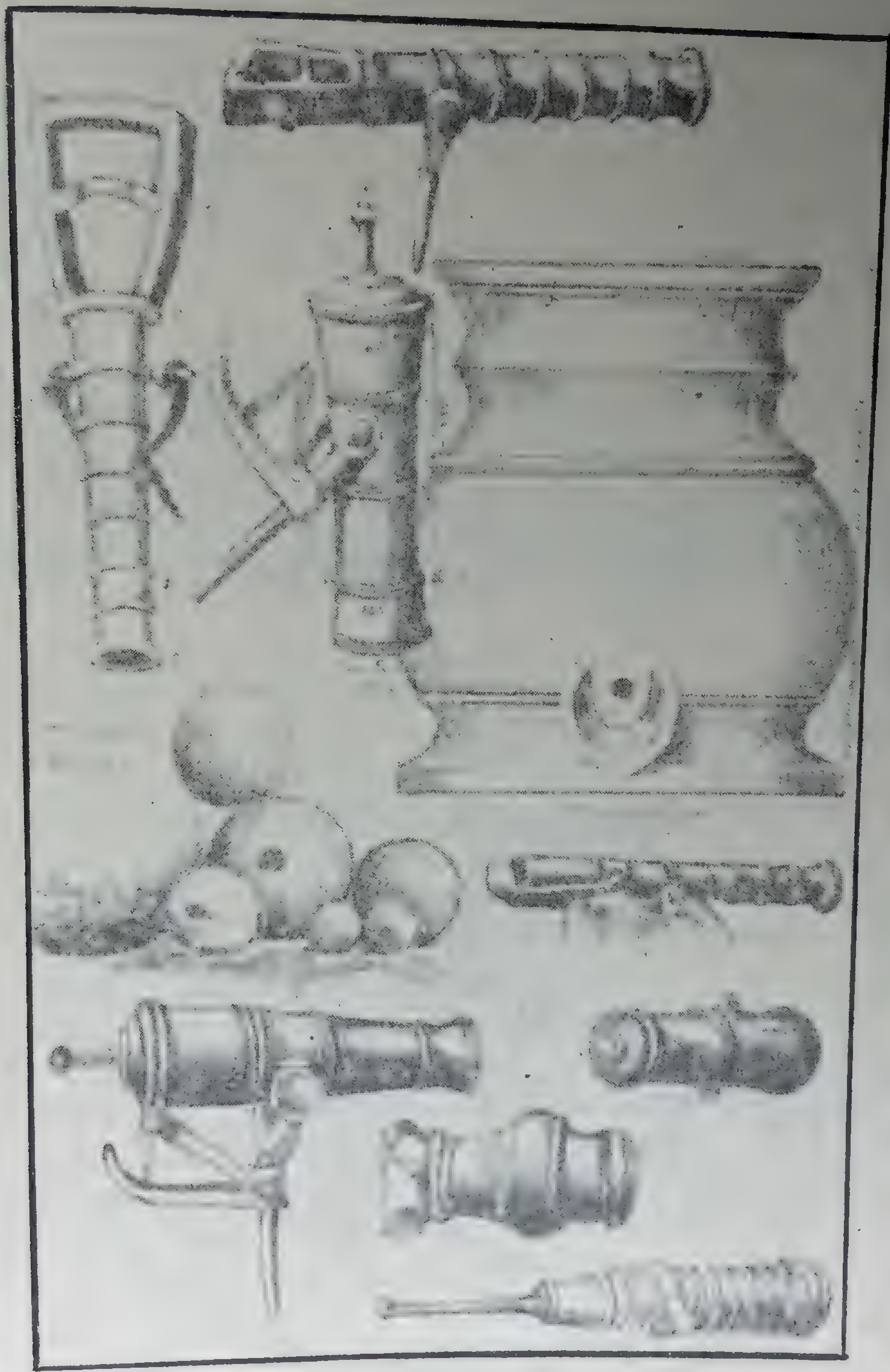
Замки й фортифікації. Як у XV-XVI. в., так і за козацької влади для оборони України служили численні городки, чи замки. На козацькій території від Случу по московський кордон у половині XVII. в. нараховували їх більше, ніж 200. Скрізь укріплення складалися з двох частин: сильнішого замку і слабших укріплень містечка. Більша частина замків була побудована з дерева; деревяні були башти, ворота, частоколи й паркани. Таких деревяних замочків прибуло дуже багато за Хмельниччини, особливо на південній окраїні, де були частіші напади татар. Вони давали захист місцевому населенню й меншим відділам козацького війська, а для ворога були поважною перепоною в поході, — треба було їх добувати артилєрією. Підчас кривавих воєн Хмельниччини неодин замочок уславився хороброю обороною, згадати хоч би подільську Бушу, що так завзято боронилася від поляків.

Запорозький козак. Зі старинної ґравюри.

Фортифікаційне мистецтво змінилося значно в XVII. в. — у звязку з розвитком артилєрії. Давні замки, навіть муровані, не могли опертися далекострільним пушкам, і треба було будувати укріплення на инший штиб. В тих часах щораз більше поширюються з е м л я н і фортифікації, що складаються з валів, шанців, окопів, редут і под. При різних замках у другій половині XVII. в. бачимо часто такі земляні укріплення (див. нпр., Новий Замок у Камянці, стор. 157, і фортифікації Річиці, стор. 276).

І в козаків високо розвинулися земляні фортифіка-

ції, незалежно від чужих впливів, а тільки з потреб власної оборони, у війнах із поляками та з татарами. Козацьке військо вміло укріплювати свої замочки ще сильніше, ніж укріплювало табор підчас наступу ворога. Польський мемуарист не находить слів похвали, описуючи фортифікації Дмитра Гуні в Голтві 1638. р. Замок був укріплений самим частоколом. Козаки »вал за палями висипали,

Козацька гармата. 1—5 пушки, праворуч вгорі великий моздір, ліворуч різного роду стрільна (**кулі**). З »Історії« Яворницького.

брами сильно забили й закопали, перед містом від річки до річки кинули могутній вал, перед валом могилу замінили на сильний шанець і укріпили 6 пушками«... Довкола побудували шанці, перекопи, засідки, — »невсипущою своєю працею маиже дорівняли нідерляндським батеріям«... Подібні укріплення висипав був Гуня на урочищі Старці: »Неодин інжинер дивувався праці і добрій інвенції простого хлопа, оглядаючи сильні вали, шанці, батерії, заслони, доли, перекопи землі, діри, дубові палі й частоколи, привалки та

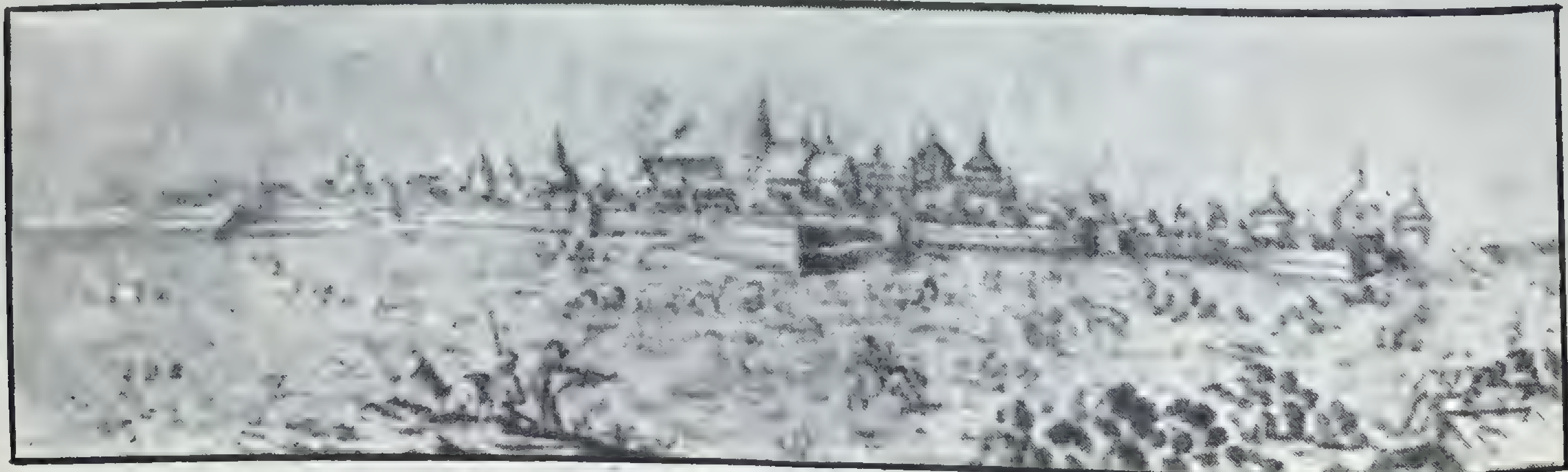
вали«. За Хмельниччини полкові городи були так сильно укріплені, що полякам доводилося облягати їх безуспішно. Особливо визначився був тоді полковник Іван Богун в кампанії 1655. р.: погряничний Гумань він забезпечив був такими могутніми фортифікаціями, що поляки порівнювали їх зі славною нідерляндською фортецею Бредою.

До земляних робіт вживали не козаків, а селян, або всякий збираний люд. Так нпр. у похід на Молдаву 1652. р., окрім козацького війська, ходила »сила обезброєного люду, що пішов із козаками, навіть у супроводі дітей. »Пояснюють це тим«, оповідає сучасник, »що в цій країні доводиться раз-у-раз то прокидати, то замикати дороги, копати рови й сипати шанці, і Хмельницький не міг обійтися без такої сили хлопства, бо воно, виконуючи ці роботи, дає змогу воякам не відтягатися і не втомлятися, а пильнувати тільки бою й бути в ньому сильнішими«.

Але в XVIII. в. з наказу російського царя козаки цілими полками ходили на примусові земляні роботи на нових »лініях« від степу, і ще більше — на далекі від України роботи на Волзі, Ладозі і ин. Чи в цих роботах козацькі майстри і інжинери мали теж які відповідальні технічні завдання, чи могли виявити там свій хист, — ця справа досі не просліджена.

Запорозька Січ. З козацьких фортець найславніша була Січ, столиця низового запорозького війська. Вона кілька разів зміняла своє місце.

Найдавніша Січ згадується на острові Мала Хортиця, хоч сучасники називають її не Січчю, а просто замком. Цей замок поставив князь Дмитро Вишневецький коло 1553. р., щоб мати опору для боротьби з татарами. Тут він витримав дві татарські облоги, але, не маючи нізвідки допомоги, остаточно мусів залишити це місце, і турки замок зруйнували. Мала Хортиця (також Пущина Вирява або Канцерівський острів) це острів невеликий, але високий, скелистий, добре годиться під укріплення. На східній стороні його залишилися й досі сліди твердині. Вони мають у пляні форму підкови. Це глибокі рови з валами на 4-6 метрів заввишки, з редутами по вуглах. В найширшому місці ця фортеця має 126 м., у найвужчім 74 м.; ввесь обвід довкола дає більше, ніж 700 м. Важко сказати, чи це останки замку Вишневецького. Він був би розмірами значно більший, як нпр. тодішні замки в Черкасах, Каневі, Винниці й ин. До оборони таких укріплень не стало б тих невеликих сил, які міг

Річиця в XVIII в. З давнього рисунку.

Запорозька Січ на ріці Підпільній. З »Історії« Яворницького.

мати Вишневецький. Може це сліди якоїсь пізнішої кріпости, що повстала була на руїнах замку князя Дмитра.

В 1581. р. козаки мали головний осідок на острові Томаківка. Тут гетьманував над ними Самійло Зборовський. Томаківка це великий острів, тепер пустинний, але колись тут був великий ліс, озеро багате на рибу і добра трава для коней. Чи були тоді тут які укріплення, певно не знаємо. В південній частині Томаківки залишилися до нині сліди фортифікацій у формі видовженого чотирикутника; з трьох сторін ідуть рови й вали, до 7 м. заввишки, від півдня боронить приступу високий беріг Дніпра. В обводі ця твердиня має більш 500 метрів. Але козаки жили тоді також і по інших островах: один відділ на Таволжаному, де була татарська переправа, другий на Малій Хортиці.

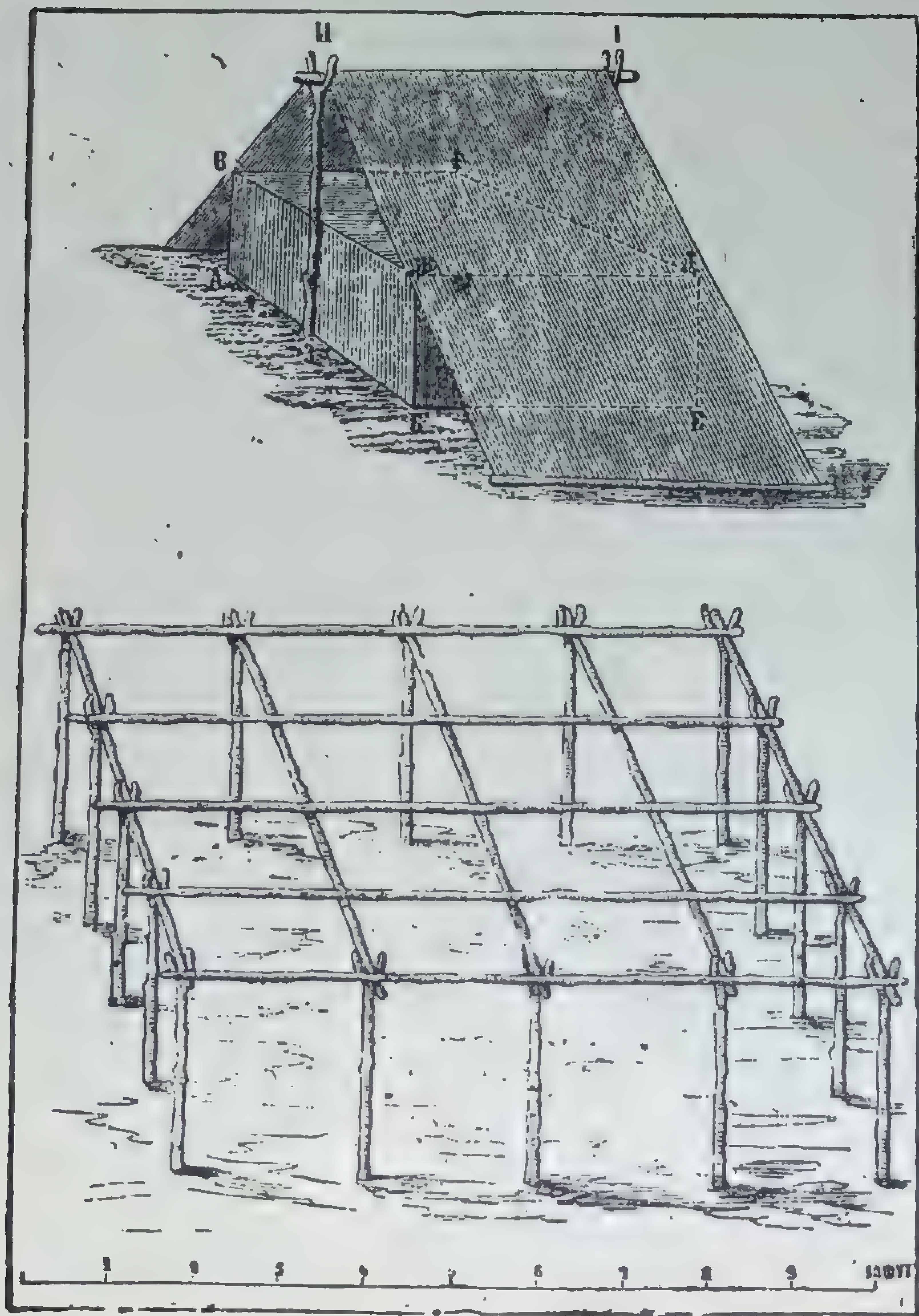
В 1594. р. осередком запорожців була вже справді »Січ« на острові Базавлуці, при Чортомлику, одному з рукавів Дніпра (т. зв. Чортомлицьке Дніприще). Цей остров це, мабуть, теперішня плавня між гирлом річки Чортомлика й Базавлуком, але певно сказати не можна, — тут не залишилося ніяких слідів укріплень. Про вигляд цеї Січі знаємо небагато. Військо жило в наметах із хворосту, вкритих козячими скірами від дощу; ці намети звали кошами. Був тут якийсь маґазин військового майна (скарбівниця), були порозставлювані пушки, при острові знаходилася козацька фльотиля. Коні взимі державали на Великій Хортиці. Січ була тут і пізніше: в 1629. р. гетьман Левко Іванович писав свої листи »з Січі у Чортомлика«.

Далі Січ була на Микитиному Розі, де тепер місто Никополя, на правому березі Дніпра. Мав її заснувати козак Хведір Линчай. На цю Січ 1637. р. перевіз козацьку гармату »як клейнот

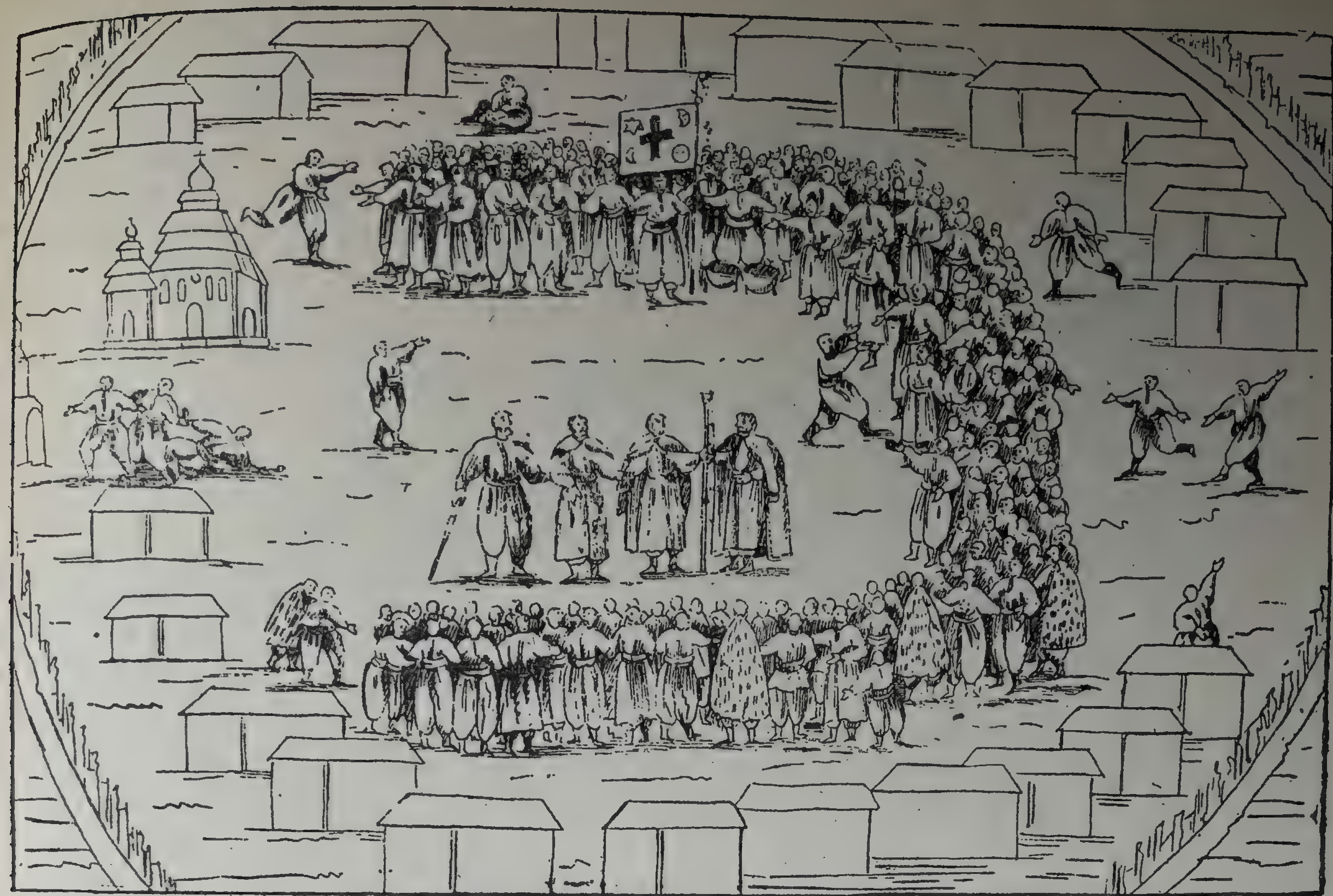
і скарб військовий« і з коша на Микитиному Розі писав повстанчі заклики на волость гетьман Павлюк. Цю Січ добув у лютому 1648. р. Богдан Хмельницький, приготовивши військо на поблизькім острові Бучках. Із Микитинської Січі не залишилося ніяких слідів, бо підчас весняної води 1846. р. Дніпро забрав частину берега, де мала бути січова оселя.

Коло 1652. р. кошовий Лутай заснував Січ при усті річки Чортомлика. Пізніше вона звалася »Стара Січа«. Ця Січ, з одного боку, виходила на поле, тобто на степ, з инших боків була обведена річками Підпільною, Прогноєм (тепер Гнила), Чортомликом та їх припливами. Тепер — це окремий острівець коло села Капулівки, досить високий, зарослий деревами і травою. Залишилися ще сліди валів і ровів. До нас дійшов опис цієї Січі з 1672. р. Довкола Січі йшов вал до 10 м. заввишки. Від води вал був скріплений кошами, повиповнюваними землею. Від степу на валі стояв частокіл із палів зі стрільницями. Від степу була вїздова башта, понад 30 метрів в обводі, з віконцями до стріляння. До води вело 8 фірток чи пролазів, таких вузьких, що міг пройти тільки чоловік з водою. Укріплення мали довкола коло 1500 м., а в промірі від Чортомлика коло 170 м. У Старій Січі кошовими бували Брюховецький, Сірко, врешті Гордієнко. В 1709. р., з доручення царя Петра, Січ на Чортомлику московське військо зруйнувало.

З Чортомлицької Січі частина запорожців перенеслася на турецьку територію й осіла при усті річки Камінки до Дніпра. Тут запорожці сиділи коротко, тільки до 1711. р., коли перенеслися до Олешок. Але згодом, коло 1730. р. вони знову перебралися на Камінку й тут пробули до 1734. р. Останки цієї Січі залишилися в оселі Консулівці або Розорівці, напроти села Каїр. Січ займала простір між лівим берегом Камінки та правим козацького Річища. Обидві річки мають тепер дуже мало води, але їх високі береги давали природну забезпеку козацькій оселі. Плян Січі творив неправильний чотирокутник з боками на 200, 110, 210 і 60 м. Укріплення були з дикого каменю. Цілий простір Січі займало 40 куренів, рівної величини, 15 м. завдовжки, $8^1/_2$ завширшки. Між куренями у двох місцях були вулиці, на 5-10 м. завширшки, окремого майдану не було. Недалеко Січі було цвинтарище, де збереглася могила кошового Костя Гордієнка.

Козацьке шатро і його підбудова.

Віськова рада запорожців. З літопису Рігельмана.

Після першого побуту над Камінкою запорожці 1711. р. переселилися до Олешок на лівому боці Дніпра, проти теперішнього Херсону. Тут козаки жили під турецькою владою десь до 1730. р. Ця Січ займала коло два гектари простору, мала плян чотирикутника, обведена була ровами й валами, з редутами і воротами на $3^1/_2$ м. завширшки по північному боці. Посередині був рівний градий майдан на 70 м. завширшки. З цієї Січі не залишилося ні сліду: в 1845. р. це місце розорано, засаджено лозою й иншими кущами, щоб спинити піскові кучугури, що засипували містечко. Пізніше Січ над Камінкою називали теж »Старою Січчю«.

В 1734. р. запорожці дістали дозвіл від російського уряду вернутися на давні місця й заснували т. зв. Нову Січ над річкою Підпільною. Вона находилася у Красному Куті між лівим берегом Базавлука та правим берегом вітки Підпільної. Це було недоступне місце серед лябіринту річок, озер і плавнів. Січ ділилася на три части: внутрішній кіш, зовнішній кіш і т. зв. ретраншемент. Внутрішній кіш звався також замок або кріпость, він творив правильне коло, 350 м. в обводі, був обведений валом і з північної сторони мав широкі ворота з баштою, збудованою з дикого каменю. Посередині йшов широкий, рівний майдан, на якому відбувалися ради. В однім куті майдану стояла церква, поруч з нею висока дзвіниця, далі пушкарня або »цейхгавз«, військова скарбівниця, або »замок«, »станок« кошового, й довкола майдану підковою 38 куренів для війська й різні військові будинки. Зовнішній кіш або базар був на 350 м. завдовжки і 120 м. завширшки; тут було до 500 козацьких домів, здебільша, ремісників, купців і всяких промисловців. Довкола йшов вал з частоколом і рів. У південно-східнім

розі цього коша 1735. р. побудовано т. зв. ретраншемент для московської залоги. Був це чотирикутник, на 145×85 м., обведений валом, а в ньому були казарми для салдатів і всякі військові магазини. Над берегом Підпільної була пристань для козацьких човнів. Нову Січ зруйнувало московське військо 1775. р. На цьому місці є тепер село Покровське; в ньому збереглися останки січових валів і ровів.

Фльота. Козацька фльота появилася в половині XVI. в. і до найбільшого розвитку дійшла в 1620-1630-тих роках. Козацькі кораблі звалися човнами або чайками; назва чайка, з походження, мабуть, турецька, уживалася рідше. Боплян в »Описі України« подав докладний опис і рисунки козацького човна. Човен був довгий коло 20 м., широкий 3-4, глибокий $2^1/_2$ м. Основою човна був пень верби або липи, коло 15 м. завдовжки; на ньому набивали борти (боки) з дощок, довгих на 3.20 до 3.80 м., одні на другі, аж човен дійшов до наміченої довжини і ширини. По зверхній стороні човна привязували довкола вязанки очерету; вязки були грубі, як бочівка, привязані міцно липовими або черешневими вужівками, щільно притикали до себе. Середина човна була поділена поперечними дошками на перегороди, помосту поверха не було. Човен мав дві керми, по обох кінцях так, що легко було плисти в кожну сторону.

Козацькі чайки можемо порівняти з иншими тогочасними кораблями. Венецькі ґалери, що були тоді типовими воєнними кораблями, мали довжину до 40 м., ширину 5 м., у воду заглиблювалися на 2 метри, — отже чайка була вдвоє менша.

Як порушної сили козаки уживали весел і вітрил. При чайці було 10-15 весел, по однім і по другім боці; щогла була рухома так, що в потребі можна було її покласти на дно човна. Тягар чайки був значний; коло порогів перетягало її волоком 200 до 300 людей. Але скорість руху була дуже значна; шлях від гирла Дніпра до Малої Азії козаки перебували в 36 до 40 годин, тобто на годину робили 13-15 км. На чайці містилося 50 до 70 козаків; бувало також 4 до 6 фальконетів, легких пушок.

Чисельність запорозької фльоти бувала різна. На переломі XVI-XVII. в. козаки ходили на Чорне Море в 20-50 чайок. В 1615. р. у поході на Царгород було 80 човнів, в дальші ж роки фльота безнастанно зростає: в 1620. р. під Царгородом було 150 кораблів, у поході 1625. р. мало бути 300 до 380, в 1630. турки знову рахували 300 чайок. Але в боротьбі з поляками козацька сила заломилася й походи ставали все менші.

В часи Хмельницького був мир з татарами й турками й козаки заперестали цілком походів на море. Але як Австрія і Венеція почали плянувати християнський союз проти невірних, гетьман запевняв, що може поставити 300 човнів.

Наново творили фльоту лівобічні гетьмани. Так. нпр., Іван Брюховецький висилав запорожцям »підошви« на човни, Самойлович дозволяв будувати чайки у лісах Чернигівщини. Мазепа також щедро помагав запорожцям у будові фльоти, доставляв різне корабельне знадібя, як залізо, якорі, смолу, шнурі і под. В 1697-1698. р. на Січі було 70 більших »морських« човнів на 50 людей і 600 річних

Корабель запорожців.
З »Історії« Яворницького.

»лодок«. У XVIII. в. козацька фльота брала участь у московських походах на турків (1737., 1787., 1796. р.). Російський уряд уживав радо запорожців при творенні своєї фльоти, особливо вславився морськими походами Антін Головатий.

Тактику козаків у морській битві описує Боплян. Козаки рідко виступали самі до бою, — метою їх походів була не боротьба з турецькою фльотою, а радше здобича з побережних міст. Зачіпною стороною були найчастіше самі турки. Турецька фльота мала свої головні бази у Босфорі, при устю Дунаю і під Очаковом на Дніпровому лимані; тут звичайно приходило до боєвої зустрічі, Битва починалася стрілами артилерії, але що пушки несли недалеко, скоро починався бій зблизька; козацькі чайки уставлялися у півмісяць, обступали турецьку ґалеру і намагалися вдертися на поміст і тут докінчити бій. Морські битви кінчилися звичайно перемогою козаків. Легкі чайки оберталися скорше і зручніше, ніж тяжкі ґалери, а до того вільне козацьке товариство мало моральну перевагу над турецькими вояками, що нераз тільки під примусом ішли до бою.

Бій на морю. Про козацькі походи на море широко оповідає Боплян.

»Як рішаться йти походом на море, висилають на Запорожжя річи, потрібні для війни й походу і для будови кораблів. Потім ідуть у степи, 5 або 6 тисяч, все вибрані козаки, добре озброєні; приходять на Запорожжя і будують чайки. Шістьдесять їх береться до будови одної чайки і виготовляють її більш-менш за два тижні, бо вони майстри на всі руки. Таким способом за два або три тижні вони виготовляють 80-100 чайок. В кожну чайку сідає 50-70 чоловіка, кожний з двома рушницями і шаблею, а на боках корабля є 4-6 фальконетів і потрібні припаси харчів. Козаки вбрані в сорочки, штани (й другі на переміну), лихенькі свитки

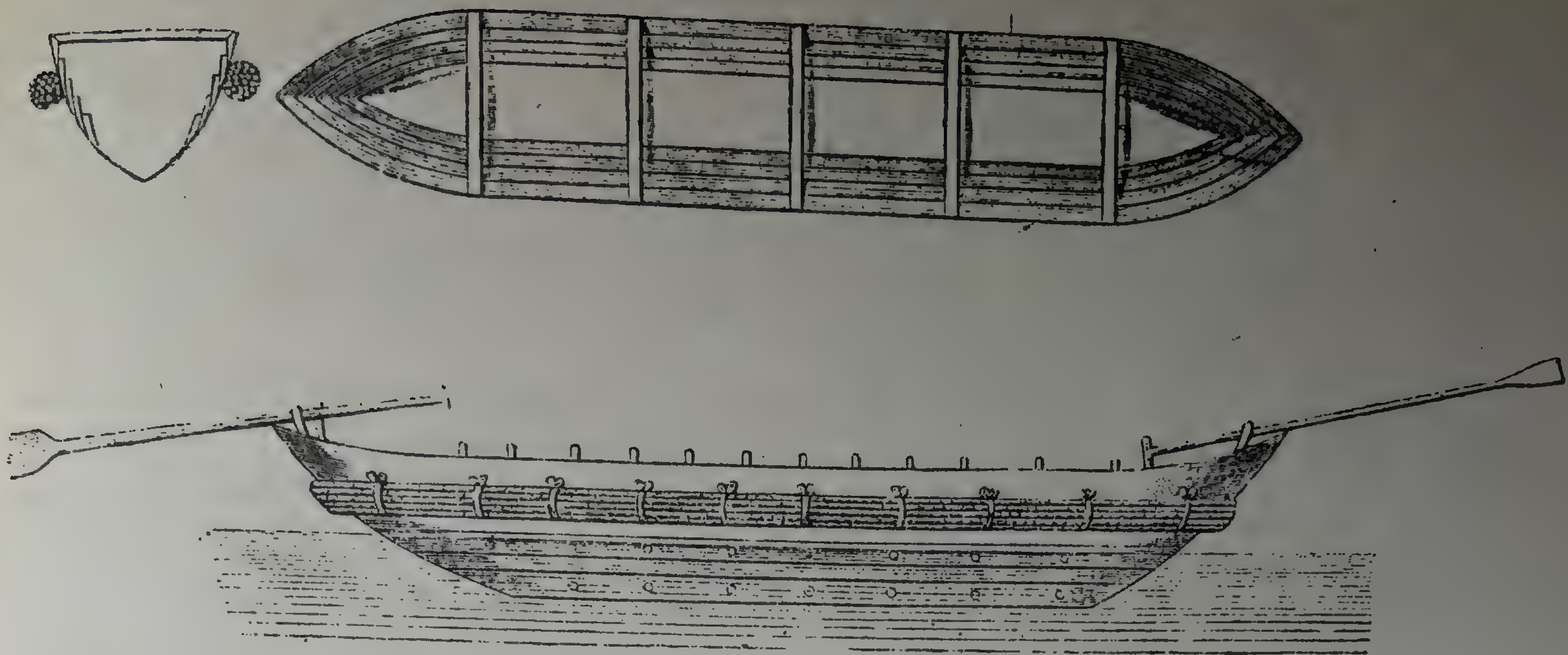
і шапки. Кожний має 6 фунтів пороху й олова доволі, крім того кулі до пушок. На кожнім кораблі є квадрант. Так виглядає летючий козацький полк, що годен напасти на найвизначніші міста Анатолії.

»Так зібравшися, їдуть вони Дніпром. Отаман має свій значок на щоглі і пливе звичайно попереду. Човни їдуть так тісно, що сливе один одного торкається. Турки звичайно знають про похід і тримають кілька ґалер на устю Дніпра, щоб не дати їм вийти. Але козаки перехитрюють їх і виходять темною ніччю, перед новим місяцем, ховаючися в очеретах, що ростуть на Дніпрі. Ґалери не важаться заходити туди, бо там прийшов би їм кінець; тому вдоволяються тим, що чекають їх у проході. Тоді йде алярм по всіх країнах, аж до Константинополя. Султан розсилає гінців по побережжях Анатолії, Болгарії, Румелії, щоб люди стереглися, бо козаки на морі. Але це нічого не помагає, бо вони вибирають настільки відповідний час і пору, що за 36 або 40 годин вони вже в Анатолії.

»Приїхавши, лишають на кожнім кораблі тільки двох козаків і двох хлопців для сторожі, а самі, кожний з рушницею в руках, нападають на міста, здобувають, грабують і палять; іноді заходять на милю від берега, але зараз вертаються і зі своєю добичею сідають на кораблі. Їдуть на инше місце, попробувати ще там щастя; коли трапиться що, нападають, а як ні, вертаються з добичею до дому.

»Як нагодиться їм стрінути кілька турецьких ґалер або инших кораблів, вони женуть за ними, нападають і здобувають. А роблять це так. Їх чайки підіймаються над водою всього лише на $2^1/_2$ стопи, тому вони бачать инший корабель скорше, чим їх помітять. Тоді вони спускають щоглу своєї чайки і завваживши напрям вітру, пильнують, щоб мати під вечір сонце ззаду. На годину перед заходом сонця вони починають сильно гребти до ґалери, щоб підійти на одну милю, щоб не стратити її з виду і так тримаються до півночі. Тоді дають знак і гребуть сильно до ґалер, а половина людей готовиться до битви, цебто, щоб, приставши до кораблів, кинутися в їх середину. Неприятель здивований бачить, що його обсіло 80 до 100 човнів; козаки влазять на ворожі кораблі і здобувають їх відразу. Здобувши, грабують, що можуть забрати, з грошей і дрібного товару, який не псується від води, також гармати і все, що на їх думку може їм придатися, а корабель з людьми топлять.

»Коли ґалери зустрінуть козаків на морі в день, вони починають сильну стрільбу з гармат і розганяють їх як шпаків. Одні потапають, инші, кому удалося вихопитися, збентежені втікають, куди зможуть. Але раз завязавши битву з ґалерами, вони тримаються, не рухаючися зі своїх лавок. Весла привязані вужівкою. Одні стріляють, і по кожнім вистрілі товариші подають їм другі набиті рушниці, для нового вистрілу; так стріляють безперестанку і стріляють добре. Ґалера може звести відручний бій тільки з одною чайкою, але її гармати роблять великі шкоди так, що в такій стрічі гине добрих дві третини козаків. Рідко коли вертаються вони з половиною війська. Зате приносять багату добичу: еспанські реалі, арабські цекіни, коври, золотоглави, бавовняні і шовкові матерії й инший цінний крам...

Козацький човен. Вид згори, побіч — в перекрою, вдолі човен з боку. На ньому видно грубі вязанки очерету, що хоронять човен від перевернення. На основі Бопляна, з »Історії« Яворницького.

»Тепер треба вертатися. Сторожу на гирлі Дніпра тимчасом подвоєно, щоб звести з козаками порахунки. Але козаки сміються з цього. Вони ідуть в залив, що лежить на 3 до 4 милі на схід від Очакова, а від нього йде вузький прохід від моря до Дніпра; води в ній підіймається часом на пів стопи. Тут козаки, по двіста й триста тягнуть один човен; так перетягають один за другим і за два-три дні дістаються до Дніпра з усею добичею. Так вони обминають стрічу з ґалєрами, що стережуть проходу під Очаковом. Кінець кінцем вертаються до своєї Військової Скарбівниці і ділять добичу«...

Козацький побут. Незвичайно барвне і різнородне було щоденне козацьке життя. Різні мемуаристи й оповідачі переказали нам масу всяких оповідань, переказів, анекдотів про запорозьку старовину.

»Обичаї запорозькі чудні, поступки хитрі і більшою частю на насмішку похожі«, оповідав столітній запорожець Микола Корж. І наводив ті різні чудні запорозькі »вимисли«.

Запорожці брили цілу голову й залишали тільки одну чуприну над лобом, оселедець; як ця чуприна виростала велика й довга, що аж заслонювала очі, то козак закладав її за вухо. Бороди не брили, а вусів не підстригали, але намазували чимнебудь і закручували вгору до очей; а як у котрого виросли дуже довгі вуса, то закручував їх і закладав аж за вуха — »це ставили собі за особливу козацьку славу і честь«.

Здоровилися запорожці також на свій спосіб. Виберуться, бувало, в гості до чийого куреня або зимовика, то ще сидячи на конях, гукають: »Пугу, пугу, пугу!« — тричі, раз за разом. Господар загляне через віконце і відповість двічі: »Пугу, пугу!« Тоді гість відзивається: »Козак з лугу!«, а господар через віконце: »Повішайте там, де й наші« — тобто вяжіть коні до ясел і просимо до хати; тоді вибігають господарські хлопці і ведуть коней до стайні. Гості входять до хати, хрестяться до ікон і говорять господареві: »Ота-

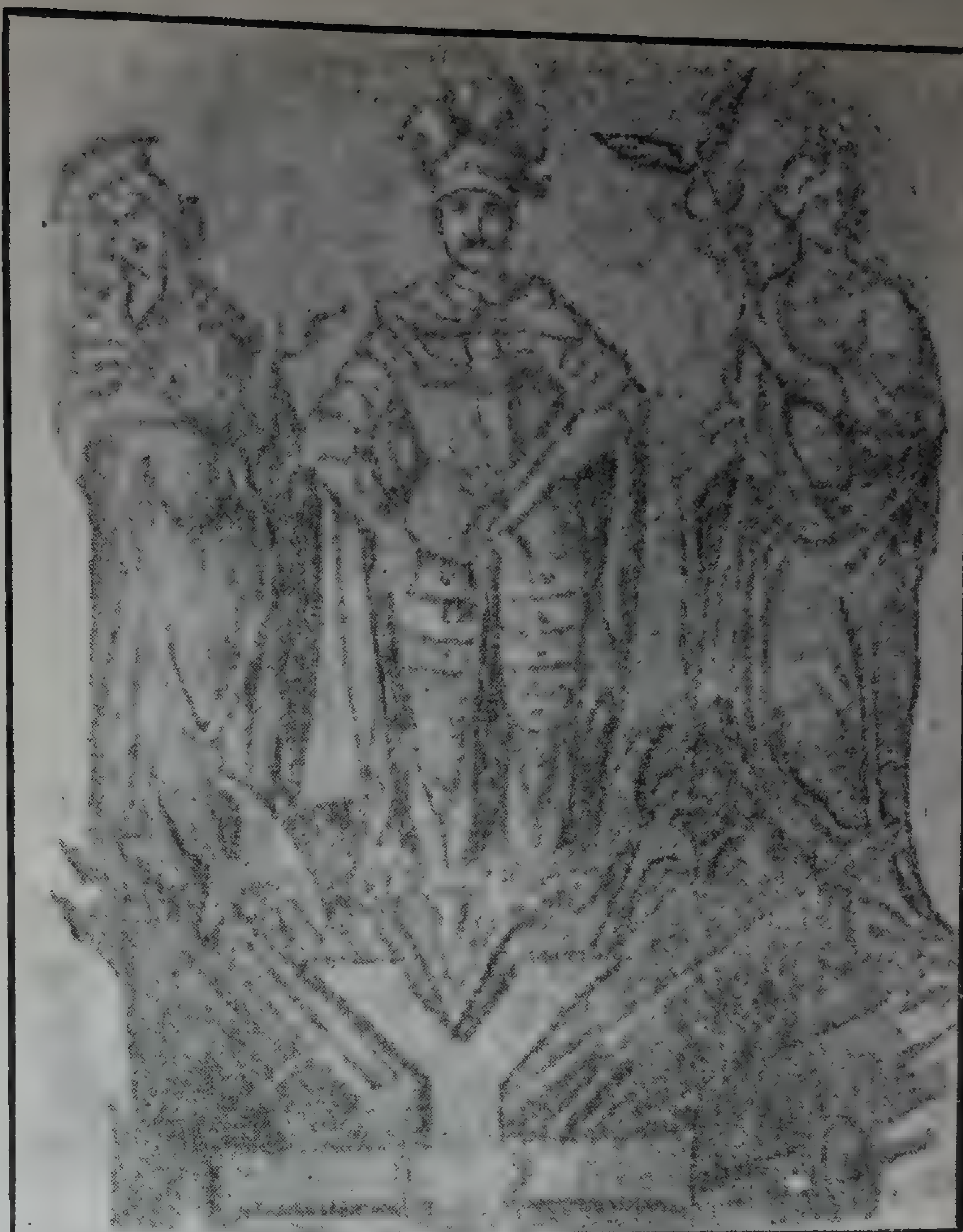
ман, товариство, ваші голови!«, і кланяються. Господар відклонюється і відповідає: »Ваші голови, ваші голови! Прошу пани-молодці сідати«. І тоді вже гостяться. Коли ж уже полагодили своє і від'їзджають, то прощаються: »Спасибі, батьку, за хліб і за сіль, пора уже по куріням розїзжаться до домівки; просимо, батьку і до нас, коли ласка, і оставайтесь здорові!« Господар відповідає: »Пращайте і вибачайте, пани-молодці, чим богаті, тим і раді, просимо не погніватися«.

Запорожці славилися веселістю й охотою до шуток і насмішок. Особливо ж любили вигадувати прізвища товаришам; такого, що спалив з необережности курінь, називають Палієм, того, що розкладав вогонь над водою, звали Паливодою, такому, що проти звичаю варив кашу, давали імення Кашки або Кошовара. Таксамо пішли призвища Горбач, Малюта, Склизький, Черепаха, Гнида, Качало, Корж... Запорожці знали оцінити й чужий дотеп. Приходить козак до чужого куріня і бачить, що козаки вечеряють, тоді говорить їм: »Хліб та сіль, пани-молодці!« А вони йому: »Їмо, та свій, а ти у порога постій«. Але він не погоджується: »Ні, братці, давайте і мені місце«, і витягає зараз свою ложку і ложечника і сідає разом з ним. Тоді господарі похвалять: »От, козак догадливий! Вечеряй, братчику, вечеряй!«

Корж описує, як гостилися запорожці на Січі, по своїх куренях. Курені будували з різаного дерева, бо Великий Луг був багатий у ліс. Курінь був дуже просторий так, що містилося в ньому і парусот народа; під стінами стояли столи, а довкола них лавки, на яких сідали козаки. Отаман мав місце під іконами, а ікони були багаті і гарно оздоблені; перед ними висіли розкішні свічники і лямпи. Кухарі »насипували« їду у великі деревяні миски, вагани і ставили на кожному столі, а поруч з їдою всякі напитки у великих ведрах, а на них вішали коряки, деревяні черпаки, що теж звалися »михайликами«. Отаман сідав на першому місці, козаки довкола стола і починали їсти. В ті часи звичайні козацькі страви були: тетеря, рубці, галушки, риба »на стябло« (полумисок), свиняча голова до хріну, локшина і ин. По обіді всі козаки кланялися отаманові і один одному й дякували кухареві: »Спасибі, братчику, що нагодував козаків«. Отаман виходив ізза стола і кидав гроша у карнавку (скриньку) і те саме робили й усі козаки; ці гроші діставав кухар і за них купував на базарі харчі на другий день. Кухарі варили їду в окремих курінях, не в печі, а на огнищі, кабиці, в мідяних або залізних казанах.

Розвиток козацького війська. Козацьке військо існувало й розвивалося три століття, від кінця XV. в. до кінця XVIII. в. Але ж розвиток його не був такий безпереривний, як це було з нашим військом за княжих часів. Тоді, за князівської влади, ввесь час існувала українська держава і, хоч вона переходила різні переміни, то все ж державна незалежність була тривкою основою української армії. Інакше було воно з козацьким військом. Козаччина повстала під чужою владою, без державної опіки, як народнє, самозванче військо. Вона пробивалася вперед серед усяких труднощів і перешкод, не маючи певного захисту, тиняючися по диких полях та безлюдних Дніпрових островах. Дуже важко було утримати суцільність

війська, постійну організацію й провід. Раз-у-раз наново творилися козацькі ватаги, сотні, полки й таксамо скоро занепадали, серед важких обставин степового життя; раз-по-раз змінялися отамани, полковники, гетьмани. Нераз провід над військом брали всякі очайдухи й самовільники, що тільки того пильнували, щоб наживитися, жити легким хлібом й заводили козацьку організацію в нетрі анархії. Поволі наростала верства »старинних« козаків, де верховодили статечні, ідейні елементи, що бажали створити справжнє національне військо. Самійло Кишка, Сагайдачний, Михайло Дорошенко, Кулага-Петражицький, це ті люди, яким козаччина завдячувала цінні елементи дисципліни, порядку й військової готовости. Все більше зростала в козаків свідомість, що вони мають вести боротьбу не тільки за права свого стану, але, що їх головний обовязок ставати в обороні своєї батьківщини. У боротьбі з татарами, в далеких походах на Чорне море, у кривавих боях із поляками запорозьке військо розвинулося у велику военну організацію.

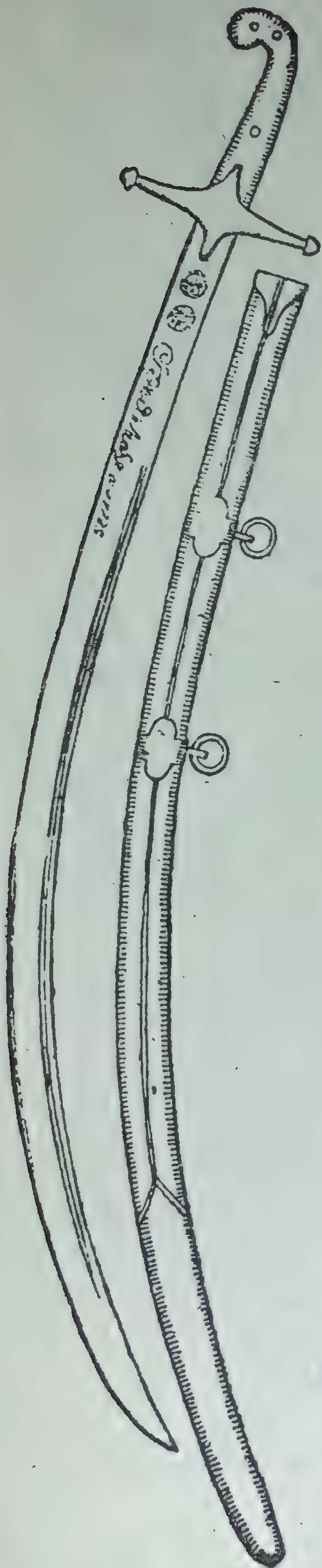

Гетьман Іван Мазепа в повній зброї, в окруженні алегоричних фігур. Зі старинного стінопису.

В нову епоху ввійшла козаччина за гетьманування Богдана Хмельницького. Великі перемоги над Жовтими Водами, під Корсунем і Пилявцями віддали в козацькі руки всю Придніпрянщину, а далі козацькі полки, немов та бурхлива повінь, залила далеко аж західні країни, а потім полилися й поза північні границі українського народу, в білоруські землі. На широких просторах зорганізувалася нова українська держава, а її творцем й основою була козаччина. Провід обняла козацька старшина, в яку ввійшли найкращі одиниці зпоміж козаччини, міщанство, шляхта, справжня еліта українського народу, такі люди, як Виговський, Нечай, Богун, Чернята, Джалалай і багато инших. Козацьку справу вони ставили на европейській плятформі, а незалежність України стала для них головною політичною метою. Це завзяте, неуступливе покоління проявляло героїчні зусилля, одною рукою відбиваючись від ворогів, другою організуючи життя країни. Козацький устрій, вироблений у далеких степах, стали тепер прикладати до державних потреб; козацьке військо, що не знало над собою пана, признало службу для держави за свій перший обовязок.

Але ця доба широкої державної праці протривала недовго. Ще тільки за гетьманства Виговського й Дорошенка Україна жила справді незалежним життям, а військо перемогами на різних фронтах продовжувало традиції Хмельниччини. Потім козаччина на Правобережжі занепала в безнадійній боротьбі з турками й поляками,

а козацька влада удержалася тільки на Лівобережній Україні. Але утримати державну незалежність вже не повелося, козаччина мусіла признати московську зверхність, мусіла погодитися на обмеження, піддатися наказам московських царів. Ще час-від-часу підіймалися визвольні змагання: навіть Брюховецький, що найбільше підлягав Москві, пробував розбити московське ярмо. Мазепа гірко переживав упокорення своєї нації, бачив, як занепадає запорозьке військо, як гине Україна; він зірвався ще раз до війни з грізним ворогом, але серед траґічних обставин не зміг перевести своїх задумів. Його наслідники Скоропадський, Полуботок, Апостол вже тільки *боронили* останків минулого, поліпшували військовий устрій, підносили технічну орґанізацію війська, консервували давній військовий побут, але давнього значіння України вже не могли привернути.

Шабля гетьмана Мазепи з 1662. р. Рисунок з »Історії« Грушевського.

Не оперлося затраті й буйне Запорожжя. Традиція про те, що з Запорожжя вийшло козацьке військо, давала Січі виняткове моральне значіння. На Низу збиралися все ті, що не могли погодитися чи з соціяльним, чи з політичним поневоленням. Січ була все огнищем протесту й бунту, давала захист визвольницьким змаганням, але нераз підсиляла й еґоїстичні пориви різних амбітних одиниць. Запорожці теж не хотіли піддаватися Москві, і коли цар Петро зруйнував Січ, шукали пристановища на турецьких землях, навіть далеко за Дунаєм. Але остаточно й вони мусіли скоритися обставинам. Остання Січ уже не мала політичного значіння, але все ще залишилася школою військової справности, залишилася місцем, де побожно переховувалися старосвітські козацькі звичаї і традиції. »Пропало славне Запорожжя, та не пропала слава«.

Тип війська. Тип козака ми уявляємо собі звичайно як вершника, кінного вояка. Це правда, але тільки на-половину: козаки бували чудовими вершниками й володіли добре шаблею, але як кіннота це не було найкраще військо. Козацьке військо добуло собі славу як *піхота*. Всі давні теоретики військової справи погоджуються в тому, що козаки були незрівняні піхотинці й сапери, які прекрасно вміли використати терен і дійшли до незвичайних осягів у мистецтві закладати шанці й сипати вали. Це була річ природна, бо в пустому степу єдиним захистом був рів і вал, що його сам козак собі приготовив. Те, що козаки в походах користувалися табором, збільшувало ще силу й рухливість піхоти; під заслоною рухомої фортеці, складеної з возів, військо могло протиставитися найгрізнішому ворогові. До того ж козаки уславилися як незвичайні стрільці. Козацька піхота своїм обстрілом во-

Печать Чорноморських Козаків з кінця XVIII. в.

Печать Задунайського козацького війська з початку XIX. в.

Печать Славного Війська Запорозькего Низового. З »Історії« Яворницького.

рога звичайно вирішувала бій. Це замітне тим більше, що козаки рідко мали рушниці новіших типів, а часто користувалися старосвітськими »пищалями«. Орґанізацією піхоти Україна значно випередила Польщу, яка в XVII. в. все ще головну свою силу опирала на кінноті і, як це признають історики польського війська, у стрічах з козаками польська кіннота утратила своє давнє значіння.

Але перевага піхоти була водночас і слабою стороною козацького війська. Піхотинці були занадто залежні від терену, занадто були звязані зі землею, не мали сміливости рухів, не зважувалися на ширший розмах. Богдан Хмельницький, єдиний великий козацький стратеґ, відчував це добре й остерігав козаків, щоб занадто не довіряли своїм »ямам«. Хмельницький любив вести війну на широких просторах, великими масами людей. Не спинявся коло замків і оборонних міст, не облягав їх, а йшов просто на головне військо ворога й старався звести з ним ґенеральний бій. Майстерно орудував своїми полками, швидким походом стягав їх у одне місце й бив на ворога відразу всією своєю армією. Не давав ворожим військам спамататися і розторощував їх одним ударом. Коли полковник Золотаренко 1655. р. виправився на Білу Русь, Хмельницький наказував йому, щоб не бавився коло »курників«, малих замків, дивився все, де є »голова« ворога, »а з хвостом то вже якось буде«... Стратеґічними засадами Хмельницького кермувався Виговський й Дорошенко, але вони не доходили вже до таких осягів, як Великий Ґетьман, — тут рішав вийнятковий талант полководця. Пізніше під московським протекторатом, козацьке військо не мало вже змоги розвивати ширших стратеґічних плянів. Військові операції обмежувалися знову піхотною боротьбою зпоза шанців, а ще більше козаків уживали як »нереґулярного війська« на стежі, на розвідки, на дрібні набіги. Так козаччина в XVIII. в. затратила ті тактичні цінности, які добула собі в XVI. і XVII. ст.

Моральні цінности. Козацьке військо мало особливу ціну тим, що це було **н а р о д н є** військо. Коли в инших країнах і державах військову справу вела вища верства родовитої шляхти, то козаччина вийшла з народніх низів і ніколи не затрачувала своїх звязків з на-

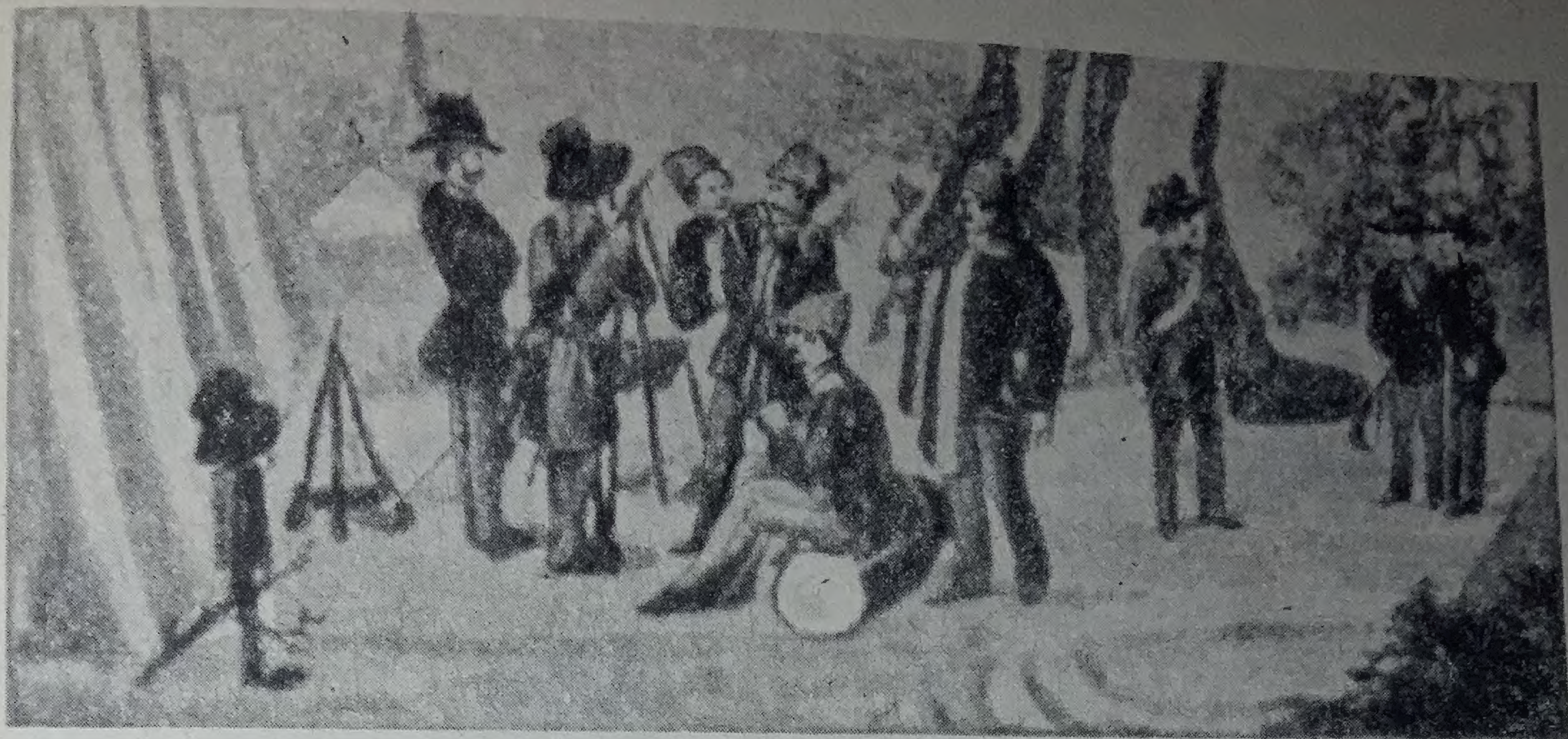
родом. Це давало козацькому війську тривку і широку підставу і невичерпану силу: все з народньої маси напливали свіжі охотники, свіжі вояки. Цьому завдячувала козаччина й свою велику численність: »Де кущ, там козак, а де байрак, там сотня козаків«... Це незвичайно облекшувало і воєнну мобілізацію, — кожна оселя давала відразу готову сотню.

Звязки з народом давали козакам свідомість, що вони є оборонцями своєї землі, своєї батьківщини, всіх народніх прав і надбань, — що вони підіймають зброю за свою, добру справу. Випливом цього було й козацьке завзяття і неуступчивість: »Скорше наші язики обернуться взад, як вони до нас повернуться«, казали повстанці часів Хмельницького, проганяючи шляхту. Підчас боїв на Брацлавщині в 1650-их роках у деяких замках козаки давали себе винищити огнем, а не піддавалися. Під Берестечком уславилася козацька сотня, що цілий день відбивалася від переможної сили ворога, а на ніякі переговори не хотіла здаватися. Кілько ж згадок про таких безіменних козацьких героїв стрічаємо навіть у ворожих джерелах... Народнє військо розуміло, що боронить своєї справи. »Козаки служать тільки за свої вольности«, заявив гетьман Скоропадський цареві Петрові і викликав тим крайній гнів царя.

У народнім війську природний був демократичний устрій. На Січі всі козаки вважалися рівними. Ніякого значіння не мав рід ні походження; не звертали уваги на це, хто чим бував і звідки приходив. У війську всі були товаришами, всі творили одно військове братство. Навіть знатні козаки, що походили зі шляхти і добували собі вищу освіту, не могли в ніякий спосіб зазначувати своєї вищости. На раді старшина складала низький поклін черні, на знак, що всі вийшли з рядового козацтва і тільки військовій ласці завдячують своє значіння. Кожний рядовий товариш міг стати старшиною: »Терпи козаче, отаманом будеш«... Ця козацька демократія, хоч деколи переходила у самоволю, була по суті річи незвичайно цінною прикметою козацького війська, всіх злучувала в однородну цілість.

Але рівночасно приналежність до запорозького війська уважалася за велику шану й почесть. Всі козаки титулувалися запорозьким лицарством і дуже дорожили цим іменем. Сотник Пилип Уманець 1653. р. писав до одного з московських воєвод: »А що ваша милість писав до нас недавніми часами, що нам, простим людям не годиться до воєвод листів писати, — то ми за ласкою божою тепер н е п р о с т і, а л и ц а р і з а п о р о з ь к о г о в і й с ь к а. Тепер у нас, за ласкою божою, тут у всім краю сіверськім ні воєводи, ні старости, ні судді нема, — Боже дай, щоб здоров був Богдан Хмельницький, гетьман усього війська запорозького! У нас тепер пан полковник за воєводу, а пан сотник за старосту; а отаман городовий за суддю«...

Українське громадянство уміло оцінити вагу своєї армії. Українська інтелігенція уважала козаків за прямих наслідників давнього княжого війська. В часи Сагайдачного 1621. р. новопосвячені українські владики такими словами величали козаччину: »Щодо козаків, то про цих лицарських людей ми знаємо, що вони наш рід, наше браття і правовірні християни... Це ж бо те племя славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке цісарство Чорним морем і суходолом. Це з того покоління військо, що за Олега

Руські гірські Стрільці з 1849. р.

монарха руського, у своїх кораблях по морю і по землі (прибивши до човнів колеса), плавало і Константинопіль штурмувало. Це вони за Володимира Святого, монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Іллірик. Це ж їх предки разом з Володимиром хрестились, віру християнську приняли«... А як цінила козаччину народня маса, про це й говорити не приходиться; досить нагадати ці безчисленні пісні, в яких оспівується »славні хлопці-запорожці«.

Козаччина так тісно звязалася з Україною, що у довгі часи весь український нарід звали »козацькою нацією«. Козацька традиція відіграла теж велику ролю в обнові української національної свідомости; спогади й оповідання про запорожців усе більше розбуджували і розбуджують тугу за своїм військом і своєю державністю. І це, що підчас української революції 1917. р. на вулицях Києва появилося військо в давніх запорозьких убраннях, свідчить найкраще про це, яке історичне значіння мала козаччина.

Епільоґ. Галицькі орґанізації 1848-1849. рр. Хоч Росія скасувала козаччину, память про давне запорозьке військо залишилася ще довгі часи і в різних моментах виринала наново як постулят життя. Сама російська держава, щоб скріпити свої воєнні сили час-до-часу сягала до козацьких традицій. Завдяки цьому залишилося на Кубанщині Чорноморське військо, що в перші часи заховувало вірно запорозький устрій. Пізніше, коли Росії грозила небезпека наїзду Наполеона, цар Олександер І. дав наказ творити на Україні козацькі полки; те саме було підчас польського повстання 1831. р. та підчас кримської війни. Але все те були тільки сезонові орґанізації й російський уряд не допустив до цього, щоб ця обновлена козаччина приняла український національний характер. З другого боку також поляки сягали охоче до козацьких зразків, щоб приєднати українське населення до своїх повстань. Особливо славні були запорозькі козаки потурченого Садика Паші (Михайла Чайковського), сформовані в Туреччині підчас кримської війни. Такий був епільоґ козаччини.

На иншій основі повстали галицькі військові орґанізації підчас

»весни народів« 1848. р., а саме національні ґвардії, народня самооборона і батальон руських стрільців.

Під напором березневої революції 1848. р. цісар Фердинанд дав дозвіл творити на території австрійського цісарства т. зв. національні ґвардії, що за урядовим статутом мали бути »обороною конституційного манарха, запорукою конституції й законів, підставою спокою і внутрішнього порядку, сторожем незалежности і цілости держави та відпорою кожного нападу на неї«. В Галичині цісарський дозвіл використали відразу поляки, що почали орґанізувати свої ґвардії по всіх містах і містечках, а навіть по деяких селах; в короткому часі їх відділи мали числити до 20.000 людей.

Українці в тому часі щойно починали орґанізуватися політично і не мали змоги використати пригожого моменту. На зазив Головної Руської Ради українські ґвардії зорганізувалися тільки у кількох містах, де було численіше українське населення, а саме у Стрию, Жовкві, Бережанах, Тернополі і Яворові. Але майже всюди ці ґвардії зустріли перепони з боку урядових кол і не розвинули ширшої діяльности. Члени ґвардії виступали в народніх одягах, в Яворові в козацьких шапках, з відзнакою у виді льва; корогви ґвардії були синьої краски з золотим львом з одного боку, а по другім мали різні картини, нпр. св. Володимира, Надії і ин. Памяткою по ґвардіях 1848. р. залишилися складена тоді команда для вправ, »Руководство до вправи для стражі народної« з інтересною терміннольоґією.

При кінці 1848. р. австрійський уряд зорганізував спеціяльну селянську оборону на галицькому Підкарпатті, що мала на меті не допустити мадярських повстанців до Галичини. Селянство йшло охотно до цього війська так, що пр. станиславівська округа виставила більше як 17.000 людей. Галицька інтеліґенція старалася надати цій офіціяльній організації національний характер; підчас дефіляди хор ополченців співав тодішній народній гимн »Мир вам браття« і народню пісню »Машерують шваліжери, щаслива їм дорога«.

Український характер мав також батальон руських гірських стрільців, складений з охотників, що повстав 1849. р. за ініціятивою Головної Галицької Ради. Він також мав виступити проти мадярської революції. Сформовано його з 1400 людей, хоч зголошених охотників було 3460 і справді вислано на Угорщину, але у боях він не брав участи. Ініціятори проєктували для стрільців народній одяг: »гарно зроблений короткий гірський сірачок з русько-народніми, синьо-жовтими вилогами, червоні або сині штани, ходачки і крисань, до того ташка і ремінь з ладівницею«. Але пізніше стрільці дістали инший мундур: шапка синя складана з великим дашком і жовтим обшиттям; кабат червоний зі стоячим ковніром, з синім обрамованням і синіми »роґалеками« на раменах, з одним рядом золотих ґудзиків; на кабаті ремінь у поясі і ремені, що перехрещувалися на плечах вибивані бляшками, штани сині з жовтими лямпасами; поверх короткий сірак зі синім обрамованням, синіми петлями та ґудзиками; звичайні черевики; зброя — карабін і довгий баґнет. Офіцери мали довгі шаблі. Це були останні українські військові формації аж до світової війни.

Бібліотечка журналу

„ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ”

Книга 17